Михайло Іванченко

# остарбайтерський вир

Михайло Іванченко

# Остарбайтерський сир

РОМАН-СПОГАД

Дрогобич
Видавнича фірма
«ВІДРОДЖЕННЯ»
2010

УДК 821.161.2-32-312.6
ББК 84(4Укр)6-4
І-23

Книжка на основі автобіографічних фактів розповідає про незламність духу молодого обдарованого українця з Черкащини, який волею долі став остарбайтером, тоді в'язнем гітлерівського табору цегельні, а насамкінець – таборів сталінського ГУЛАГу, однак у цих пекельних умовах жодного разу не зламався, не втратив своєї особистої і національної гідності, не пожертвував своєю любов'ю до України, не втратив віри у свій народ і його щасливе майбутнє.

Видання адресоване фахівцям з історії і широкому колу шанувальників українського красного письменства, які цікавляться подіями періоду ІІ-ої світової війни та післявоєнним життям у країні комуністичного тоталітаризму московського штибу.

Літературний редактор
*Ярослав Радевич-Винницький*

Художнє оформлення
*Михайла Іванченка*

**Автор щиро вдячний докторові економічних наук,
полковникові Володимиру Мовчану,
завдяки якому опублікована ця книжка**

**ISBN 978-966-538-232-4**

© М. Іванченко, 2010 р.
©ВФ «Відродження», 2010 р.

# Частина перша

## 1

Молодий сосняк зеленими лапами затуляє небо. За стовбурами напнуто колючі дроти. Спека – не продихнути. Холодок не рятує наш гурток хлопців з одного села. Валяємося знесилено, мов розкидані бурею необмолочені снопи. На білому піску гбряче, як на черіні. Ніде ні травинки. Ні поруху вітрового. Похмура нудьга при ясній погоді. Нерухомість. Мене вона гнітить.

Це розподільчий лагер остарбайтерів Дельменхорст. Чортів закут між Голландією і Данією. Кажуть, звідси недалеко море. Не віриться. Прохолодою й не пахне. Нам так хотілося потрапити до Баварії. До ораниці. Хоч і чужої. Тільки у полі можна дихнути волею. Не щастить. На душі камінь.

Глухо гомонить невільничий базар. Чекаємо «покупців». Пригадую розлуку. Привидилося чи наснилося? Дні і ночі постукотіли колесами товарняка. Поглядом шукаю просвіти неба. Сірого і захмареного. Згадкою подосі звучить туга дівочих голосів:

*Прощай, сад мій зелененький*
*Й молода дівчино,*
*Прощай, коню вороненький*
*Й рідна Україно.*

Залізна орда наловила багатий ясир. Під лемент рідних вирвано нас з коренем із домівок. Поліцайня зуби скалила:

– Чого набусурменилися, парубці? На штани собі заробите в Європі.

Не віриться в Європу, Ґете і Моцарта. Якщо у Звенигородці на забігайлівці написано «Nur fьr Deutsche» («*Тільки для німців*»), то що ж тут у них вдома?

Молода сила бунтувала в наших душах. Збиралися партизанити. Шукали зброї. У степу тільки гармати без замків та спалені автомашини. Знайшли вермахтівський шолом. Пофутболили ним у полі. І на тім партизанка скінчилася. Згодом мені ще трапилася цікава знахідка. Возив волами снопи гречки до громадського господарства.

З висоти вивершеної гарби помітив у стерні якусь річ. Побіг, а там ремінь. «Got mit uns» (*«Бог з нами»*), – написано на пряжці. А на ремені багнет у піхвах та повний патронташ-трійник. Ото озброївся! Легко і несподівано. Вдома заховав знайдене. Мати щось брала в коморі і натрапила на сховане. Насварилася на мене і кудись викинула. Куди? Я й сам розумів небезпеку. Якщо німці знайдуть, то застрелять мене. Військовий стан.

Партизанити було кому. Майже всі хлопці вернулися з Черкас, коли виводили нас ще не мобілізованих за Дніпро. На тім боці вже вигулькнули танки Гудеріана. У Черкасах загрядотряд формував з відступаючих маршові роти. Я упросився до них. Отримав півхлібини і маскувальну гілку замість гвинтівки. Та й поїхали роти глухими дорогами під Умань на фронт. Вночі, десь під Сигнаївкою, чи Лозоваткою, нашу колону автомашин розбомбили німці. Манівцями добрався до свого села. Поки відіспався, до нього зайшли німці. Затим, як із-під землі, появилася похідна група ОУН. Листівки, принесені нею, припали мені до душі. Там я знайшов правду. Не німецьку і не совєцьку, а рідну – українську. Там ішлося про заміну совєцької окупації на німецьку. Ми, з десяток хлопців, зібралися у Бондаренковому садку. Сиділи на гілках, ласували яблуками і сперечалися над бандерівськими листівками. Я не зміг переконати комсомольців. Зі мною зоставалася меншість. Але ми були шкільними однокласниками, і ніхто нікого й не думав продавати німцям.

Для нас – бунтарів з гарячими головами – не вистачало проводиря. Парторг – голова колгоспу, якого так розхвалювали комсомольці, випарувався в евакуацію. Взяв на воза мішок борошна, бідон меду, колгоспну касу та хвору дружину. При тому прихватив здорову сусідову жону – та й гайда на Схід! Чув кіт, чиє сало схрумкав. У 33-му та у 37-му. У селі 286 душ вмерло з голоду, а 19-ть розстріляло НКВД. З благословення сільської партячейки. А де ж поділися вірні сталінці, зоставлені в тилу для «борьби протів нємєцкіх окупантов»? Слухняні комуністи глибоко й не ховалися. Похнюпилися та й пішли в ґебіт мельдуватися. За першим наказом комуністів. Есесівці вивели всіх їх до переліска і постріляли в протитанковому рові.

Ось так покинули нас більшовики, а підібрали німці. Не припинали ясир до жердини. Не гнали сто верст пішки. А лише тридцять. З конвойними вівчарками. Запакували у телячі вагони. І по-хазяйському дротом закрутили двері та люки. Вночі хлопці рвали дріт. На ходу випорскували на волю. Били автоматні черги по сміливцях.

Когось валили насмерть. А декого й прихистила темна нічка. Я теж був у тій черзі. Тільки тріски з побитих кулями вагонних дошок кинули нас, зготовлених до втечі, на підлогу. Міркували в пориві просто. Краще вмерти на своїй землі, аніж здихати на чужині.

Мчали ешелони з рабсилою на Захід. У вагонах хлопці разом з дівчатами. Не догуляли на вечорницях. Хтось допарубковував у дорозі. Але радості з того було мало. Більше смутку.

Зрідка потяг зупинявся у посадках. Розгнівані автоматники виганяли всіх із вагонів по нужді:

– Юнге – нах лінкс! Медхен – нах рехтс! Абер шнеллер, швайнегунд (*Хлопці – ліворуч! Дівчата – праворуч! Але швидко, свинособаки!)*

Когось не дораховувалися. Шукай вітру в полі. Ешелон не ждав.

Летіли версти назад, а ми вперед.

Шепетівка–Здолбунів–Рівне–Ковель–Холм–Люблін.

На великих станціях височіли водокачки. Паровоз ставав на водопій. Шипів зміюкою. Бранці теж хотіли закропитися. Вартові дозволяли одне відро на вагон. Висмикнули й мене у водоноші. Читаю на вагоні: «Der ukrainische Arbeiter fahrt nach Deutschland» (*«Український робітник їде до Німеччини»*). Ці теж збрехали. Буцімто не везуть примусово, а ми самі їдемо. Хто в кого вчився брехати?

З німецькою мовою я знайомий дуже приблизно. В агротехнікумі «німкеня» Ціля Яківна викликбла читати до дошки. І «не помічала» у книжці заготовленого на аркушику перекладу.

Крізь люки споглядали Польщу. У сивому серпанку світання бачили вузенькі нивки. Повсюди чітко одмежовані земельні морґи. Острівці хуторів. Польща теж проморгала себе.

У Познані ешелон загнали в дротяну кошару. Всіх-всіх – до лазні! Хлопцям в одні двері, дівчатам в інші. Всім змивати совєцькі гріхи. А ми ж чисті, як липневе небо. Безгрішні.

Пакгауз перероблено на лазню. Роздягалися догола. На долівці свіжо стругані риштаки. Високо під стелею тьмяні лампочки.

Сивий поляк з брандспойтом холодним струменем загнав нас у тісний кут. До цеберок з літеплом. Така порція води на одного. І все.

Польські фризьори стригли нас, як баранів:

– Далєй, далєй, хлопаци! Гдзє єще маш вуси? (*Далі, далі, хлопці! Де ще маєш вуса?*)

Насміхалися фраєри в німецьких наймах з нас, «гайдамакув». Малий підростає, якщо збиткується ще з меншого.

Купіль освіжила. Правда, у когось пропали черевики. Хтось не знайшов свого светра. В обслуги виявилися липкі руки.

Прогримів міст через Одру. І ми всі – до люка. Яка вона, Німеччина?

Навстріч гуркотіли ешелони. Танки, гармати, бронетранспортери. Розспівана весела солдатня. Мов на весілля поспішала.

Хтось із хлопців заскиглив одеським куплетом:

*Товаріщі, вніманіє! На нас ідьот Германія!*
*Но ми тут ні прі чом! Воюєм кірпічом!*

Прикро. Згадалися попалені вантажівки на узбіччі шляхів. Підбиті червонозорі танки. Покинуті гармати. Воює все-таки дух. Мета, а не метал. Німці завше поспішали по здобич.

Нарешті наш ешелон зупинився. На щиті напис «Frankfurt». У порту товпились пароплави з баржами. Довгошиї вантажні крани.

А далі на березі високі димарі заводів. Гострі шпилі кірх. Громаддя цегляних будинків. Плетиво рейок. Голосно гуркотіли трамваї. Могутнє місто.

– А зустрічають без музики, – кинув хтось з насмішкою.

Зустрічав нас посилений конвой з автоматами. Розглядали залізничники з подивом: що це за сіра отара, яку виганяють з вагонів? З полотняними клумачками і торбами. З диктовими «чемайданчиками». В неоковирних картузах з довгими «наральниками». Благенькі піджачки та широкі штани теліпалися. Дехто й куфайку прихопив під руку. З нами залякані дівчата в черевиках без панчіх. У ситцевих суконьках. Пасинки колгоспного села. Та ми Європи не соромилися. Чим багаті, тим і раді.

В очах окремих глядачів співчуття. Загалом погляди зловорожі. Червонощокі німчуки дивилися зневажливо. Як на аборигенів з пустині. Гітлерівські піонерчики з наличками на рукавах. Хотілося їм сказати: «Ех ви, мордаті панята. Не нюхали ви нашого тридцять третього. Не їли равликів-павликів та хеликів з гнилої картоплі».

Франкфурт також частував лазнею. Світлою, просторою, охайною. Напевне, солдатською. Кожного з нас обквацяли смердючою рідиною. Пекучою, як вогонь. Ми мерщій змивали її водою. Злилися:

– Не тільки воші подохнуть. Самі облисіємо.

Зате води мали доволі. Холодної і гарячої. Річка ж під боком. Хлюпалися по-ставковому, як діти.

На виході повертали з прожарки вдяганку. Гарячу з гірким смородом якогось мастила. Запахом чужини.

– А німчура нічого ні в кого не поцупила? – хтось цікавився.

Сміялися.

Роздатчик кожному в жменю тицяв пампушку. Хіба то булка?

– Хліба видали, а де ж сіль?

– На рушнику. Зажди, буде тобі ще і солоно, і гірко.

І знову ешелон потарабанився в ніч. Ми гойдалися в залізній клітці. Не спалося. Німеччина потопала в пітьмі. Ніде ні вогника. Боялася бомбувань. Лиш де-не-де блимали ультрамаринові світлячки. Назви станцій.

Тяжка дрімота наприкінці ночі. А вдосвіта – зупинка.

– Ауфштейн! (*Встати!*) – відкривали двері автоматники. – Берлін!

Вигонили нас з вагонів. Навколо – камінні споруди. Низьке сіре небо. Червоноцегляні мури. Бовваніли задимлені труби заводів. «Чорний, чорний Берлін...», – згадалося поетове.

Розглядалися. Проявлялася синява примарної готики міста. Ешелон стояв на околиці.

Біля водокачки парували польові кухні. Поруч якась блискуча гора. Мов черепи ворогів хана Тамерлана. Впізнали – бляшані банки з-під консервів. Для нас. Крикливі вахмани погнали всіх до сніданння. Ставали до кухонь у чергу. Кожен отримував у бляшанку черпак гарячої зупи. Каламутної, чорнявої, хтозна з чого звареної. До баланди додавали по скибочці ерзац-хліба. Ми радо сьорбали споживу. Домашні наші торби майже спорожніли.

Знову нас запакували у вагони. Зойкнув паротяг, і ешелон поплив поміж розбомбленими пакгаузами, повваленими мачтами електромереж, руїнами стін. І все-таки дротів зоставалося, як павутин-

ня. Вони бігли врівні з вагонами. Перехрещувалися десь вгорі. Переплiталися в небі. Здавалося, що вся Німеччина напнута велетенським неводом. І жодній живій душі не виборсатися з нього.

Серце щеміло неволею. Його краяли дівочі голоси:

*Якби мати знала, яка мені біда,*
*Вона б передала горобчиком хліба...*

З торбини дістав я зшитка в клітинку. Огризком олівця розпочав щоденника. Лихословив у ньому Гітлера з його новим ладом. Відбивався від розпачу і приреченості. Невже мені на роду написано тримати над собою небо в клітинку?

Ешелон обганяв світання й смеркання. Простоював у карантинних тупиках. Минули Гамбурґ і відразу ж за Бременом зупинилися – Дельменхорст. Ешелон заповз у дротяну пастку. З вагонів ступали у сипучий пісок. Нас розлучили з дівчатами по різних відсіках. У сосняку всі попадали до сну.

Пробудка тяжча за сон. Підводили тяжкі, мов з похмілля голови. «Де ми?» – приходили до тями. Піщана постеля під нами ще гойдалася.

Розподільчий лагер більший за містечко. У сосняку перемежовані колючими дротами сектори. Подвійна огорожа. Поміж відсіками алеї. Там крокують вахмани з карабінами. У секторах коричневі бараки з дошок. Вщерть натоптані бранцями. Нам пощастило. Краще валятися надворі горілиць, аніж задихатися в клітці.

У сусідньому секторі бігли бранці до вмивання. Товпилися, штовхалися біля жолоба. Вахмани наводили палицями лад: «Раус! Льос! (*Геть! Давай!*)».

Зліва сектор військовополонених. Їх нікуди не виводять на роботу. Що з них візьмеш? Худющі і безсилі, виморені і засмучені. У вибілених сонцем засмальцьованих гімнастерках та пілотках. Забруднені обідрані штани. Командири лиш виділяються картузами з червоними околицями. Дринами зганяють рядових до гурту. Як і німці. Хіба це наші командири? Перед гуртом маляр з відром білила. До нього підходять за чергою. Він квачиком виводить кожному на спині літери SU (Sowjetunion – *Совєцький Союз*). Тавро, мов на худобі. Недавно мали зброю і могли себе захистити. Завів їх до дротяної кошари генерал – «Генде гох! (*Руки вгору!*)». Поверненці з полону до села розповідали про велику зраду. Ротні командири, призначені вести полки замість розстріляних у 37-му полковників, не вміли перемагати. Бувало, здавали свої частини німцям

без бою. Багато зневірилося в більшовиках. Будь що буде. Хоч гірше – та інше. Може, німці не зроблять тридцять третього? І тридцять сьомого. Бо сатана Сталін дихати не давав. А дехто ждав самостійності України з німецьких рук. Хіба зможе «Нова Європа» прожити без української держави? Багатьом пощастило у жнива сорок першого. Вермахту захотілося нового хліба. Полонених з місцевих відпускали жнивувати. Перепусткою слугували слова «кукурудза» і «паляниця». Вірно вимовив – вимітайся до косовиці. Бо вже зерно сиплеться.

На ту пору, як із-під землі, з'явилися похідні групи ОУН. Молоді галичани організовували громадське життя. Засновували «Просвіту» й адміністрацію. Гуртували озброєну самооборону. Вермахтові потрібний був порядок, і він не перечив такій самочинності. Одначе фронт посунувся до Дінця. Владу вермахту в Наддніпрянщині зайняли прибулі з Райхскомісаріату України ґебітскомісари. За їхньою спиною виглядало ґестапо. Воно розпочало відстріл бандерівців. Як ворогів гітлерівського Райху. У прифронтових лагерях гинули сотні тисяч військовополонених. Міцніших вивозили на роботу до Німеччини. Коли б відали про пекельні лагерні муки, про тавро на спині, хіба потрапили б до полону? Тавро зостанеться і вдома. На душі. Носитимуть його і в Сибіру. Терпітимуть його до самої смерті.

Я ще не таврований. Бодай на спині. Тільки душить мене зелена пастка. Ніде – ні просвітку. Хіба що над вершками сосон.

На регістрації ми, односельці, схитрували. Вибрали собі жетони «Колосок» і пришпилили до піджаків. Хай «покупці» впізнають пана по халявах – селюків. Коли налітають заготівельники з фабрик та заводів, ми ухиляємося від набору. Тут ніхто не складав поіменних списків. Винесли картонні жетони з мальованими тракторцем, лопатою, шестернею, розвідним ключем, кельмою, колоском. Вибирай собі фах, з яким хочеш потрапити до роботи. Довго не огинайся. Хліба не дають, тільки чорну каву без цукру. Німці привчають до порядку голодом. За день-два ми й самі шукатимемо для себе «покупців».

Нудьга тривожно млоїть душу. Як воно буде далі? Між міднокорими стовбурцями стелиться рідкий білий туман. Тінями снуються в ньому вартові. Ніде ні одного сонячного променя. Ні окрайця степової далини. Зелена пастка. Лежимо, як руді миші в ямі. Колись на пасовиську ловили їх і вкидали до конусоподібних ям. Звідти не викарабкатися. Тепер сам сушу голову, як звідси вибратися?

Підводжу голову й оглядаю німецьке царство. У сусідньому секторі матросня. Снідає перед виводом на роботу. Народ бадьорий. За командою шикуються з лопатами на плечах. Рушають з піснею:

*Вихаділа на берег Катюша-а-а,*
*На високій берег, на крутой...*

– Слиш, парєнь... – наче мене зове хтось з сектора полонених. Бачу худющого, як тичину, чоловіка. Благальні очі заростого сірою щетиною обличчя. Очі з тридцять третього. – Подай кусочєк...

Маю в торбі окраєць хліба. Останній сухар. Вичікую, поки по відсіку пройде вахман. І кидаю хліб через дроти. Не можу такому поглядові відмовити. Я теж можу таким стати. А поки що сподіваюся на удачу. Через день-два запряжуть у роботу. Чимось та годуватимуть.

– Спасіба. Возьмі ето... – до мене летить згорток.

Розгортаю. Простенький сірий випраний у калюжі світерок. Певне, з померлого. Тхне лагерним потом. А ще опорки з кирзяків. Знадобиться. У піджачку мені вночі холодно. Та й парусинові туфлі каші просять.

Знову з того боку хтось зирить. Киває клично рукою:

– Хлопці, а між вами полтавці є?

– Може, десь є, а в нашому гурті нема.

Хлопці вже гомонять спросоння. Підводить голову білозубий носатий Андрій. Біля нього позіхає циганкуватий Василь. Підпер важку голову долонею завше замислений Володька. Тільки товстий Едик лежить на боці – байдужий до всього. До них щось бубонить Олекса. Найстарший між нами, мій родич. Син парторга, колгоспного голови. Дебелий, густобровий, з крилом чорної чуприни.

Я несподівано стрівся з ним ще у вагоні. Подав мені тоді холодну тремтячу руку:

– Мене загребли у Звенигородці... У сестри... Понімаєш? Я нікому не зробив зла...

Я глянув у наполохані очі. Випустив його липку долоню:

– А я не Павлік Морозов.

Знав, що Олекса – комуніст. Високий начальник ТСоАвіаХіму міста Львова. Нас тут зрівняла неволя.

Сьогодні Олекса спокійний. Загубився між нами, як голка в копиці сіна. Проте, пропагандистом зостався. Слухаю його глухий басок:

– Чого нам не вистачало? Пятілєтки перевиконували. На Північному полюсі були. Силищу яку викували. Танки, самольоти, кораблі...

Я мовчу. Згадую уламки тієї сили при дорогах. Трупи червоноармійців і трупи померлих з голоду. Задубілих опухлих дітей у травах.

– Всі мали змогу лікуватися. Вчитися на лікаря чи на вчителя...

Я теж вчився. На агронома. Щосуботи пішки марширував з Тального додому. Вісімнадцять кілометрів за вдовиною хлібиною. За містом скидав туфлі. Восени і навесні беріг взувачку. А коли оголосили плату за навчання – покинув технікум. Пішов до матері в ланку копати буряки. Згодом вернувся за документами. Директор упрохав зостатися: «Поможемо талонами на вечерю». Після уроків ми, злидні з далеких сіл, ходили підробляти на цукроварню. Розвантажували платформи з буряками або з вапном. На зароблене гуляли у тамтешній їдальні. Порція вінегрету коштувала 20 копійок. Їж – од пуза. Смачніший наїдок, ніж німецька бурда. Але хто ж нас довів до неї? Вожді докерувалися. З Рібентропом обнімалися. Ешелони з нафтою та стальними болванками гнали до Німеччини. Сподівалися, що кожен німець поставить ковадло та гнутиме підкови? А вони почали клепати танки...

– А візьміть нашу найпередовішу в світі літературу, – гуде Олекса. – Ще Корнійчук сказав...

Тут я не втримуюсь. Як не є, а я теж віршомаз, змалку залюблений у творче слово. Перериваю його словесну патоку:

– А де ж ота українська література? На Соловках чи на Біломорканалі? Може, в Сибіру? Сотні письменників розстріляно. Хіба Корнійчук – український письменник? Чи може Леонід Первомайський, що звертався до українців у 33-му:

*А потім ви під Трипіллям вбивали моїх братів...*
*Та ми таки надавали вам повну пельку чортів...*

– Вірно, Михайле, – блискає зеленим поглядом Володька. – Ті писаки – московські спинолизи. Сталінські лакеї...

Олекса вмовкає. Хилить голову, жуючи синюшні уста. При радвладі він би не замовк. Заткнули б мені горлянку вмить і назавжди. А тут, за чужим колючим дротом, я можу висповідатися безстрашно. Чи зможу коли-небудь сказати правду вдома, на волі?

До гурту підходить юнак у блакитній футболці:

– Привєт, мужичкі! Загоряємо? Сипніть домашнього тютюнцю. Курити хочеться – вуха попухли.

Його частують куривом.

– Спасіба, спасіба, – ковчить він самокрутку. Запалює і смачно затягується. – Хочете, Женька-одєсіт вам погадає? Всю правду скажу. Шо було, шо збудеться, чим серце успокоїться.

Повними червоними губами випускає кільця диму:

– Ех, ви-и-и! Село-о-о! Чого носи повісили? Сальце є? Нема? Погано. Моя вам порада: постарайтеся попасти до бауера. Там жратви – скільки хош. Тільки не зівай. Беріть примєр з бувалих. Я вже в жіночій зоні Марійку собі підговорив. Жонатих скоріш візьмуть до телят. Тут, брат, Європа, а не колхозний хутір. Хочеш жить – умій вертітись. А шо – резон? Вот так-то.

Він іде геть, мугикаючи:

*Лєт сємнадцать ейо міновало,*
*Коломбіна, как роза, цвєла-а-а...*

Пройдисвіт якийсь. Нам не до співу.

Сідаю під міднокорим стовбурцем. Приплющую очі. Бачу розлуку. Заплакану матір на ґанку. Чую ридання сестрички Оленки. Вона в домотканій спідничці, фарбованій бузиною. У перешитій з військової гімнастерки кофтині. Невже це прощання навіки? Бігла за потягом на полустанку. Хотіла передати мені пляшку молока. Та ешелон не зупинився. Спіткнулася нещасна. І забіліли шпали молоком. І заболіла моя душа нестерпно. А далі защеміло серце. Від помахів білої хустини в золотих житах. То прощалася мавка – моя кароока Павлина. Здалеку, аби не потрапити в ясир. О, мої рідні степові гони! Серце стукотить спійманим птахом. Мало не вибухне в грудях.

Відкриваю очі. Переді мною жорстокий світ. Дроти, вартові та бранці. З небесного решета зачинається мжичка. Монотонна, тяжка, як нудьга. Хоч криком кричи. Хоч на дроти кидайся. Ніхто не поможе. Немає крил вилетіти на волю. Та й де та воля? Довкруж на сотні верст ворожа земля. Вдома двічі втікав з лап захмелілої поліцайні. Звідси не вирватися. Та невже?

Інстинкт самозбереження бентежить гарячу голову. Охляле тіло наливається степовою силою. Дума за думою снується. Шукають виходу з безвиході. «Кому повім печаль мою?» – впадає в душу Олесеве.

Виймаю з торбини школярського зшитка. У такий дівчата записують пісні, обмальовуючи їх квіточками. У мене занотовано рядки заборонених поетів. Тут і мої замальовки. Стріха зі сніпків над причілком батьківської хати. На клуні лелече гніздо. Кладка через хво-

су. Тудою вперше провів Павлину додому з сільбудинку. Явори на леваді. Тут і враження неволі. Рука виписує далі: «Дельменхорст». Невільничий базар дротяної цивілізації. Треба вириватися з неї. Будь-якою ціною. Щоб дихати і жити.

Ночувати перегнали нас до опустілого бараку. Нари – твердіші за пісок. Сморід карболки забиває дух. Гітлерчуки люблять дезінфікувати все. Коли б ще й свою совість.

Наші торби спорожніли. Ми, сталінське покоління, завше жили впроголодь. Вдома і «в гостях». Вирішили: пора здаватися до полону. Йти на будь-яку роботу.

Опівдні на пляцику вже ґерґоче базар. Ясир шикується у дві шеренги: одна напроти другої. Вахмани впускають «покупців». Сутулі діди і сивокосі фрау перебирають «товар». Мацають мускулатуру. Штовхають хлопців у груди. Їх веселить наша убога вдяганка. Дехто заглядає брацям у зуби. Як на конячій торговиці. Міцні зуби – справний їдець. Такий добре працюватиме.

– Бери мене, гер Шнобель, – скалить зуби Едик до горбоносого діда. – Мало їстиму, а робитиму, як чорний віл...

– Я... я... – сердито махає той ціпком. – Іх вайс ду... (*Так-так... Я тебе знаю...*)

Бауери відбирають кількох дівчат. Раптом вриваються два молодики в чорному. Піднімають підборіддя хлопців. Поплескують по плечах. Висмикують з шеренги.

– Айн, цвай, драй, фір... (*Один, два, три, чотири...*)

До відібраних ставлять і нас. Хай буде, як буде. Куди-небудь, лиш би із цієї пастки.

Залізнозубий низенький дідок складає списки. Мабуть, російський емігрант:

– Слєдующій! Шевєлісь! Бистрєй!

– І куди всі спішать? – дивується Володька.

– У німців не полежимо, – кажу. – Безробіття не буде.

Нас виводять до колії. Біля вагонів вахмани з рушницями. До трапу викликають за списками.

Вагони зібрано з усіх усюд. Французькі, бельгійські, нідерландські. У наших сусідів конфісковані. Читаю написи: РКР – Польска Колія Паньствова (*Польська державна залізниця*). А далі ЧЖ – Ческословенске Желєзніце (*Чехословацька залізниця*). Європейський Вавилон, та й годі.

У вагоні нам весело. Заскучали за рухом. Як пасажири, оглядаємо за вікнами довкілля. Пробігають зелені луги з рябими коро-

вами. Гайочки серед жовтавих нив. Асфальтовані шляхи. Хутірці з черепичними дахами. Зрідка задимлені заводи.

Дальше Умані я у дитинстві не мандрував. Та й то на підводі. А тут така вигода. Туристом їдемо по Європі. Ось тільки гідами у нас вахмани. Потяг набирає швидкості. Мов чорт за ним женеться.

– Папіроси робитимемо, – каже Володька. – Щось «покупці» пояснювали про табак.

– Та ні. Машини для виготовлення папірос, – поправляє Андрій. Він вчився у технікумі на педагога. Німецьку розуміє добре.

– Ого! Отож для нас курива вистачить, – радіє Василь. Жовтий, мов димом прокопчений, він цигарку шанує над усе.

Проте Едик незадоволений:

– Що нам той тютюн? Аби хліба давали...

– Доженуть та й ще дадуть. Пайочку вділять – щоби працював...

Вахмани мовчать. Німецькі пролетарі пильно стежать за нами з кутка. У поглядах застигла недовіра. Ні краплі солідарності. Брехав Маркс разом з Енгельсом.

Приїхали надвечір. На пероні вокзальчика стурбовані пасажири. Що це за гості такі замурзані? Що від них можна діждатися?

Над входом чорним по білому вивіска: «Varel». За вокзальчиком камінні будівлі, чорна луска черепиці котеджів. Далі на пагорбі стирчить гостра шпичка кірхи. Низько суне шумовиння кошлатих хмар. Кудись до обрію. А там, під ними – за дамбою, якась темносиза рілля. Море, чи що?

– Норд Зеє! (*Північне море!*) – пояснює вахман.

Море я бачив тільки в кіно. Тут воно далеке і похмуре. Не подібне до нашого привільного степу. Воно – теж загорожа, хоч і не колюча. Море пішки не перебіжиш.

Нас заганяють у кузов великої вантажівки. Високі борти і тіснота, як оселедцям у бочці. Холодно на душі. Що принесе нам чужинецький світ цього містечка? Згущаються тіні. Сутеніє. Неволя.

Їдемо. Нас супроводить легковик. Мокро зблискує асфальт. Оглядаються поодинокі пішоходи. Не встигаю роздивлятися вулицю. Мене вражають тільки стрілки «Zum Bahnhof» (*«До вокзалу»*). Вони мені до вподоби.

Нарешті на узгірку вантажівка стає. По команді зіскакуємо додолу. Ось ми і «вдома». Широка навстіж відкрита брама. Над нею аркодужна вивіска: «Tabakmaschinen Fabrik Otto Heinen» («*Фабрика тютюнових машин Отто Гайнена*»). Довкола забудов червоні мури. Над ними колючі дроти.

Ми мокрі, як кури. Назустріч виходить кремезний дядько. З-під чорного дощовика сміються зацікавлені очиці. Голос простуджений:

– Я-а-а, менш... Дас іст гут... Кома міт. Біте цу гаузе! (*Так, люди... Це добре... Заходьте. Прошу додому!*)

Плентаємося за ним, мов курчата за квочкою. Вслід вахмани з рушницями.

На забрукованому плацику одиноке дерево. Теж у неволі. Немов на дні бетонної криниці. Безрадісний краєвид.

На плацику вичитують кожного за списком. І кожному тикають номерок у жменю. Чималий – у півдолоні, алюмінієвий зі шпилькою. Мені дістається «нумер ахт». Мушу пришпилити свою вісімку до грудей.

– Тепер ми позначені, як овечки. Не загубимося, – сміються хлопці.

– Коли ж нам сіна підкинуть? – турбується Едик. – Кишки злиплись.

– Алєс нах штубе!!! (*Всі до кімнати!!!*) – хрипить німецький дядько. – Іх бін іре лаґґерфюрер! (*Я ваш лагерфюрер!*)

Двері нетинькованого корпусу ковтають нас за чергою. За сінцями простора кімната. Хоч возом розвертайся. Свіжо стругані столи з лавицями. Нові двоповерхові нари під стінами. Між дошчаними заличками, як мерці, сіріють матраци. Пахне від них сосновою стружкою. Під високою стелею яснiють лампочки. Після Дельменхорста – санаторій.

Викидаю порожню торбину наверх. Займаю плацкарт. Усі розташовуються. Зверху бачу в ближчому кутку відгороджений дошками умивальник. У дальньому – вбиральня. Поруч – двері до цеху. Тюрма. Штуба просмерділася карболкою.

Янголом влітає німчук з посудом. Шикуємося один за одним. Кожен отримує алюмінієву кварточку кави. І скибочку ерзацхліба. Сьорбаємо за столами гарячу каву. За спинами походжає лагерфюрер. У нього сивиною всіяні скроні. Великі робочі руки. На піджаку округлий значок. На білому тлі в темно-синій обвідці чорна свастика. Наці. Мабуть, ще й парторг.

Після кавопиття наказує кожному розгорнути свої речі. Оглядає торби і «чемойданчики». Крива усмішка не сходить з його лиця. Ми – злидні. Комусь пильно заглядає у вічі. На когось хмуриться. Що йому не подобається? Ми ще не скоїли тут жодного гріха.

Дістає мого зшитка. Здивовано роздивляється малюнки. Хрипить:

– О, ду біст кюнстмалєр! Дас іст ґут. (*О, ти художник! Це добре.)*

У штубі довго не затримується. Ще раз оглядає свою паству і прощається:

– Зіх аусруен (*Спочивайте*).

За ним голосно, як постріл, клацає дверний замок.

– Міцна тюрма, та чорт їй рад.

– Не жур мене, моя ненько... Я й сам журбу знаю...

– Перестаньте, ви! Тонкосльозі. Попавсь – терпи. Не на курорті.

– Звісно, не піонерлагер. І не відгодівельний пункт.

– Досить зубоскалити. Квартиру терпіти можна. А харч – нікудишній. Побачимо ще, до якої роботи приставлять.

Розлазимося по своїх нарах. Тверді матраци й подушки пахнуть сосняком. У технікумі постеля була кращою. Самі ходили з гуртожитку до скирти. І натоптували матраци соломою.

Роботи я не боюся. Не панич. Мене душить неволя. Гнітить каламутне світло електролампочки під стелею. Не дають дихати випари карболки з вбиральні. Ми в кам'яному мішку. І серцю в грудях тісно. У дрімоті накочуються сонливі хвилі степу. Ген-ген мерехтить блакитне марево...

Сниться пропахла живицею діброва. І коров'ячі стежки, протоптані в чорноліссі. Я літаю там вільним птахом. Чужина ще не висмоктала мою силу. Не роздавила волю до життя. Ось я ширяю і над плесом зеленого ставу. Над очеретами і сіножатями. А внизу біжить босонога нецілована Павлина. До себе кличе. З-під маково-волошкового вінка повінню плинуть буйні коси. Над травами здіймаються крила вишитих рукавів. Як мені дотягнутися до неї з цього вирію? Не в силі подати голосу. Не можу опуститися, щоб поцілувати батьківську землю.

У блисках рокоче грім. Невже бомбують?

– Ауфштейн (*Вставайте*)! – гримить голос лагерфюрера. – Шнель (*Швидко*)!

У профіль він подібний до Гітлера. Тільки що без вусиків. Ні, це не бомбування. Тільки пробудка.

Зіскакуємо з постелей по тривозі. Дзвенять бурульки умивальників. Дзюркоче вода. Снідання теж поспішне. Гаряча кава і хліб з мармеладом. Не жирно. Солодко, але мало.

– Можна шибки склити, – хтось розглядає тоненьку пайку на світло.

– Авжеж. Береш скраю, а вона з другого обламується.

– Вдома, було, вбатуєш скибку – рука вгинається.

– Не всім і не завше так щастило вдома.

Хоча предківський звичай при нагоді шанували. Як хліб – то вволю, як мед – то ложкою.

Хліб і воля. Тільки про те й мріємо.

– Нумер ахт! Ком гір! (*Номер восьмий! Ходи сюди!*)

Голос лагерфюрера роздратований. О, та це ж до мене! Я й забувся, що я – не я. А тільки – «нумер ахт». По очах панських бачу, що він хоче вцілити мене по потилиці. Щось сердито швергоче.

– Тебе поведуть до іншого цеху, – перетлумачує за моєю спиною Андрій. Він увійшов у роль перекладача. Недавній комсомольський секретар курсу. Так гер лагерфюрер і помічника собі здобув.

Хлопці зникають у дверях свого цеху. Мене з чорнявим юнаком лагерфюрер випускає надвір. Там нас жде проводжатий з велосипедом. Куди пожене? Хай хоч куди, аби тільки не в цьому казематі працювати. Синєблузний пролетарій виводить обох за браму.

Над черепичними дахами сунуть пошматовані хмари. Вітер з моря. Крокуємо мокрим хідником. Погонич за плечима. Знайомлюся з напарником. Кость зі Шполянського району. Зголосився тут слюсарем.

До праці поспішають перехожі. Здебільшого жінки на велосипедах. У різнокольорових целофанових накидках.

– Льос! Льос! (*Давай! Давай!*) – підганяє синєблузник.

За околицею стеляться дими. Отже, вночі таки бомбили. Тут теж війна. Де її тепер немає? Принишкли цегляні котеджики. За ними при березі гундосять сирени кораблів. Дзеленчать сигнали підйомних кранів. Грюкають буферами вагони. Свій день розпочинає причал.

Серед готичних табличок запам'ятовую лиш один дороговказ. На ультрамариновій стрілці білі літери «Zum Bahnhof» (*«До вокзалу»*). Всі інші написи мене не хвилюють.

Спускаємося по слизькому хіднику донизу. Перед нами широко відкрита залізна брама. Двір поплетений широкими і вузькими коліями. Кругом вагонетки, вантажівки, кари та купи залізяччя. Високі понурі корпуси цехів.

Навстріч вискакує розгніваний чоловік. У військовому кепі і комбінезоні. Щось кричить до нашого поганяйла. На ручний годинник показує. Це, мабуть, майстер, а ми запізнилися. То хіба треба отак репетувати?

У цеху гостро смердить фарба. Біля залізяччя вовтузяться юнаки. Засмальцьовані роби. Бліді лиця. Над ними перекриття мета-

левих стропил. Звідти звисають на ланцюгах важкі гаки. І мокрі парусинові шмати з пробитого даху. На долівці свіжо засипані вирви від бомб.

Кудись забирають Костя. Зостаюсь один серед чужих. Що робити? Раптом похмурим привидом з'являється старший майстер. Тицяє мені до рук круглого великого пензля. Показує на відро з фарбою:

– Арбайт мах (*Працюй*)!

Підбігають хлопчаки-чужинці. Вчать мене працювати. Фарбую на сіре товсті залізні листи. Такі мої перші монументальні полотна. Металеві пейзажі. Змалку хотів вивчитися на художника.

Перебиваючи один одного, щось роз'яснюють хлопчаки, та я не второпаю. По-якому вони балакають? Ніби по-французькому. Відповідаю словами, яких нахватався з книг:

– Бонжур, мерсі, па компрі. (*Добридень, дякую, не розумію*.)

Вони регочуть, аж за боки беруться. А що я такого сказав?

– Ти руські (*Ти росіянин*)? – питає один. – Вас (*Що*)?

– Україна, – пояснюю. Знизує плечима. Такого не чув. Показує на себе:

– Іх – П'єр. Бєльгієн. Ферштейн? (*Я – П'єр. Бельгієць. Зрозумів?*)

Ось воно що. Така ж рабсила, як і ми.

У глибині цеху шумлять машини. Шипить автоген. Аж деренчать одинокі шиби, що зосталися від бомбувань.

Від розчиненої ацетоном фарби туманиться в голові. Гуртом відносимо пофарбованого листа. Важкий і незграбний. Зі свого боку волочу по цегляній долівці. Майстра не видно. Маємо хвилинний спочинок.

– Панцерунґ (*Броньова обшивка*)... – загадково шепоче мені П'єр, – Панцерваген (*Броньовик*)...

Розумію – бронетранспортер. На душі неспокійно. За цією бронею ховатимуться німчуки. А я її фарбую. Новий знайомий зауважує моє збентеження. Притуляє пальця до уст: «мовчи». Знаю. Не маленький.

До обіду я ледь човгаю опорками. Вибився із сили. Раптом рве тишу сиплий гудок. Обід! Веселить брязкіт алюмінієвих мисок. Збираємося за обляпаним мастилом довгим столом. Миски наповнюють з бачка. Зупа смакує. А хліб з домішкою картоплі та древесної тирси.

Тепер спочинок. Вмощуюся на гумовій шині під стіною. Долає мене сон без видінь.

– Ауфштейн!!! – гримить наді мною. Слово, як поляск батога. Ненавиджу його. Я ж не віл. Німці повелися на ньому. Ну, не почув я гудка до роботи. Хіба майстрові треба так ревіти? Загартована горлянка, чи що?

До кінця зміни руки-ноги робляться чужими. Від ацетону в очах мерехтять метелики. Я знаю: в роботу треба втягнутися. Як лошакові у шлею... Та не за один же день!

П'єр котить залізну бочку. Ставить під стіною на попа. Вискакує до настінного годинника. І штовхає стрілку вперед. Хвилини з панського часу вкрадено.

Підходить майстер і сам собі не вірить. Приглядається до стрілки. Накладає на ніс окуляри. Кліпає рудими віями. Зрештою оголошує:

– Файрабен махен (*Закінчуйте*)!

Швиденько підмітаємо. Миємо малярське причандалля. Шкребемо руки. І всідаємося на лавиці. Маємо хвилинку спочинку.

Гудок звіщає кінець робочого дня.

Надворі сльотаве смеркання. Жадібно дихаю чистим повівом. Синєблузник-велосипедист жене нас з Костем «додому». Роздивляюся вулицю. Милують око ошатні котеджі. Підстрижені зелені палісадники перед ними. Дикий виноград на високих стінах. У дворах клумби з барвистими квітами. Густі газони. Виявляється, суворі німці люблять усе гарне. Не тільки війну. Та найпривабливіший тут напис «Zum Bahnhof». Стараюся не забути маршрут.

Поводир здає нас лагерфюрерові. Живих і неушкоджених. Той запускає до штуби. За столами гомін. Після першого робочого дня є про що згадати. Хлопцям пощастило. Працюють з деревом на верстатах. У цеху чисто і світло. Добра вентиляція є.

– Збиваємо ящики, – потай бубонить мені Василь. – Для гарматних набоїв. А ще для патронних цинків...

Оце так фабрика тютюнових машин! Як із неї вишморгнуть?

Другий день ще тяжчий. За ніч втоми додалося. Руки ломить від ґрунтовки. А найтяжче перевертати залізні листи. Вони наче стопудові. І передихнути ніяк. Звідусіль блимають котячі очі майстра. Він всюдисущий.

П'єр допомагає мені тягати броню. Підшіптує новини:

– Дойче нах Вольга. Томі бай Норд Зеє. (*Німці на Волзі. Англійці біля Північного моря*.)

Нараз буйним бугаєм реве сирена. Всі кудись летять, спотикаються.

– Флігеалярм (*Повітряна тривога*)!!! – репетує майстер. – Цу люфтшуцраум (*До бомбосховища*)!!!

Від долі не сховатися. Щаслива мить спочинку. Сідаю на долівку. Гарячою спиною відчуваю холод стіни. Гарно самотньому. Думки бринять, як тривожне небо. А страху нема. Я фаталіст. Бомба в мене не попаде. Не повинна попасти. Бо я маю мету: живу для втечі. Треба обдумати з хлопцями. Настане наша слушна мить...

Враз громом обвалюється небо. На стропилах гойдаються абажури. Вростаю в долівку. У мур стіни. Зіщулююсь у клубок. Дихаю, отже, живий. Оглушлива колісниця котиться далі. Аж тепер мороз бере за плечі. Оце так вдарило-о!

– Ду, фаулє менш (*Ти, ледащо*)! – підскакую від запотиличника. Майстер готовий мене загризти. Ним тіпає ненависть. За що товче? Тому, що не побіг до готової могили?

Мерщій беруся до роботи. Голова болить від міцного кулака. Та ще від ацетонового сопуху. Болять на долонях водяні пухирі. Проте я стараюся бути слухняним.

Хлопці підганяють автокару. Важку броню вантажимо гуртом. Зі мною поруч Кость. Майстер там відлупцював його. Нібито не так закручував гайки. І прогнав вантажником у малярний цех.

– Ауф-рюк! Ауф-рюк! (*Рухай! Рухай!*) – деренчить голос майстра. В нього сверблять кулаки. Ми не встигаємо з роботою.

Нарешті гудок звільняє нас від муки. Погонич жене нас обох до лагера. Плентаємося, як не своїми ногами. І так день-у-день.

– Небо прогнило, – нарікає Кость на мжичку.

– Нічого не вдієш. Такий у них клімат.

Минає другий тиждень, а я не можу звикнути до неволі. До похмурих кам'яниць і цих просіяних на густе сито дощів. Мене роздратовують народжені морем розпатлані хмари. Наче їх там хтось посилає у наступ. Щойно під сонцем протряхне асфальт, а вони знову сунуть. Мов саксонська орда на слов'янських бодричів. Тут дзвеніла мечами історія. Балтійським Примор'ям володіли слов'янські племена. Земля вагрів сягала аж сюди до Норд Зеє. Аж поки імператор Фридрих Барбароса не згуртував хрестовий похід. Звідтоді сакси там підкорили слов'ян. Історія пишеться мечами та скородиться списами.

Далеко на обрії металево зблискують хвилі. Ненавиджу оце хиже море. На цій ораниці добро не вродить. Море слугує глухим муром нашого арбайтслагера. За море стежок нема. Воно тільки

для німців потрібне. Щодня ходять з ятерями до дамби. І пасуться риболовлею. Тут все не наше. Єдине справді наше – рабство. Почуваюся пов'язаним саксами вікінгом. У міцному ремінняччі. Прагну сонця, волі. А воно не з того краю сходить. Не звикаю до переплутаних напрямів світу.

Сьогодні мене ледь не валить з ніг новина. Наче вибух бомби. Тягаємо з П'єром броню. А він якийсь переполоханий. Підшіптує мені французькі й німецькі слова. Заїкається, злякано озираючись. Що сталося? Крах Райху? Кінець війни чи світу?

З уривків дещо починаю розуміти. Уловлюю суть. У суботу проти ночі відбуває потяг на Вкраїну. З бронетранспортерами і танками. Платформи покриті брезентом. Довантажуються в тупику. Кінець маршруту – Тшеркасси. Так це ж наші Черкаси! Хочу кричати «ура».

Дякую тобі, білявий друже! Розумію твій страх. Розголосив військову таємницю. За такими ешелонами полюють літаки томі. За таємницю німці голови знімають. А я не можу другові навіть руки потиснути. За нами нишпорять котячі очиці майстра. Тільки щасливим усміхом схвалюю П'єра. Розуміє мене. Теж сміється очима. Передав мені ключ до волі. Щодня бачить мене птахом у клітці. Неспокійним, рвійним. Готовим щомиті вирватись із холодного вирію.

Врівноважуюся. Не смикаюся в пастці. Мене зміцнює надія.

Вертаємося з погоничем «додому». Вулиці квітнуть целофановими накидками. А я не помічаю мжички. Радісно співає душа. За кожним рогом цвіте знак «Zum Bahnhof».

У штубі нудьга. Від втоми всі сонливі, байдужі, мовчазні. Зблискують очі лиш при появі вечері. Після неї лагерфюрер перераховує нас, як телят.

– Ґуте нахт (*На добраніч*)! – прощається.

За ним клацає замок, і я киваю до земляків: ходіть сюди! Збираємось на верхніх нарах. Шепочу новину. Очі засвічуються сяйвом волі. Воно нас ще більше братає.

– Як підемо? Гуртом?

– Головне, аби вирватися звідси.

– Ми підемо з Володькою. Василь з Едиком. Андрій вслід за ними.

– Легко сказати, – чухає потилицю Андрій. – А як зробити?

Дістаю з кишені гімнастерки батькову мапу. З тієї війни. «Западный театръ военных действий 1914–1916 гг.» Прихопив про всяк

випадок здому. Над нами підсліпувата лампочка. Буквиці ледве читаються. Аж ось і цей каторжний Фарель. Повсюди маком всіяні наймення поселень. Густа павутина доріг. Неподалік великі міста: Ольденбурґ, Бремен, Вільємсгафен. Далеко ж нас занесло вітром війни. Під самісіньку Данію. Нудна рівнина – ні на чому й оком зачепитися.

Радимося. Згодні на втечу. І на збереження тайни. Без клятви.

Довго до нас чвалає субота. А з'являється захмареною, настороженою, недовірливою до всього світу.

Праця в цеху кипить, як завше. Ґрунтуємо сірим кольором броню. Волочимо її до підсохлих листів. Стрічаємося поглядами з П'єром й опускаємо повіки. Ми – змовники. Він розуміє, що зі мною коїться.

Знадвору лине мелодійний дзенькіт. Гейби за селом хтось мантачить косу. Душею вчуваю повів жниварського степу. Подзвін кличе мене на тихі води, на ясні зорі. Чекаю пришестя вечора.

Нарешті реве гудок. Все тіло напружується, мов до стрибка. До арбайтслагера не відчуваю конвойного. Шлях легкий, як на побачення. Кость ледве встигає за мною.

У штубі вже розливають по квартах каву. Роздають хлібні пайки з вишневим мармеладом. Святкова тайна вечеря. Хоч і пайка досить інтелігентна. На два укуси.

Невдовзі заходить поважний лагерфюрер. Шикуємося кожний напроти своєї постелі. Вечірня перевірка перед вихідною неділею. Можна буде спати до десятої ранку. Лагерфюрер перевіряє, чи щільно завішено вікно. Осмикує дермантинову штору. Затемнення від авіанальоту. Перед вихідним у господаря добрий настрій. Сідає за стіл та оповідає про фабричну техніку. Обіцяє, що кожний з нас набуде тут потрібного фаху. Зміцніє на силі.

Андрій перекладає. Як і домовились, заводить мову про наше дозвілля. От якби нам дали доміно. Або дозволили шашки та шахи!

Ми з Володькою ловимо мить. Пан або пропав. Все. По-котячому сповзаємо з верхотури додолу. Кишені набиті шматками сухарів, морквинами та бруквою, поцупленими з кухні. Чергування там не проходило марно. Ховали у матрацах. Все. Пора.

Тінями вислизаємо за відімкнені двері. І з темного коридорчика надвір. У сутінках сіється мжичка. З ринви цебенить вода. Ніде нікого, тільки бовваніє самотнє дерево.

Зриваю з грудей «Нумер ахт» і жбурляю геть. Тепер я – людина.

Вахман ніколи не стирчить під воротьми. Прогулюється з карабіном попід муром. А сьогодні він на тім боці вулиці. Горнеться до жінки в блакитному дощовику. Парубкує. Нам цього й треба.

Вмить видряпуємося на ворота. Поспіхом відхиляємо колючий дріт. А він хапає нас за плечі. Та хіба вдержить? По-котячому зістрибуємо на вулицю. Вона порожня.

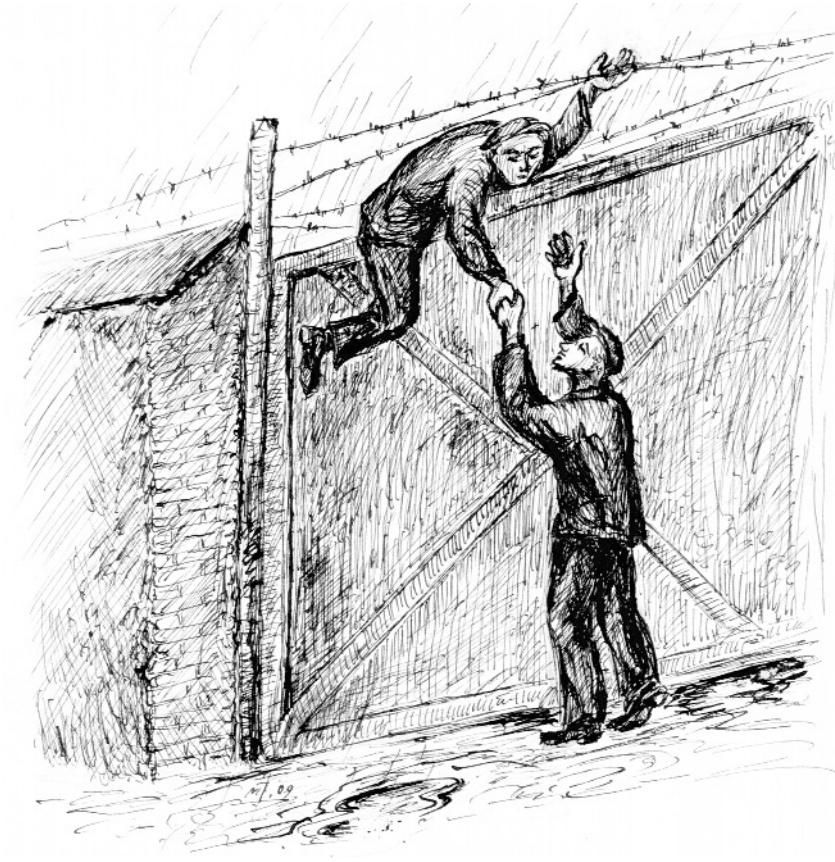

Воля! Перехоплює подих. Перші кроки крилаті і нестримні. Радісні і страшні. Назад вороття нема.

Летимо в сутінках. Слизький хідник зовсім безлюдний. Одначе простір проглядається. Тому збочуємо на газон. І підтюпці – від дерева до дерева. У долину. Мені хоч очі зав'яжи – втраплю.

Десь дихають паротяги. О! Аж ось вокзал, а за ним станція. Ешелони, ешелони. Еверести ящиків та штабелі шпал. На пероні смужка синього світла. Сновигають солдати. За плечима поблискують багнети. Невже це нас шукають? У грудях холоне. Раптом б'є гаряча радість.

– Ось він, – кажу. – Диви. На-а-ш...

Справді – цей ешелон наш. Він ще не втік. На платформах затаїлися під брезентом потвори. Зачекай, голубчику. Не покинь нас. Ці платформи тепер, як гуси-лебеді. Гуси-гуси-гусенята, візьміть мене не крилята.

Підкрадаємося від пакгаузів. Пробираємося між ящиками та бочками. Але й тут варта. Багнети над касками. До ешелону декілька кроків. Як перелетіти непомітно? І дух притаїти під брезентом...

– Може, вернемось? – сумнівається Володька.

– Куди? У петлю? Забувся, як утікачів карають? Пождемо його в полі.

Манівцями в обхід чвалаємо за стрілки. У полі більше вітру та густіша мжичка. Темна невідомість не лякає. Та доки будемо боятися? Наша колія прямує на схід. Додому.

Не стовбичимо над рейками. Завертаємо у вибалок і всідаємося під вербичкою. Від мокви вона не рятує. Хіба що від ока пильного. Холодно. Ми наче мокрі кури.

Станція ледь проглядається. Застуджено чмихають паротяги. Перегукуються. З ними зойкають і наші серця. Коли б швидше-швидше...

Враз гуркочуть колеса. Схоплюємося. За стрілками потяг повертає у темінь. Не наш. За ним знову: тра-та-тах! тра-та-тах! Галопує залізний кінь. Цей на схід. Ланцюжком котяться вагони. І... жодної платформи. Не той.

Мов колеса, цокотять зуби. Зимно і боязно. Коли ж буде наш? Невже не поїде?

І раптом гримкотить ще один. Ура-а-а-а! Білі платформи!

Нарешті! Мчимо навперейми. Глевка рілля хапає за черевики. На ногах сто пудів болота.

– Чах-чах-чах! – набирає швидкості наш. Гуси-гуси-гусенята...

Встигнути-встигнути... Очима досягаємо. А руки не дістають.

З громом і вітром мелькає платформа... Остання... Повз нас...

Кричить у ніч паротяг. Пролетів гарячий ешелон. Тільки хвостом майнув. Неначе приснився.

Жах! Падаємо з розпачу додолу. Тремтячі рейки обпікають пальці. Шпали чи груди трясуться?

Що робити? Куди подітися?! Безнадія притискає нас до жорсткого насипу. З поля повзе волохата ніч. Просто в душу. Поволі приходимо до тями. Це ще не кінець світу. Ні.

– Пождемо іншого, – намагаюся заспокоїти Володьку. – Тоді доженемо нашого.

У смерканні спливає час. Знов стугонить колія. Наш напрямок. По-звіриному напружуємося. Готові до стрибка. Не промахнутися б.

Буремний грім коліс. Мелькають вагони. Враз чіпляюсь за поручні. У другій руці – Володьчина. Він підлітає вгору. Ось-ось зірве мене з підніжки. Та я – залізний. З лету рву його до себе. Втрималися! Дрижать руки, ноги й вагони. Свистить розбійний вітер.

Залазимо у піввагон. Тут є місце між крижаними бочками. Тісно і сморідно. Перебираємося на дах іншого. Ген тюки торфу. Добираємося туди на чотирьох. Оце гніздів'я наше! Тепло й затишно. Виганяємо дрижаки.

– Ге-ге-ге-гей!!! – тішимося, як діти. – Воля-я-я-я!!!

Вона безмежна. У темних просторах ніде ні вогника. Німеччина затаїлася від бомбовозів. Принишкла.

Я ще ніколи не мав такої радості. Обнімаю побратимові плечі:

*Ой при лужку-бережку, при широкім по-о-олі.*
*При знайомім табуні кінь гуля по во-о-олі.*
*Гуляй-гуляй ти, мій коню, поки не спіймаю,*
*Я спіймаю-загнуздаю шовковой вуздою-ю-ю!*

Волаємо на всю горлянку. Пісня летить з вітрюганом. З нами кричить паротяг. Відлунює небо. Вперед! Тільки вперед!

## 2

Мчали тоді переможцями. Не одну виспівали пісню. Зупинились на величезній станції. Тьм'яна синя вивіска «Bremen». Стукіт, грюкіт, передзвін. Залізничники перевіряли букси. Поблискували синіми промінцями. Голосно перебалакувалися, ніби лаялися. Паротяг довго катав вагони по коліях. Переформовував ешелон. Та й зоставив наш піввагон з торфом у тишині. Виглянули – стоїмо покинуті в тупику. Злізли додолу, а залізничники повсюди.

Ми металися сполоханими мишами в лабіринті ешелонів. Виходу не було. Прошморгували між колісьми потягу, що рухався. Зрештою вгомонилися у вагоні з-під вапна. Він рушив. А нам, аби їхати. Куди-небудь. У дверях пливли сонні поля. Гуркотіли містки. І раптом – ніби знову вернулися назад. Такі самі переповнені ешелонами колії. Тільки вивіска інша – «Oldenburg». І там залізничники перевіряли колеса. Заглядали до кожного вагону. А ми блукали в тому стовпиську, ховаючись від людського ока. Шукали «свої» платформи і не знайшли. За ними й слід прохолов. І знову вирушили в путь, міняючи на полустанках залізних коней. З вуглевоза перебиралися на майданчик цистерни. А звідти на платформу. Тільки щоб їхати своїм напрямком. Заспокоїлися аж у відкритому великому пульмані.

На світанні потяг зупинився. Чекав зустрічного на запасній колії полустанку. Там герготали німці. Їм не спалося, а нас морив сон. Ми випорснули на землю. Та поза штабелями шпал – у поле. Залягли в призалізничній посадці. Підстрижена, ніде й зайцеві сховатися. За купкою торішнього хмизу гризли моркву з сухарями. І поснули. Та хіба то сон, коли від страху гойдався всесвіт. Видзвонювали на стиках колеса. І неначе хтось нишпорив за нами. Залізничники чи вівчарки?

Пробудилися смерком і згадали городи за посадкою. Гарна картопля вродила. Надовбали собі повні кишені. Засіли за штабелями шпал дожидатися свого нового коня. В небі спалахували «ліхтарі». Їх англійські пілоти підвішували на парашутах. Висвітлювали для себе ціль. А нам – хоч би що. Вчепилися до попутного потягу. Колеса вистукували гопачок. Залізний кінь мчав уперед. З ним на схід летіли наші душі. До ланів неозорих. До гайдамацьких дібров. У тумані миготіли селища з гостроверхими кірхами. Пролітали оплутані дротами пасовиська. Там дрімали чорно-білі корови. Подекуди зблискували закрути торф'яних річок та плеса озерець. Хотілося пити.

Раптом побачили, що потяг завертає праворуч.

Все крутіше та крутіше і прямо на Захід. Мчить, як несамовитий. А там чекала небезпека. Про неї оповідав П'єр. У піщаних дюнах Голландії притаївся Атлантік-Вал. Ешелоноване всюдибіч берегове укріплення. Будівничі-бранці звідти не повертаються. Що робити? На ходу не вистрибнеш. Проте, бачимо, колія почала виправлятися. Звернула на південь. Зрештою вирівнялася на Схід. Стало веселіше. Тільки туман пронизував до кісток. Грілися. Танцювали циганської халяндри. Носили воду «на коромислі», спина

до спини, завдаючи один другого на плечі. Боролися навхрест. Боксували.

Темінь відступала за обрії. Крізь неї проявлялися мачти електромереж. Стріли автострад. Рябіли шлагбауми переїздів.

Втома розвела нас по кутках. З дрімою приходили видіння: пелюстки квітучих садів встеляли зелен-трави. Босонога мати бігла за потягом. Кликала мене. «Я тут. Я вже вертаюся!» – кричав.

Нараз випав зі сну на залізну підлогу.

Потяг несподівано загальмував. Напроти на висоті біліла вивіска «Cloppenburg».

Отже, не Голландія, а Німеччина. Зрушились колеса. Стомлений змій поповз ліниво далі.

О, що це?! З другого поверху будки зирять здивовано очиці! Заспаний стрілочник розіп'явся на перенчах. Закляк з несподіванки. Наші погляди кресонули шаблями.

– Попалися! – гукаю до Володьки.

– Як!?

По серцю б'є зойк сигнального рожка.

Потяг повільно зупинився. Я покрадьки підтягнувся за борт. Рожево квітнув небокрай. Сходило сонце з України. Неподалік синів гайок. Хіба добіжиш? Куля прудкіша. Ех, коли б знав, де впадеш...

Обабіч скреготав гравій. Ловці минули наш пульман. Кинулись шукати від паротяга. У грудях колотився розпач.

– Забігали... – засмутився Володька.

– Льос! Ауф! (*Давай! Вставай!*) – виринув над ним червоний картуз. Володька неохоче видряпався на вугол. І від кулака червонокартузника полетів шкереберть. За ним – птахою стара кепка.

– Ду! Ауф! Ком! Льос! (*Ти! Теж! Ходи! Давай!*)

Я натягнув кепку на лоба. Поліз навстріч напасті. Від удару злетів під відкіс спиною. «Щоб тебе об дорогу било», – побажав напасникові.

Нас оточили ловці. Захекані, рішучі, люті. Один тільки з карабіном. Айзенбан-поліцай. Решта – хто з чим. З ломом, ключем, залізякою. Proletarien alles Lдnder (*Пролетарі всіх країн*)... Вчили нас таке у школі. Ось вони й збіглися, щоб нас половити.

Загнали в будку на другий поверх. Звідти переводяться стрілки. Куди переведуть нашу? Посадили на ослоні. Я в кутку, а біля Володьки вартовий з карабіном. Пролетарська солідарність.

Коло мого серця жарів профспілковий квиток. Технікумівський з фотокарткою. Він міг засвідчити моє прізвище. А воно записане

в арбайтслагері «тютюнових машин». Навіщо я його взяв із собою? Квиток – це петля для впійманого. Крадькома витягнув його з кишені. Лиш встиг вирвати листки з палітурки. І в очах зблисли червоні зірки. Удар прикладом приголомшив. Розквасив губи, зуби і носа. Репетував вартовий. Занило тіло й душа.

Привидом виник якийсь юнак. На грудях наличка. На жовтому клапті нашита малинова літера «Р»:

– Скєнт, пановє (*Звідки, пановє)*?– запитав. – Цо (*Що*)?

Слова зрозумілі. Але ми вдали, що не тямимо по-польському. Домовились з Володькою заздалегідь.

Прийшов поліцай з міста. Здоровило в новенькій уніформі. Підстаркуватий. Важке, випнуте вперед підборіддя. Як на комуністичних карикатурах. Розписався за нас і погнав перед собою. Шкарбали

асфальтівкою, а він крокував, як на прогулянці. Хльоскав патичком по своїх халявах. Спокійний пастух.

– Рвонемо? Га? – промимрив Володька. – На околиці...

– День білий. Далеко не втечеш.

Визирало покотьоло сонця з України. Якби воно могло хоч на мить зажмуритися. Щоб ми змогли відірватися від цього одоробла.

Місто про втікачів уже знало. На околиці нас ждала зграйка німчуків. Набусурманених піонерчиків у трусиках та сорочках. Рум'яних, чистеньких і рішучих. На рукавах налички гітлєрюґенду. Німчуки перешіптувалися. Лиш минули їх, як в наші спини полетіло груддя.

– Век (*Геть*)! – колошкав їх поліцай. Розліталися, але не відставали.

Ми йшли під конвоєм, як засмальцьовані вурки. Праворуч під палісадником темнів канал. Вузенький з брунатною водою. На горбатий місточок через нього і спрямував нас поліцай. Під ногами прогиналася бляха. В окованій брамі відкрилось віконце. Поліцай щось сказав туди. Вартовий запустив нас у хвіртку.

Забруковане подвір'я перед сірою кам'яницею було безлюдним. На високих вікнах темніли ґрати. Над східцями стояли круглі колони. Здавалося, що за ними справді ховалися рицарі, охоронці входу. Застигли гранітні вої з алебардами в руках. Затужило серце.

Проте, вартовий до кам'яниці нас не погнав. Завернув до побіленого довгого будиночка. Від серця відлягло. Десь далеко моя хата-білявка.

У коридорі повно дверей. Зі штббами залізними, мов у конюшні. Деякі без замків. Вартовий постукав до одних і відступив на крок. Відчинились, ніби вибухом. Переді мною мелькнула брита голова і крицевий погляд. Від удару під дих я провалився в непам'ять.

Отямився на долівці. Зі скупаною головою. Хапаючись за стінку, зводився. Під порогом лежав Володька. Його теж поливали з відра.

– Алєс гіргер (*Все сюди*)! – показав на столика Боксер. Виклав я картоплю, брукву недогризену. Та він і далі пропікав мене поглядом. Дістав я ще й зшитка з віршами. А там щоденні записи про неволю. Хіба знав, що сам собі підпишу вирок? Юнацька безпечність. Крицевий погляд не рухався. Він змусив мене віддати й профспілковий квиток. Як останній шмат життя.

Криця в очах Боксера зблисла. Його тверді пальці забігали по мені, як по клавішах. І з кишені гімнастерки висмикнули мапу. З батькової війни. О, батьку! Коли нас гнали із села в неволю, я прислухався до шепоту колосся. Оглядався на вибалок. Чекав – ось вискочать звідти вільні козаки твоєї сотні. Як у вісімнадцятому.

Вони тоді розбили кайзерівців. Визволили приречених до страти селян. А нас не визволяв ніхто. Всі «визволителі» чомусь визволяють тільки від хліба. Даремно я прислухався до шелестів. Немає батька. Тим шляхом погнали його червоні ординці у тридцять сьомий рік. Назавжди. Одвічний шлях ясиру на своїй землі. Чому? Допоки?..

Боксер кулаком поправив мою похилу голову. Полюбляв бити беззахисних. Звідки така насолода?

Нас вкинули в одиночку. Мов кошенят до ями. Ліжко і табуретка пригвинчені до підлоги. Німецькі автографи на рудих стінах. Мисничок з кавником. А кава запліснявіла зелено. У кутку – параша з відра. Над нею віконце з подвійними ґратами. На густіших – знадвору замок. Шмат неба, мов клітинки мого щоденника. Під стелею лампочка в «намордникy». Ледь блимає. Ось така наша перша «Іванова хата». Хто падав з коня – звідав ляк і досаду. Та ще кривду і безвихідь. Ми отримали все разом. До того ж і рісочки в роті не було.

З допитами не забарилися. Ввірвалися втрьох:

– Вогер? Вогін? Наме? (*Звідки? Куди? Ім'я?*) – гуляли їхні кулаки. Намагалися вберегти голову і живіт. В грудях закипала парубоцька злість. Сучі сини! Доки будете збиткуватися?

– Відстали... від потягу... – затулялися руками. Відмахнувся від одного. І вцілив його по мармизі. Сам не зчувся, як те сталося. Молотили невтомно. Кидалися нами «в дзвона». Боксер нас нокаутував.

Відчуття часу зникло. День чи ніч? Вони виникали привидами. Глушили наші зойки твердішими ударами. Тіло лихоманило.

– Не маю чим дихати, – признавався я Володьці.

– Я звихнуся... – хрипів той.

На тісному ліжку марили напівживі.

– Ауфштейн!! Вогер? Вогін? Наме?! (*Встати!! Звідки? Куди? Ім'я?!*) – вривалися ураганом. Скидали нас за ноги додолу. Бісилися. Ми шукали п'ятого кута.

Домовилися спати за чергою. Щоб не били сонних.

Одного разу двері відкрилися спокійно. Першим зайшов сполоханий чоловічок. На грудях знак «Р».

– Кто і сконт? Мусіцє цось мувіть. (*Хто і звідки. Мусите щось казати.*)

– Ми – українці. Польської не розуміємо.

Поляк зник. Вартові знову нас гамселили по чім попало.

Плинув каламутний час. Тривало гаряче марення.

Хтось нахилявся над нами. Смаглявий юнак з добрим поглядом:

– Не вірять вам, хлопці. Але най буде, як є. Тримайтеся на своєму.

Казали землякові те саме: «Відстали від потягу». Не били.

Важкі жорна крутила болюча тиша. Перемелювала нас заживо. Вдень і вночі.

Ще одні відвідини. Попереду невисокий елегантний чоловічок. Сірий костюм і сиві скроні. Про щось нас запитав. Відповіли те саме.

– От етаво поєзда атстать нєвазможна! Нігдє і нікаму! – кричав. – Ето вам нє лаптьом щі хлєбать, аґальци!..

Він щось герготав з нашими мучителями. Зоставили нас небитими.

Проте нас уже не було. Занепали духом. Збайдужіли до болю і тісноти. Не хотілося ні їсти, ні пити, ні дихати. В уяві теліпалися дві петлі на перекладині.

З глибини душі лиш виборсувався співучий стогін:

– Та забіліли сніги, забіліли білі ще й дібровонь-ка-а-а-а...

Пісня молитвою здіймалася до стелі. В тузі народжувалася степова воля. Для неї не було ґрат, ані кам'яного мішка, ні подиху тогосвітнього. У сповіді ми міцніли. Світлішало в камері.

Тихо відчинялися двері. Боялися сполохати пісню. Ми зводилися навстріч вічній ночі. Відправу відбули. То й шибениця не страшна.

Але що це?! До камери запливла огрядна фрау. Сива кучма на голові. В руках чимала оранжева каструля. Поставила її на долівку:

– Есен махт зіх ан (*Їжте*).

Там парувала чищена бараболя. Кинулись до неї в чотири руки. Вмить розхапали.

Скільки світа, стільки й дива.

На порозі виріс офіцер. Ми з Володькою обнялися. Прощались востаннє. Таке куце життя.

– Аусвеґ (*Виходь*)!

У коридорі військові. Один щось зачитав з листочка скоромовкою. Я вхопив лиш слова «арбайт-арбайт». Мені вернули зшитка.

Не віддали тільки мапи. Та хіба з такою старенькою я міг би бути совєцьким шпіоном?

Підійшов довготелесий солдатик з багнетом на поясі. Вивів нас у двір.

Крізь брук пробивалася травиця. Світилась у надвечір'ї веселково. Ніколи не бачив такої ярої зелені. Над нами бриніла блакить. В очах мерехтіли метелики. Білокрильці, червонці з чорним крапленням, сині, жовті. Наче домашні.

– Нас зоставили? – не вірив Володька.

– Мабуть.

Пісню ми несли глибоко в душах. Не могли її покинути за ґратами. Хоч і тужливу. Пекла думка: чому завше ми плачемо? З дідапрадіда. Хіба ми у вічних наймах? Не зчулись, як перед нами опинився вокзал. Солдатик завів нас до вагону. Вигнав геть пасажирів. І ми поїхали, як пани.

За вікнами миготіло літо. Такі гарні овиди життя.

Солдатик гортав мого зшитка. Дивувався:

– О, ду біст діхтер?! Лідхен? Га-ля-ля... (*О, ти поет?! Пісенька? Га-ла-ла...*)

– Куди їдемо? – запитав його. – Вас махен (*Що робити*)?

– Нах Шаррель. Штайне махен. (*До Шарреля. Цеглу робити*.)

Що таке «штайне»? Здається – камінь. Отже, провадить нас до каменоломні. З поганого у гірше.

– Та то ж цегла, – підказав Володька. – Камінь не роблять. Він сам росте.

Виглядали у вільний світ. У плин зелених лугів та нивок. Де-не-де жито половіло. Височіли білі кургани дюн. Може, то могили вікінгів? Темніли розкопки торфовищ.

Нарешті – зупинка. Над вокзальчиком готика «Scharrel».

Солдатик вивів нас на перон. Зняв свого велосипеда зі стояка під стіною (на Вкраїні так довго не простояв би). І погнав нас перед собою.

– Запам'ятовуй ліворуч... – порадив я Володьці.

А сам пантрував по праву руку. Вулицю треба знати. Знадобиться. Тим більше ніде не було таблички «Zum Bahnhof». У душі народжувався вітерець привілля.

Запам'ятовувалося найпомітніше. Дерев'яний вітряк на камінному підмурівку. Нерухомий шестикрилець. Не наш. За ним шпиль старої кірхи. Чорна черепиця, позеленіла від старості. Видовжені вікна. Заглядали до них темні сосни. Під ними стела пам'яті. Загиб-

лі у минулій війні односельці. Над рядами прізвищ цифри «1914–1916». Барельєф солдата у касці. З гвинтівкою в руках. Германці воюють вічно. І зостаються згадкою за плетивом кованої огорожі.

Мов солдати, рядом тягнуться забудови бауерів. Масивні, величаві. У деяких житло під одним дахом із хлівом. Їхні хати більші за наші клуні. Зверху на цегляному причілку залізна в'язь. Позначено рік побудови: 1809, 1826, 1891 тощо. Старі споруди, зате міцні.

За деревами догоряло сонце. Чомусь згасало не з того боку, що на Вкраїні. Не в таких ніжних барвах. Не було в тім елегійного втихомирення. Ані ліричного смутку. Затаїлась там якась зловісна тривога і невідомість. Напруженість, як перед бійкою. Чужий світ поглинав нашу волю. Вона згасала, як змарніле сонце. Тільки думка не скорялася. У тілі подосі тремтів перестук вагонних коліс.

Перед місточком село закінчувалося. Із-за дерев вигулькнули три димарі. Височенні з хвилями сивого диму. А під ними триповерхові споруди. Завод чи що? Поруч робітничі котеджики. Ошатні, охайні, привабливі. Мов квіти серед густих дерев.

– Дас іст ціґеляй (*Цегельня*)! – оголосив солдатик. У голосі бриніла гордість. Мов казав про кірху.

Гравієвий шляшок вивів нас за корпус. А там широкий плац. Червоні штабелі цегли та дахівки. Переплетіння вузькоколійок. За ними двоповерховий будинок, оплетений колючим дротом. «Іванова хата», – здогадався. Наша.

Солдатик завів нас у дворик. Запустив нас у штубу, а сам зостався з майстром, що нагодився.

У світлі підсліпуватої лампочки розглядалися.

Біля столу юнаки в цегляній пилюці та глиняному болоті. Згаслі, понурі погляди. Свої! До земляків потрапили. Яка радість!

– Добрий вечір, хлопці, – привіталися ми з порога.

Всі мовчали. Мов у роти води понабирали. В чім річ?

– Ви що? Оніміли? – намагався я пожартувати.

– Поживеш – дізнаєшся, – буркнув високий юнак. На очі йому спадала темно-руса грива. У печальному каштановому погляді ховалося щось недосказане.

Не земляцька стріча. Ми ж їм нічого не винні.

Зайшов німець у спецівці. Сутулий, гандрабастий, але молодцюватий. Худе лице переоране зморшками. Вказав рукою нам, прибулим:

– Дас іре бет (*Це ваше ліжко*).

Глянув, а воно аж під стелею. Єдине на третьому ярусі.

Всі стали напроти своїх постелей. І ми разом з ними. Лагерфюрер двічі перерахував усіх. Уважний господар. Коли за ним замкнулися двері, всі порозлазилися до сну. До високого лігва ми з Володькою ледве добралися. Зверху затишно. Навіть спекотно від лампочки. Нарешті мирно спочинемо. Після камери штуба – рай.

– Ауфштейн (*Встать*)!!! – вранці залящав жіночий скрик. – Кофе гоуль (*Каву несу*)!

Схопилися, як ошпарені. Де ми?!

Біля столу струнка фрау. Сиві коси стягнуті на потилиці вузлом. Вправно виклала з таці хлібні пайки. Зайшов лагерфюрер і поставив великого кавника.

Хлопці позлітали до снідання. Ми невміло сповзли з верхотури. Та наших пайок – уже нема. Скільки там тієї пайки? Хтось зібгав і вкинув до рота.

«Годувальники» швидко зникли. Кому поскаржитися?

– Хто взяв?! – вибухнув я. Володька теж стиснув кулаки.

– Хтокало, – чмихнув єхидний смішок. – Спати треба менше.

А й справді. В цьому звіринці й вуха обгризуть. Землячки. Я не здивувався. З тридцять третього знаю: голодному море по коліна. Із зубів вирве.

Алюмінієва кварточка обпікала пальці. Кривда палила душу. Таке це полинове кавування. Випили без хліба і без цукру. Запричастилися.

Заревів гудок. Відкрилася хвіртка, і хлопці поспішили на плац. Кожний знав своє місце. Веркмайстер, низенький дідок, послав Володьку до цеху. Вернувся за мною. В нього тремтіли припухлості під окулярами. До білизни запрана синя блуза була акуратно полатана на ліктях. У мішкуватих чорних штанах і старих туфлях він не був подібний на начальника. Якийсь колгоспний бригадир чи що. Підсліпувато зирив крізь скельця. Плямкав губами. Певне, не знав, куди мене подіти.

– Ком ман міт (*Ходи зі мною*)! – буркнув невдоволено.

Вийшли за цегельню.

– Дагін (*Туди*)! – махнув рукою і щось зашварготів. Я нічого не втямив.

Попереду на пустирі звивалася вузькоколійка. За кущами німували переліски. Принишкли зловісні чагарі. Ніде ні душі. Стукнув у тім'я здогад. Вирушу, а він мені в потилицю вистрелить. Виконає вирок за втечу. Бо чого ж він так розлютився? Заскреготав зубами, бризкаючи слиною. Показав на мої заляпані фарбою опорки. Він зрозумів: мовляв, я втікач, десь працював, а тут не хочу. Обзивав

саботажником. Але й штурхани в плечі мене не зрушили з місця. Я не хотів упасти від кулі неврастеніка на пустирі. На миру і смерть не страшна. Там хоч знатимуть, де подівся. Не йтиму хтозна куди – й край.

Старий хрич вцілив мене по зубах. Закривавилося все розквашене ще в Клоппенбурзі. Майстер погнав мене назад. За широченним вікном чахкала парова машина. Зупинив мене під ним. І крейдою окреслив на асфальті мої стопи. Мовляв, стій тут каменем. Та й почвалав геть.

Цегельня гуділа роботою. Я переминався з ноги на ногу. Докучала спека. Передобіднє сонце смажило, як на сковороді. З кола я виступив у тінь густого каштана.

Задрижали шибки. Звідкілясь вибіг веркмайстер. І зацідив мені в щелепу. Завернув у накреслене коло.

Довго я пікся, мов карась. Нарешті гудок закричав на обід. Шкарбали гольцшугами насмішкуваті поляки:

– Цо пан там стої (*Чого пан там стоїть*)?

Спішили до штуби земляки. Володька показував на мигах: обід! Я стояв каменем. За вікном машинного відділу зблискували окуляри. Вже й гудок повернув усіх до роботи. А вони блискали.

Невдовзі вигулькнув веркмайстер. Руки в нього вже не трусилися. Пообідав.

– Ком (*Ходи*), – кинув примирливо.

Завів мене до їдальні «Nur fur Deutsche» (*«Тільки для німців»*). Покриті цератою столики. Гнуті стільці. На стіні портрет фюрера. Готика писаних закликів.

Наказав мені сісти за столика. Від роздаткового віконця приніс мені тарілку макаронів:

– Ес ман (*Їж*).

Я кинувся на панський обід. Зроду не їв такого смачного.

– Нох (*Ще*)?

– А чого ж. Давай.

Приніс ще тарілку. Моя радість йому чогось не сподобалась. Набусурменився. Знову ходором заходили жовна. За шкельцями бризкали іскри гніву.

– Ком гін (*Йди туди*)! – виставив мене надвір і погнав до штуби. На ходу схопив цеглину зі штабеля. У штубі наказав лягти на нижні нари. І підняв над моєю головою цеглину обіруч. Оскаженіло вергав на мене громи прокляття. Ним тіпала пропасниця.

Я інстинктивно затулявся руками. Вловлював його окремі слова. Інше здогадувався. Він репетував: ти ледащо, втікач і саботажник! Німецькі солдати гинуть на фронті! («А я їх туди не посилав», – думаю собі.) А ти відмовляєшся працювати на великий Райх! Хіба тебе привезли сюди на курорт? Тобі тільки аби жерти та спати, свинособако! Сатана пекельна! Я тебе нагодував, я тебе тут і вб'ю!

Мені неголодному не страшно.

Він пожбурив цеглину на підлогу. І роздратованим джмелем вилетів геть.

Тепер ось лежу і нічого доброго не жду. Ні від кого. Навіть рідного краю не згадую. Тут аби в цих подіях розібратися. Від потрясінь зморює глибокий сон. Будить вечірній гудок. Штуба стомле-

но гомонить. Розповідаю Володьці про свою пригоду. Заспокоює. Мовляв, ви один другого не зрозуміли. А що тут розуміти? Неволя. Що захочуть, можуть з нами зробити. Навіть убити за правилами військового часу.

Хлопці нами незадоволені. Лагерфюрер наказав потіснити подвійні спальні ліжка. І поставити ще одну для нас. Тепер я займаю верхню, а Володька нижню. Після вечері та перевірки запах горілої цегли та сирої глини спати не заважають. Панує втома. У сонному царстві лиш кашель та стогін.

Вранці ми з Володькою проворніші за всіх. Схвачуємося до сніданння першими. Наші пайки в наших руках. Не зівай, Хомко, на те ярмарок!

По гудку за наказом веркмайстра разом з хлопцями йду «нах тонкуль» (*на глинище*). Він мене й вчора туди посилав. Одноголосінького. Не порозумілися, як німий з глухим.

Рожевий промінь освітлює вершки яворів. Попід ними біжить вузькоколійка. Ми, шестеро копачів, крокуємо поруч неї без варти. Під ногами поскрипує жужелиця. У світлі ранкового неба яріють зелені кущі. Зблискують росисті трави. Тут, на околиці селища, відчувається справжня воля. Світає на душі, немов заново на світ народився. За яворами на лугах пасуться вдень і вночі корови. Але – огороджені колючим дротом. Як він мені всюди набрид. Усе загаяється в лагер. Хочеться побути ще хоч раз домашнім пастушком. У нашому вільному степу, оточеному голубими овидами. Гей, не пасти мені вже за вітряками. Все йде, все минає... Сумно. У мене своя журба, у хлопців своя розмова.

– Тобі, Василю, зранку майстер дасть бубни, – пророкує Мишко. Великий, вайлуватий, з качиним носом, він веселіє від своїх слів.

– За що? – насторожується Василь. З-під картузика в нього розпатлана чуприна. На ластовинні носа виступає піт. Вдяганка брудна й обірвана.

– Рейки після себе не почистив. Чи я за тебе підбиратиму?

– Пішов ти під три чорти вибриком.

– Я тебе зараз пошлю, поганцю, – сердиться Мишко. Готовий вдарити Василя.

– Дай му покуй, Міхал (*Дай йому спокій, Михайле*), – втручається Ян Янович.

Серед нас двоє поляків. Цей старший, по-мадярському смаглявий, смокче куцу файку. Дим на мить закриває його подзьобане віспою лице.

Але не маємо часу сваритися. Від колії, яка прямує на торфорозробку, наша звертає праворуч. Рейки збігають донизу в глиняний кар'єр. Яка широчінь та глибина! Видно, мов з пташиного лету. Глинище не руде, як наші, а сіре. Над обривом дерев'яний вагончик. Ніби колгоспний з тракторного стану. Завертаємо верхньою стежкою до нього. Там нас жде майстер.

Він насторожений. Мене вже не радує світанок. Кожен німець видиться ворогом. Майстер невеличкий. У старенькому дощовику та гумових чоботях. Зіперся на лопату. З-під кепі колючі очиці. На клиноподібному лиці руді вусики. Дзьобатий ніс обмазаний білою помадою. Виводить якісь вавки?

– Мітнемен веркцойг! Унд біс цу арбайт! (*Беріть знаряддя! І до роботи!*)

Внизу перед нами основна виробка. Десь 50-метрової довжини і 20-метрової ширини та 5-метрової глибини. По дну дві вітки вузькоколійки. На правій чекає нас порожняк. Дванадцять вагонеток. По дві на копача.

Спускаємося донизу. Біля відвалів у курені розбираємо інструмент. Кожному дістається подібний до нашої копаниці округлий штихель. Та ще совкова лопата. Гудок о шостій годині ранку застає нас на робочому місці.

Похмурий майстер наказує мені загнати дві вагонетки в тупик. Там з обвалу стіни просочується іржава вода. Мушу прибрати обвал з болотом. Хлопці копають на сухому. Мені, вдовиченку, до лопати не звикати. В селі виріс. Але німецька глина, як гума. Копирснеш, а з лопати не злазить. Хоч що хоч роби. Та й моці маю малувато. Десь розгубив при втечі. Оглянусь – у хлопців уже по вагонетці наповнено. А в мене лиш половина. Піт заливає очі. Сорочка прилипла до плечей.

– Шнель, фаулє менш! Руссіше швайн! (*Швидше, ледацюго! Російська свиня!*)

Майстер наді мною на стіні. Його погрози не діють. Копаю, як можу. З цією глиною не розженешся. Таку зустрічаю вперше.

Враз він злітає шулікою на мене. Лупцює лопатою, як худобу. Мимоволі затуляюся своєю. І нехотячи вціляю його навідліг по плечу. Він затоптує мене ногами в болото.

Згори чахкає машинка з порожняком. Підбігають хлопці довантажувати мої вагонетки. Цегельня не може чекати.

– Майстер, ґенуґ! (*Майстер, досить!*) – намагається боронити мене Мишко.

Ухеканий кат ще раз штурхає копаком лежачого. Спльовує і йде до машиніста.

Чого мені так не щастить? Знову день перетворюється на болісний кошмар.

Підбадьорює тільки обід. Його привозить у бачку на велосипеді юна Роза. Личком подібна до Рози Люксембург з наших шкільних підручників суспільствознавства. Ставить бачка на стежку. Не слухає теревень залицяльника Мишка. Розвертає вело і мчить назад. Вища раса! Тільки картата спідничка, подібна до української, тріпоче вслід. Але я цікавлюся обідом. Що у бачку? Чи вистачить?

Вмощуємося у вагончику. Мишко розливає черпачком зупу у бляшані миски. Густа бруква. Де-не-де крупина крупину доганяє. А ще гаряча кава з пайкою ерзац-хліба. Мало.

Зігнутий у попереку майстер плентається додому. Живе недалеко. Зморився бідняга, приборкуючи мене. Хто його нацькував? Веркмайстер?

По обіді виходимо на повітря. Влягаємося в тіні вагончика на траву. Розкошуємо хвилинами. Тільки у мене ниє все тіло.

Над нами білі каравели хмар. Пливуть на Вкраїну далеку. Летів би з ними з цієї жорстокої чужини. Від неволі та нелюдів. Як тут вижити?

– А ти, герой, работай, – повчає мене Василь. – Я за тебе не буду горба гнути. Чи може пайкою поділишся?

– За цо хлєб маш (*За що хліб отримуєш*)? – підпрягається опецькуватий Людвіг. Під кирпатим носом японський вишкір зубів. – Так си мислі, же фабрика не мусі стаць пшез єднеґ батяра (*Так собі думаю, що фабрика не повинна зупинитися через одного босяка*).

– А ти, порося, замовкни, – перериває його Мишко. – Давно ми перестали тобі помагати? Ти ж лопати не вмів у руках тримать. Пани – на трьох одні штани.

Ян Янович мовчки тримає нейтралітет. Попихкує файкою. Не втручається й Ілько з військовополонених. Дрімає худющий Ваня Жир. Його всіяне ластовинням обличчя ніжиться під теплим промінням.

Не спочили, а вже гудок, як навіжений: а-а-р-р-р-ба-а-а-айт!!!

До кінця дня вимотуюся до краю. Шкандибаю з палицею разом з гуртом «додому». Ледь встигаю. Краси природи вже не помічаю.

Штуба гуде вуликом. Вона сповнена втомою, злістю і лайкою.

– Вгрів мене по потилиці... – скаржиться мені Володька на свого майстра. – Таку дурну моду має. Коли щось не так – відразу битися. Я ж не машина...

Розповідаю йому про свій каторжний день. Нашими клопотами нікого не здивуєш. Кожен має свої.

Заходить веркмайстер з лагерфюрером. Заставляють мене зняти сорочку. Роздивляються синці. Проте їм не болить:

– О, ніхт шрекліх. Паар таґе кранк зайн – унд фертіґ. (*О, не страшно. Пару днів похворієш – і готово.*)

Володька розтирає мої синці принесеною мікстурою. Хлопці похмуро спостерігають. Потім підсаджують мене у лігво. Впадаю в кошмарний сон. Серед ночі будить мене власний крик. Навколо всі сплять. Хоч з гармати бий. Не чують.

Вранці розкошую. Володька порятував мені пайку. Кави зосталося – хоч залийся нею. Проте спину мені зціпило. Лопатки наче крила підбитого птаха. Обмацую болючі ребра. Нібито цілі. Не думалося, не гадалося, що животітиму в клітці. І світ зімкнеться коло пайки, лігва і лопати.

Допитливості немає меж. Сповзаю додолу снідати. Розглядаю. У кутку за дерев'яною перегородкою помпа. Час від часу вона автоматично вмикається. І гуде роздратованим шершнем. За вікном у дворику бетонний васерраум. З нього помпа кудись перекачує воду. За тим водозбірником наш дощаний нужник. Сморід карболки проникає аж до штуби. У високій дротяній загорожі відімкнено хвіртку на плац. Але я відвертаюся від спокуси волі. Від гріха подалі. Для втечі немічний. Не готовий.

Самотність порушує сипкий гудок. Гучніший, аніж у глинищі. На плацу стукотять копитами гольцшуги. Їх видали всім, хто працює в цеху. Взуття дешеве, сухе, але незручне.

За хвилю в штубі дзвенять ложки. Німці вважають нас ненажерами. Видали великі бляшані темно-червоні миски. Півмакітри влізе. Хоча зупи наливають тільки до половини.

– Їж – скільки хоч, тільки не багато, – каже старший по штубі Васько. – У нас вдома юшка з вареників жирніша.

Кароокий Васько відгортає з чола білявого чубчика. Поруч з ним високий, широкоплечий Федь. Той, що нас непривітно зустрів першого вечора.

– Для мене такий обід – що собаці муха, – каже.

– Легка перекуска, – підтверджує немолодий чорнявий Микола. – А цегла важка.

Виявляється, що хлопці тут уже три місяці. Здебільшого із Запорізької області. Згадують свої Пологи, Кінські Роздори, Федорівку-Чубарівку. Інші з інших країв.

За наличками на ліжках дізнаюся прізвища. Запорожці: Васько Костенко, Мишко Кириченко, Василь Решко, Іван Жир, Федя Ващук. А з Київської області три Івани: Ситник, Федоренко і Коваль. Та ще Микола Сірош, Ілько Дорошко і Петро Андрієнко. Крім них, ще два зовсім дітваки-кияни Володько Щербина та Володько Писемський. Ось до такого гурту долучився і я з Володькою. З Кам'янець-Подільської області є лише Іван Слюсарчук і Василь Сопішко.

– Худобу до роботи треба годувати, – міркує вголос блідолиций Іван.

Його краянин, зажурений Сопішко, сьорбає похапці:

– Цієї брукви у нас свині не їстимуть...

Обід нікудишній. Та голод не тітка. Миски зоставляємо чистими.

– Фрау Кантина! – гукає Костенко. Так він зове кухарку, дружину лагерфюрера. – А добавка буде? Нох? (*Ще?*) Тигриця, а не баба.

Мене веселить її прізвисько. Кантина – тут щось ніби клуб-їдальня.

Фрау Кантина вносить ще півбачка. Додає кожному. Вдача у неї не янгольська. Але голодних розуміє.

У гурті завше весело, хоч хлопці й гиркаються між собою. Все те від втоми та досади, від голодної неволі. Вона доводить нас до тваринного відчуття світу. Дійсності не сприймаємо. Тільки про їстівне думаємо.

Досліджую вузькі овиди. За штубою лазня, де ми вмиваємося. З нею сусідить мешкання лагерфюрера...

Зліва, за стіною штуби, живе молодий паралізований наці. Його доглядає стара мати. Хлопці чомусь прозвали молодика Барином. Блідолиций і худющий сидить в інвалідній колясці коло свого порога. Спостерігає із-за дроту за нами. Перед ним грядка квітів і грядка картоплі. Далі тече коричнева від торфу річечка Емс. У Барина тонка дитяча шия і прозорі руки з синіми жилами. Він завше пропікає нас ненависним поглядом. На грудях носить значок-свастику. Та я до хворого не маю зла. І не заздрю такій його «волі». Разом з ним мешкає його брат Віллі. Наші охрестили його Дурником. Машинкою «Deutz» він возить вагонетки з глиною. На війну його не беруть. Кажуть, що в нього «не всі вдома і хата на клямці». З довгою шиєю і кислим, завше незадоволеним поглядом він теж ненавидить нас. За нагоди полюбляє роздавати запотиличники. Нізащо. Так собі, аби боялися. Їхня мати, сувора сивокоса фрау, щоранку вивозить Барина на повітря. Потім виносить йому газету в руки «Oldenburg'sche Stadtszeitung» («*Ольденбурзька міська газета*»). От би дістати й собі! Вичитав би з горем пополам, що ж там діється у світі.

Де зараз фронти? Куди хилиться війна? Розгоряється чи затухає? На газеті посередині заголовка намальовано вітрильник. Певне її засновано ще в ті далекі часи.

На другому поверсі над нами гуртожиток поляків. Робітників цегельні та фабрики торфотюків. Їх не замикають, і задротованого дворика перед північними дверима нема. Відкриваються вони прямо на хідник біля річечки. Полякам дозволено ходити на село. Їх краще годують. Про них піклується також міжнародний Червоний Хрест. Навіть вони над нами «вища раса». Рядняна шляхта поглядає на нас згорда. Хоча теж копає глину і возить тачки з цеглою. Вона позначена нагрудним клаптем «P». Веркмайстра прозиває Смолюком. На дверях його мешкання мідна табличка з іменем «Wilhelm

Schmierholz» (це, як: просмолене дерево). Наші хлопці приліпили до нього інше прізвисько: Кажан. Бо за чорною оправою окулярів горить нерухомий погляд кажана. Щось є в тому зорі від нечистої сили.

Після роботи лагерфюрер приніс мені та Володьці дарунки. Два клапті 7 на 7 см з білими літерами «Ost» на синьому тлі. Та наказав пришити на піджаки зліва на грудях. Тепер будемо позначеними, як і всі хлопці. Добре, хоч не пронумеровані.

Мої лікарняні дні збігли, як вітер. Вранці Кажан забирає мене з собою. На плацу між штабелями цегли зупиняється. Бере дахівку й крейдою робить якісь обрахунки на ній. Потім олівцем записує до блокнота. Бухгалтерія! З вікна польського гуртожитку лине «Полонез Огінського». Певне, скрипаль теж відбуває лікарняні. Кажан оглядається, ніби вперше бачить мене:

– О Ґоту, Ґоту (*О Боже, Боже*)... – бурчить сердито. Не знає, куди приставити мене до роботи. У його пожованих словах уловлюю зміст. Мене дешевше вбити і поховати, ніж прогодувати. За помахом його руки йду вслід. За що ж мене сьогодні вбивати? Безбоязно оглядаюся. Корпуси цегельні з іншими будівлями, мов на півострові. Півколом їх омиває вузенька Емс. Коричнева вода, як наша кава, плине непомітно. Впоперек річечки звалено стовбур товстого дерева. Мене цікавить той місточок. Стежка від нього біжить в поле. Кличе на волю. Проте за полем видніються червоні черепичні дахи. Фортеці бауерів.

Поза цегельнею переступаємо рейки широкої колії. Неподалік бачу коричневий барак. Контора. За нею двоповерхова будівля. Фабрика подрібнення і тюкування торфу. Біля неї вузькоколійка прямує до пустиря. Я ненавиджу невідомі пустирі. Однак бачу за ним вагонетки між купами білого піску. Далі на озеречку наплавна помпа. Розумію: пісок помпують з дна у відстійник. На тім боці озеречка піщана круча. Міднокорі сосни вчепилися за неї корінням. Із-за кручі поблискує чорна луска черепиці. Мальовнича вілла. Казковий куточок. Лагідна тиша.

Із-за вагонетки розгинається дід з лопатою. Кажан вітається:

– Ґут морґен, Бернард (*Доброго ранку, Бернарде*).

– Морґен, гер майстер.

– Гельфен голєн (*Помічника привів*).

– Дас ґут, данке (*Це добре, дякую*).

Вони по-приятельському щось швергочуть. Видно, змолоду працюють на цегельні разом. Я розглядаю роботу. Дві великі вагонетки

ще не повні. На колії поворотне коло дриншайби. Від нього відгалужено рейки вбік. По довжині відстійника. Все просте, як двічі по два – чотири. Треба сушити пісок, перелопачуючи. І ладувати у вагонетки.

Кажан повертається до цегельні. Старий Бернард підходить до мене. Невисокий, але кремезний, костистий. Зовсім сивий. Землисте вилицювате лице. З-під старого рудого капелюха уважний блакитний погляд. Куди це він дивиться? Врешті втямлюю – кособлик. Туди дивиться, а сюди бачить. Старий у гольцшугах. На ньому вибілена сонцем спецівка.

– Я, я... Іх бін опа Бернард. Ві гайст ду? (*Так, так... Я дід Бернард. Як тебе звати?*)

– Міхель, – називаюся на німецький манер.

Він залізнозубо сміється аж гикає. Сміюся і я з ним. (Згодом дізнаюся: Міхель – це Дивак, наймит з німецьких казок).

Насміявшись вволю, він дістає з рівчака лопату-чирву. Подає мені і пояснює простоту праці. Мовляв, копай глибше, кидай подалі.

Приступаємо до праці. Скиртую мокрий пісок, аби просихав. Удвох довантажуємо вагонетки. Викручуємо їх на дриншайбі на пряму колію. Невдовзі з'являється машинка Віллі Дурника. Той зоставляє нам порожняк і забирає наладоване. Машинка чахкає до цегельні.

Лунає обідній гудок. До штуби йду сам, без конвою. Лиш у вікні контори біліє чиєсь лице. Мені таки не довіряють. Бояться, щоб не заблукав та не дременув кудись. Не дивуюсь. Я зріс серед більшовицької недовіри. Звик.

На піску мені добре. Хоч і важко. Зате любуюся білим світом. Щодня крокую по шпалах вузькоколійки до праці. На травах-полинах бринить срібна роса. Дрімають дерева і кущі. За озеречком рожевіють лапаті верхи сосон. Сходить сонце. Старий Бернард вже на місці. Йому добиратися на велосипеді не близько. За п'ять верст із села Рамсльох. Вітаємося. І за велінням гудка приступаємо до роботи.

За хвилину від вілли поспішає шеф. Господар цегельні Отто Брікман. Від нас ліворуч гребелька через струмок. Шеф спускається стежкою від сосон. Переходить кладку на гребельці. Під нею жебонить струмок до озеречка. На мить кущі закривають присадкувату постать. Шефові не до нас. У нас свій клопіт, у нього свій. Він забігає до контори. А ще мусить відвідати всі цехи. Позаглядати у всі кутки.

Бернард боїться шефа. Не показує своєї старості. Як побачить начальника, то налягає на лопату жвавіше за мене. Він дружній робітник. Відчуваю його плече помочі, коли викочуємо вагонетки. А вони, мов чавунні. Випхати на дриншайбу важко. Сідаємо під вагонеткою передихнути. Старий розпитує мене про колгоспи. Пролетареві цікаво все, що в нас робиться. Оповідаю, згадуючи голодний тридцять третій. І страшний тридцять сьомий. Бернард стискає ручиськами держак лопати. І зневажливо кидає: «Шайзе» (*Гівно*)!

О пів на дев'яту ранку за гудком – фрюстик. Півгодинний сніданок. Опертий на лопату Бернард завмирає. Косує поглядом всюдибіч. Нарешті вмощується на рамі під вагонеткою. Зве мене кивком голови. Підсідаю поруч. Він дістає із сумки бутерброд. Вділяє половину мені.

– Абер зіх форзейн, менш (*Але будь обачним, чоловіче*)...

Чорний хліб з маслом смакує. Старий подає ще й бляшану плоску фляжку. Запиваю солодкою кавою. Дякую. Бернард дрімає, а я йду на вал. Розлягаюся в бур'яні, як пан. І міркую собі, що не всі німці лихі. Розслабляюся. До гудка мої хвилини законні. Ні шеф, ні майстер, ні лагерфюрер не поколошкають.

День для нас короткий. Працюємо, як заведені машини. О пів на четверту гудок нагадує за підвечірок. Теж півгодинний. Без остатку спустошуємо сумку. Отак я щодня укріпляюся на силі. Мені вже легше лопатити пісок та ладувати вагонетки. На дриншайбі можу перекрутити вагонетку, наповнену піском. Сам один. Бернард тільки з вдячністю поглядає. Дивлюся на його натруджені ручиська. У мене до нього немає зла. Не він розпочав оцю світову бойню.

Віллі Дурник відвідує нас за день дванадцять разів. Забирає по дві вагонетки. Під кінець роботи почуваюся розбитим. Немов не одну копу жита змолотив. Руки як придатки до лопати. Тіло – свинцем налите. Зате сплю без кошмарів. Нема часу на роздуми.

Одного разу вертаю з піску, а в штубі тиша. Що сталося? Всі зібралися за столом. Найстарший за віком Микола Сірош тримає газету. Бачу грубий заголовок «Новое Слово». Вслухаюся в його схвильовану поліську говірку:

– Пожди-но. Мені самому тра проглянути. А тогди будете читати. О, осьдо-го! Німці дійшли до Волги...

Новини сумні. Фронт швидко посувається на схід. Для мене Сталін з Гітлером – що два чоботи – пара. Але гинуть мої земляки. На фронті і в лагерях військовополонених. Сотнями тисяч.

У штубі розгоряється суперечка. Нарешті Микола дає мені «Новое Слово». Велика сучасна російська газета. Виходить у Берліні. Широкі гострі статті.

Якийсь Ніколай Торопов дописує з Києва. Розхвалює принесений вермахтом в Європу «новий порядок». Б'є поклони фюрерові і лає на всі заставки Сталіна разом з Кагановичем. Розповідає про животіння розбомбленого Києва. Про стихійні базари з жебраками та міняйлами. А винна, мовляв, у тому міська управа. Очолюють її українські націоналісти. Головує в ній професор Оглоблин. А ще вони згуртувалися в Українську Національну Раду. Головою її обрано ректора Політехнічного інституту професора Миколу Величковського. Німці розігнали вже оту українську «владу». Та націоналісти з підпілля домучують розбитий більшовиками Київ – підсумовує Торопов. Поспішає агітувати за «Великую оновленную

матушку Русь». Оповідає про новий лад на селі. Читаю про те вголос. Там замість колгоспу завели громадське господарство. (Не вмер Гаврило, так галушкою вдавило.) Землю даватимуть одноосібникам. Хазяйнуй, якщо маєш коня та плуга! Доточуй собі присадибну ділянку. Вже організовуються хліборобські спілки. Більшу частину врожаю забирає держава (звісно, Райх!). А ось надруковані запросини їхати на роботу до Німеччини. Просять, аж за руки тягнуть. Забирають усіх від 16 літ до 45. Найбільше жінок без дітей та одиноких чоловіків. Молоді не вистачає. Поруч дрібним шрифтом остарбайтерські листи додому. Якась дівчинка соловейком щебече, як їй у Німеччині добре. Спить на білій постелі. Годують п'ять разів на день. (Чим? Ми також п'ємо чорну гірку каву п'ять разів. І двічі хлепчемо баланду з брукви). Не їсть Торопов нашої зупи. Факт.

Хлопці гніваються:

– Брехунів розвелося, як бліх.

– Вони й до війни брехали.

– Як видно, у бауера ота дівчинка. Не голодує.

Передаю газету Володьці. Колишній комсорг технікумівського курсу має чіпкий зір. Веде пальцем по рядку. Вичитує замітку якогось полковника Сахарова. Той закликає вступати до російського батальйону. Добровольці несуть службу охорони військових об'єктів. І все. Хоч під кінець, ніби між іншим, оповідає цікавий випадок. Десь в Африці доброволець з військовополонених потрапив до англійців. Вони його вернули в Совєцький Союз. Там з штрафної роти він знову опинився у німецькому полоні. Приваблива історійка. Заманює у відкриту браму подалі від нашої підневільної роботи. Від штурханів і запотиличників.

– Казочка, – криво усміхається Сірош. – М'яко стеле, тільки твердо буде спати.

Штуба збурюється:

– Воювати проти своїх? Ніколи.

– А робиш ти проти кого?

– Дак я ж не добровільно...

Російсько-німецьке «Новое Слово» будоражить уми. Ні, ми не робоче бидло. Не тільки заглядаємо до миски.

– Треба поміркувати, – каже мені на самоті Володька. – Відстояти зміну на варті не важко. А трапиться нагода, можна дременути до своїх.

Володьці тяжко. На нього, як на втікача, в'ївся майстер. Мучить хлопця кулаками. Хоч той і старається біля цегельного преса.

Ми з ним непоправні мрійники. Ще не отямилися від втечі. А думки про волю знову розгоряються.

Тим часом Сірош, як старий солдат, застерігає хлопців:

– Тако не кожному по силі. Не їли ви ще каші солдатської. Служба не з медом. Тра навчитися повертатися: «На сіно! На солому!» Дисципліна залізна. Особливо у цих. Пожди-но. Не спіши попереду батька в пекло. Хай воно пролетить повз нас...

«Новое Слово» надходить рівномірно. Шеф передплатив для нас. Для нього ми – руські.

На вечірній перевірці розтлумачую лагерфюрерові, що ця газета руська. А ми – українці.

– Вас? Егаль! (*Що? Все одно!*)

Володька вирішив написати до Сахарова. Лиш запитати, чи беруть у батальйон остарбайтерів? Його збуджує дух авантюри. Спробувати треба. Це теж щілина з пастки. Чим чорт не жартує, коли Бог спить. Манна з неба ніколи не впаде.

– Пиши, – погоджуюся. Побратимство дорожче за все.

Газету завше цілу перечитую. І передумую. Навіть ритмічні рухи лопати не заважають. Бернард пильно косить оком на мене. Йому не до вподоби моя замкнутість. Хтось невидимий тривожить мене. Нашіптує на вухо: «Що, змирився з лопатою? Притерся до шлеї? Тобі що, волі вже не хочеться?» Де там! Щоранку поглядаю туди, де сонце сходить. Де рідні верби над ставом. Під лежачий камінь вода не потече.

– Треба тікати, – кажу Володьці ввечері. Його погляд оживає. Дочекався від мене вірного слова. Це краще від служби у батальйоні.

Впівголоса обмірковуємо задум. Спецпотягу на Вкраїну для нас не буде. Орієнтуватися доведеться по сонцю та по зорях. Далеко ж нас дідько заніс. Аж у цю торф'яну Фрісландію. З прочитаного знаю: фрізи завше були спільниками саксів. Разом витісняли слов'янських бодричів та лютичів з балтійського Примор'я. Звідси до Голландії можна пішки дійти. А додому? У цьому дранті? Отже, треба дістати пристойне вбрання. Запастися сухарями. Виміняти у Ваньки Коваля російського котьолка. Роздобути якісь дойчмарки. А залізний кінь знайдеться.

З легким серцем щодня крокую «нах занд» (*на пісок*). Несу в серці заповітну мету. Вона мені освітлює дні.

Не зоглядівся, коли й трави змарніли. Притихли вітри. У гіллях дерев, мов перша сивина, – золоте листя. На вайдах легким туманом снується сум. Літо минається.

– Бальд гербст (*Скоро осінь*), – стрічає мене зажурений Бернард. Похилений над лопатою чекає гудка. Очі сльозяться. Знесилюється тут.

Часто перепочиваємо. Удвох з роботою справляємося швидше. І завмираємо біля вагонетки. Завбачливо оглядаємо довкілля. Лиш когось помітимо – підкидаємо пісок.

Попід кладкою за греблею видніють сонячні вайди. Попаски бродять там чорно-рябі корови. Випасаються. Тиха ідилія. Романтичний, як у середньовіччі краєвид. Заважають лише колючі дроти. Корови теж, ніби в лагері. Цивілізація вдосконалюється. Вона мені не до вподоби. За соснами поблискують вікна вілли. У зелених верхів'ях грає вороння. Синє-синє небо. Синє, та не те...

Десь-то далеко-далеко жовтіють й наші клени. Над стежиною у вечірньому виярку. Де ми стояли з Павлиною в обнімку. Поцілунки пахли терпким терном. У сутінках шелестів падолист. Як давно я не бачив коханої. Як давно. У душі бринять струни кобзи. Хтось нашіптує слова любови. У грудях бунтують вірші. Добиваються на волю. Додому, додому! Хіба птахи вертаються з вирію на зиму? То птахи. А це ми.

А вранці – несподіванка. Забирають мене до глиняного кар'єру. Ян Янович захворів. Крокуємо поруч з вузькоколійкою гуртом. Навстріч з торфорозробки «пановє поляци» котять свій потяг. Високі сітчасті вагонки повнені шматками просушеного торфу. Спішать до переробної фабрики.

Не любимо тих самовпевнених ляшків. Насміхаються з нас:

– Чесць праце! Цо, нєма часу тваж омочиць? Цо? (*Честь праці! Що, немає часу умитися? Що?*)

– Привіт, фраєра повмивані! – гукає до них Мишко.

Подейкують, що до торфлагеря привезли українських дівчат. І польські залицяльники вимінюють для себе кохання. За пайку хліба, за панчохи. Нам прикро за українських бранок. Справді, не всі з нас причепурені, а занедбані й зачучверілі. Бува, жити не хочеться, не тільки вмиватися.

Йдемо понад глинищем до свого вагончика. Василь Решко відстає. Догнавши нас, чимось хрумтить. Мишко оглядається:

– Знову, гад, брукву вирвав. Ти будеш красти, а нас каратимуть?

Мишко вціляє Василя по зубах. Той не огризається. Винен.

Поруч грядки. А за ними залізничний вагон без коліс. Там живе «русіше фрау». Так її називають німці. Насправді вона німкеня, тільки довго жила в Сибіру. Гріх в старця красти. Але що з того Василя візьмеш? Вічно голодний.

Нас уже чекає майстер кар'єру Лоренц Ліннеман. Ми його прозвали Глиняником. Руді гітлерівські вусики ворушаться. Мов у шкідливого кота. Колючий погляд зупиняє мене:

– Дас іст абсурд – відер шікен мір фаульпельце... Фердамт!

(*Це безглуздя, знову присилати мені ледацюгу... Прокляття!*)

Він аж кипить, щоб ударити мене. Веде до порожняка і знову ставить під обвал. Зі стіни просочується вода. Його мордочка світиться єхидною усмішкою. Тепер він на мені відведе душу. Поправить свій зіпсутий настрій.

Ставлю біля вагонетки відро з водою. Вмочаю туди лопату. І глина з неї сповзає, як по маслу. Працюю швидко і розмірено. Оглядаюся – у хлопців лише по пів вагонетки. А моя вже повна. Плюгавий Глиняник не має за що мене вдарити. Даремно зубами скрегоче. Не дам собі в кашу наплювати. Наші погляди схрещуються шпагами. Не опускаю очей донизу. Дивлюся прямо і зухвало. «А що, зігнув мене, сатано?»

Майстер сердито тупцяє до Василя. І з пересердя ліпить йому запотиличника.

– За що!? – ледь не плаче Василь. – Старий пердун...

Сказаного Глиняник не розуміє. Але відчуває в тих словах зневагу. Штурхає ще Василя межи плечі і йде геть.

– Не на ту ногу встав, – кидає Мишко йому вслід.

Віллі Дурник тягає потяг за потягом. До обіднього гудка вганяє нас у десятий піт. Нарешті бачимо – Роза з бачком тут як тут. По гудку вилазимо з глинища обідати.

– Ти гля, які в неї ніженьки... – любується Мишко.

– Я за них і пайки хліба не дав би, – не погоджується Ваня Жир.

Нам не до краси. Обід убогий, хоч і по повній мисці на брата. За мить розправляємося з ним і падаємо надворі у траву. Руки-ноги сповиває дрімота.

Гуркотять дні, подібні один до одного, як вагонетки.

## 3

До втечі близько. Радує капітал, не Марксів, а власний. Щодватижні видають зарплатню. З віконечка кантини у заклеєному конверті. На ньому малюнок з техніки безпеки. І проставлено суму: вісімнадцять марок з пфенігами. Кажуть, вівцю за них можна купити. Але нам ніхто не продасть. Як для шверстарбайтерів (*тяжко*

*працюючих*) платня добра. Хоч у кінці року з неї будуть відраховувати за харчі, за спецівку, за постелю. Та ще хтозна за що.

Відразу з'являється веселий Кабанець. Так прозиваємо лагерфюрера за товстий загривок і незлобливу вдачу. Продає нам листівки з мальованими трояндами, конверти з марками. Дозволяє написати додому перші листи на відкритих поштівках. Пишемо, не забуваючи цензуру. Петро Андрієнко зачитує для всіх свого: «Живу добре. Їж – скільки хоч, тільки не переїдай. Юшки дають вволю...» Пишу до матері та сестрички. Мовляв, живий і здоровий, усе добре. Навіщо краяти їхні серця? Разом з тим побоююсь. А що, коли земляки з «фабрики тютюнових машин» через село дізнаються нашої адреси? Та бовкнуть ненароком своєму лагерфюреру. Нас покарають концлагером або вернуть до Фареля.

До остарбайтерів німці звикають. Кажуть, що вже й втікачів не вішають. Відправляють на інші заводи. Буває, навіть до бауера. А найчастіше до концлагера. Там каторга страшніша за цегельняську. Дізнаємося про те від поляків. Вони ходять вільно. У вихідний відвідують земляків на селі та в інших арбайтслагерях. А ми грішники, бо народилися в Совєтлянді. Нам не довіряють.

Половина вихідного дня – наша. До полудня вантажимо півваго-ни та платформи. Широку колію підведено до плацу. Ганяємо тачки на гумовому ходу. Завозимо тисячі цеглин та дахівок. Німеччину бомбують англійці без перепочинку. Треба відбудовувати зруйноване. Або залатувати дірки. Цегельня працює дванадцять годин на добу. І не встигає. Хоч глини, піску та води вдосталь. Як і торфу для випалки. Тільки робітники охлялі. Харч нікудишній. Через те план випалювання падає. Знаходить вихід Кажан. З Кабанцем приятелює. Тож щовихідного двох-трьох слухняних остівців відпускають «цум ґеносе» (*до друзів*). Цебто до села на пашу. Щоб купили собі якоїсь споживи. Проте той, хто потрапить у лапи поліцаєві, більш не піде «на шпацір» (*на прогулянку*).

Військовий стан забороняє прогулянки лагерникам. Хочеться дихнути волею. Тільки Володько Писемський та Володько Щербина не хочуть. Їх, малоліток, б'ють німчуки з гітлерюґенду. Тож київські пацани шукають їжі поблизу. Деруть сорочі гнізда у шефовому садку. У штубі маємо круглу пічку з труби на одну конфорку. Там часто шкварчать на сковороді галапуци. А Петро з Василем додумалися до сміливої вилазки. Вибираються на водозбірник, а звідти на нужник. Відхиляють колючий дріт і шугають в грядки Барина. Одначе Віллі Дурник обіцяє: «Хто вириє ще хоч одного корча картоплі – уб'ю. Без розслідування».

Шпацірувати треба обережно. Якось сидимо і чекаємо вечірньої перевірки. Немає Мишка. Де забарився? Що нам за це буде? Раптом шум за дверима.

У штубі з'являється лагерфюрер торфлагеря на прізвисько Жаба. Люта гримаса на смуглій пиці. Він вводить Мишка з розквашеним носом. На шиї в хлопця петля з солдатського ременя. Вбігає розгублений Кабанець. Стає струнко перед сусіднім лагерфюрером. Бо той, партайґеносе, найстарший у місцевому осередку наці. Цебто, парторг. Він кричить на Кабанця. Спіймав Мишка за п'ять верст звідси аж у Рамсльоху. І гоном приволік, їдучи на велосипеді. Ми наслухалися про жорстокість Жаби. Він на бруні. І, щоб не потрапити на фронт, доводить свою вірність і пильність. Хай німці знають: він потрібний тут, у тилу. На прощання вціляє Мишка кулаком межи очі. І вимітається надвір.

Звідтоді тиждень сидимо на лагерному пайку. Жодної здобичі і приварку. План випалювання падає. Зрештою Кабанець дозволяє шпацір. Поки що слухняним Василеві Костенку та Іванові Ситнику. Наступного разу підуть інші. Хіба ревуть воли, як ясла повні? Хлопці веселіють. Адже один з одним ділимося роздобутим. Володька ділиться зі мною, а я – з ним. Одначе тепер не щастить. Нас, «кар'єристів», не пускають на село. Начальству не забувся рейд Мишка.

Шпацір принизливий. Костенко сам його ганьбить. Перевтілюється у Василя Решка перед нами. Гнеться в три погибелі. Знімає картузика, кланяється і гундосить по-бабському:

– Пан-гер бауер, будь-ласочка... Феркауфен зі майне... (*Продайте мені...*) Трішечки буті...

– Ве-е-е-к (*Ге-е-еть*)! – реве гер бауер.

Ми регочемо. Решко не сердиться. Що буває – те буває.

– Чого ти гнешся, йолопе? – невгаває Костенко, – ти ж за гроші купуєш. А тремтиш, як тричі проданий. Вічний наймит...

Якщо вдуматися, то ми, остарбайтери, старцюємо. Молоді жебраки, завше голодні. За звичай, німкені майже не беруть гроші. А бутерброди подають. Зрідка скупердяга-бауер хватає марки з рук і ховає до кишені. Гроші не смердять.

Нарешті настає наша черга, «кар'єристів». Роблю вилазку вперше. До села не йду. По виході з глинища у присмерку видніє хутірець. Острівець серед зелених вайд. На шляшку хрустить жужелиця. Мета знімає втому. Пришвидшую крок. Мені цікаво, як мандрівникові, відкривати нові землі. Бачити незнайомих людей.

Наближаюся до пасовиська. Молода фрау у загороді доїть корів. Не ховає оголені коліна. Та я й не задивляюся на них. Бачу лише струмені парного молока. Вітаюся з нею. Запитую про господарів. Осипане ластовинням лице фрау червоніє. Не красуня, рудувата, але свіжа, переповнена здоров'ям. Спрямовує мене до оселі.

Навстріч валують припнуті собаки. На східцях з'являється високий кістлявий дід. Уважний погляд з-під капелюха. Вітаюся зі старим. Прошу продати мені хліба. Витягаю райхсмарки. Відмовляється. Натомість пропонує роботу. На годину-півтори. Задоволено згоджуюсь.

Він зове до кухні. У забрудненій вдяганці почуваюся ніяково. Дід показує, де помити руки. Запрошує до столу. Заходить з вітанням маленька бабуся. Ставить переді мною тарілку з жирною зупою. На додачу кухоль молочної кави з бутербродом. Прихапці вечеряю, зиркаючи всюдибіч. На стінах синє вишиття в рамцях. Маяки над морськими хвилями. Камінні вітряки під кудлатими хмарами. Гарно. Настінний годинник з гирями. У ньому відкриваються дверцята. Мідна зозулька нагадує про плин часу.

Дякую за спожите. Дід веде до роботи. Через присінці йдемо до клуні. Збіжжя під самі засторонки. Далі двері до свинарника. Там розділені перегородками дванадцять підсвинків. Цегляна долівка. Нечистоти стікають в забетонований рівчак. Мову господаря розумію мало. Пізнаю міміку. Лопатою вкидаю гній з рівчака до тачки. По дощатому трапу вивожу на гноярку. Просто, хоч і важко. Господар задоволено киває головою. Я вправний робітник. Працюю на другому диханні. Перше зосталось у глинищі. Дід знову веде мене до кухні. Знову вечеряю. Дивуюся, що можу так багато з'їсти. Як з голодного краю. Вдячний цим тихим старим. Бабуся дає мені з собою пляшку молока. А на додачу подвійний бутерброд. Господар запрошує приходити. Робота знайдеться.

До лагеря лечу на крилах удачі. Коли б тільки не запізнитися на вечірню перевірку. Та не напоротися на поліцая. Він на мотоциклі патрулює три села. Пробираюся навпростець. Долаю колючі огорожі вайд. Велетенські корпуси цегельні затемнені. Вся Німеччина, як сова, світить очима. Небо бринить бомбовозами. До перевірки встигаю. Володька приступає до принесеної мною «царської» вечері. А я провалююсь у мертвецький сон.

Звідтоді раз на тиждень поспішаю після роботи до Каспара Янсена. Дід родом з Данії. Вкорінився тут, підняв господарку. Два сини воюють. Одна невістка живе коло старих. Я – меткий наймит –

беруся за будь-яку роботу. Старі мене не кривдять. Підгодовують, мов охлялу колгоспну коняку. Отак і живу. Наробився, наївся – і в стійло. Хоча про волю не забуваю. Вона дорожча за все. Чекаємо з Володькою суботи. Перед вихідним найзручніше вислизнути. Біля нужника колючка відхиляється. Запізнілі зі шпаціру завше тудою перелазять до штуби. А її на ніч вже не замикають. І параші не ставлять. Кабанець кожного з нас вивчив. Не такі ми страшні, як здається закоренілим наці. Щоправда, ми юні, бентежні і непередбачувані.

Чекаємо пришестя суботи. Щоночі сниться стовбурова кладка через Емс. Стежка в полі, а за селом полустанок. Потяг там зупиняється на мить. Зойкне і мчить на Схід. Той маршрут притягає, як магніт.

У суботу вертаюся з глинища. Нерви натягнуті, як струни кобзи. Ось-ось задзвенять струнами «Думи про втікачів з турецької неволі». Чув восени сорок першого на відкритті сільської «Просвіти». У шкільній залі на сцені сиділа президія. Окружний та районний провідники ОУН, сільські активісти-самостійники. Над нею тризуб із жовто-блакитним прапором та портрети Тараса Шевченка, Симона Петлюри і Степана Бандери. Як мені хочеться вернутися! Мене там ждуть не тільки рідні та кохана. Мене чекає боротьба за Україну.

У штубі приголомшує звістка. З Володькою сталася біда. Працював на піску. Підклав під задню навантажену вагонетку ланця, а передню погнав на дриншайбу. Ланець випав, вагонетка догнала його і збила з ніг. Злетіла з рейок і буфером вилущила п'яту від кістки. Як стиглу вишню. Бернард виніс його на руках до контори. А шеф відвіз до Барселю. Там у монастирі кармеліток остарбайтерський шпиталь. Бранців треба берегти. Арбайтсамт нових не дасть.

Я в розпачі. Пайка до рота не лізе. Один не тікатиму, друга не покину. Зостаюся самотнім. Ні з ким відвертим словом перекинутися, відвести душу. Васько Костенко, колгоспний рахівник, потайний і обмежений. Хвастає своїм домашнім комсомольством та перемогами над піонервожатими. Ваня Слюсарчук (наші вагонки поруч) в злиднях прожив. Та журиться за колгоспним ладом. У Мишка Кириченка батько колись воював у Махна. Репресований, як і мій. Мишко часто наспівує:

*За горами, за долами*
*Жде синів своїх давно*
*Батько сильний і хоробрий,*
*Батько мудрий – наш Махно.*

Анархії я не визнаю. Окрім того, Мишко як совєцький патріот на все дивиться просто. Оце німці, а ото наші. І вся політика. Хоч розуміє, що «наші» чекісти у мордуванні українців переплюнули німців. Німці б'ють нас, як чужаків-більшовиків, а «наші» душать своїх без причини. В нього улюблена приказка: «Бий красних, поки не побіліють. Бий білих, поки не покрасніють». А далі? Всіх його односельців крутила гуляйпільська вольниця. На тачанках під гармошку. Мишко смакує:

*Ех, яблучко, куда ти котішся?*
*До Махна попадьош – нє воротішся.*

Запізніла романтика. Більше знаходжу спільну мову з Федьком Ващуком. Його батька також заарештували у тридцять сьомому. А материного брата, Власа Чубаря, заступника Голови Раднаркому СРСР розстріляли. Федь не зміг вчитися далі. Закінчив ФЗУ і працював слюсарем. Проте подосі задоволено згадує своє щасливе дитинство. У піонерському Артеку. Хіба забудеш? В український патріотизм не вірить. Оті організації гризуться між собою. Мовляв, на втіху ворогам і на шкоду собі. Що вони можуть доброго зробити? Зневірений, скупий на розмови Федь знаходить відраду в картах. Серед картярів його голос звучить. Робота в нього автоматична. Відбирає від преса дахівку, яка суне потоком. За день виснажується вкрай. Тримається земляків-запорожців. Має сякі-такі симпатії та переконання. І в приятелі не набивається. Я теж. Не лізтимеш у душу, коли тебе не просять.

До шпаціровки я звик. Каспар Янсен завше знаходить якусь незвідану роботу. Ось і зараз взуваю якісь химерні чоботиська. До гольцшуг припасовано довжелезні халяви. З червоних гумових автокамер. Мов журавель, крокую за дідом в полі. Ниви обкопано рівчаками для осушення. Наче в колгоспі для довгоносиків на буряках. Бовтаємося лопатами у торф'яній воді. Поглиблюємо дно. Дід багато балакає. Але його саталендіше шпрахе до мене мало доходить. Я і в гохдойче шпрахе мало що розумію. Не тільки в місцевому діалекті. Одначе відчуваю душу діда. Він хвалиться добрим урожаєм ячменю. Та що мені цей ячмінь? Убога тут фризька земля. Не те що в нас – увіткнеш пужално, а виросте голобля. Немає кращих ґрунтів за наші чорноземлі.

Щоразу мою працю дід оцінює на «ґут». Подарував мені піджака зі свого плеча. Небаченого в нас темно-малинового кольору. Трохи великуватого, зате міцного і цілого. Та ще ношене темно-синє

бауерське мютце. Якраз на мою голову. Над сторчовим козирком плетена «церемонія». Коли приміряв обновку, то опа з омою (дідусь з бабусею) аж прицмокували. Казали, що я – вилитий німчук. Для шпаціру це корисно.

У хлопців теж з'являються хазяйські недоноски. Бодай зовні уподібнюємося до Європи. А думки в нас вирують домашні. Розмовляємо вже з німцями не пригнічено, а задерикувато. Без переляканої обачності. Притерлися до шлеї, і вона вже не сильно тисне.

У неділю до полудня вантажимо цеглу у піввагони. На руках напальки з червоної гуми. Без них пучки стираються до крові. По роботі миємося в лазні і відпочиваємо.

Усамітнююсь надворі на лавчині під корпусом. Тиха заспокійлива осінь нашіптує ліричні вірші. Запишу в штубі до нового зшитка.

З вікна польського гуртожитку лине бадьора пісня:

*Я естем кавалєр млоди,*
*Нє бракнє мє жадней вроди –*
*Чарни влос, червони нос*
*І мам трохе кшиве ноґі...*

*(Я є кавалер молодий,*
*Не бракує мені жодної вроди –*
*Чорний чуб, червоний ніс,*
*Трохи криві маю ноги...)*

«Поляци» розважаються. У неділю їх до роботи не беруть. Повний вихідний. Хочеш – іди до земляків на село, чи до торфлагеря. Воля!

Якийсь одинак ген сів під стіною. Розгортає книжку. Я давно тримав у руках таке добро. Про що вона? Встаю і проходжу повз нього. Намагаюся прочитати заголовок.

– Цо, маш інтерес? Ходзь-но тутай. (*Що, цікавишся? Ходи сюди.*)

Показує обкладинку. Латинський шрифт: «Wiadysiaw Syrokomla Wiersre Wilno». Та це ж вірші! Тьохнуло в грудях.

– Читай. Алє з повротем (*Читай. Але повернеш*), – дає книгу.

Старший за мене білявий юнак. У погляді зблискує насмішка. Гадає, що латиниця мені не по зубах?

– Дякую, – тисну йому правицю. Може, він і сам пише вірші?

Залягаю в штубі штурмувати збірочку. Поезія Людвіка Кондратовича (справжнє ім'я Сирокомлі) подібна до Шевченкової. Пісенна, романтична, лиш пронизана шляхетською ідилією. Короткі рядки чистого почуття. Гарно. З моєї свідомості зникають проголодь і неволя.

Лірика лікує стомлену душу. Хіба можна стримати за дротами політ вільної думки? Пробую перекладати. Мене не зупиняє зверхнє ставлення поляків до нас. Для них ми – затруєні комуною хлопи. Грубі селюки, майже азіати. Для нас вони – панота, хоч і з мозоляс-

тими руками. І з показною чемністю. Із-за неї визирають непристойні батярські фрашки. Родичі матючних частушок Мишка. Він не відчуває мелодії. Слон на вухо наступив. Зате наспівує смачно. Намагається перевершити фрашки. Проте фрашки – одне, а поезія зовсім інше.

Почуваюся неофітом у лірициі. Душа настроєна, мов скрипка до краси. По дорозі до глинища милуюся струнками яворами. На них аж брязкотять золоті червінці осіннього листя. Згасає немилість до чужих краєвидів. Німці зібрали убогі жнива. На нивах сніпки ячменю та жита складені в п'ятки. Розмашисто крутяться крила вітряка. Проте серце завмирає від жнив, які вони збирають там у нас. Шмайсерами та машінґеверами.

Частіше заходжу з роботи до діда Каспара. Там також є де наробитися. Є чим повечеряти по-людському. Мені завше стрічається Ельза. Невістка Каспарова, жвава. То пробіжить двором на виду. То діткнеться в дверях до мене грудьми. Аж у голові туманіє. Її замріяний погляд з-під рудих вій вганяє мене в сором. Інколи він докірливий. Мимоволі хочеться пригорнути її. Так собі, між іншим. За розповнілий стан. Та перед очима з'являється, мов з імли, Павлина. Вона ближча мені за всіх. А ще не забулася камера в Клоппенбурзі. Знаю закони нацистів. За зв'язок з німкенею – шибениця. Або концлагер для обох. З Шарелля один поляк уже загримів туди. Разом зі своєю бауеркою.

Вірші Сирокомлі пробуджують почуття. Хочеться ще друкованого слова. Повертаю збірочку Збишкові. По-польському прочитую йому сторінку. Він подивований. Гадав, що польську я не здолаю? Обіцяє дістати Міцкевича. Інша мовність має свою привабу. Відчуваю схильність і до німецької книги. Що подієш, коли своєї нема. «Новое Слово» вже набридло. Багато низьких поклонів б'є Райхові.

Доля буває милостивою. Вертаюся якось з глинища, а в штубі хата-читальня. У руках кучерявого Івана Федоренка газета. Небачений виразний заголовок «Українець». Аж серце завмирає. Чекаю своєї черги – українська газета в мене в руках. Передовиця-балаківниця про «новий порядок» у Європі. Вихваляє внесок остарбайтерів у перемогу над більшовизмом. Про їхнє життя та побут. Зате вся четверта сторінка оголошує РОЗШУКУЄМО. Шукають усі. Брата, сестру, доньку, батька, подругу, земляків, родичів... Прохають обізватися. Все те дрібним шрифтом у два рядочки. Скільки знівечено доль і розвіяно родин по Європі! А вони знову гуртуються. Поза розшуками – різне. Передплата часописів «Голос» та «Україн-

ський вісник». Отже, наші рідні обрії розсуваються. Розвидняється. Хлопців цікавлять фронти. Розмірковують:

– Спіткнулись вони на Волзі...

– І на Кавказі. Там не пускають гори. Це тобі не степ.

– І не сорок перший. Ніхто не хоче до полону. Нема дурних. Понюхали, чим пахне лагер.

– Доведеться повертати голоблі...

Даю Кабанцеві гроші на передплату «Голосу». Міряє мене синім поглядом і знизує плечима. Погоджується. Чим би хлопці не бавилися, лиш би не втікали.

Через тиждень приходить «Голос». Його почало видавати у Берліні Українське Національне Об'єднання ще до війни. Редактор – поет Богдан Кравців. Український патріот пише й про себе. Сидів у польському концентраку Березі Картузькій. Потім працював у Німеччині вуглекопом. А тепер видає часопис. Недавно випустив свою збірку «Під чужими зорями». (Совєцький піїт назвав би «під рідними...»). У невеличкому її огляді малює осінь:

*Кривавим листом котить падолист –*
*І серце прагне знов далеких візій:*
*Щоб понад нами знову пронеслись*
*Бої одважні і залізні.*

Розумію його. Ніхто не дасть нам України без бою. Над нами теж чужі зорі. Серце прагне боротьби за волю рідного краю. Проти всіх загарбників. «Голос» мене підбадьорює. Я не самітній.

Літо минуло, мов і не було. Марніють трав'яні килими. Горять багрянцем дерева серед зелених сосон. На вузькоколійку падають різьблені тіні. А дорога не вгаває. Мчать вагонетки з глиною. Побрязкують буферами дротяні вагонки з висушеним торфом. І ми у глинищі змушені не послабляти ритму праці.

Уже копають картоплю. Після глиняної роботи дід Каспар виглядає мене. Запряжених битюгів у борозні водить Ельза. Самими очима сміється до мене. Беру від неї повода і поганяю коней. Ззаду крутиться фреза. Тупі дротяні гачки вивертають ґрунт з картоплею. Її збирають у дротяні кошики опа з омою та Ельза. Гарна картопля вродила. Не встигають вибирати. Зупиняю коней і біжу на поміч. Так близько сміються Ельзині очі. Руки наші раз-по-раз стрічаються. Палаючі руки. Юність менше думає, а більше відчуває.

Смеркається. Безтарка на високих колесах переповнена. Перепрягаю коней і везу врожай до погреба. Поспішаю. Вечірня перевірка не за горами. Кабанець обіцяє спізняків садити до карцеру.

Хтозна, куди відлітають дні. Одного разу вертаємося з роботи подивовані. В нашому дворику стоїть маленький барак. За день виросла збірнощитова кухонька. Торф'яного кольору стіни. Біла облицівка віконця і дверей. Всередині плитка на чотири конфорки. Картопляний сезон. Приносимо здобич зі шпаціровки. І варимо в мисках сипку бараболю. Присмачуємо маргарином. Кажуть, що німці навчилися його добувати з нафти. Байдуже, все одно смакує.

– Люблю повеселитися, – мовить товстун Василь Решко. – Особливо пожрать...

– Ти й так, наче баба на сносях, – сміється Васько Костенко. – На восьмому місяці. Запузатів чортом...

Осінь приносить приємні новини. Повернувся Володька. Блідий, як стіна, але справний з виду. Нога з пришитою п'яткою вже здорова. Тільки ціпком треба підпиратися. Черниці у монастирському шпиталі доглянули. Лежав в одній палаті з поляками та французами. Ще три дні кранкуватиме тут і – до роботи.

– Оце так скарб! – накидається на часописи. – Не думалося і не гадалося. Справжні наші.

– Та тут всього повно. А зерно можна відвіяти від полови.

– Як нас багато! Пів-Європи українців. А хто ж робитиме вдома?

– Тут ми наймити – не господарі. Та й вдома були не повними власниками свого хліба. Нас довели до голоду та репресій...

З першого робочого дня Володьці не щастить. Не вправляється подавати рами на вінду. З преса тягнеться суцільна стрічка дахівки. Цокає дротяний автомат, рубає її на частки. Федь блискавично кладе оту готову вже черепицю на рами. Вінда тягне їх вгору на сушки. Хвилину прогаяв і пливе брак.

Майстром біля фанепреса – Шпан'єр, прозваний просто: Шпан'я. Одначе на іспанця він не похожий. Високий, міцний з гучним голосом і ненависним поглядом. Тримається за свою «бронь», як чорт за грішну душу. Боїться фронту, як вогню. Таких теж почали мобілізовувати. Тож він лупцює всіх поспіль, українців і поляків. Нема від нього рятунку.

З роботи Володька приходить з підбитим оком:

– От бандюга. Я ж не автомат і не залізний...

Через кілька днів до штуби вривається Шпан'я. Після роботи всі на місці. Викликає мене з Володькою наперед. В чім річ? Ми ж ніде не нагрішили. Зачитує папір з Арбайтсамту (*Біржі праці*). Вловлюю зміст. Нас обох не візьмуть до військової охоронної служби. Нас привезли сюди для праці. І все. Така відповідь на листа до полковника Сахарова.

Шпан'я задихається гнівом. Трясе папером перед нами:

– Ферштеїнте (*Розумієте*)? Рапота, рапота, рапота...

Він кляне нас останніми словами, як хитрих ледацюг. Але в нього, мовляв, такий наш трюк не пройде. Він за нас не працюватиме. Його настанова подібна до ленінського «учитись, учитись, учитись». Мимоволі посміхаюся.

– Ду, думе езель (*Ти, дурний осел*)! – волає Шпан'я. – Вольст ду векляуфен відер (*Хочеш втікати знову*)?!

Наївні хлопчаки. Нам не перехитрити шмаленого вовка. Він грюкає дверима і зникає.

– І куди ви рипаєтесь? – обурюється Костенко. – Вам захотілося у вогонь? Фрицам служити?

– А ми кому тут служимо? – зупиняє його Микола Сірош. – Ми всі тут зрадники. На ворога працюємо...

– Лопата в руках – це одне. А шмайсер – зовсім інше.

– Лопата – теж зброя. Токо помни. Може, вона нам аж у Сибірі гикнеться. Пожди-но. Політруки нам згадають кузькіну мать...

Не будемо наперед сушити собі голови. Що буде – те побачимо. Живемо сьогоднішнім днем. Шануємо світанки.

Кабанець викликає кожного до кантини. І вручає в жменю посилочку. 250 грамів.

Беру до рук бентежну грудочку. Обшита домашньою полотнинкою. Адреса писана по-німецькому почерком сестрички. Всередині сушені вишні. Печаль бере мене за горло. Стримую сльози. Розгортаю записочку: живі й здорові. Сумують за мною. Ждуть – не діждуть вісточки. Та насамкінець приголомшують нерівні літери. Відвертість б'є мене навідліг. Моя кохана Павлина загуляла. Пошкодили її козаки. Бачив я оту сотню капітана Бодряєва у Звенигородці. Донці та кавказці. Вчора воювали за Сталіна, а тепер підтримують порядок Гітлера.

Палає моя душа неприкаяна. Павлино, Павлино, що ж ти наробила? Я беріг тебе чистим коханням. Не зачіпав тебе, бо війна. Не знав ще, куди мене занесе вона. А ти не вбереглася від карателів. Що мені тепер робити?

Болить моє поранене серце, як ніколи. На пам'ять приходять чиїсь невигойні рядки:

*Висмикну жердину не із плоту – з тину*
*Та й піду від тебе навмання.*
*Хай мене лиш вітер доганя,*
*Бо тобі розлука, а мені розпука,*
*Бо тобі дорога, а мені стерня.*

Біль душі важчий за втому. Лягаю з ним до сну і схоплююся до роботи. Ношу його з собою повсюди. У хвилини фриштику падаю з ним на земну твердь. Прижмурюю повіки і чую: «Михасю, любий, не покинь мене». Хіба я хотів її покинути коли? Не наслухався ніжного грудного голосу. Подосі пахнуть любистком її шовкові коси. Ясніє кароокий усміх. Відчуваю тепло її долонь. І солодкі наші п'янкі цілунки. Після вечорниць проводив її додому. Стояли на стежці в осінньому яру. З шелестом облітало листя. Неначе дні нашого кохання. Хіба знали? Могла бути моєю. Та не брав ні ласкою, ні жагою. Ледь стримувався. Не міг зоставити покриткою і скалічити її життя. Оберігав її від себе. Тепер болять наші стрічі. Пропарубкував мало, як собака на прив'язі, осінь та зиму. Розвіяв вітер розлуки наші шепоти в садах. Наші тривожні ночі. Вертався від її подвір'я покрадьки. Комендантська година. Йшов городами. Перед своєю вулицею залягав у кущах. Перечікував ходу парного патруля. Поліцайня бадьорила себе пострілами. Шелесне десь кіт чи пес і стріляють. Вони теж боялися. Сунулися попід тинню привидами. Затаював дух беззбройний. Мав лиш знайденого німецького багнета за поясом. Коли поліцаї минали мою схованку, перебігав вулицю. До своєї хати. Довго не міг заснути, згадуючи наші обійми. Обоє ми – вдовині діти. Ох, болить мені занапащена любов. «Кому повім печаль мою?»... «Так ніхто не кохав...» Хіба що Олександр Олесь та Володимир Сосюра. У них вчився щирості. Важко втрачати волю, а ще важче кохану. Гіркі мені вишні, прислані з рідного саду. Чи вистачить віку, щоб вгамувати серце?

Розказую своє горе Володьці. Хлопці теж бачать мій настрій. Але не розпитують. У кожного своя біда, більша чи менша.

Від Норд Зеє віє прохолодою. Низькі хмарини приносять нудну мжичку. Замикаюся в собі. Не хочу ні мудрих порад, ні безтурботних жартів. Ніщо не зміниться. Кохана не згадає мене піснею: «*Сумний вечір, сумний ранок, Десь поїхав мій коханок...*». Як душевно вона співала!

Володарі теж відчувають негоду. Видають нам спецівки. В рахунок зарплатні. «Фабрикантам» – сині блузи, штани, комбінезони. Нам, «кар'єристам», бувалі в бувальцях кайзерівські мундири та напівгаліфе. Сукняна сіро-зелена уніформа без погонів. Чиста з добротного матеріалу. Не зрівняти з червоноармійським хебе. Одначе почуваюся незручно. Як під прицілом батькової трьохлінійки. Ми тепер подібні до уланів, розгромлених батьковою сотнею у вісімнадцятому. За нашим селом їм перепинили шлях на Звенигородку.

На наших-чужих мундирах ще й олов'яні ґудзики, осміяні Тарасом Шевченком. Прикро. Для повної «радості» не вистачає тільки солдатських кепі. Носимо домашні кепки на чотири клепки, подібні до млинців. У мене картуз, дарований дідом Каспаром. Незвично нам у цій уніформі. Але дарованому коневі в зуби не заглядають. Аби було тепло. Нам краще пасують гуміштифлі. Литі, формою подібні до хромових чобіт. Справжня парубоцька взувачка. Згадую свої ялові, зоставлені вдома. Латані і перелатані мною, самодіяльним чоботарем.

Оновленого мене знову посилають на підмогу Бернардові. Крокую на пісок, немов солдат. А за мною покрадьки шелестить осінь. Біля озеречка полиняли трави. Поріділо гілля дерев. Біліють купи піску. На кручі дрімають міднокорі сосни. Вони не скидають зелених шат. Я скучив за цим тихим краєвидом. За соснами поблискують вікна вілли. Крізь дротяну сітку бачу насторожених вівчарок. Шеф теж за дротами. За красою щось невільницьке проглядається в цій Остфріслянді. Не зрівнятися їй з нашим лісостепом. З просторими далекими обріями. Без дротів.

Старий Бернард зрадів моїй появі. Відтепер я йому помагатиму, а не він мені. Я вже зміцнів. Ніхто на мене не покрикує. Хіба що інколи Віллі Дурник. Коли везе порожняк, полюбляє горлати без потреби. Стверджує свою вірнопідданість Райхові. Бо й до нього досягають небезпечні чутки. Мовляв, і психів на фронт підбирають. Там таких і треба.

Удвох із старим працюємо охоче. Зганяю і зчіплюю наладовані вагонетки. Опираємося на держаки лопат, перепочиваємо. Чогось старий невеселий. Розпитувати не наважуюся. За кілька хвилин перелопачуємо білі кучугури. Сушимо. Праця врівноважує, як і спокійна осіння днина.

До штуби вертаюся умиротвореним. А там нежданa втіха. На столі лежать якісь журнали. Поки хлопці миються в лазні, накидаюся на новинку. Українське «Дозвілля» з блакитною обкладинкою, російське «На досуге» із ярзеленою.

Відкриваю «Дозвілля». Нене моя! Вірші, проза, малюнки! Ні, ми не забуті в цьому глухому краю! Ми – частка української спільноти.

Підходять хлопці. Читаю виразно вірші Герася Соколенка:

*Прилетить хтось конем уночі*
*Забирати останнього сина,*
*Задзвенять різнотонно мечі,*
*І заплаче в сльозах Україна.*

Ми її останні дорослі діти. Та де ж наші мечі?

Вечір пролітає в чарах поезії. І сон мене не бере. Гарячково записую власні щойно народжені рядки:

*Ген старі за селом вітряки*
*Задивились у скошене поле,*
*Чи й тепер шлях там пильний такий*
*І полукіпки пишні навколо?*
*Вийде мати колись на світанку:*
*Чи не видно його, де тополі?*
*Я вернусь молодим з полустанку*
*Повен сили для рідного поля.*

Я вернусь... Мої дні у ліричній імлі. Вона витає над роботою. Купую у поляків товстого зшитка і віршую запоєм. Вірші неотесані, зате щирі. Лірика, немов весняна вода, що греблі рве. Окрайці виспіваного посилаю до редакції «Дозвілля». Може, надрукують?

Нав'ючені роботою і осяяні поезією біжать дні. Відчуваю себе людиною, а не бездушним роботом. Хоча нас і намагаються загнати в рамки. Кожному видають «Ostarbeitkarte». Точні німці все передбачають. Кожному належить тричі на день пайка хліба 150 грамів. Щоправда, з домішкою древесних опилок. А ще дві порції зупи з бруквою. Та ерзац-кава без цукру, інколи з сахарином. У неділю: ложка бурякового мармеладу, 50 грамів ковбаси або 20 грамів виготовленого з нафти чи з вугілля маргарину. Як на диво, він білий і смачний. Хоча смаку ковбаси ми не знаємо. Фрау Кантина заміняє її маргарином. На таких харчах ми давно би вже ноги протягнули. Але рятуємося вилазками на шпацір. Про те знають лагерфюрер, веркмайстер і шеф. Від нашого шпаціру план випалки цегли піднімається. Отож шкоди нема. Вигідно всім.

Нас наділяють ще й легкою вдяганкою. Кожному належить на два роки штани, піджачок і верхня сорочка. Все те на 85% виготовлено з торфу. Німці з діда-прадіда тямущі алхіміки. Інквізиторинаці нагороджують винахідників преміями. А ще кожен з нас на один рік дістає гольцшуги з дерев'яною підошвою. Вона швидко зношується. Зостаються лиш свинячі халявки.

Мене така бухгалтерська рознарядка не хвилює. Що матиму, те й одягатиму. Душею живу привільно. Витаю мріями за білими хмарами. Блукаю ліричними світами. В цьому тепер сенс мого існування.

Сіються дрібні холодні дощі. Пісок намокає, лопата важчає. Ввечері втома ломить руки. Порятовує глибокий сон. Дощі не зупи-

няють цегельню. Мені, як і всім копачам, видають прогумований плащ і зюйдвестку. Почуваюся ченцем, але затишно. Лиш долоні бабчаться від мокви.

Бернард всихає старим деревом. Якось вранці бачу – сидить під вагонеткою. З очей по зморшках скапують сльози. Лице скам'яніло.

– Вас іст льос?! (*Що сталося?!*) – запитую.

– Майн Гуго... Іст тот... Бай Ленінград... (*Мій Гуго... вбитий... Біля Ленінграду...*)

Не вмію його заспокоїти. Тут слова безсилі. Будь-чиї. Фюрер ділить світ. Я не винен у смерті Гуго. Хтозна, що мене самого спіткає. Мені шкода старого. Мовчки сідаю поруч. У нього тремтять батьківські руки.

Такий жорстокий світ.

Звідтоді на піску працюю сам-один. Бернард хворіє вдома. Низьке хмаровиння давить мене донизу. Та з роботою я справляюся.

Мені є задля чого жити. Приходить чергове «Дозвілля». А в ньому – мої вірші. Несміливі й приземлені мініатюрні замальовки:

*Ой, червінці золоті*
*З гаю вітер покотив.*
*То березка білокора*
*Подарунки шле за гору*

*Тій дівчині, що бувало,*
*Отут хлопця виглядала.*
*І на пишному весіллі*
*Дарам гаю пораділи.*

Я – підхмелений іменинник. Мене надрукували. А вдома не допустили. Поет Іван Гончаренко з «Молодого більшовика» («Дніпро») відхилив мою лірику. Як небільшовицьку і маловправну. А тут – ось мої слова у «Дозвіллі» ще пахнуть фарбою. І бентежать, мабуть, не тільки мене. Десь у серці ворушиться сирітське щастя.

Ввечері Володька читає мої вірші. Для всіх. Хлопці прислухаються. В декого зблискують очі. Округле лице Мишка розпливається в усмішці:

– Ти диви! Ще в Сосюри шмат хліба перехопиш...

– А Тичина пише вірші. Та що більше, то все гірші...

– З писання хліба не їстимеш...

– Чому? Ось бач вдалося написати. Не кожен складе. Та журнал чужий...

Похмуро поглядає на мене Васько Костенко. Я нікого не збираюся переконувати, кому журнал здається чужим. З часом самі зрозуміють.

Тим часом у штубі допізна картярські змагання. Хлопці грають з поляками в «двадцять одно». На зарплатню і на вдяганку. Лагерфюрер не перечить. Нехай забавляються. Гомін, як у вулику. Інколи зриваються вигуки. Шляхетська сороміччина та хлоп'яче матюччя. Чемпіон у грі наш Федь. Король удачі має тонку інтуїцію і могутню волю. Джурою в нього Ваня Жир. Біля них купа вираного барахла. Цешики, франеки, юзики вилітають зі штуби, як турецькі святі. Лише в самих трусах. Що й казати за рядняну шляхту. Спадковий батяр з Лодзі Леон Вихованєц теж програє. Смаглявий, по-мавп'ячому гнучкий, з піжонськими вусиками, він скімлить:

*Ойцец фраєр, матка курва*
*Цо заробім – то прокурвім...*
*В цігеляї добра зупа –*
*Літер води – єдна крупа...*

Від скриків прокидаюся. Я карти оминаю, мов заразу. Пастушком пробував малювати валетів з дамами. І грати з хлопчиками в «підкидного». Батько паском відвадив. Назавжди.

Ми з Володькою в карти не заглядаємо. Платню витрачаємо на бутерброди і молоко. Володьці більше щастить. З виснаженого і жалюгідного здебільше й грошей не беруть. Я райхсмарок не шкодую. Якщо запрошують беруся до будь-якого підробітку. Силою міцнію на повітрі. Ми всі до їстівного, як піонери. Завжди готові.

Поринаю в читання. Наші часописи перечитую двічі. Випрошую в Збишка обшарпаний детектив. Німецький роман з японського життя. Силкуюся вгризти, хоч мій запас слів убогий. У «Новом Слове» бачу адресу російської книгарні в Берліні Buchverlag.

Замовляю що попало, аби вгамувати свій голод пізнання світу. Присилають застарілі видання з 20-х років. Чим багатий, тим і радий. Читаю роман якоїсь письменниці «Жемчуг сльоз». Із дзвіниці чистокровної дворянки вона прославляє боротьбу «бєлой гвардії» проти більшовиків. А про волелюбність українців – ні слова. Затим отримую «Тайну Соловецкого клада». Захопливий роман про втечу автора з ленінських Соловків. Та про українських каторжан нічого не написано. Імперське мислення розчаровує. Вражає лише ностальгія білокозачого полковника Ніколая Туровєрова у його збірці віршів:

*Я снова слышу крик погони*
*И вижу трупы на снегу*

*И эти загнанные кони*
*На обреченном берегу.*

Справжня поезія про врангелівський відступ у Криму. Та про Україну полковник не згадує. Читаю про донців та кубанців, а згадую наше рідне Вільне Козацтво. Чи написав хто про нього так, як пишуть про тихий Дон?

Отримую з «Дозвілля» друкованого на машинці листа. Редактор Спиридон Довгаль просить у мене нових віршів. Радить вчитися на поезії Володимира Сосюри та Олександра Блока. Де ж їх дістати? Його увага до мого віршування окриляє. Мережу й далі свого зшитка почуттями. Невдовзі ще одна звістка з «Дозвілля». Пише працівник редакції поет Олесь Квітневий (Всеволод Біленко з Глобиного, що на Полтавщині). Задля знайомства. Мене зворушує його звертання: «Молодий козаче!» Але де ж моя шабля? Маю тільки Слово не зміцніле, не гартоване. Зав'язується дружнє листування. Обмінюємося фотографіями. Надсилаю свою, зроблену для аусвайса з «Ost»-ом на грудях. А він мені своє привільне. Уважний прямий світлий погляд. Модна білява «гривка» над бровами. А ще дарує свої вірші:

*Я юність в юності не знав,*
*Вона за обрієм ходила,*
*Хоч багатьох я цілував*
*Та жодна щастя не лишила.*

Така щира юнацька безпосередність. Я цілував лише одну, а щастя відцвіло. Болить воно мені й досі. Радий, що маю друга-поета. Є з ким перемовитися про улюблену лірику. За перші мініатюри «Дозвілля» надсилає мені п'ять марок гонорару. Дорогі не гроші, а увага. Тим часом прилітає лист з Ростока. Однокласник Михайло Заграничний скаржиться на тяжке існування. Рослявий, лагідний, хворобливий читав мої вірші в журналі. Адресу мою дістав з рідного Гусакового. Відсилаю йому свій гонорар. Що ми зазнали на своєму селянському полі? Голод, холод і страх репресій. Колючі стерні і жар «Кобзаря». Подосі бачу свою стежку до школи. Згадую, як заходив за Сергієм, за Саником та Петром. Потім йдемо через куток Галайки і гукаємо Михайла. Ми всі разом з першого класу до сьомого. Виростали не на дармових хлібах. Уміємо орати, сіяти, косити, молотити. Сила наша на предківському полі з давніми піснями та колядками. Війна вирвала нас з корінням і закинула у ці торф'яні непривітні простори. Треба вижити. Хіба нам коли-небудь було легко?

Усе має свій кінець – і мій «курорт» на піску також. Кажан знову відсилає мене в глинище. А на поміч Бернардові – охлялого біля преса Володьку. Він став блідим, мов картопляна паросль у льоху.

Крокую в гурті з «кар'єристами» топтаною стежкою. Наші плащі і зюйдвестки кропить мжичка. Звикли. Для нас хоч грім, хоч злива – не завада.

Ген майстер Глиняник зігнутий, як мокра курка. «Здоровкається» з нами лайкою. Проте ми приходимо вчасно. Другий гудок застає кожного на робочому місці. Кожен займає свій банк (східець). В мене за звичкою завше там «заубе унд орднунґ» (*чистота й порядок*). Скопую шар і посипаю піском. Підошви штихвель не прилипають. За комір теж не капає. Хоча холодний дощ розгулявся зранку. Аж виляскує. До полудня скопуємо по шарів шість. Потім ломами підсовуємо колію під саму стіну.

– Ауф рюк! Ауф рюк! Фесте! (*Насувай! Насувай! Сильніше!*) – хрипить простуджено Глиняник. Без нього знаємо, що робити.

– Самі з вусами. Не перший день замужем, – огризається Мишко.

Зачинаємо нові майданчики. Намагаюся перехитрити роботу. Пробую римувати, ладуючи вагонетки глиною. Не вдається. Ритми рук пригноблюють поезію. Проза лопати сильніша за лірику. Та ще й поспішаємо, бо день куций. Довантажуємо останнього потяга смерком. Вимолочені і вимочені вкрай. Упасти хоч би в болото на хвилин п'ять. По гудку плентаємося до лагеря. На шпацір немає ні сили, ні часу.

Мрії римуються вже в постелі. Щось записую, а щось не встигаю. Тіло немов чавунне. «...Вмирає день за готикою небокраю... засинаю».

Ніколи не покидає найсвятіша мрія – про волю. Обмірковуємо з Володькою безпомильні кроки. Тяжко бути на прив'язі арбайтслагеря. Серце просить широкого руху і боротьби. Втеча – теж поезія. Нічні тумани тут густі. Паровози кричать зрідка, лиш теленькають дзвоном без зупину. Щоб ніхто не потрапив під колеса. На фронт везуть мобілізованих. Гуркотять ешелони, заповнені технікою. Таке ненажерливе полум'я війни. Від спраги вирватися з цегельні мене не втримує й «Дозвілля».

Осінь укорочує світлоту днів. Вантажимо вагонетки скоро, ніби у соцзмаганні. Раптово у старих відвалах гримлять постріли. Що там таке? Прислухаємося. Виходять на стежку два мисливці. З дробовиками, підперезані патронташами. В теплих маринарках і високих чоботях. На зелених капелюхах пір'я фазанів. І на поясах висять

фазани. А щоб вам ні дна, ні покришки! Війни мало? Не настрілялися? Клянемо непосидючих дідів-бауерів. Відкрили для себе другий фронт.

Зима з'являється зненацька. Білим саваном встеляє мерзлу землю. Мороз не великий. У глинищі кайлами зриваємо шкуринку. Промерзла на сантиметрів п'ять. І поспіхом ладуємо вагонетки. Від чубів здіймається туманом сива пара. Руки трясуться. Не встигаємо. Віллі Дурник літає машинкою, мов навіжений. Допомагає майстрові підганяти нас лайкою. Під кепками в них сукняні протиморозні навушники. Німці кумедні з того, як радіослухачі. Вони розгнівані. Машинка «Deutz» теж психічна. На слизьких рейках злітають повні вагонетки. Гуртом ломами ставимо їх на місце. Бува злітає й машинка. Віллі Дурник галасує на все глинище. Та криком її не зведеш. Підкручує віндою, а ми помагаємо ломами. Цегельня ненаситна, як молотарка у жнива.

Накричавшись, Глиняник шкутильгає додому. В отаку негоду хворіє. Машинка вгору буксує. Зрештою вигрібається на пряму і за поворотом зникає.

Через кілька хвилин вганяємо штихелі в глину.

Мишко приносить зверху два чималі камінці. Вкидає у вагонетку:

– Перекур! Що, нам тут перерватись треба? Хай Шпан'я з'їсть!

Ми впевнені – прес подавиться. Лопасті мішалки полетять. А ми тим часом спочинемо. Поляків сьогодні з нами нема. Самі господарюємо. З'являється машинка Віллі Дурника. Він забирає наповнений потяг і повзе до цегельні. Ми спокійно бредемо до вагончика. Розпалюємо в пічці й гріємося. Поки замінять порваного камінцями шнека ми подрімаємо.

– Ми ж не стахановці, – каже Ілько Дорошко з київських полонених.

– Усі спочинуть, не тільки ми, – додаю.

– Атож. Поспішиш – людей насмішиш. Не на весілля ж...

– Оно, вже й за Волгу не спішать...

Справді, гнучкі слова часописів оповіщають про вирівнювання фронтів. Новий 1943 рік з'являється непомітно. Всюди заборонено розваги та музику. Нема чого веселитися. Після падіння армії Паулюса в Сталінграді німці оділи на рукави чорні пов'язки. У Шаррелі теж чорніють хустки на вулицях. Повсюди траур. Так часто з фронту приходять похоронки. А він «вирівнюється», відкочуючись з Волги та Кавказу, з-під Ленінграду та Волхова на Захід. Всюди тільки й чути пригноблене «Шталінград-Шталінград...»

Зима м'яка, проте крутої вдачі не приховує. Скувала озеречко біля піску. Тепер добуваємо його тут. Глиняник репетує:

– Алє! Гірга! Абдекен ґрунт! (*Всі! Сюди! Одкривати ґрунт!*)

Над глинищем знімаємо дернюки. Відвозимо вагонеточками та висипаємо з обриву у стару виробку. Під дернюками на один штих лежить жовтий пісок. Теж придатний для замісу. Додалося клопоту. До кожного цуґу додаємо дві вагонетки піску.

Глиняник зоставляє мене одного на добуванні піску. Робота каторжна. Тимчасова вузькоколійочка на залізних шпалах не тримається купи. Вагонетки з дернюками раз-по-раз злітають з рейок. Мушу ломом піднімати передок сам. Так можна пупа ввірвати. А Глиняник злорадний. Знущається з мене перед усіма:

– Дас ніхт куплєтен цузамен ляґен, фаулєменш! (*Це не куплети складати, ледащо!*)

Він мене ненавидить з першої зустрічі. Звідки він дізнався про моє віршування? Ганяю вагонетки без спочинку і просити його у Глиняника не буду. Скоріше впаду, як стара шкапа. Колись гонив коней у букові колгоспної цегельні. І борозня, бувало, закручувалася та падала в заміс. Вибиваюся з сил. Ось-ось полечу сторчака. Нараз осяває здогад. Це ж так просто! Невеличкий узвіз, де вагонетка біжить сама. Переганяю її і кладу пальці на рейку. Місяць-два кранкуватиму. За метр від мене вагонетка злітає з путі. Осипає мене землею. Що я роблю?! Майстер пригоди не бачить. Поганяє хлопців. Як це я погарячився? А втеча? А здоров'я? Закладаю лома під раму. Ривок – і вагонетка на рейках.

З порожняком Віллі Дурник привозить обід. Сповзаємо з мисками вниз. Хлепчемо холодну зупу. Несила вилазити до вагончика. Лягаю посеред глинища на кастен. У тому ящику слюсарні інструменти. Він подібний до домовини. Хвилини спочинку горілиць – і то мої. Прикриваю лице зюйдвесткою. І заринаю в марення. Голос рідний зове: «Ми-хайле-е-е!». Не в змозі обізватися. Шелестять білоцвітні вишники. Не можу пожалітися на те, що мені болить... Раптом схоплююся. Заплутаний у перехресті рейок. У плутанині доль. Широченна яма глинища. Братська. Як з неї вибратися до сонця?

...Зиму переривають дрібні дощі. Тож маємо вільну неділю. Хто не доспав, доточує собі ночі. За столом густий гомін картярів. Вони рятуються від нудьги.

Раптом відчиняються двері. Через поріг ввалюється широкий парубійко. В пошитому зі свити піджаку. Скидає кудлату шапку. На неголеному лиці, мов краплі дощу, сльози. Чорні острішки чуба

над заблуканими очиськами. Що вони шукають на стелі? Він не вітається. Несподівано моторошно заспівує:

*А мой мілий на роботі,*
*Вох і на сахарному заводі-і-і...*
*Ой, він робить – заробляє*
*Аж піт йому очі заливає-є-є...*

Він паралізованою рукою тремтяче диригує. Догадуюся: це ж Ілько Чудо. Юродивий із сусіднього торфлагеря. Тамтешній майстер Жаба молотить його щодня. Парубок не впізнає, де він і що з ним. Як він добрався до нас? Він притупує і виспівує далі:

*Ой, капут-капут-капут*
*Нас по-новому ведуть,*
*Руки-ноги у хомут*
*Запрягають та й ведуть...*

Дістаємо рештки пайок. Вкидаємо хліб до його шапки. Гріх такому не дати.

– Спасіба-спасіба... Дай вам Бог здоровля...

Коло порога він оглядається. І ще раз високо зойкає:

*Мамаша доні гаваріла,*
*Смотрі, дочка, вокруг сєбя...*

Та й зникає в дощ. Ми німіємо. Кожний з нас може звихнутися.

Одначе юність витривала. Володька купляє в поляків німецько-російського словника. Тридцять тисяч слів. Псалтир. У штубі на столі завше лежить «Розмовник». Тоненький словничок на обгортковому папері. Сторінки замусолені й пошарпані, як наше життя. Та хіба то посібник? Школярські запитання на зразок «Ві гайст ду» (*Як тебе звати*)? Тепер ми вже заглядаємо до придбаного. Готуємося до вильоту з клітки. Якщо не додому, то в Карпати. Там краяни воюють вже за Україну. Не за німецьку і не за совєцьку. За свою власну. Ніхто з хлопців не відає про наш задум. Ми потайні романтики.

Щодня нам стукотять вагонетки на стиках. Нагадують про стук потягу далекого. В «абдекен» я втягуюся по-волячому. Коли майстер не бачить – перепочиваю. З висоти шпиля озираю обрії. Полудневе сонце злизує нетривкий сніг. Ген-ген біля білої дюни горбатіє орач. Похилений над чепігами крокує за дебелим битюгом. Дивно бачити ораницю серед зими. Оці фризи потовкучі, а погода сприятлива. Хочеться й собі повести плуга. Тільки на своєму полі.

Морози ходять вперемiш з вiдлигою. Болотяне мiсиво не дозволяє нам у глинищi поспiшати. Засклені кригою калюжі раптово вiдтаюють. На вологих вiтрах прилiтає провесна. Днi свiтлiють i зникає нудьга. Вiтаємо, як язичники, тепле сонце.

Щовечора в картярському гомонi штуби читаю. Часописи оповiдають про громи вiйни стримано. Лютує авiацiя союзникiв. З нiмецьких мiст робить купи каменiння. А ми не журимося. Цегельню бомбовози не чiпають. З лiтаючими фортецями вриваються тепловiї. Через кiлька днiв починають зеленiти вайди. На деревах прокльовується першолист. Гойдаються неспокiйнi, як наша доба, верховiття. Слава блакитi i сонячним сподiванням!

У мене халепа. Лопати не тримає розпухла лiвиця. Випинається чиряк i пече вогнем. Хто менi зарадить? Показую Кажановi. Веркмайстер незадоволено бурчить. Проте виписує менi аусвайс (*пропуск*). У Шаррелi лiкаря нема. Марширую за п'ять верст до Рамсльоху. Без конвою. Асфальтiвка рiвненька, хоч яйцем покоти. Обабiч чистенькi будиночки робiтникiв. Злiва двоповерховий гiтлєрюґенд-лагер. На посипаному жовтим пiском подвiр'ї флагшток iз прапором. На червоному тлi бiле коло зi свастикою. Сурмач трубить збiр. Юнаки з юнками шикуються шеренгами. В жовтих шортах i сорочках з нарукавними наличками. Не поспiшаю аби подивитися. Попереду загону юний шарфюрер з кинжальчиком при боцi. В кожного гiтлєрчука лопата на плечах. За командою загiн марширує з воріт. З пiснею на ремонт дороги. Менi такий їхнiй «вiдпочинок» до вподоби. Нема чого байдики бити.

Праворуч за переїздом через залiзницю хутiрець. З десяток дворищ. На бiлiй таблицi чорним: «Hollen».

Хутiрець населяли бауери. На вайдах спокiйно ремигають корови. Пасуться коні. Нiде ні душі. Навiть полiцайового мотоцикла не чути. Почуваюся вiльним. Бреду собi нога за ногою, споглядаючи довкiлля. Обсаджена яблунями дорога веде донизу. Такі довгі ряди – і садів не треба. Нарештi бачу селище. Перед ним таблиця «Ramsloch». Поруч з колiєю торф'яна рiчечка. Маленький полустанок. Шукаю поглядом людей. Ген, навстрiч шкандибає низенька ома з сумкою. Розпитую, як менi потрапити до лiкаря. Чемно роз'ясняє i супроводить до провулка. Скоромовка саталендiшешпрахе цiєї бабусi до мене не доходить. Одначе вловлюю основне: ось тут поблизу за поворотом. І несу свою болючу руку далi. Аж до котеджу в облозi дерев.

На сонячнiй галявi веселковий розмай. Яких тут тiльки квiтiв нема! Їхнiй килим простелено до гарного будинку, подiбного до ше-

фової вілли. Кахельні візерунки стін, вуглів та східців. Вітражі шибок верхнього поверху. До них тягнуться троянди. Оселя, як лялечка. Такої ще не бачив. Побіч відчинений гараж з чорним авто. Мотоцикл стоїть надворі.

Обережно відчиняю хвіртку в сітчастій, повитій хмелем огорожі. Може, пес вартує? Не чути. Доріжка з гравію веде до східців. Обабіч них величні білі вази з посадженими квітами. На дверях мідна табличка «Doktor Junneman». Боязко заходити до такої хати. Натискую кнопку дзвінка. Двері відчиняє блондинка. Білосніжний халат і шапочка. Повновиде, строге лице. Сірооко вдивляється в «Ost» на моїх грудях.

– Ґутен таґ (*Добридень*), – вітаюся.

– Біте (*Прошу*), – впускає до передпокою. – Немен зі пляц (*Сідайте*).

Вона зникає в кабінеті. Знімаю картуза й підсідаю до журнального столика. Ваблять кольорові обкладинки видань. От би їх у нашу штубу. Все про війну вичитали б. Підшивка «Oldenburg'sche Stadtszeitung» («*Ольденбурзька міська газета*»), журнал «Die Woche» («*Тиждень*») та інші часописи. На підлозі зелений килим з орнаментом. Стіни прикрашають пейзажі в бронзових рамках. Я вражений намальованим. Ніколи не бачив справжнього живопису. Ось піщаний морський берег з припливом. А ген білі вітрильники на темно-голубому плесі. А там розмашисті вітряки на кам'яних підмурівках. Сосни на піщаних дюнах. Дамби над хвилями. Все таке виразне, відчутне, мов живе. Як мені хочеться стати художником! Здається, теж так би намалював. На цих досконалих полотнах недбалі розмашисті підписи. Оці живописні краєвиди, неначе пісні. Вищі за наше болотяне глинище.

– Герайн (*Зайдіть*), – запрошує санітарка до кабінету.

– Ґутен таґ, – переступаю поріг.

Доктор Юнеман високий і лисий, як коліно. В застебнутому білому халаті. За масивною оправою окулярів гіпнотичний погляд.

– Я-я. Вас гаст ду? (*Так. Що з тобою?*)

Закочую рукав і показую визрілого чиряка.

Тут страшнувато. Гостро пахне ліками. Повсюди нікельоване причандалля. Білі меблі.

Санітарка протирає мою руку спиртом. Штрикає голкою. Доктор бере скальпель... і я скрикую від болю.

– Фертіґ (*Готово*). Больно? – питає по-російському.

Я здивований – так швидко. Санітарка прикладає до ранки іхтіолку і бинтує руку. Болю не відчуваю. Дякую обом. Вона щось

записує до свого журналу. Доктор мене не помічає. Я чув за його клопоти. Щодня має об'їхати мотоциклом кілька сіл. За викликом і без нього. Потім відвідати шпиталь у Барселі. Велику має дільницю. Рухливий лікар. А молодші колеги на війні.

Виходжу на повітря, мов на світ народився. Може, і я міг би стати медиком. Це так добре – рятувати людей від болю. Хоча нашим совєцьким фельдшерам не позаздриш. По дорозі розглядаю виписаний кранкеншайн (*довідка хворого*). «Zwei Tage Ruhe» (*Два дні спочинку*). І за те спасибі.

Залишаю казковий острівець з легким серцем. І повертаюся у свої будні. «Jedem das Seine» (*Кожному своє*) – кажуть німецькі зверхники. Проте мене гризе думка: чому наше «своє» завше гірше від чужого? Хіба ми ледачі, мляві чи дурні? Бентежать мене роздуми невільницькі. Похмуро оглядаю оплутані дротами вайди. І на чепурні господарства бауерів. На подвір'ях все на своєму місці. Все до ладу. Живуть і за власний добробут не забувають. Йду повільно, насолоджуючись тимчасовою куцою волею. На цегельні з'являюся ополудні. І віддаю Кажанові кранкеншайн.

## 4

Весна робить людей добрішими. Частіше посміхається лагерфюрер Кабанець. Справжнє його ім'я Вільгельм Весалєс. Але ми дивимося на німців українськими очима. Та іменуємо їх своїми прізвиськами. Він дозволяє нам виходити на шпацір. Але обачно. Хтось купує споживу, а хтось заробляє. Теж «кожному своє», хто як зуміє. У неділю по обіді впускає до нас земляків. Приходять від бауерів хлопчики. Знудьговані від самоти, бо там немає з ким і побалакати по-своєму. Тягнуться до своїх краян. Все-таки ми велика рідня, тільки не згуртована.

Однієї неділі сидимо та гріємося на осонні. Шкутильгає до нас невисокий юнак. Також наймит бауерський. Питає, чи не маємо чого читати. Хлопці кивають на мене.

Піднімаюсь навстріч білявому допитливцю. Подаю руку:

– Михайло.

– Гринько.

У нього довірливий синій погляд. Не фальшивий. Сміливий розліт чорнобрів'я. Мужнє лице і тверда рука. Одягом подібний до поляка. Але на грудях жодного знаку. До штуби заходити не хо-

че. Певне, має зневагу до дротів. Виношу йому часопис «Українець» та журнал «Дозвілля». Ховає за борт піджачка. Прогулюємося по плацу. Між штабелями цегли та дахівки він чується вільніше, аніж між людьми:

– Називаюся я Гринько Цідило. З Перемишлянщини. Тута й працюю на хуторі у товстого бауера. Ось лишу для вас певну книгу. Абисте знали більше правди.

Виймає з-за пазухи журнал. На сталево сірій обкладинці графічний малюнок. Тризуб у вигляді вкладеного в розкриту книгу меча. Символ хоробрих. Під ним вражаючий заголовок – «Пробоєм». Ховаю журнал під полу за пояс, як пістоль.

– То є трохи дозволено, а трохи – ні, – усміхається Гринько. – Властиво з цього читання міцніє наша боротьба.

Відчуваю під собою тверду землю. А то я загруз у ліричній сентиментальності. Розмагнітився. Розм'як у хмаринах рожевих мрій. Давно шукав такого бойового приятеля. Бо Володька ще плутається у завченому в технікумі суспільствознавстві. А воно вчило добра для пролетарів усього світу. Попереду українців. Вони, мовляв, можуть і зачекати. Гринько більше за мене знає. Солідарним українцям неволя не страшна. Разом вони – сила.

Проводжу його за цегельню на шлях. Прощаємося, раді знайомству.

«Пробоєм» читаю запоєм. Хмелію від поезії Олекси Стефановича, Леоніда Мосендза, Олега Ольжича. Приголомшують рядки могутнього Євгена Маланюка:

*Десь стукотять потяги –*
*Шпола-Цвіткове-Тальне –*
*Там за серпанком юги*
*Ждала дідизна й мене.*

Це ж про мій край! Я ходив пішки до технікуму в Тальне. Їхав у полуторці на фронт до Умані. Дорогі юнацькі дороги. Неперейдені і недолюблені. Наснажуюсь журналом до борні. Міцнію від невпинної навали думок. Не можу осилити лиш ідеологічної статті Миколи Сціборського. Читаю двічі.

Зате зрозумілий і близький Олег Ольжич. Не ганьбить українського етнографізму. Бачить у ньому основу нашої культури майбутнього. «Пробоєм» втричі товщий за «Дозвілля» і вагоміший за змістом. Редагує його Степан Розсоха, один з будівників Карпатської України. Передаю журнал Володьці.

Гринько навідується щонеділі. Йдемо з ним на бережок Емсу і проводимо таке собі засідання патріотів. Нас поки що тільки двоє. Гринько особливо не любить поляків. Зневажає їх.

– Батяри... – погрозливо дзвенить голосом. – Коби не нічка темна, забили б мене. Переправляв наших боївкарів через Сян. А тут із стрільби: бах-бах-бах! Скалічили мені ногу шандари...

Розповідає про сутички з поліціянтами. Його, пораненого, мордували на постерунку і вкинули до в'язниці. Війна визволила з польської та загнала до німецької неволі. Хоч галичани тут не остарбайтери. Листуються з родиною, ходять вільно. Можуть їхати недалеко залізницею до краян. Тільки з аусвайсом. Діє Українське Національне Об'єднання, що випускає «Український Вісник». Але німці забороняють Об'єднанню спілкуватися з остарбайтерами. Гринько не схвалює таку примирливість слухняних об'єднанців. Він прихильник практики Організації Українських Націоналістів. Домовляємося не розголошувати наших розмов.

Почуваюся оновленим, як після купання у жарку пору. Робітні клопоти відсуваються на узбіччя буття. Глинище і шпаціровки не важливіші за український визвольний рух. Як мало я про нього знаю! Гринько приносить поштівки з портретами героїв України. Вдивляюся в дівочий погляд Ольги Басараб. Засновниця дівочої чоти Січових Стрільців з Української Військової Організації Євгена Коновальця потрапила до рук польських катів. Не виказала їм жодної таємниці. На стіні камери видряпала: «Вмираю замучена. Помстіть!» Польська влада підвела під шибеницю й боївкарів Дмитра Данилишина та Василя Біласа. Їм не вдалось одбити гроші для ОУН. Були такими ж юними, як і ми. Націоналістичне підпілля мені рідне.

Адреси українських книгарень дізнаюся теж від Гринька. На зароблені дойчмарки замовляю книги. Приходять пакунки з Праги та Берліна. Нові видання і журнали минулих літ. Читаємо з Володькою та даємо хлопцям. Цікавляться, хоч не все схвалюють. Я теж не второпаю, чому українство таке роз'єднане? Бандерівці звертаються до командира «друже провідник», а гетьманці титулують Павла Скоропадського Ясновельможним Паном Гетьманом. Чому так? Де єдиновірний шлях визволення? Гетьманська газета «Українська дійсність» спокійніша за інші. Посилаю і туди дещо зі свого віршування. Невдовзі бачу там опублікованим своє «credo». Закінчується воно виразно:

*Хай за останній Рубікон*
*В бою десь я загину,*

*Та збереже віків закон*
*Безсмертну Україну.*

Воно підписано псевдонімом – Михайло Леміш. Не тільки від лемеша селянського плуга. Біля батьківського поля у вибалку виднівся гайок Лемешівка. Там завше перепочивали плугатарі. І я, малий, з батьком теж, коли він брав мене у поле.

Затим у тій газеті з'являються й мої прозові образки. І далі сушу собі голову земляцькою політикою. Невже не можна усім патріотам зійтися докупи? Та просвітити нас, молодих, єдиною неподільною національною ідеєю.

Хлопці плутаються в прочитаному. Наддніпрянці для них – червоні трудящі. А галичани – самостійники, не колективісти. Петлюра, мовляв, сам хотів панувати. І все. А Сталін? Незадоволений журналами Іван Федоренко. З-під чорної кучерявої шевелюри горять темні очі:

– Коли я був у піонерлагері «Пуща Водиця», нам читали лекцію... Самостійниками були тільки буржуї. Панота всяка...

– Іване. Не хвастай піонерлагером. Крім «Артеків», були ще й Соловки. Згадай – «в своїй хаті своя правда, і сила, і воля». Потвоєму Тарас Шевченко теж буржуй?

– Лєнін назвав Шевченка першим українським більшовиком, – втручається Іван Слюсарчук. Затурканий комсомолець із компросвіти.

– А ти знаєш, куди поділися перші більшовики? – запитую. – Га? Здебільшого потрапили в райземотдєл. Без могили й без хреста. Дехто задубів на Біломорканалі чи в Сибірі. Всі оті ленінці, троцькісти, бухарінці «і прочая, і прочая» гопкомпанія. Дотанцювалися. Від українських комунарів-боротьбистів і сліду не зосталося. А оці сталінські більшовики чого ж нас покинули напризволяще в окупації? Побачиш, ми ще й винні зостанемося.

Мовчить Федя Ващук. Мабуть, згадує репресованих свого батька та материного брата Власа Чубаря. Я теж замовкаю. Що ти доведеш задовбаним і впертим? Мій батько ніколи не був більшовиком. А загинув у підвалі НКВД самостійником.

Балачка переходить у спогади про розхристане дитинство. Одначе ніхто не згадує голодомору. Натомість смакують епізодами з кінофільмів. Найцікавіші для них «Чапаєв», «Ми із Кронштадта», «Волга-Волга», «Вєсьолиє рєбята». Спробуй їх переконати, що кіно – це одне, а життя – зовсім інше.

– Ось такими фільмами нас і підгрібає під себе Москва, – пояснюю. – Всі народи в світі – самостійники. А ми що, без гаспадінатавариша не проживемо? Маємо найбагатшу землю.

– Та що вони знають, шмаркачі? – втручається Васько Костенко. – Найправильнішим самостійником був Нестор Махно. Наш гуляйпільський. Селянську Повстанську Армію зібрав. На передку тачанки написано: «Хрєн уйдьош!», а на задку «Хрєн догоніш!»

Загальний сміх обриває Микола Сірош:

– Була-була війна за самостійність. Від правди не сховатися. До нас на Полісся прорвався отаман Юрко Тютюнник. Багато його хлопців зосталося у братській могилі під Базаром. А зара бандерівці – самостійники. Похідними групами до нас прийшли. Німці їх ловлять і вбивають. Хто знає, як воно буде далі. Казав сліпий – побачимо...

– Доки ж ми будемо сліпими?! – спантеличено питає Володька. Вчорашній комсомольський вожак уміє промовляти. Не те що я, замріяний лірик. Мені з ним не зрівнятися. Він переконливо оповідає про тридцять третій та тридцять сьомий. Хлопці вже не сперечаються. Відмовчуються, мнуться. Мовляв, «я – не я, і хата не моя». Носять у собі домашній страх.

Згадую слово про таких поета Ігоря Костецького. Пише в «Дозвіллі»: «Заколисані музикою московського радіо...» Нас завше хтось приколисує. Присипляє з вигодою для себе. Навіть важкі гармати не в силі розбудити.

Роздуми насідають на мене щодня. Хочеться ними поділитися з іншими. Щоби хлопці міркували не тільки про пайку, як думав я.

Одного ранку по дорозі до глинища перестріває Кажан. Кивком руки відлучає мене з гурту. Поправляє свої великі окуляри. Ніби бачить мене вперше. І хрипло командує:

– Нах занд! Абер мус аляйн арбайтен! Ві айн даш! (*На пісок! Але мусиш сам працювати! Як віл!*)

З його бурмотіння розумію, що старий Бернард геть захворів. І нема кого послати замість нього. Окрім мене. Кажан вірить, що я справлюся. Тож повертаю «на курорт» радісно. Нехай там подвійна втома, бо пісок важчий за глину. Зате над озеречком лірична самотність. Нема понурого Глиняника. І рабських перегонів, хто швидше навантажить вагонетку. Не чути матючних пересварок.

Минаю садибу майстра торфверке – товстого Евальда. По стінах його котеджу в'ється плющ. За живоплотом духм'яно, до заморочення пахне жасмин. У гіллі липи щебече, як моя душа, щиглик. Мене ця стежина зове у весняний розмай. Я тут як «Лицар-Сам» Грицька Чупринки. Ніхто не заважатиме думати.

Вергаю пісок без принуки. Автоматично перекручую на дриншайбі і – цуґ готовий. Віллі-Дурник не хоче мене зовсім помічати. Забирає цуґ і мчить назад. Спроквола підсушую пісок, вивершуючи кучугури. Поміж помахами лопати народжуються рими. Намагаюся втримати рядки до вечора в пам'яті.

Привидом з'являється майстер Фрідман. У мішкуватій синій спецівці, в картузі набакир. Ми його охрестили Груднистим. Справді, в того невисокого крутоносого майстра груди боксерські. Мовчки, минаючи мене, заходить до наплавної помпи. У будь-якій машині розбирається. Запускає мотор, і піщана каша заповнює відстійника. Мотор затихає, а замість нього репетує Груднистий. Чого йому від мене треба? Чого би я горланив? Не можу зрозуміти його ніби голландської вимови. Підкидаю пісок не оглядаючись, мов не чую. Як треба, то підійде та розтлумачить. Може й на кулаках. Догадуюся: підганяє, щоб я не збавляв темпу. Хоче, щоби шеф почув його запопадливість. Краще горлопанити тут, ніж на фронті. Викричавшись, він зникає, а я розмірковую над німецькою вдачею. Вони й один до одного кричать, неначе глухі. Звикли балакати на високих нотах. Як самостійні господарі. А ми навіть вдома покірні й доброзичливі до кривдників. Пригнуті й слухняні, як воли.

Згадую свою загублену мрію про інститут. Тепер набуваю фах вправного піщаника. Варто триматися за цю роботу, як чорт за грішну душу. Бо тут я сам собі пан. Можу перепочити, помилуватися краєвидами. Під шефовою кладочкою ярзеленіють вайди. Переблискує тихий струмок. Все би змалював, якби мав фарби та час. На піщаній дюні про щось снять сосни. Десь туркоче голубка, неначе моя Муза.

Зненацька казку літа порушує диво. Чую дужий сплеск. Оглядаюся – у воді плавець. Перетинає озеречко наввимашки. Вискакує на поміст помпи. Оце так! Мавка в блакитному купальнику. Стрункa, засмагла, неначе парубоцький сон. Скидає шапочку й стріпує золотими локонами. Романтична грація. Як її зовуть? Ізольда чи Лореляй? Я не знаю німецької літератури. Щось краєм ока читав, краєм вуха чув. Недоук. Бачу в юнці добру фею. Небесне створіння не зважає на мене. Ще б пак. Якийсь унтерменш. Слов'янин, а може, азіат. Нижча раса.

Озираюся покрадьки, щоб не сполохати. Диво послане долею. Відвик милуватися дівочою красою. Яка ж гарна! Відтає моє серце. Все-таки я молодий. Юнак, а не механічний придаток до лопати. Не дивитися ж мені тільки на дроти.

Юнка стрімголов стрибає у воду. Зеленаві кола розходяться всюдибіч. У золотих бризках грає проміння. На тім боці вона виходить на пісок. За мить бачу її іншою. Огорнуту квітчастим халатиком. Босоніж долає сипучу дюну. Та й зникає в сосняку видивом. Немов її й не було.

Мавка з'являється щодня. Бентежить плесо і тривожить моє серце. Пливе дужими ривками. Певне, тренована в гітлєрюґенді. Після купання розлягається на помості. На очах темні окуляри. Її звабливі принади мене хвилюють. Починаю злитися. Вигинається, наче кицька. Від подихів здіймаються високі груди. Хоч відвертайся геть від спокуси. Піт заливає мої очі. З переповненої вагонетки сиплеться пісок. Гріх та й годі. Кара Божа. За що? З принадливої вона стає нестерпною. Там хлопців мучить робота. На фронті гинуть земля-

ки. А я розважаюся видінням безплатно. На помості валькірія, мов на сцені. Їй тільки списа зі щитом не вистачає. В мене болять не тільки руки, але й душа. Лютую сам на себе. Зрештою заспокоююся. Чого мені ніяковіти? Оглядай, що показують. Що ти бачив на своєму віку? Дивися, поки живий. Тільки й твого.

Купання вабить її день-у-день. Раптом мене приголомшує здогад. Та це ж дружина шефа Отто Брікмана! Кажуть, наполовину молодша за нього. Отакої! Не якесь там невинне дівча. Частіше відчуваю її позирки. Що в мені цікавого? Жилаві руки в ритмі роботи? Чи притрушений піском оголений торс? Соромно за вицвілі старі штани. За дерев'яні гольцшуги-ковчеги. Та біс із ними. Я тут не на вечорницях. Ост-ар-бай-тер...

Вона засмагає на помості. Між нами якийсь десяток метрів. Іноді наші погляди стрічаються. Виникає німа розмова. Голубі зіниці запитують:

– Тяжко?

– А ти гадаєш? Воляча робота...

– Ти міцний. Та, мабуть, голодний?

– Вовка з'їв би. Невільник...

– Ти мені подобаєшся.

– Ти мені теж.

– Хочу тобі помогти.

– Не треба. Тільки зашкодиш.

Розуміємо один одного. Хоч балачка без слів засмучує.

Цими днями шеф похмурий, як осіння ніч. До цегельні тупає швидкими крочками. Це в нього фіззарядка чи що? Якась озлоблена ходьба. Може, не подобаються сонячні ванни жони? Сердито зиркає у мій бік. Відколи нема Бернарда, шефові ні з ким тут вітатися. А купання валькірії я тут не влаштовую. Вона, що хоче, те й робить. Курортує.

Підсушую пісок, зиркаючи на той бік. Лореляй на обрії не виникає. Мідні сосни на дюні мовчать. Тиша і благодать. А мені не вистачає тієї молодої приваби. Того енергійного плавання. Привик.

Замислююся над лопатою.

– Ніхт штеєн! Мус арбайтен! (*Не стій! Мусиш працювати!*) – Гнівно репетує Кажан. Несе якусь гуму до мене. – Гір! Ґуміштіфель. Мус ґрабен заубер махен. Дагін! (*Ось! Гумові чоботи. Мусиш канаву чистити. Он там!*)

Вагонетки наповнені. Перезуваюся і йду до канави. Вона тягнеться під стіною торфофабрики. І чорноводо вливається в Емс.

Ступаю по слизькому дну. Намулу по коліна. Викидаю смердючий улов. Старі черевики, ганчір'я, бляшанки, пляшки, драні відра. Навіть раму від велосипеда. Роками сюди скидали всякий непотріб. Тут не заспіває душа. У нечистотах умирають рими. Замулюється образ Лореляй. А загалом, чому я маю чистити канаву торфофабрики? Тут королює брат нашого шефа Пауль. Це робота йому підвладних поляків. Але кому ти що докажеш? Мовчи, глуха, – менше гріха. Кілька днів мордуюся з канавою. Не встигаю вантажити вагонетки. Віллі-Дурник погрожує покарою. Цегельня не може чекати одного. Преси волають: «давай-давай-давай – не відставай!» Надриваюся і відчуваю погляд Лореляй. Звідки? У бінокль з вікна мансарди? Робота вимотує. Ледве волочу ноги до штуби.

Єдина відрада – часописи. «Дозвілля» просить нових віршів. Пише Всеволод Біленко. Приходить лист і від Василя Онуфрієнка. Западають у пам'ять рядки з його «Листа до матері»:

*Я пишу тобі, мамо, хоч знаю:*
*Не читать тобі слів цих ніколи,*
*Тільки хтось в чужині прочитає,*
*В кого серце наповнене болем.*

Щось пригальмовує моє віршування. Душа втомилася – не тільки тіло. А вітри щодня дихають волею. Думки бентежать. Зриваюсь невиспаним. Терпець уривається. Треба звідси зникати. Кажуть, що наш брат по всій Німеччині блукає. З аусвайсами і без них. Навіть влаштовуються на нову роботу.

Назбирали з Володькою пачку дойчмарок. Придбали пристойне вбрання. Чекаємо нагоди на виліт. Й Гринькові про те – ні слова. Вирватися з Райху трудно. Може, хоч до бауера потрапимо. Коли і як? Треба зачекати.

Нарешті канаву очищено. Під'їздить німчук великим возом. Вантажу свій брудний улов. Отже, знову маю спокійний ритм на піску. Може, й Лореляй появиться.

На світанку несу спокійну душу на пісок. Вслід деренчить голос Кажана:

– Іван Шенко! – з двох слів вимовляє моє прізвище. – Нах тонкуль! Я-я! Дагін! Абер шнель! (*Іван Шенко! У глиняний кар'єр! Так-так! Туди! Але швидше!*)

Наказ невтішний. Нема куди подітися. Запрягли – тягни.

Літні дні біжать наввипередки. Вранці штовхаємо поперед себе вагонетки з браком. Битою сировкою цегли й дахівки треба засипати глинище. Через сто літ можна буде по-новому копати. Гарну глину,

готову для пресів. У німців ніщо не пропаде. Переводимо на дриншайбі вантаж на бічний тупик. І висипаємо брок у глибоку виробку.

Ми в доброму настрої. Глиняник хворіє і зранку не з'явиться.

– Хто зі мною? Поїхали! – зве Мишко. Закладає гальмівний дрючок у раму. Вчотирьох чіпляємося до вагонетки і – вниз!

Метеором мчить куций порожняк. Рейки дзвенять, і вітер свище. Перед стрілкою розлітаємось на всі боки. А вагонетки з гуркотом валяться з колії. Розбираємо їхню малу-купу-невелику. Лагодимо стрілку. Тішимося витівкою збитошників. Цирк!

Розставляємо вагонетки до роботи. Мишко з Іваном Жиром йдуть на полювання. У чагарнику виливають принесену каву з кафекане. Гірку, як наша робота. Обережно пробираються крізь зарості. За глинищем зверху вигін. Від нього тупик вулички впирається у ворота товстого бауера. Другий тупик зупиняється між двома хатками. Рідкісне диво у німців. Теж покриті черепицею, а зверху солом'яний гребінь. Широкий димар з боковим виводом. Як на пейзажах Рембрандта, бачених колись у бібліотеці. Та й господарі хатин старомодні. Бородаті, з великими полохливими очима. Подібні до мешканців амстердамського гетто. Кожний господар щоранку тачкою вивозить на вигін бідон з молоком. За півгодини їх збирає молочар. І везе на запряженій битюгами платформі до молочарні.

Хлопці вискакують з кущів на безлюдний вигін. Вмить зливають з бідонів у кафекане. Потрошки: хлюп-хлюп-хлюп. З миру по нитці... І ховають кафекане у чагарях відвалів. Навідуємося до нього поодинці. Немов «до вітру» при майстрові. Там причащаємося парним молоком. Господарі не збідніють, Райх теж. А на кого ж ми тратимо свої сили?

Перегодом за нашим вагончиком чутно галас. До глинища чимчикує Глиняник. Живе з дружиною, як собака з кішкою. Не мають дітей. Немає й дня, щоб не сварилися. Висока ставна блондинка фрау Ліннеман ще не стара. Пасе біля садиби дві овечки. Тримають для вовняних светрів та шкарпеток. Дзвінко відсварюється. Про що можна сперечатися? Справді, чужа душа – сутінки.

Появляється недогризений Глиняник. І завмирає над нами зігнутий у попереку, опертий на лопату. Шукає на кому би зігнати злість. Та з нас, як з гуски вода. З роботою справляємося. Особливо він в'ївся на мене. Відчуває мою непокірність на віддалі. З викриків розумію його лють. Перетлумачую його стару пісню. А що він може ще думати? Тільки те, що я, мовляв, бунтар, бандит і саботаж-

ник. Вичитую його слова, як телепат: «Не думай, що ти такий начитаний. Я з тебе виб'ю впертість. Будеш ладувати по три вагонетки. На піску справляєшся, то здужаєш і тут». За звичкою закінчує виразно:

– Сатан, ферфлюктер (*Чорт, будь ти проклятий*)!

Не огризаюся. Не чіпай лайно – не смердітиме. Глиняник впевнений – нагнав страху на нас. І чвалає додому. Як баба з воза, то коням легше. Закінчуємо ладувати цуґ. Сідаємо на рами в тінь. Перекур, хоч і без дрімоти. Можна спокійно словом перемовитися.

– Вчора шпацирував аж на Мооргуті, – оповідає Мишко. – Завертаю до чепурненького будиночка. Гроші в жмені тримаю. Не так, як Василь, – у кулаці. Він може взяти буті, а марку забуде віддати...

– Шо ти мелеш? – гнівається Василь Решко. – Я над копійкою не трясуся. Як дехто...

– Так от. Натискаю кнопку при дверях. Вискакує молодичка. Та палицею мене по плечах: «Руссіше швайнегунд! Бандіт! Во іст майн Курт?!» (*Російський свинособака! Бандит! Де мій Курт?!*) А звідки мені знати? Пішов по вовну та сам остався стриженим? Не дала й слова сказати. Мусів втікати у хвіртку.

– Якась мішком намахана. Із-за вугла.

– Не з добра шукаємо шмат хліба. За гроші ж...

– Та це ще не все, – продовжує Мишко. – Минаю кілька дворів. Дай, думаю, зайду ще до цього буржуя. Хатинка, мов картинка. З мансардою. Натискаю дзвінок. Відкриває старенька ома. Запускає до покоїв. Вітаюся і пропоную марки: «Феркауфен зі мір, біте...» («*Продайте мені, прошу*...») Аж зирк: на стільці накинуто мундир з погонами поліцая. Поповзла в п'яти моя душа. Із-за штори виходить сивогривий поліцай. Ну, думаю, потрапив я йому прямісінько в пазурі. Битиме і запакує в концлагер. Але він не репетує. Спокійно розпитує: хто я і звідки та чого тиняюся тут. Відповідаю, як на духу. Всю правду, як є. Запрошує до столу. Ома подає зупу, і я вечеряю з ними. Та кусок в горло не лізе. Що він зі мною зробить? Дякую за вечерю. Він виймає з кишені годинника. І показує на ньому відтинок у двадцять хвилин. І наказує мені за цей час бути у своїй штубі. Зрозумів? І щоб я тебе, каже, більш ніколи тут не бачив.

– А я одного разу у їхнього попа обідав, – хвалиться Василь.

– Чого ж ти не висповідався за гріхи?

Мене гнобить гаряча думка. Чому шукаємо українського хліба на чужині? Хто нас до цього довів?..

Згори стукотить порожняк. Мишко підводиться:

– Хлопці, встаємо. Віллі-Дурника чорт пригнав.

Займаємо свої тераси. Сонце пражить, як на сковороді. Хоч би вітерець дихнув. Засмагаємо без сорочок.

Давно не шукаю підробітку після роботи. Споживу можна придбати й за гроші. Вовка ноги кормлять. Лагерфюрер махнув рукою на наші шпаціровки. Ситий остарбайтер – добрий працівник.

Копаючи глину, перелопачую в пам'яті прочитане. Часописи подеколи заганяють в кут незрозумілого. Винниченко відмовився співпрацювати з ОУН. Чому? Самостійна Україна має бути єдиною для всіх. Генерала Денікіна війна прихиляє до більшовиків. Та, хоч би де він стояв, все одно зостається ворогом України. Біляки гуртуються коло свого генерала Власова. «Вєлікая Рассєя» оживає у лагерях військовополонених. Непогамована:

*Белая гвардия, путь твой высок:*
*Черному дулу – грудь и висок...*

Власовці переманюють наддніпрянських українців у свої лави. А самостійники між собою згоди не знаходять. Та ще й німці заважають. Гітлер забороняє гетьманові Скоропадському відвідати Київ. Навіть «задля сприяння німецькій адміністрації». Не довіряє гетьманцям. А вони все-таки посилають до Наддніпрянщини й свої Похідні групи. Поодиноких підприємців, інженерів, фахівців. Гринько каже: «Винниченко – більшовик 90-ї проби. А Скоропадський турбується насамперед за паноту». Хто ж помирить наших патріотів? Лиха година не зводить їх до спільного коша. Захмарилися наші обрії. Василь Онуфрієнко звертається до остарбайтерів у «Дозвіллі». Пише: «...коли ми повернемося додому? Відповім на те також запитанням: а чи знаєте ви, коли закінчиться війна?.. Не важливо, коли той чи той із нас буде на Україні, важливо – в якій Україні». Подумки доточую його звертання: «ким повернемося? Комсомольцями чи національно свідомими українцями? Га?» Хто нас присудив вічно гнутися на чужій роботі? То на совєцькій, то на німецькій. Дума думу доганяє.

Спливає нагріте марево літа. На нивах стрекочуть кінні косарки. Неначе у колгоспі. Але тут поля вузькі і гони коротші. Здебільшого розлягаються вайди – пасовиська.

Як завше, у вихідний нам, «кар'єристам», знаходять роботу. Вантажимо цеглу. Шурхотять по металевих трапах гумові колеса тачок. Чотири подвійні ряди цеглин на колесо. Ганяєш повну тачку підтюпці.

Раптом дзвенить гітара. Звідки взялася? Йдемо з вантаження, а перед штубою гурт хлопців. Серед них гітарист. Я вже десь бачив того чорнобривця у блакитній футболці. Смаглявий, пишногубий наспівує:

*Ужасно весело на свадьбе Шнеерзона-а-а-а-а...*

О, та це ж не хтось, а Женька Одесит! Знаний з розподільчого лагеря Дельменгорст. Вигулькнув там і зник. Блукалець Райху.

Розпитуємо, як до нас потрапив. Каже, що переводиться з місця на місце. Затишку шукає. Сміється дивак-чоловік. Знайшов на цегельні затишок. І як це він «переводиться»?

Микола Сірош притуляє пальці до уст. Попереджує. Мовляв, – не базікати. Він в людях розуміється. Каже мені пошепки:

– Сексот. Не тра перед такими розбалакувати. Тако його нам зозуля підкинула. Вивідує, хто чим дише. Нюхачки скрізь однакові. Були совєцькі, стали німецькі...

Я не признаюся до Женьки Одесита. З тиждень він замітає плац. Вивозить сміття тачкою. Вечорами бренькає на гітарі про «Адєсу-маму». І раптово зникає, як і з'явився.

Наступної неділі лагерфюрер Кабанець втішає нас дарунками. З усмішкою «на всі зуби» пропонує святкове вбрання. Теж у рахунок зарплатні. Запрошує на плац до вантажівки з відкритими бортами. А там повно добра. Шикарні костюми, сорочки, капелюхи, туфлі. Очі розбігаються. Хлопці наввипередки приміряють на себе.

– Барахло замордованих жидів, – бурчить Васько Костенко. – Я з нього собі нічого не братиму...

Хтось бере, а хтось відвертається. Ми з Володькою теж не беремо.

Кабанець вихваляє товар, як на базарі. Веркмайстер Кажан стоїть мовчки. Потім йде до дверей свого мешкання. І виносить звідти картуза. Вперше бачу спокійні очі веркмайстра. Підходить і надіває картуза мені на голову. Дарунок поважний. Темно-синій верх з дзьобатим лакованим козирком.

– Нем, ман, – каже. – Дас майне мютце. Шулєргафт... (*Візьми. Це мій картуз. Учнівський...*)

Дякую. Здогадуюся, звідки така щедрість майстра. Замолює гріх нашого знайомства. Тоді побив мене нізащо. Нібито як саботажника, що відмовляється від роботи. Цим дарунком визнає мене справжнім робітником. Здогадуюся, звідки таке мютце. Це ж із його фабрично-заводського училища. Це краще, ніж хтозна де роздобуте вбрання.

Кабанець гнівається. Обзиває нас дурнями та азіатами. Хіба можна відмовлятися від європейського одягу? Фрау Кантина теж лютує.

Пригадую собі торги в час розкуркулення. Розвішане на тину майно нашого сусіди Пантелеймона. Вишиті сорочки і тернові хустки. Придане дорослих доньок. Усе на продаж «по дєшовкє». Розпродували галасливі комсомолки в червоних косинках. А сусід стояв безпорадно в рядняних штанях. Копійку до копійки збирав дітям на добро. В мене немає жадоби на дармові чужі недоноски.

Мютце на мене малувате. Одягаю його набакир по-парубоцькому. Пояснюю хлопцям, що Кажан – мій хрещений батько. Першим побив мене. Тепер загладжує вину. Сміються з того родичання. Тим паче із скупим Кажаном. Він тридцять п'ять літ носить ті самі туфлі. Кажуть, взуває лише до кірхи. Тому вони й досі нові. Та й блуза на ньому прана-перепрана, латана-перелатана. Німці ощадні не від скупості. Звичка.

Базар розвеселив нас. Лагерфюрер тут заробить, як Гершко на макогонах. Дехто з нас заробив пристойну вдяганку на підробітках.

Бачу ген шкандибає Гринько. Іду навстрічу.

– Слава Україні!

– Героям слава!

Він сміється, здивований моїм мютце:

– Ти, Михайле, тепер, як айзенбанфюрер (*начальник залізниці*).

– Аякже. Доки наймитувати? Рівняюся з майстрами.

– Файне мютце. В ньому тільки до дівчат ходити.

До нас приєднується Володька. Рухаємося під сушаркою сюдитуди. Гринько має новини. В німецькі газети заглядає. Каже, скисають німці. Війна дев'ятим валом накочується на Райх. Що буде з нами?

– Властиво, весь світ проти України, – переконаний він. – Кожен хоче перепрягти нас із хомута в ярмо. Я всіх «визволителів» клену.

– Було ще гірше, і не раз, – кажу.

– А Україна живе, – підтримує Володька.

– Коби таке життє ворогам нашим, – хвилюється Гринько. – Польща, пся крев, вимагає моргів. Од можа до можа. Німаки всіх підтоптують поспіль. Так само й американська жидовія. А ми хіба на когось зазіхаємо? Хіба загарбуємо Москву чи Варшаву? Нам аби не випустити своє власне.

Розмова братає нас щільніше. Гартує наш спротив.

– Полетіти б туди. До повстанського бою, – натякаю про наш з Володькою замисел. – Бо замордують тут задарма.

Гринько мовчить. Затим спроквола мовить:

– Рада би душа... Проте наш змаг повсюди. Готуймо патріотів.

За синім переліском згасає кривавий небокрай. У тихому смерканні прощаємося з Гриньком. Нас троє. Це вже сила.

Вертаємося до штуби. А звідти пливе пісня. Задушевно веде голос Васька Костенка:

*Та десь війна взялася, і ось який кінець:*
*Дівчина віддалася – я ж січовий стрілець...*

По-дівочому підтягує тенор Колі Карпенка:

*Таке то в нас кохання, закляття, сподівання,*
*А соловейко на калині все тьох-тьох-тьох...*

Пісня вививається у відкриті двері і лине в насторожене чуже небо. Притих гомін польського поверху. Не чутно німців. Слухають всі. Спів зболених сердець єднає нас в один хор. До нього долучаються навіть незнайомі з її словами. І в них бринять сльози в очах. Не один розпрощався зі своїм коханням. І, може, – назавжди. Найбільша туга бранців вививається піснею. І в ній закипає сила.

Співаємо і ми з Володькою. Впізнаю слова Лева Лепкого з журналу. Коли закінчується соловейкове зітхання, запитую:

– Звідки така гарна пісня?

– З «Просвіти», – каже Коля Карпенко. – Галичани принесли у сорок першому.

Ось воно що. Сходить зерно, посіяне Похідними групами. Немає кращого пропагандиста за пісню. А що посіємо ми, непоправні романтики? Грім гармат вимагає гартованого духу. Забагато плачів у наших піснях. Коли б у сльозах не втопитися.

Довго не спиться. Вві сні марширують стрільці січовії. Мчать махновські тачанки. Летять на буйногривих лави вільних козаків. А попереду стяг на вітру. Жовто-блакитна об'єднувальна пісня. Вона бринить у мені до світанку. І по дорозі до глинища. І при роботі. А заспівати її на повний голос щось заважає. Що саме? Многомовний європейський Вавилон Райху? Гуркіт бомбовозів? Неволя? Хто з наших патріотів збере ноти спільного заспіву. Як бойові патрони. Хто?

Одного дня у роздумах ладую вагонетку. Раптом чую зверху:

– Здорово, реб'ятйо! Работайом?

Наді мною невисокий молодик. Темна шевелюра з-під кепки. Чисто одягнений. У руці налигач, а на ньому дві кози. Пощупують травицю. Веселоокий незнайомець каже:

– А я вот думаю, зайду к своім. Живу в бауера, как в монастирє. Откуда будєтє?

– З усіх усюд, – відповідаю.

Відвідувач зацікавлює. Може, якусь новину чи побрехеньку має?

– С Украіни, значітся. Нєбось, тяжело здєся? Вєрю. Я студєнт, но тоже прішлось вагонєткі толкать. Но сбєжал с завода. І попался. Полгода тянул лямку в Берґен-Байзене. Концлагєрь такой. Слихал?

– А сам звідки будеш? – питаю. Хлопці до нас збираються.

– Я то? Із Большой Дєрєвні. Там, гдє звьозди рубіновиє...

– Кажеш, тебе з концентраку випустили? – сумнівається Мишко.

– Да-а. С документом. В пасажірском вагонє вєзлі суда. По направлєнію. Как только Андрєй Андрєєвіч зашевелілса – нам полєкчало.

– Хто ж той благодійник? – допитується Мишко.

– Ґєнєрал Власов. Слихалі? Русскую освободітєльную армію собірает. Пока добровольцев, потом всєх загрєбут... Думайте, рєб'яткі. Чєм гніть в етом болотє...

Здалеку стукотять вагони порожняка.

– Вот. Чітайтє всє... – москвич подає мені газету. Розгортаю – «Труд». Не совєцький і не німецький. Чий? Царя Власова?

Козопас зникає. Хто він? Провокатор, що випитує розуму?

– Чого ж він сам не спішить до Власова? – питає Ваня Жир.

– Бо там стріляють, – каже Мишко. – Кози пасти безпечніше. Парне молочко, жирні бутербродики. Босячок він, а не студент. Для нас пастуха шукає. Вистачає їх на нашу голову без Власова.

– Звідки цей янгол злетів? У бауерів тут кіз немає.

Зганяємо приготовлені вагонетки в цуг. Розбираємо порожняк.

З голови не виходить стріча з москвичем. Справді, режим і на цегельні послаблено. Нема нічних несподіваних перевірок. Хвіртка нашого дворика відкрита навіть уночі. Майстри втомилися роздавати запотиличники. Та й німців наче хтось підмінив. Робляться привітними, балакучими. Видно: на фронті їм погана карта йде. Програють. Лагерфюрер Кабанець до всіх нас усміхається. Добрий, хоч до рани клади. Дозволяє навідувати земляків. Дехто з пасіршайном за десять верст пасажирським їде. Ми з Володькою сподіваємося на власні мандри. Ждем сприятливої нагоди. Проте Кабанець

дозволяє бажаючим відвідати торфлагер. Кажуть, там є наші дівчата. Хлопці підголюють один другому потилиці. За гуртом готуємося й ми. Кабанець перевіряє вигляд кожного, наче перед парадом. Я вперше беруся за бритву. Зганяю з підборіддя пушок. Уже росте, як у монастирського послушника. Прасуємо штани й сорочки. Але йдуть не всі. Перевтомлені вилежуються в штубі. Для них культурний спочинок – постеля.

Надворі тихе надвечір'я. Йдемо бадьоро, по-парубоцькому. Під наваксованими черевиками скрипить жужелиця. Минаємо поворот до осоружного глинища.

– Мишка сьогодні треба засвататися, – пропоную. – У такій сорочці тільки до вінця йдуть.

– Хай спершу дівку обере. Якщо не злякається.

Мишко попереду. Його картата червоняста сорочка, мов квітка. Заробив у бауера. Ми всі почуваємося залицяльниками. Неначе вдома.

За шеренгою осокорів починається торфовище. Перекопана ровами рівнина. Скраю гурток робітничих будиночків. Напроти через дорогу дротяна загорожа. За нею довгі низенькі бараки. Коричневі дерев'яні стіни. Арбайтслагер.

Коло воріт кілька німців. Худющий лагерфюрер Жаба перевіряє наші пасіршайни. Він подібний на технікумівського водовоза Нухима з Тального. Тільки в Жаби на грудях значок зі свастикою наці.

– Айне штунде (*Одна година*), – показує він на свій годинник.

Отже, за годину треба набалакатися і вимітатися геть.

Перед бараком осінні клумби й гурток дівчат. У ситцевих платтячках та простеньких туфлях. Заплетені коси або зачіски до пліч. В очах цвіте радісна цікавість.

– Добривечір, чорняві та біляві! – першим вітається Мишко.

У соромливих дівочих позирках сяє доброта. Шукаємо земляків. Мені щастить.

– Із Звенигородщини? Є. Он у тому бараку. Таня Горбенко.

Прошкую до крайніх дверей. Напроти бараки поляків. Стоять файні хлопаки в чепурному вбранні. З барвистими краватками або з метеликами. Джиґуни. Скептично оглядають нас, цегелян. Глузують, певно. Підхіхікують. З вікна сумує приємний тенор:

*Умовімся з єдней на дзєвйонту,*
*Потем везьме у шефа на конто,*
*На дзєвйонту так, як дзісь,*
*Й купім ей букетік руж...*

*(Домовився з одною на дев'яту,*
*Потім візьму в шефа в рахунок.*
*На дев'яту так, як нині,*
*Й куплю їй букетик руж...)*

А з дівочого бараку долинає наша невідрадна журба:

*Летіла зозуля та й стала кувати,*
*Десь мого милого в цей день не видати...*

Ниє від тієї журби моє серце. Ніби знову вертаюся на сільські досвітки. Там парубкував одну зиму. А тут дозволяють «айне штунде».

Стукаю до кімнати землячки. Чую: «Заходьте». Переступаю поріг до тісної комірчини. На ліжку сидить чорнявка з дитиною. Біля столика світлочубий чоловік.

– Доброго здоров'я! Це ви із Звенигородщини?

– Я... – встає здивована жінка. – З Вільхівця.

– А я з Гусакового.

– Боже мій. Земляк. За п'ять верст. А зараз на край світу бачимось. Хто б міг подумать? – вона витирає хустиною сльозу. Каже до чоловіка, – Михайле, дістань з тумбочки чимось пригостити.

Бачу їхню убогість. Відмовляюся:

– Дякую. Ми тільки-но вечеряли. Чи давно ви з дому?

– З весни сорок другого, – щебече Таня, як перед родичем. – У Вільхівці прийняла собі приймака Михайлика. Полтавця з військовополонених. Тут народила доньку. Працюю на кухні.

– Живемо, як у Бога за дверима, а не за пазухою, – усміхається чоловік. Він розпитує про фронти, бо тут є лише газета «Українець». Я й сам мало що про них знаю. Дивиться мені у вічі і тихенько наспівує:

*За Сибіром сонце сходить...*

– Перестань, – зупиняє Таня. – Лихо минеться – все обійдеться...

– Не вірю, щоби Сталін подарував нам «работу на Германію». І чоловік теж, мабуть, не вірить. Полон не прощають.

Тут у пропахлому пелюшками гніздечку мені затишно. Неначе в рідному селі. Та пора прощатися. Зоставляю Тані адресу моєї матері. Михайло Павлуненко тисне мені правицю і проводить надвір.

Такий чудовий вечір. З торфовища тягне вільгістю. За туманами блукає наша молодість. Куди її заведуть переплутані стежки-доріжки? Але не варто перейматися тим, що буде. Якось воно буде. Житиму сьогоденням. Хоч би ось цією годиною парубоцькою.

Польський барак здригається від музики. Стіни ходором ходять.

– Забава, – показує туди рукою тоненьке дівча. Самітній підліток. Чомусь не пішло туди з дорослими.

Заходжу до гармидеру просторої кантини. Мінорні голосні звуки акордеону крутять пбрами. Танцюють і наші цегеляни. А я не вмію. Де і коли я би міг навчитися? Любуюся з кутка на веселощі. Гуляє юнь!

– Вальчик «Чарвоні бути» (*Вальс «Червоні черевички»*)! – оголошує акордеоніст.

Кавалери міняються дівчатами. Знову плавно кружляє молоде коло. Нараз воно розламується. Ні з того, ні з сього. Дівчата зойкають і втікають. Що там? Поляци б'ють Мишка, а хлопці боронять. Вриваюсь до розлюченої купи. І з обох рук – по файних пиках. Лупцюють і мене. Кулаки в них, як довбешки. Хватаємо стільці під стінами. З тими щитами пробиваємося до виходу. Проклята шляхта.

Надворі постріли. Коло воріт горланить Жаба. Стріляє в темне небо. Вискакуємо повз нього на дорогу. Погоні нема. Хлопці матюкаються:

– От бандюки! Панство мотузяне! Курва його мать! – лається Мишко. Витирає долонею закривавлене лице. З сорочки – лише клапті.

Поляки мстиві. Того нам не подарують.

Вночі пече око. Не можу забути дівочий переляк. Коли вилітали із забави надвір, стрівся з блакитним поглядом. Віч-у-віч. Майнула в ньому жалість. Хто вона, білявка у вишитій кофтині? Звідки? Цікавість хвилює. А той погляд переді мною невідступно.

Вранці встаю, немов змолочений. Хлопці теж ходять кособоко. Хвацько ми погуляли. Польська забава не забудеться. Майстер з лагерфюрером проповідують нам правила поведінки. Віднині ніхто з нас не піде на гульки. Після вчорашньої пригоди нікого не пустять до Юнемана. Ми вже не пацієнти для доктора. Кранкеншайн (*довідка про хворобу*) отримає тільки захворілий на роботі. А ви, мовляв, здорові, як бики, якщо у вас кулаки сверблять до бійки. Кранкеншайн нехай вам поляки виписують.

– Ми самі їм ще випишемо, – нахваляється Мишко.

На роботі тільки й розмови про вчорашнє. Працею розминаємо мускулатуру. А думки наші витають там, у торфлагері. З'являється на горизонті Глиняник, але геть і не підходить до нас. На віддалі перераховує, чи ніхто не зник. Його лопата не лише підпорка, а й оберіг. Він – не звільнений від неї начальник, а майстер-робітник – змушений разом з усіма длубатися в глині. Тож і підбирає розтрушені з вагонеток шматки. Після вчорашнього ми злі. Вся неприязнь зараз – до Глиняника. У глинищі він не бачить безпорядку. Вертається й шкандибає додому.

Згори жене порожняк Віллі Дурник. Весело махає кулаком:

– Мойн (*Доброго ранку*)!

Що з ним сталося? Ніколи ж не вітається з нами. Тільки свариться. Тепер лице в нього добродушне, як у пастора. Хоч на сповідь до нього йди.

– Вовк у лісі здох, – каже Василь. – А може, він оженився?

– Та де. Наші вчорашні гульки його радують, – догадується Мишко. – Про них вже всі знають. Він же патріот цегельні. А ми дали ляшкам здачі.

Після роботи обговорюємо в штубі становище.

– Не тра заїдатися, – незадоволений поліщук Микола Сірош. – З якої халєри войну домову починаєте? А типір шо? Я ганяю тачки з печі разом з Владеком Куб'яком. Той офіцір Війська Польскеґо на мене очі витріщив. «Цо то сє стало? – питає. – Пшеклєнце! Гайдамаци подйенлі глови?» (*Що сталося? Прокляття! Гайдамаки підняли голови?*) Чого ви до них полізли?

– А ми не до них. До своїх земляків.

– Бавляться вже з нашими дівчатами. Зводять їх з ума.

– Не пхайтеся туди, де вас не ждуть, – радить Васько Костенко. – Не лізьте з своїм статутом у чужий монастир. А те, що дали курвалям по храпах – правильно. Коли тебе б'ють – давай здачі.

– Та нє... А може, хтось хоче ліву щоку підставити, – сміємося.

– Ми прийшли з миром, – доказує Мишко. – На рівних правах. І не дозволимо, аби ляхи нами командували.

Поступово хвилі неспокою влягаються. Мостимося до сну. Раптом зверху гуркіт. Що це?! Бомбовозів не чутно. Це з польського гуртожитку гупотить канкан. Розмірено і настирно.

Незручно жити, маючи над собою зверхника.

## 5

Сьогоднішню вихідну неділю подарував нам дощ. Не нудний німецький з перепадами сірої мжички. А справжня українська злива. Так і хочеться закачати холоші та пробігти по калюжах на плацу. Хто потрапить під дощ, той ростиме, як дерево. Щоправда, ми й без небесного благословення ростемо. Коли б тільки нас не мордувала праця. Несподіваний дощ нас втішає. Нарешті можна відпочити полюдському. Почитати всмак та навіть подрімати.

Картярі притихли, хоч зібралися за столом для змагання. Вони ніби засумували. Поляки сьогодні не прийшли. Нема перед ким

вигукувати, тиснути їм на свідомість. Проводити психологічну атаку. Бійка на торфлагері охолодила картярське приятелювання. Пригасила не марксо-пролетарську солідарність, а побутову. Хоч би що говорили про робітничу солідарність, а ляхи зневажають хлопів. Тримаються переконання: кінь волові не товариш. Бойкотують нас.

– Задрипанці! – сердиться Федь, тасуючи карти. – Бояться програти. Що ти на це, Іване? Га?

– Їх Куб'як не пускає. Той пан капітан Войська Польського подосі отаманить. Старі й молоді подосі його слухаються.

У штубі серед дня світить лампочка. Але до часописів не беруся. Вслухаюся в плюскіт води надворі. У ринві аж гуде. Оце так задощило!

– Дощ – пропаща справа, – роздумує Микола Сірош. Лежить через одне ліжко від мене, внизу.

– А для пілотів – лахва, – хвалиться Ілько Дорошко. Він поряд зі мною на верхатурі. – У погану погоду вильоти скасовують.

– На чому ж ви літали? На диктових самольотах? – каже Микола. – Попробував би ти танком пробиратися по болоті. Це тобі не в небі, де дороги не треба.

– Та твої танки теж палають, як диктові!

Суперечка переходить на високі ноти. Бо погано чути – картярі знову в азарті. Зчиняють галас.

Не тільки мені, а й хлопцям цікавий поєдинок між Ільком та Миколою. Вони обоє обсмалилися на війні.

– Та що ти бачив? Ти ж тільки літакам хвости заносив. Авіамеханік – ще не пілот. Токо слуга на побігеньках у льотчика. Підкрутив гайку – і в холодок. Ти би спробував ремонтуватися під вогнем. А танки наші – найкращі в світі.

– Чого ж ви їх покинули сотнями на шляхах? Га?

– Бо командували нами ось такі авіамоделісти.

– Атож. Хто винен, що глек упав та розбився? Невістка.

Для мене теж цікава причина поразок. З пісні слова не викинеш. Червона армія втікала аж до Волги. Величезні втрати несла. Часописи всього не пишуть. Прислухаюся до суперників, хоч погано чути. Микола гарячкує. Губить слова, подекуди підпихає їх матюками. З його поліської говірки вимальовується відступ, картини боїв. Намагаюся зібрати розповідь докупи. Уявляю з уривків, як воно було.

Танкові бої палили все. Трава жовтіла від диму. Справді: «*От тайгі до брітанськіх морєй Красная армія всєх сільнєй*». Найкра-

щим зостається дизельний Т-34. Вижимає 50 км на годину. Німці не пробивають його за двісті метрів. А він німецькі дірявить за тисячу метрів. Дійсно, армія мала тисячі танків і зовсім не диктових. Є ще швидкохідний танк БТ. Як скине гусениці, то мчить 70 км на годину. А ще п'ятдесятитонний КВ (Клим Ворошилов). Лобову броню має 90 мм, а бокову – 75 мм. Великий, як хата. КВ витримує прямі попадання німецьких авіабомб. А гарматні набої зоставляють на броні тільки сліди. Він бере більше сотні набоїв, а Т-34 – 77. Хоча якийсь генерал-баран використовував КВ «для доставки донесений».

Німці мали найбільше легких танків та трофейних чеських панцерників. Зате їхня артилерія доставала наші танкові колони на двадцять верст. Тихий Микола таки побував у запеклих боях. Водій танка знає фронтові дороги не за чутками. Перед 20 червнем 1941 р. совєцьким танкам зосталося тільки перемахнути кордон. Та й покотитися добротними асфальтовими автострадами Європи. Перед тим, за наказом генерала Павлова, автобронетанкові частини були приведені до бойової готовності. Вночі танки вийшли на бойові рубежі, але не закріпилися. Збилися гуртами і притаїлися в лісі. Ждали команди перестрибнути кордон.

Механізований корпус мав до тисячі танків, танкеток, броньовиків. Перед світанком 22 червня німці випередили совєцький наступ. І вклинилися своїми танковими колонами у територію України. Вони мали 37 мм гармати, здатні пробивати танкову 35 мм броню. І вони палили совєцькі легкі танки, як хмиз. Не могли тільки пробити броню похилого листа Т-34 навіть зблизька. Німецькі танки рвонули у прорив, змітаючи на шляху червоноармійські піхотні та кавалерійські дивізії. Друга хвиля вермахту скувала боями совєцькі танки на кордоні. Микола відступав з колоною без поповнення боєзапасу, без розвідки. Дізнавалися про розташування німців телефоном із сільських рад придорожніх сіл. Закінчувалося пальне, доводилося кидати машини серед шляху. Німецькі танки були рухливіші, хоч і слабкіші. «Панцер 4» мав лобову броню до 30 мм, а бортову до 20 мм. Тому сорокап'ятки лущили їх, як горіхи. Та й по міцності «Панцери» були непридатними для тривалого ближнього бою. То що й казати про трофейний чеський «Панцер 38», бензиновий, зібраний на заклепках, з вузькими гусеницями, з протирушничною бронею. Він годився тільки проти піхоти і кавалерії. А його 20 мм гарматка вбивала червоноармійця тільки прямим попаданням.

– Та що ти мені небилиці плетеш? – не на жарт сердиться Ілько. – Як же вони добралися до наших аеродромів і потовкли наші

літаки на землі? Де були ви, «екипаж машины боевой»? По кущах ховалися?

До Миколи поближче збираються хлопці. Правду про війну можна дізнатися тільки в бувалого в бувальцях. Що ж у того вермахту таке було, що він добрався аж до Кавказу?

Слухаю мирний шум дощу. Це музика в порівняння з густим свистом осколків. Все-таки люди міцніші від заліза. Впевнені, підготовлені, мужні. Війна виявляє в людях рішучість і витривалість. Також треба докладно знати криваве ремесло. Коли тебе прийшли убивати, ти забуваєш про гуманність. З ліричною вдачею ворога не переможеш. Сентиментальністю жорстоку душу не зворушити. У війні перемагає праведна лють.

Микола ніби відчув мої сумніви. Його хриплий голос продирався крізь гомін до слухачів. Йому нема чого оправдовуватися перед нами. Він нас німцям не здавав. Задихався в розпашілому танку без води. Разом з усіма полював за пальним. Під вогнем повзли до підбитих машин, щоби злити остатки дизельного пального. На відміну від бензину воно так швидко не загорялося. А головне – він тримався гурту і не дезертирував. Не вистачало навчених хоробрих командирів. Не було серед них навчених та вмілих. А де вони поділися? А то ви й не знаєте. У тридцять сьомому їх вистріляло НКВД. Сотні комкорів, комбригів та комдивів Київського та Харківського військових округів де поділися? Скінчили свій земний шлях не на полі бою. А від куль у потилицю в підвальних катівнях чекістів. За безумним правилом: бий своїх, щоб чужі й духу боялися. Тисячі менших командирів пішло тією ж дорогою. Може, хтось й уцілів на Соловках чи на Колимі. Хтозна. А яка доля тих, що зосталися? На війні, як на війні. Згадували їх у шептаних чутках. У зачитаних перед строєм наказах. Багатьох згадували. Через місяць після початку війни за наказом «таваріща» Сталіна розстріляно Командувача Західного фронту генерала армії Павлова. Отого героя оборони Мадриду поставили під стінку «за трусость». А за компанію й кількох генералів – його штабістів. Хоча весь Кремль аж кишів боягузами. Війна не минала високих і знатних чинів. Потрапили до німецького полону в перші дні війни генерал-майори. Зокрема, командири кавалерійських корпусів Нікітін та Зибін, командири танкових дивізій Потатуров, Бикжанов, Макаров, Старостін. А скільки полковників та інших менших чинів!

Синок Сталіна, командир батареї гаубичного полку танкової дивізії, старший лейтенант Яків Джугашвілі теж підняв руки перед

німцями. Набридло йому блукати по лісах і болотах в оточенні. Та й чого було боятися бойових друзів? Адже 22 вересня 1939 року у Бресті святкували спільний парад на честь перемоги над Польщею. Вермахтом командував генерал Гудеріан, а нашими, здається, генерал Кривошеїн («якийсь жидок, забувся, як він зветься», – каже Микола). Братались ж із німцями на фронті у 1914 році, то чому не можна тепер? Коли щось несподіване, то папа виручить – сподівався Яша.

За власні помилки кремлівські «полководці» мстилися фронтовим.

– Що було, те було, – погоджується Ілько. – Застрелився ветеран Іспанії наш командувач Військово-Повітряних сил Західного фронту Герой Радянського Союзу наймолодший генерал-майор Кобець. Щойно за ним приїхали чекісти – та він не дав себе заарештувати. Справді, деякі літаки були слабенькі. Та він же їх не виробляв! Та й не так легко було бомбити німецькі танки. Для того, щоб розбити одного треба було посилати п'ять штурмовиків «Ільюшиних». Не легко було вцілити з дрібнокаліберної протитанкової гарматки під час пікірування. Здебільшого набій рикошетив. Точніше попадають у наші літаки «Юнкерси» з крупнокаліберних кулеметів. А бомбовоз «Юнкерс» озброєний ще й гарматкою. Вона була пробиває нашу тридцятичетвірку.

Розповідають про полювання «Юнкерсів» за одиноким танком. Вперті пілоти. Та й наші полюбляють таке мисливство. Азарт, як у картярів. Ми маємо тисячі різних літаків, а німці на половину менше.

– То що ж вам заважає громити фриців такою силою? Га? – допитується Микола. – Боєзапас і пальне маєте. Льотчиків вистачає. Якого ще хрена треба? Наші танкові колони не часто підтримує авіація. Мабуть, ви все-таки літаєте не «выше всех» і не «быстрее всех». Га?

– Тобі б генералом бути, а ти тут тачку ганяєш.

– А чого ж. Був би, якби вивчили. А так тільки зостався сержантом. Дрібнокаліберним майором, як кажуть. То що ж вам заважає попадати з неба?

– На висоті воювати важче. Це на землі ти можеш за горбком сховатися чи за кущем притаїтися. У небі широкі простори і стрімкі швидкості. Не доженеш і не втечеш. І все-таки ми робимо більше бойових вильотів, аніж німці. Ось тільки наші пілоти менше тренувалися перед війною. Та й у перші дні війни літали здебільшого

на старих «Ільюшиних». І радіозв'язок мали нікчемний у порівнянні з німецьким. Ось наші «чайки» й «кукурудзяники» майже на мигах перемовляються. А ви на своїх танках так драпали до Дніпра, що покинули без захисту наші аеродроми. І механізований вермахт зливав з наших літаків пальне, а їх палив, як стерню.

– Що ти верзеш? Де це було? Ти бачив?

– Бачив. Сам втікав з такого аеродрому з-під Тернополя.

– Тікати ви мастаки. Битися треба.

– Чого ж ти у броню закований та не бився? А шлявся по лісах?

Суперечка переростала у розгнівану сварку. Навіть картярі притихли й слухали. А Федя вигукнув:

– Гей ви, вояки! А можна тихіше балакати?! На фронті треба було йти «на ура». А зараз нема чого здіймати гармидер.

За дверима не переставав дощ. Його ніхто не міг зупинити. Як і цікаву розмову про війну. Та й, мабуть, саму війну.

– Якби ви вдержали небо над нами, то ми билися б, – уже стишено каже Микола. – А то ви хмар боялися. Та «Месерів» за ними шукали.

– Ми ще й перебазовувалися, не тільки воювали. На всі машини не вистачало льотчиків. А ще з розбомбленого аеродрома літаки не могли злетіти. Це тобі не метелики. От і дісталися вермахтові.

– «Перебазовувалися». Вам усе не так, як тому Абрамові. Він їде у Бердичів, а холодний вітер навстріч з Бердичева. І навпаки. Вам тільки на крильцях хотілося перебазовуватися. А чому би не витягнути літаки автомашинами на шлях? Га?

– Ти диви! Генерал знайшовся! Тоді не було часу в чоботи взутися під німецькими бомбами.

– Те ж мені «сталинские соколы...» Покинули літаки навіть не замаскованими. Втікали щодуху, не оглядаючись. «Перебазовані» літаки довго не могло знайти навіть начальство. Та ваші зенітки на аеродромах ні разу не вистрілили в білий світ. Що ви нюхом не вчули, що з годину на годину загримить війна? Ще з 20 червня були заборонені звільнення з частин на суботу й неділю.

– Ну то й що? Ми чергували на аеродромах вночі. Деякі екіпажі в бойовій готовності. Близько 2-ї години ночі вони по тривозі піднялися в небо. Якраз вчасно, бо налетіли месери і бомбовози. За хвилину вони зробили своє чорне діло.

– І ви все покинули для німців. Бензосховища, бомбосховища, під'їзні дороги, телефони. А літаки, котрі вирвалися, сідали аж коло

Дніпра в чистім полі. Вмієте далеко перебазовуватися. Вдень чорт зі свічкою не знайде.

Хлопцям можна вірити. Вони тут ні перед ким не кланялися, не рапортували. Не хвалилися перед якимись кореспондентами. Ні один з них не служив наймитом двох панів. У суперечці панувала істина. Безперечно, сила ескадрильї вимірювалася вмінням екіпажів. Літаки були всього-на-всього німим залізом. Воювали не вони, а пілоти. Так само – не танки, а екіпажі. Богувала сила волі та організованість бійців.

– Та всього було, – спроквола погоджується Ілько. – Перед самою війною відізвали зенітну артилерію армії першого ешелону на окружний збір. А зенітні дивізіони подекуди стояли за 100 верст від аеродромів. У деяких авіаполках оголосили неділю 22 червня вихідним днем. Отож пілоти з техніками ще з суботи поїхали до родин у місто. Деякі зенітні батареї були на навчанні. Безпечність подекуди доходила до абсурду. Хтось наказав зняти з окремих літаків зброю та боєзапас.

Миколу відповідь задовольняє:

– У бою завше безлад. Не кожен командир уміє навести лад. Токо талановитий.

З окремих слів оповідачів намагаюся зліпити якийсь огляд. Не всієї війни, а бодай епізодів. Вражає розповідь про Брестську фортецю. Туди забігли дві дивізії червоноармійців. Майже тридцять тисяч. Уся техніка в тісноті просто неба. У небі на прив'язі німецькі аеростати-коректувальники. Вони вказують мішені. І весь грім німецької артилерії вибиває дощенту ряди танків, автомашин, тисячі бійців. Вибухають склади з артнабоями та з пальним. У тій мишоловці розгорілося справжнє пекло. Залишки розгромлених дивізій кинулись на прорив у вузькі ворота. Прямо під німецький вогонь прямої наводки. Хоч наказу на прорив не було. Самовільно прорівалися через ріку Буг за кордон. Колони полонених червоноармійців розтягнулися на десятки кілометрів. Обабіч фортеці зосталися не використані нові доти по Бугові. Півтораметрові бетонні стіни могли витримати прямі потрапляння німецьких гаубиць. Проте кремлівські «полководці» заборонили розміщувати в дотах автоматичні гармати. «Щоб не спровокувати війну». Німці без втрат пройшли Брестський укріпрайон. І танки Гудеріана погналися далі на схід. Деякі доти оборонялися більше місяця до останнього набою. До останньої краплі крови та краплі води. Німці їх покинули й обійшли.

З перших днів війни панувала паніка. Сам бачив, як через наше село поспішали колони вантажівок з цивільними. З шафами і диванами, з кріслами та етажерками і вазонами, з собаками і котами на руках у дам.

Микола каже, що високе командування «перебазовувалося», була, на сто верст від своїх частин на схід. То що й говорити про комуністичних керівників. Обкоми й райкоми драпали в тил хто на чому зумів. На легковиках і вантажівках. З дружинами, які покинули хворих та поранених у шпиталях, де працювали. Зоставили роботу на телеграфі і телефонних станціях самовільно. Було й таке – призовники не заставали на місцях працівників воєнкоматів. І вертались додому. Машини з керівниками пливли рікою. А поранених з поля бою не було на чому вивезти.

Спритно втікали енкеведисти з прокурорами, прикриваючись супроводом «ценнейших» документів та архівів. Таку кадру оберігали, як зіницю ока. Вона навіть не встигала підривати важливі об'єкти, щоб не дісталися ворогові. Поспіхом зоставила мости через Буг для німців. Бо «кадры решают все», – казав товариш Сталін. Паніка виявилася дужчою за марксизм-лєнінізм. Її не змогли зупинити й «загрядотряди». Масовий «драп нах остен» компартійців розпочався на світанку 22 червня. А розгортання Червоної армії навстріч німецькому наступові лише пізно ввечері. Мабуть, теж «щоб не спровокувати війни».

Микола згадує про дивні чутки напередодні трагедії. Мовляв, якщо почнеться війна, то їхню 6-у армію генерала Музиченка поведуть на Краків. А вийшло так, що саме звідти кинулися на них танки вермахту. Прикро, що їхні «Панцер-айн» і «Панцер-цвай» з малосильними гарматками прорвалися через таку міцну оборону. А наші Т-26 і Т-34 не зуміли їх зупинити й осколко-фугасними набоями. Німці навчилися бити тридцятичетвірку зблизька в бік. Тим і перемагали.

Хотілося розпитати Миколу, чому ж так влучно поціляли німці? Але втримуюся. Про те міг би розповісти генерал, а не сержант. Війна машинами – складна штукенція. Це, брат, не з гвинтівки палити. Натиснув гачок і вистрілив. У машині все треба досконало знати. Кожний гвинтик, кожну шайбу. А головне – вміти цілять. Пройти практику. Випрацювати навички бою. Удача дається тільки холоднокровним, а не гарячковим, задиханим стрільцям. Хоча я не уявляю, як би сам стріляв, коли б довелося воювати в танку. Говорити про бійку не важко. Діяти в ній складніше. Тоді нема часу на роздуми.

Микола впевнений – за два тижні війни Західній фронт втратив тисячі танків. Мені не віриться, хоч сам бачив гори металолому на дорогах. Накази командування мехкорпусів доходили аж із-за Дніпра. Залишки 6-ї та 12-ї армій потрапили в оточення біля Підвисокого. А звідти до Уманської ями військовополонених. Туди загнано понад сто тисяч полонених разом з генералами Музиченком, Костенком і Понєдєліним. Можна було не вірити Миколі, але сам бачив обчухраний набоями та кулями ліс Підвисокого. І засипані в окопах тіла забитих. Ходив з хлопцями по коні. І роздобув пораненого кавалерійського Сивка для роботи. Виходив його, скородив ниву в громадському господарстві. Бродячі коні без вершників знадобилися селянам.

Саме тоді Микола вибирався з Уманської ями за простим паролем. Виразно промовив у воротах слова «кукурудза» та «паляниця» – і воля. Вермахтові знадобилися свіжі паляниці, і він відпускав українців на жнива.

Над осінь німці оточили між Лубнами та Лохвицею п'ять совєцьких армій. Танкова група генерала Кляйста міцно затягнула зашморг. Там загинув у бою (а може, сам застрелився чи його пристрелили особісти, щоб не потрапив до рук ворогові) командувач Південно-Західного фронту генерал-полковник Кирпонос. Про те Микола дізнався вже вдома.

– Таке становище складалося також в авіації, – погоджується Ілько. – Від долі не втечеш, хоч би який ти був хитрий. Що має бути – того не минути. В наших авіадивізіях літали тисячі літаків. Німецьких «Месерів» та «Юнкерсів» було набагато менше. Одначе вони вміло прикривали свої війська з повітря і завше приходили до них з допомогою. Їм допомагало безладдя та паніка на Південно-Західному фронті. Не вистачало набоїв до зенітних гармат, тому їх і кидали повсюди на дорогах. Не вимальовувалася єдина лінія фронту. З повітря виднілися вогневі бутерброди. То наша лінія, то німецька, то знову наша. Все те рухалося й мінялося щогодинно. Німецькі танкові колони не раз втікали з поля бою. Але не назад на захід, а на схід, і творили нові оточення. А наші командири «не втікали» таким робом на захід, щоб прихопити собі територію.

– У них не вистачало кебети на таке, – додає Микола. – Дик у всьом свєтє командири не однакові. Ондо возьми Михайла Кирпоноса. Такий славний. Наганяв страху на своїх і на чужих. А хто йон насправді? Читав про нєго в газетє при окупації. Він – з Чернігівщи-

ни. Родився в сім'ї кубовщика містечкової чайної. Кінчив три групи земської школи. Вступав у двокласне училище та школу садівництва. Через бєдность вчитися тамечки не зміг. Откуль ума набрався? Служив лісничим, потім у запасному полку російської армії. На румунському фронті, бувши ротним фельдшером, став большевиком. Його обрали головою ревтрибуналу Богунського полку у Щорса. Далє – помначальника школи красних командирів. А там виріс від командира хозкоманди до комісара. З такою освітою йон вчився у Військовій Академії ім. Фрунзе. Далєє був начштабу дивізії, потому – училища. Активно співпрацював з УкрЧЕКА. Викривав врагов народа у школі червоних старшин, котрих розстрілювали. Особливо укапістів (Українська Комуністична Партія). Мав єдине компартійне стягнення – проморгав окозамилювання при складанні норм на значок ГТО-2. Ніколи не відхилявся від лінії партії. Двічі женився, вдруге з донькою поляка, офіціанта ресторану. Після арешту свого батька вона відмовилася від нього. Ось таку науку «ліквідації неписьменності» він пройшов. Откуль мог вирасті з нєго генерал? Га? З нєго командир, як з собачого хвоста кожух. Ще вертіти полком партизанським міг би. А управлятися з арміями – не годний. Під час фінської війни потрапив у милість Сталіна. При штурмі Виборга йшов попереду своєї дивізії. Звідтоді почав рости по службі. Навіщо йому кебета, коли мав чини та ордени?

Дощ на ніч ущух. Вгомонилися й картярі. А мене ще довго вовтузили думки під благенькою ковдрою. Перевертала з боку на бік оця велетенська всеосяжна війна. Скільки гине люду і згоряє людських доль! Мільйони українців вигонять чужинців зі своєї землі. Та чи наведуть вони потім у себе справедливий лад? Чи поліпшать власне життя, утверджене такою великою кров'ю? Чи знову поплентаються до колгоспу і притруться до тієї самої шлеї? Може, війна збудила національну свідомість? До світанку товчеться неспокій.

У глинищі потоп. Нижня гілка колії зовсім затоплена. Плавають над нею якісь дошки та дрючки. Поспішаємо копати рівчачки, щоби спустити воду у виробку. Ми, болотні солдати, маємо велику перевагу над фронтовими. Тут не стріляють, і є надія вижити. Вчорашня суперечка Миколи з Ільком подосі нуртує в наших душах. Знали війну зблизька, тепер спізнали її глибше, без прикрас. Справді, неоднаковими виявилися командири з комісарами. Одні відправляли додому вантажівками трофейне барахло. Інші лізли у танки і вели колону у бій. А при невдачі не чекали вироку військових проку-

рорів. Самі стрілялися. А бували й такі, що зривали з себе командирські відзнаки та й розбігалися на всі чотири вітри. Як не є – у себе вдома. Серед своїх. Це німцям не було куди дезертирувати.

Наші часто дезертирували на знайомих путівцях рідного краю. Втікали від безладдя та хаосу. Більш впевнені в перемозі німці мали міцнішу дисципліну. А ще тверді переконання у власній расовій зверхності. Командири були переконані у досягненні поставлених завдань. Вони вміють берегти не тільки своїх солдат, але й техніку. Червона Армія з перших днів захопилася обороною. Окремі частини пробували наступати, але той рух не знаходив продовження. Втікачам важче за тих, котрі наступають.

Задрипані болотом з ніг до голови сідаємо до обіду. Аж тепер можемо продовжити збурену розмову. Мишко запитує Ілька:

– То скидали німці парашутистів чи ні?

– Про великі десанти я не чув. А розвідників скидали часто. З мотоциклами.

– Наші теж скидали парашутистів. Чоловік по п’ять. Проте їх у степу есесовці часто ловили.

– А великі десанти за фронтом?

– Десантні війська закидалися до партизанів.

– У нас про партизанів ніхто й не чув. Як і про підпілля.

– Підпілля більшовицьке, мабуть, було, – підпрягаюся я до гурту. – Тільки воно так замаскувалося, що його й після війни не знайдуть.

– Зате поліцайня не ховалася з сорок першого.

– То це не поліцаї були, Мишко. А самооборона, – кажу.

– Яка там оборона? З жовто-блакитними пов’язками. З рушницями.

– Вермахт дозволив зібрати самооборону. Щоб люди захистилися від дезертирів, оточенців та інших блукальців. Вони пробиралися на схід. І кормилися попаски. Шастали по льохах. Бувало й кабанця з хліва цупили. Німці боялися безладу в себе за плечима. До самооборони у нас навіть вчитель належав.

– А хто ж тоді поліцаї по-твоєму?

– Ті, що носили білі пов’язки з готичним написом «Schutzmann». А коли вермахт посунувся за Дніпро, у районах з’явилися ґебітскомісари. З ними не забарилося й чорне ґестапо. Воно розформувало самооборону. А тих з неї, хто належав до ОУН, – розстріляло. До поліції прийняли тільки вірнопідданих. Для охорони нового ладу.

– Все одно – німецькі прихвосні. І старости, і поліцайня. Гітлер наплодив поліцайні, як пацюків.

– Не Гітлер, а Сталін, – втручається Ілько.

– Як це?!

– Дуже просто. Хто пішов служити в поліцію? Всі скривджені сталіністами. Сини розкуркулених, репресованих, голодом замучених. Їх туди мобілізувала помста. Йшли й усякі злодійчуки. Ті, що розкуркулювали та харчі в людей забирали при колективізації. З переміною влади завше можна чимось поживитися. Колись куркульським майном, тепер більшовицьким.

– Це ті самостійники, що проти всіх – лиш самі за себе.

– Та ні, Мишко, – заперечую. – Самостійники – не злодії. Ви ж від них навчилися стрілецьких пісень. А співали вони ще й таку:

*Ми ні за Сталіна, ні за Суворова,*
*Ні за Гітлера (на розум хворого),*
*Ми за Вкраїну – любов безмежну,*
*Ні від Йоськи, ні від Фрица незалежну.*

Бачу в очах Мишка хитрі вогники. Від добре розуміє, хто такі самостійники. Набиває собі ціну.

– У цій завірюсі нічого не розбереш. Сам чорт ногу зламає.

Поки ми просвіщаємося, Василь Решко допиває з миски зупу. Не забуває й своє слово підкинути:

– А що тут розбирати? Повна миска – то й хлепчи собі. Та сопи у дві дірки. Ось вона тут уся наша політика. Пожрати і спочити. І більше нічого не тра. Мені нема за що битися. Сказано-бо у Біблії: «Не убий!»

– О! Правильно, Васю! – сміється Ілько. – Більшого самостійника за тебе нема.

– А нема там, у Біблії: «Не бий по загривку!»? Га? – питає Мишко. – Б'ють тебе, Василю, як дурного в церкві. Та ще й за оце глинище на Соловки поженуть.

– Та пішли ви всі... – огризається Василь.

Дарма, що ми у глинищі, а наші видноколи розширилися. Бачимо глибше війну. Вона дихає нам у потилицю. За мискою зупи від неї не заховаєшся. Від танкових та повітряних двобоїв вона переходить у наші душі. Юнацькі, не захищені, не загартовані. Ми вже не овеча отара. Нас єднає неволя і намагання зрозуміти сутність цієї війни.

У калюжах переблискує заграва тривожного заходу. Крокуємо до штуби мовчки. Плече до плеча, як у давньому Римі. Згуртованою

кагортою. Нас ріднить бійка на торфлагері. Роздуми про неї не покидають нас.

Біля Евальдового переліска раптом виникає Гринько. «Має новини», – здогадуюся. Здороваємося за руку. Прошу, аби зачекав на плацу. Мушу передусім засвітитися перед очима лагерфюрера.

За мить вертаюсь на плац. Гринько задоволений:

– Ади, друже. Там у штабелі візьмеш шмат копченини. Шпек торішній. На днях ми собі нового вепра завалим.

Дякую за дарунок. Та чекаю ще чогось для душі. Справді, він дістає, як завше, із-за пояса:

– Читайте обачно. Підпільний журнал Проводу ОУН «Ідея і чин», – у сутіні лице Гринька, мов витесане з граніту. Він нахиляється ближче. – То не шкодуєте, що начистили морди поляцам на торфовиську?

– Та де? Так і мало бути.

– Добре вчинили. Як лйгіні честі. Бо ляхва – батяри з чорторий. Вони – вороги закляті. Минулого літа в концентраку Аушвіц вони замордували братів Степана Бандери. Студента філософії тридцятитрьохлітнього Василя наказав мордувати колишній тюремний ключник Стрия лях Гронський. Василя кілька разів скидали зі сходів на бетонне подвір'я. Катували поляки – капо, що стали фольксдойчами, Юзеф Краль, Сташек Пікульський. Потім запихали Василя до бочки з водою. Витягали напівутопленого, вкидали до цементу і знову занурювали у воду. Капо «Болєк» заставляв мученика возити тачку з цементом. А коли вона перекидалася, бив того кілком. Розтерзаного Василя відправили до шпиталю, де він за годину помер. Через чотири дні до Аушвіцу етапом привезли тридцятиоднолітнього брата Олексу, журналіста, доктора суспільних наук. І так само близько 14-го бараку подібним способом, і його замучили ті самі кати. Він помер у шпиталі від заштрику, який вприскували безнадійним в'язням. Не забуваймо діячів ОУН. Пам'ятаймо трикляті імена їхніх катів, скур-р-вих синів! Не буде їм прощення за таку «солідарність трудящих» у неволі.

– Вони нас за людей не мають.

– Дали їм по храпах, тепер матимуть. Не забуваймо: наша сила – у нас самих, у нашому народові! Нашими ворогами є вороги нашої Нації!

Провів Гринька за вугол корпусу. Зачекав, поки він зник у сутінках, мов ув імлі борні. Добре, коли маєш з ким порадитися. Для нас загострюється ближня війна. Без танків і літаків. Будь уважним!

Гриньків шпек у нас не засохне й не пропаде. А ось куди сховати журнал? Насамперед його треба непомітно вичитати. І не зоставляти в штубі. Тут – прохідний двір. У робочий час відкрита всім вітрам. Можуть заглянути й поляки. Підхоплять і передадуть німцям. А шваби перекладача знайдуть. І за антигітлерівський журнал щонайменше – вкинуть до концентраку. Можуть і на перекладині почепити. Зараз знову закручують гайку дисципліни. При відступі вермахт всюди хоче мати залізний лад. А ще журнал можуть «подарувати» німцям і свої «комсомольці». Ми з Володькою живемо у гурті дружно. Все одно галасливе сіре вороння поглядає на нас відчужено. Не впевнені, що нас хтось із своїх не продасть. За пайку хліба, миску брукви чи два дні кранкування. Тож складаю журнал учетверо і ховаю до кишені. Наші німці мають моду нишпорити у чужих вдяганках. Що остарбайтер може там сховати? Кусок хліба?

Газети Райху пишуть про вирівнювання фронтів. Звичайно, відступаючих. У Тунісі понад 200 тисяч солдат вермахту потрапило до полону. Купив фюрер сорочку, а зоставив свитку. Верховні наці вертяться, як в'юни на сковороді. Діяч іноземних справ Розенберґ знову занурюється в історію. Організовує інститут життєвого простору для німців та інститут історії індоєвропейської культури. «Дранґ нах остен» провалився. Куди ж тепер? Серед музики звучить тільки вагнерівська «Загибель Богів». Не журяться тільки ляхи. Їхній емігрантський уряд дозволив генералові Андерсу набирати до свого війська українців. Як підданих Жечі Посполитої. А що? Воюйте знову за те, аби бути бидлячими хлопами для чужого пана.

Затовчений роботою, відчуваю судомні поштовхи війни. Вона вигинається пораненим звіром, лютує, як скажена. І відкочується грізним дев'ятим валом на Захід. Німці, як видно, нічого від неї не навчилися. Про будь-яке усамостійнення України вони ніде в газетах і не загикуються. Рабсилу не вважають союзником. Прикро. Що ж несе совєцька армія? Кажуть, що офіцери в ній тепер золотопогонники, як колись у Денікіна. А Сталін, мовляв, обіцяє розпустити колгоспи та віддати землю селянам. А хто віддасть нам українську волю? Не перестаю вірити словам Лесі Українки: «Хто звільниться сам, той вільний буде». Проте душу точить хробак: «Чому в нашого святого Визволення немає єдиного Проводу?» А може, є, а ми нічого про нього не знаємо?

З «Дозвілля» озивається Всеволод. Його виразний почерк приглушує мою тривогу. Берлін бомбують англо-американці, але

поетові не страшно. Тільки романтики можуть почуватися так безтурботно. Оповідає про нову хвилю творчої еміграції. Десь вона докотилася вже до Галичини. У Львові перебуває хворий новеліст Аркадій Любченко. А ще прозаїк Іван Багряний та поет Тодось Осьмачка. Десь там об'явився гуморист Анатолій Гак, приятель Миколи Міхновського по румунському фронті та знайомий Нестора Махна. У тамтешніх часописах друкуються твори Дмитра Нитченка та статті Григорія Костюка. А з ними прибувають десятки інших редакторів районних та обласних часописів. Разом з невлаштованими родинами. Я розумію оте поспішне переселення народів. Оту панічну втечу. Мислять реально. Для сталінців вони – розстрільний матеріал. Або кандидати в колимські чи соловецькі зони. Підкремлівські еренбурґи та корнійчуки вже підготували списки українських письменників для принесення в жертву комуністичному дияволу. Плюгавці сталінський хліб даром не їдять. День і ніч доказують колаборацію української інтелігенції з німецькими окупантами. Жид бреше – вітер несе. До війни вони не встигли всіх співців відправити на той світ. Тепер мають широкі творчі можливості для доносів.

Розумію втікачів. На Соловки їх тепер орденами й медалями не заманиш. І ніякими посадами та титулами не купиш. Тридцять сьомий розстрільний рік не забудеться. Хіба що тільки Тичин та Рильських, котрі й так перебувають в евакуаційному засланні. Журналістам доби німецької окупації прощення від Кремля не буде. Хоч вони й не були німецькими прислужниками. Справжні українські часописи заснували Похідні групи ОУН. Хоча таке чесне українське Слово довго не протрималося. При гебітокомісаріатах газети мусили хоч побіжно хвалити «новий німецький порядок у Європі». Так само, як перед війною декому доводилося хвалити «сталінський соціалістичний рай». Не вмер Гаврило. Німці запровадили цензуру, не слабкішу від більшовицької. Подекуди працювали в ній колишні більшовицькі цензори або підпільні агенти. З часописів ретельно виполювали все українське. Найменші пагінці правди. Творча інтелігенція за німців боролася між молотом і ковадлом. І гинула на своєму просвітницькому фронті по-козацькому. Пригадую розстріляних німцями журналістів «Рідного Слова» у Звенигородці. Подібне ґестапівці вчинили й у Кривому Розі. Таким був кінець багатьох «німецьких колаборантів», хоробрих вояків за вільну Україну. Болить душа за оті розтоптані проліски духовного відродження. Кипить ненависть до продажної совєцької агентури: «Не брешіть

світові про нас, ви чуєте, Юди?! Це ви, запроданці, пристосовуєтесь до будь-яких чужих володарів! Це ви провокуєте наші невдачі!» Прикро слухати брехні про залежність нашої творчої думки. Коли ж зможемо вільно без страху висловити все, що мислимо? Про свою націю та її запеклу боротьбу за свою землю та волю. Коли?! Хіба треба в когось прохати на те дозволу? Знаю – за це треба боротися. За це ми й воюємо, як уміємо. Романтики ніколи не були байдужими.

Гул подій пробивається до свідомості. Заглушує буденні клопоти. Вивищується над роботою та помислами про хліб насущний. У підсвідомості виникає пережитий дитячий голод. Минулий чи передчуття майбутнього? Складаються слова, збігаються рядки до рядка. І вже мушу записувати вірші. Твориться поема про голод важко. Вдруге перемучуюся незабутими болями. Мушу знову витримати тваринний страх перед приреченістю. Нікуди не можу від того подітися. Це не шкільне домашнє завдання, від якого можна ухилитися. Чи виконати його абияк. З пітьми страшних днів дивляться на мене голодні очі друзів: школярів і пастушків. Просвічують мою душу з докором. З гірким жалем за недожиті сонцедні, за недожате жито. Я викарабкався, а їх загнав у землю серпасто-молоткастий цар Голод. Не можу мовчати. Оті болісні погляди не дають спати. Здавлюють спазмами горло. Хто про них розповість, як не я? Хай ці в муках народжені вірші стануть набоями війни. Нашої священної війни за справедливість. Нехай...

Однієї днини помічаю поруч з постелею дерев'яний мисничок. Прикріплений на рівні моєї верхотури. Нефарбований, на дві полички, з дротяною клямкою. Кажан розпорядився почепити – кажуть хлопці. Бо мої книги та журнали лежать у штубі повсюди. Забуваю подякувати верткмайстерові. Збираю до мисничка своє господарство. І тим вельми задоволений. Лиш простягну руку і дістаю потрібну книгу або зшитка. Та й не тільки я. Кожен з хлопців може взяти собі звідти щось почитати. Мені радять приладнати замочок. А для чого? Я не скупий лицар. Хай читають. Свобода слова! Це наша Просвіта!

Щовечора тягнуся за товстим зшитком. До розмови з голодуючими. Не можу їх забути. Чую їхні кволі голоси. Поговорив, записав – і стало легше. Мовби ще один камінь з душі зсунувся. Зшитка кладу на самий спід під книжки. Інстинкт бранця – все приховувати. Для чого? Перед історією правди ховати не треба. Та й ніхто не зможе того скоїти. Що було, те було.

Якось після вечері залягаю до писання. Але що це?! Зшитка про голодовку нема. Ніби й самої голодовки не було. Куди він міг подітися? Приголомшує думка. По живому крається моє серце. Зову Володьку:

– Товстий зшиток зник.

– Як? А-а-а... Нікому про це ні слова. Треба придивитися до всіх.

Хотілося розпитувати всіх. Шукати по кутках. Але намір охолов. Хто взяв, той мовчатиме. Невинних гріх кривдити підозрою. Гризе настирлива думка: «Хто і для чого взяв?»

– Хтось готується вертатися на родіну. З трофеями, – роздумує Володька. – Іншої причини не бачу. Павліки Морозови не перевелись.

Ниє моє довірливе серце. Подумки розмовляю з цегелянами. Хлопці, хіба я не таку саму брукву споживаю? Чи більшу пайку хліба маю? Хіба я вам брехав про голод та репресії? Чи ви самі того не бачили й не знали? Хіба нас не поріднила оця осоружна неволя?

Невдача вганяє мене в журбу: хто?! Васько, комсомольський парубок? Чи Ваня Слюсарчук, активіст сталінської юності? Дак сам же ледь вижив у голодомор! Що можна в чекістів за мого зшитка отримати? Подяку, грамоту, легку працю чи прощення гріхів за «работу на немцев»? Хлібний фах сексота? А може, сексот цим відробляє свої давні обов'язки. Підлий-підлий світ, якщо він затягає в павутину юних. Мені соромно дивитися хлопцям у вічі. Наче вони мене в чомусь підозрюють, а не я їх. Який я ще мало обмолочений життям дітвак! Пора дорослішати. А хлопці – злі і байдужі, веселі й сумні – моя рідня.

– Ти що? Гроші загубив, чи пайку хтось вкрав? – питає Мишко. – Ходиш, як мокра курка.

– Прихворів.

– То проси кранкеншайн. І спочинеш у панському часі.

Мені світ не милий. Можна вкрасти пайку. Але частку душі? Терзає відчай: що робити? Зостається одне – писати. Придбати зшитка. І відновлювати втрачене. Носити його завше з собою. Вояк не може вийти з атаки. Не може дезертирувати. Він мусить бути озброєним. Я не один. Нас багато патріотів пера, взятого замість меча. Як пише Герась Соколенко: «Вперед, блакитна кавалерія, Тебе чекає спраглий степ!» Нашого правдивого слова жде спрагла юнь.

## 6

У Каспара Янсена давно не підробляю. Виходжу на вільну шпаціровку, як більшість хлопців. Відвідувати старого з піщаного «курорту» не з руки. Тепер на його хутірських харчах набирається сили Іван Федоренко. З глинища йому якраз по дорозі.

Через день-два пробираюся на промисел сам. Після роботи хутко перевдягаюся в чисте і – гайда вперед. Через тихі зелені вайди й гайочки. Милуюся краєвидами. Останні промені золотять верхів'я осокорів. Покрадьки осипається лист. Тиша у цьому величному храмі, як перед вечірньою молитвою. Коли б не дроти, на вайдах був би справжній рай. Якийсь велетенський павук снував цю мережу з десятка загорож. Скрадаюся в присмерку по-звірячому. Наслухаю тишу. Коли за багряними кущами прогуркотить мотоцикл, іду сміливіше. Поліцай патрулює дорогу далі. Знімаю з грудей «Ost» і ховаю до кишеньки. За шпацір без нього – концентрак. Та я холоднокровно виходжу на шосе. Чого боятися? Русочубий, охайно одягнений – німчук німчуком. Поліцай не впізнає.

З асфальтівки завертаю до залізниці. Перестрибую водосток і перебираюся через рейки. Та вже й на вузенькій шосейці. Попереду хутір Hollen. Перед ним два робітничі будиночки. Ми до них ніколи не заходимо. Пролетарії, що там дістанеш?

Нараз спереду гарчить мотоцикл. Поліцай! Береженого й Бог береже. Заскакую за палісадник і припадаю біля будиночка. Поліцай минає мене на ходу, як мара. Не помітив.

– Вас іст льос (*Що сталося*)? – чую здивований голос над собою. Бачу – височить здоровань. Сполохано схвачуюся. Зніяковіло оправдовуюся:

– Іх віль кауфен брот... (*Я хотів купити хліба...*)

Простоволосий сивий чоловік уважний. Погляд не злий. На ньому синя спецівка. Великі одвислі руки.

– Ком ман міт (*Ходи зі мною*), – запрошує.

Йду за ним до арки відкритої веранди. На стіні намальовано білий вітрильник. У вузеньких сінцях почеплені велосипеди. Килимок під ногами.

Заходимо до освітленої кімнатки. За овальним столом родина перед вечерею. Вітаюся до зацікавлених дитячих поглядів. Господар весело оповідає про мене. Мовляв, злякався поліцая. Мені соромно.

Запрошують і мене за стіл. Насипають тарілку зупи. Як і всім.

– Бітн (*Молитися*), – оголошує сивокоса господиня.

Усі складають долоні й опускають очі. Я так само. Не ображати ж господарів. Мимоволі зиркаю на стіну. Ікон немає. Тільки в кутку велика літографія. На ній проткнутий стрілами напівоголений чоловік. Прив'язаний до стовпа. Якийсь святий. Неначе Sebastian. Півсвіту зараз проткнуто стрілами.

Після вечері знайомимося. Господар Вільгельм Брунс лагерне життя знає. З французького полону ще тієї війни. Інвалід з простреленою ногою. Повнотіла фрау Гелена по-материнському ласкава. Вузол кіс, зав'язаних на потилиці. Простенький квітчастий халат. Називає своїх дітей. Розповідає про чоловіка, якого таки діждалася з війни. Розпитує про мою домівку. Відповідаю, як умію. Мабуть, недоладно, бо всі сміються. Стримана лиш старша донька Анна. У неї золотисті локони на плечах, як у русалки. І зелений прохолодний погляд. Гітлєрюґендівський. А я й не дивуюся. Подібна стро-

гість очей і в школярика Ганса. Знаю я оцю їхню «піонерію». Довірливо зиркає тільки школярка Ґізела. (Мені чується – Кізеля). Найщиріший серед них найменший білоголовий Альфонс. Дивиться на мене, як на знайомого. В нього скалічені пальчики правиці. Не згинаються.

Після зупи п'ємо каву. Фрау Гелена підкладає мені бутерброди. Як людині з голодного краю. Витирає фартушком свої сльози. Десь її сини Віллі і Конрад воюють. Певне, голодні, як і я. Де і чим вони зараз вечеряють? Може, їм підсипає до тарілки остарбайтерська мати? Матері повсюди однакові. Моя недовіра до німців тане. Люди як люди.

На прощання просять заходити. Щовихідного. Пропоную дойчмарки. Фрау Гелена сердито їх повертає. Хіба з гостя беруть гроші? Їй підтакує гер Вільгельм. Запалює файку і проводить мене надвір. У темних сінцях намацую підвіконня. Зоставляю на ньому дойчмарки. Я не жебрак. А їм гроші пригодяться. Плата не за вечерю. За доброту. Вона дорожча від грошей.

– Ґуте нахт (*Добраніч*), – кажу господареві. І вислизаю в темінь. Мотоцикла ніде не чути. Кишені напаковано бутербродами. Скрадливо виходжу на шосе. І широким кроком повертаюся до лагеря.

Сіра мряка віщує тяжкі дні. Цегельня працює по дванадцять годин. Тепер її не зупиняють ще й на половину ночі. Зміни йдуть за перезмінами. У підземному корпусі мокро, як у болоті. Там накопичуються глиняні сирі заготовки – баци. З одного виходить чотири цеглини. Цегли треба. Німеччину руйнують бомбовози союзників. Вона напружує всі сили. Передусім остарбайтерські.

У штубі не згасають суперечки.

– З такої каторги тра йти до Власова, – каже Микола.

Йому найтяжче. Вивозити гарячу цеглу з печі підтюпці. Спітнілому за будь-якої погоди. А на тачці сто п'ятдесят цеглин.

– Воювати «за єдіную нєдєлімую»? – перепитую.

– Хоч за чорта, присей-бо. Аби тільки вирватися звідси...

Що йому сказати? Роботу має «імер шнелєр» (*завше швидше*). Сам себе підганяє, щоби швидше позбутися тягаря. На руках напальники з червоної гуми. Щоб цегла не протерла долоні до кісток. З ним возять ще два поляки. Але вони чергуються через день. Микола вічно запряжений. Щоправда, його не підганяють запотиличниками. Майстер випалки чотириокий-окулярник Гюнтліх вдачі тихої. Керує мовчки. Тільки рукою, як Лєнін, вказує, куди вивантажувати. Ростуть штабелі. Майстер теж грішний. Кажуть, був

комуністом, а тепер – наці. Вивернув кожуха без спротиву. Попередили: «Хто не перейде з компартії в націонал-соціалістичну – сяде в концентрак. На постійно». Тепер майстер сам, бува, ганяє повну тачку. Худий, мов жердина. Червоною пилюгою притрушений. Возчики в гольцшугах. Стукотять по залізних трапах, мов копитами.

Не хочу переконувати Миколу. Має пекельну роботу, хоч і отримує додатково по 300 грамів сала на тиждень. Якби не давали – не дав би плану. Не кине він тачки. Балачка про це – хвилинна слабкість. А хіба ми всі не такі самі? Готові хоч чортові на роги полізти, аби тільки з цієї каторги вирватися.

Хлопці теж нічого не радять Миколі. Самі подумки шукають виходу з безвиході. Подосі живуть вчорашньою волею, школою, домівкою. Нам з Володькою не вдається їх переконати: «Україна – понад усе!» Ні Берлін, ані Москва. Дехто погоджується. Але їм не легко усвідомити третю силу. Українську. Звідки вона візьметься? А тут – ясно все. Війна перемелеться, перегримить, а їх ждуть удома.

– Що таке самостійна Україна? – знову заводиться Микола. – Її нам ніхто не дасть. Ні Гітлер, ні Сталін. Зате оцю каторгу згадають. Зараз вам напомню приказ Сталіна номер 270 від 16 серпня 1941 року. Тако сказано ясно: хто потрапив до полону, значить, зрадив Родіну. На що заслуговують порушники присяги? К стєнкє! А ми двома дивізіями біля Підвисокого потрапили в оточення...

Мовчимо. Куди не кинь – всюди клин. Теж «на німців работаєм».

Вчитуємося в «Новое Слово». Що воно там за «Андрєй Андрєєвіч Власов» об'явився? Ага, сталінський генерал, що перебіг до німців. Волгар із селян. Як і Йоська Сталін, вчився в семінарії. Та попом не став. А ще вчився на агрофакультеті Нижегородського університету. Та агрономом не став. Червоним командиром воював проти Врангеля та Махна. А потім ще й «проти петлюрівських банд». Тобто проти наших батьків. Ось такий родич. Перед війною комдив Київського військового округу. Водночас – член військового окружного трибуналу. Комуніст. Друг генерала Жукова. Як видно, не мало підписав розстрільних вироків нашим хлопцям. І чимало ще вточить української крові. У сорок першому командарм 37-ї, начальник Київського гарнізону. До полону потрапив генерал-лейтенантом. І... патріотом «бєлой Рассєі». У «Новом Слове» його листівка:

«Я видел, что война проигрывается по двум причинам: из-за нежелания русского народа защищать большевистскую власть и со-

зданную систему насилия и из-за безответственного руководства армией, вмешательство в ее действия больших и малых комиссаров».

Пригадалася колона ще не мобілізованих юнаків. Нас евакуйовували із Звенигородки за Дніпро. Але комісарчик в тюбетейці ще за містом випарувався. Зупинилася вантажівка з барахлом. Його підібрали до неї за руки. Та й посадили між зеленими фікусами. Навіть ручкою нам не помахав. Ото фокусник. Ми таки доплентались до Черкас. Та за Дніпром вже були німецькі танки. І я поїхав воювати в маршовій роті на фронт під Умань. З гіллякою для маскування замість гвинтівки.

Словесна перепалка у штубі щовечора. Бачу, Власов ближчий хлопцям аніж оунівці. «Нашенський», зрозумілий. У кожного рідні воюють у Червоній Армії. А генерал авторитетний. Однією ногою там, а другою в німців. Ми теж у них. Мені сумно: як нашим хлопцям не вистачає української національної свідомості! Вчителі не зуміли її прищепити. А чому? Засліпив їх соціалізм чи страх?

Власовщина таки послаблює остарбайтерський режим. Нам більше довіряють. Хоча робота вимолочує ще більше. Недосипаємо і недоїдаємо. Тільки й добра, що майстри притихли. Гуляє лиш агресивний Шпан'я. Будь-кому з наших може вліпити по загривку. Так собі. Авансом. Придурок!

Настає наша пора. Вирішуємо з Володькою через три дні – ходу! Поки ще маємо силу. Гринько з'являється зрідка. Бауерська господарка на його плечах. Каже, в Карпатах киплять бої. Українська самооборона захищає селян від німців. Нам би туди дістатися. Або хоч би десь до бауера пристати. Але ми про те Гринькові – ні слова. Наш потяг через день о десятій вечора. Серце вистукує хвилини.

Тільки на піску спочиваю душею. Крокую туди, мов засватаний. Не пригинає мене низьке хмаровиння. Навпаки – бадьорить прохолодний вітерець. І багряний лист хмелю на огорожі Евальда. І сизі мітелки гіркого полину. Щоранку стрічають мене при вузькоколійці.

Вагонетки наладовую за виграшки. Маю ще силу. По обіді машинка приганяє порожняк. Машиністом тепер Стах Сікорський. Віллі Дурника таки загребли до армії. Стах до українців не носить каменя за пазухою. Доброзичливий за вдачею. Веселий. А зараз ось похмурий. Що таке?

– Пшез фанне-прессе – аварія (*Через прес дахівки – аварія*).

– Яка?

– Нє вєм (*Не знаю*).

Недобре передчуття ворухнулося в грудях. Ввечері поспішаю до штуби. І спотикаюсь об зажурені погляди хлопців. Хтось пояснює: «Скалічило Володьку». Після нічної роботи для нього не знайшлося перезміни. Зоставили на денну. Праця в нього важка. Годує пащеку преса глиняними бацами. Важкими і мокрими. З-під преса тече глиняна стрічка. Дріт автомата розрубує її на окремі дахівки. Глиняні кубики бацiв підсохли. Не лізуть у прес, витанцьовують на вальцях. Вальці ніяк не вгризуть присохлих кутів. Володька мусить пхати баци рукою А сталося так: вальці захватили його кулак. Всі перепудилися. Навіть майстер Шпан'я остовпів.

– Аус (*Вимкнути*)!!! – крикнув Вовка Щербина. Смикнув за важіль і зупинив прес. Володька висів на руці.

– Він зомлів, – додає Іван Коваль. – Викрутили потрощену руку. Добре що кулаком потрапила. Коли б долонею – відбатувало б по плече.

– Вбіг шеф, і ми до його авто занесли Володьку, – додає Вовка. – Авто помчало до шпиталю в Барсель.

Я приголомшений випадком. Та й хлопці в неспокої. Ніхто не застрахований від каліцтва. За плечима кожного чатує «пані Біда».

«Як же втеча?» – б'є обухом думка по голові. Зірвалася...

Дні пролітають у чорній тривозі. Працюю автоматично. Самодин на безлюдді. Тільки шеф дріботить до контори. Наче боїться запізнитися. Лореляй більше не з'являється в соснах. Ніколи. Принцеса в слоновій вежі. Зрідка навідується до помпи Грудистий. Не вітається. І я його не добачаю. Порушує тишу лиш стукіт машинки. Стах мовчазний. Зі мною – ні слова, а серед своїх веселий. Шляхтич рядняний.

На піску лише я, ясно-синє небо і золотавий затишок. У ритмі лопати народжуються слова:

*Сестро, далека Ялинко,*
*Згадую часто тебе,*
*Бачу тоді на хвилинку*
*Неба шатро голубе.*

*Біла стара наша хата*
*Дивиться вікнами в сад,*
*Дні розділив небагаті*
*Там із тобою твій брат.*

Складається просто, примітивно, зате щиро. Не хочеться обтісувати рядки. Сумні-пресумні. Одначе закінчую з вірою: «Верне

на рідний поріг Брат із далеких доріг». Та чи вернуся? Заради мрії про те треба жити. І творити. Викрадення зшитка про голод мене знеохотило писати про нього. Зостаються осінні настрої. Забарикадовуюся згадками. І легшає чужина.

У «Дозвіллі» з'являються мої мініатюри. Приємно читати своє, набране курсивом. А його читають ще й інші. Наша остарбайтерська юнь. З-під Людвіксгафена линуть до мене листи від двоюрідної сестри Каті Іванченко. Працює на хімічній фабриці. Пише, що мої вірші дівчата співають. Самі підбирають мелодію. Пісня підтримує їх, як рідна земля. Щодня і щовечора. Мені дивно і приємно. Катя знайомить мене з подругою. Листуюся з Марусею Ткаченко із села Гудзівки. З того, де стоїть Довженкова Звенигора. Листи пахнуть квітами. Той аромат нагадує мені мою Павлину. Зневажену і недосяжну, навіки втрачену. Запах вивітрюється болісною згадкою. Так, як і моя заочна дружба з Марусею. Мабуть, дівчина знайшла видимого приятеля. Хай щастить. Наше листування обривається. Мов листки ромашки.

Самозаглиблення заганяє мене в ліричний кут. З Праги отримую журнали й збірники. Хмелію від карбованих, мідних строф Євгена Маланюка. Упиваюся викінченими рядками Леоніда Мосендза, Богдана Кравціва, Юрія Клена, Олега Ольжича, Олени Теліги. Бува у штубі читаю вголос. Хоча, знаю, не до всіх доходить. Дослухається струнких, як грецький Одіссей, наш співак Коля Карпенко. А найбільше Мишко Кириченко. Він знає напам'ять половину «Кобзаря». Інших поезія не хвилює так, як спочинок та їжа. Одначе прозу з моєї книгозбірні читають майже всі. Вона-бо збігається з прозою нашого життя.

Сезон осінніх робіт закінчується. Він відпускає Гринька. Снуємо по плацу поміж штабелями. Він стурбований здоров'ям Володьки. Мені поки що відвідати його не дозволяють. Сумно. Споглядаємо лінивий плин бурої Емс. За нею дрімають напівоголені дерева. І громаддя великих, як наші клуні, бауерських забудов.

– Наробився вчера, як вар'ят, – скаржиться Гринько. – Готую сіно на зиму. Коса гостра, але й луг великий. Най ся шваби дивують – таки викосив сам за єдин день. І то не є вся праця. Є ще боротьба. Мусимо ширити рідну книжку і часописи. Роздмухувати смолоскип української ідеї. Хай світиться!

– Надійшло нове число «Голосу», – повідомляю. – А ще появилася в лагері летючка генерала Власова.

Погляд Гринька насторожується. Голос міцніє:

– Не вірити чужинцям ні півслова. Власне, маємо свою національну ідею. Свій стяг і свою силу. Чого ще треба? Московського хомута на карк? Чи швабську шлею?

– Про те я всім своїм і розтлумачую.

– Послухай, Миха. Шукай приятелів у торфлагері. Перепачковуй туди часописи. Зазнайомся близько там з якоюсь дівчиною. Я маю тут на хуторі краянку гожу. Стефа мені наспівує:

*Живу в Німеччині,*
*Всю думку думаю:*
*Одбилася з роду*
*Тепер пропадаю...*

Та зі мною вона не пропаде. Ми всі не пропадем, коли будемо триматися разом. Окремим народом.

Нам не страшне нуртування хмаровиння. Воно було і буде. Ми не боїмось боротьби. Головне: не відбитися від свого роду.

...Сіються косі дощі. Стежки під міднозолотим та багряним листом. В осінніх туманах заблукали вірші.

Знов веркмайстер посилає мене «нах тонкуль!» (*у глинище!*) Сіра нудьга і мокрі овиди. Розважаємося, як уміємо. Вранці катаємося на вагонетках з-під броку. Летимо, як на пікіруючому літаку. Зістрибуємо перед стрілками. Прекрасна катастрофа! Глиняник певне чує її вдома. Та тепер брязкіт заліза по всьому світі. Ставимо вагонетки на рейки. А майстер вже після нас попідтягує гайки на стрілках. Нахваляється за те упекти нас до концентраку. Чули про той близький Емсляндлагер болотний. Його ще називають Естервеґеном. Та ми не боїмося. Хто ж тоді глину копатиме? Арбайтсамт збіднів. Не скоро нових рабів знайде. А коли й пригонить, то не скоро наловчаться оцю тугу глину копати. Цегельня план завалить.

Однієї неділі привозять кацетників на вантажівках. Кістяки в смугастих робах. З ними чорномундирна охорона з карабінами. Приїхали по цеглу. В'язні бігцем ганяють повні тачки. І по трапу влітають до вагону. Ми вантажимо сусідній вагон. Як помогти нещасним? Забираємо з тумбочок шматки хліба. І розтикаємо непомітно по штабелях. Кацетники хватають цеглу обіруч. А з нею і несподівану здобич. Хто вони? Цивільні чи полонені? Звідки? До нас глухі й німі. Розмовляти заборонено. Розуміємо по їхніх наполоханих поглядах. По хапливій біганині з тачками. Люди з того світу. Кожен з нас може туди потрапити.

Понеділок починаємо в глинищі. Куди не повернись – болото. Запізнілим школярем підходить Глиняник. Майстрові соромно своєї недисциплінованості. Навіть перед нами. Вкрай охляв. Снаги в нього вистачає лиш для лайки. Тож проклинає нас тричі проклятих. За що? З роботою встигаємо. Його слова летять за мокрим вітром. Нам не дошкуляють. Звикли. В гумових штифлях, в дощовиках та зюйдвестках ми байдужі до нотацій. Що нам цей Глиняник? Хрещений батько. Почуваємося вікінгами. Голодними і злими. Дужими зранку і знесиленими до вечора. Вантажимо в темпі. Та ще й рихтуємо потопаючу вузькоколійку. Болото ледь не хлюпається через халяви. Підважуємо ломами колію. Міняємо залізні плоскі шпали на товсті дерев'яні.

– Гей ти, бусурман! – кричить Мишко до Василя. – Якого хрена огинаєшся, мов курва? Ану всі разом! Ану дружно!

– Пішов ти яром! – огризається Василь. – Ось ланець утонув. Шукаю...

Він не спішить. З нього: де сядеш, там і злізеш. А ми, болотні чорти, мусимо рвати жили. За себе й за нього. Поспішаємо, аби встигнути випрямити колію. А мжичка, як з густого сита. Аж тут знову тарабаниться порожняк. Копаємо, копаємо...

Обідаємо у вагончику. Стах привіз холодну баланду. Підігріваємо.

– Ти знов лазив у чужий город? – сварить Мишко Василя. – Коли ти своє пуздро натопчеш? Нас усіх ганьбиш...

– Ну, висмикнув морквинку. Таку, як палець. Ома не збідніє. Щодня торбу пре з магазина. На карточки все дають.

– Тепер вона одна, – мовить Іван Жир. – Внука загребли до вермахту.

– Отого загнибіду Пауля?

– Що він там робитиме? Йому тільки свиней пасти...

Пауля знаємо як хворобливого і затурканого хлопчака. Як і його бабуся з Сибіру. Живе тут чужою серед своїх.

Гріх кривдити стару. Та й тримаємося ми за глинище, як чорт за грішну душу. Не хочеться потрапити у напівтьму цегельні. До пилюги та вологості у гуркотінні пресів. Там час не рухається. А тут ми, як на волі. Бачимо сонце, ранок і вечір. Засмаглі на семи вітрах, рухаємося в просторі. Перед нами поросли чагарями вайди. А далі обсаджені деревами вайди з кіньми та коровами. І завше над головою широке небо. Інколи голубе, сонцем позолочене. Або, як зараз, похмуре і вітряне. З хвилями сивої мжичі.

За покликом гудка миємо в калюжах штифлі. І крокуємо в смерканні до лагеря. Душа прагне затишку, а тіло спочинку. Хоч наші дні не одноманітні.

Зрідка навідуюся до Брунсів. Вони вже не відмовляються від моїх дойчмарок. Розуміють, що мені гроші – ні до чого. Хіба що на споживу. А на таку велику родину, як бачу, пенсії батька-матері не стачає. Я жартома кажу, що міг би свій заробіток програти в карти. А так ось з нього щось і для них пригодиться. А ще ж Брунси мусять давати Райхові внески на трудовий фронт, на перемогу тощо. Наці зменшують оподаткування та відбирають його іншим способом.

Мені любо сидіти у їхній дружній родині і споглядати зацікавлені дитячі погляди. За вечерею вони розпитують мене про незнану Україну. А старий Вільгельм полюбляє згадувати французький полон. Нахапався там французьких слів, як я тут німецьких. І намагається мене просвітити. А навіщо мені французькі, коли я й тутешніх не розумію. Старий – мудрий краєзнавець. Виявляється, у XII ст. південний берег Балтики заселяли слов'яни. Зі сходу на захід жили племена кашубів, поморян, руян, лютичів, бодричів, вагрів. Останні воювали Данію, билися й мирилися з саксами та фризами. Від Шарреля до містечка Фрізойте – 12 верст. Отже, колись сюди досягали слов'янські вої. А їхнє плем'я лужичан подосі займає землі по річці Ельбі. Звичайно, тепер вже онімечене. Дивуюся сміливості старого. За такі історичні екскурси його не похвалили б наці. Читаю це по очах Анни. Та що вдіяти, коли старому хочеться з кимось поділитися своїм знанням. Згадує слов'янських князів Ніклота і Яромира. Та останнього князя Пребислава, володіння якого приєднав до своїх германський імператор Фридрих Барбароса. Ім'ям імператора Гітлер закодував план нападу на Совєцький Союз.

Брунси доброзичливі до мене. Хіба що в погляді Ганса проглядає настороженість. Він, як мені здається, високо піде. Певно, виросте до шарфюрера місцевого гітлєрюґенду, а потім ще вище. У нас такі вибиваються в комсомольські ватажки, в піонервожаті. Якщо дійсність його не схаменує та не привчить до правди.

Фрау Гелена тим часом піджартовує з Ґізели. Каже, що Міхель (цебто я) стане її женихом. Щічки синьоокої школярки палають маками. Від хвилювання здіймаються пуп'янки груденят. Мені ніяково і шкода Ґізели. Смію зауважити фрау Гелені, а всі сміються. Аж регоче найстарша Анна, секретарка в Gemeinde – своєрідної сільра-

ди. Вона має жениха танкіста Тиво (Теодора), який зрідка навідується з фронту. Анна прекрасна рубенсівською вродою. Я пам'ятаю, що на чужу кохану заглядатися гріх. На німкеню – подвійний.

Тут найліпший душевний спочинок. А він ще підкріплюється вечерею та бутербродами в кишенях. В темені ночі глухо гуде небо. Війна не має спочинку.

Іду потай, аби не здибатися з поліцаєм. Думаю про добрих знайомих. Брунси людяні. Вони не бачать в мені ворога, а я – в них. То тільки їхні сини воюють. Може, й села палять. Такий закон війни. Як у цьому світі по правді жити? Щоб на добро відповідати добром.

За мокрим листопадом підповзає сира зима. Вночі мороз сковує глинище. Кайлами здираємо промерзлу шкуру глини. І вантажимо, вантажимо до сьомого поту. Холод додає клопоту. Натягуємо на плечі піджачки та інше дрантя. Патлаті чуби з-під картузів прикривають вуха. В тонких рукавицях мерзнуть руки. Забігаємо до вагончика погрітися. У залізній грубці добре горить кокс. Можна й онучі осушити. У моїх тісних штифлях мороз прихвачує пальці. Печуть. Холодом переймаємося більше, ніж війною. Для нас кожний день береться з бою.

– А хвалили німців, що в них м'який клімат.

– Зима, тверда чи м'яка, все'дно – зима.

– Найкращий клімат вдома. На печі.

Куди не кинь оком – всюди білі овиди. Темні силуети безлистих дерев. Принишкле мовчазне селище. Над глинищем блукає безнадія.

Найкраще зігріває нас обідня баланда. Підігріта на грубці. Гріємося навколо неї, мов собаки в буді. В самотині ми тут вільні.

Майстер Глиняник геть знесилився. Запізнюється до глинища. Зате завзято лається до оскаження. Хоче, аби його завзяття почули на цегельні. Може, його фрау вдома доводить до нестями. Може, він прикладається до пляшки? Має підозріло червоного носа. Подейкують – б'є свою жону щодня. За що і пощо? Бува виганяє нас із вагончика. Зайвої хвилини не дасть погрітися.

– Сидів би собі вдома та грів ноги в духовці.

– Ми й без нього вантажимо.

– Така паскудна натура. Як ні з ким не полається, то й не засне.

– Дупляк. Для вермахту не годиться, то тут воює.

– Застав дурного Богу молитися, то він і лоба поб'є...

– На фронті відступають, а він у глинищі наступає.

Балачки породжують крамольну думку. Відправити би Глиняни-

ка на кранкенблят (*лист хворого*). Так, на тиждень-два. Щоб нерви полагодив. Він допікає нам гірше від морозу.

Вранці знову підморозило. Крізь туман ледве продирається світанок. З цегельні котимо вагонетки з броком. Перед глинищем з імли виринає привид. Глиняник з лопатою. Відразу розпоряджається, куди висипати привезене. Наче ми самі не знаємо. Хіба нам вперше?

На дриншайбі переводимо вагонетку на бокову колію. Підтягуємо обережно до кручі. Ми з Мишком вставляємо в раму по шматку рейки. Кожен наступає на кінець ногою. Глиняник наступає на кінець довгого важеля обома ногами. Ілько з Василем відкривають раптово защіпки. І... ми з Мишком летимо врізнобіч. Вагонетка – з кручі. А Глиняник з важелем – вгору. Поли плаща, як крила велетенського птаха. Під хмари.

Кидаємось до майстра непритомного. Скривавлений. Відкритий перелом шийного хребта. Беремо його за поли плаща. Майстер ще живий. Бігцем несемо до оселі. З нами Стах, що нагодився з машинкою. Навстріч сполохана фрау. Очі в неї сухі. Телефонує до швидкої допомоги.

Кладемо майстра на дивані.

– Міска, ві гоф іх фліген (*Мишко, як високо я летів*)? – шепче.

– Зекс метр (*шість метрів*).

Машина з червоним хрестом з'являється вмить. Та майстер уже не дихає.

Вертаємось до кручі за вагонеткою. Треба ж такому статися! Брок на дні вагонетки примерз. Чому? Хтось звечора підлив водою? Чи сира дахівка сама примерзла? Витягуємо вагонетку нагору. З інших брок сиплеться вільно.

В чорній тривозі минає день. Бачимо, над кручею бродять круки. В чорних шинелях. Майстри наші щось заміряють. Ох, щось вони нам наміряють. Ладуємо цуґ за цуґом. Передчуття небезпеки не вивітрюється.

Ввечері з глинища забирає нас Кажан. Жене до контори. Разом зі Стахом. Блимаємо йому пильно в очі. Щоб там не розпатякував.

Ждемо під дверима. Викликають по одному. Першим – Мишка.

Через кілька хвилин вилітає звідти. Витирає розквашеного носа.

Визивають мене. Різке світло при затемнених вікнах. Посеред кабінету ґестаповець. Струнký, кремезний мордоворот. Руки схрещені на грудях. Палаючий погляд пропікає мене наскрізь. Його блідий напарник щось записує коло столу.

– Цойґен ду (*Доказуй*)! – гримить кремезняк.

Чую тихе пояснення Кажана. Він подає мені крейду. Сміливо підхожу до рахункової дошки. І на коричневому тлі малюю білу вагонетку. Навколо неї «кар'єристів»: хто де стояв. Розповідаю, що вагонетки падають часто. При кращій погоді. Доказую випадковість.

Вогонь у погляді слідчого згасає.

– Раус! Фольгенд! (*Геть! Наступний!*)

Вимітаюся небитим. Хлопці ждуть черги переляканими.

Вечір і ніч овиті страхом. Що нам принесе ранок? Концлагеря нам не минути. На світанку пайка до рота не лізе.

– Раус (*Геть*)! – влітає до штуби лютий Кажан. – Нах тонкуль! Веґ ляуфен! Шнелєр! (*У глинище! Бігом! Швидко!*)

Голос лихий, але бадьорий. Відчуваємо – все обійшлося. До роботи наші кроки легкі. Мов з роботи. Глиняника все одно не воскресити. А вкинути нас до концентраку – зірвати план цегельні.

Нам призначають нового майстра. Новина дивує. Та це ж лагерфюрер Кабанець! У миру – Вільгельм Весальс. Отакої! Оглядаємо широку сутулу постать з лопатою. Йому пасують великі штифлі і довгий дощовик.

– Мойн (*Добрий ранок*), – спокійно вітається. У припухлих голубих очах іскриться усмішка. На сухому зморщеному лиці стирчить ніс – румпель. Націлений по вітру.

Стримано відповідаємо. Кабанець не читає проповіді. Ні з техніки безпеки, ні виробничої. Скидає плаща і підкочує собі вагонетку. Вантажить її глиною, як і всі. Працює вправно. Впізнаємо колишнього «кар'єриста». Разом з усіма зчіплює вагонетки в цуґ. Підсовує ломиком колію. Входить до нас у довір'я. Пробує навчитися наших слів. Але вчителем його стає веселий Мишко. Передусім вчить майстра матюкатися. А потім перетлумачує сказане.

– Ги-ги-ги... Русіш культуріш... – веселиться разом з усіма Кабанець. Попихкує керамічною файкою-носогрійкою. За примовками та оповідками швидко спливає час. Мимохідь дізнаємося про Кабанцевого сина. Він виїхав в Америку ще до війни. Отже, не воює. Розумію. В нашому гурті майстер підстраховується. Все-таки ми для нього не зовсім зрозумілі хлопці. З вовками жити, по-вовчому вити. Та ми на кожному кроці доводимо, що ми роботящі і совісні. Тільки-но невільники. Кабанець часто влаштовує перекури. Відчуваємо, як у глинище вступає спокій. Поміркована праця краща за похапливу з-під палки.

А в штубі з'являється новопризначений лагерфюрер. Невисокий у вермахтівській уніформі фронтовик. Він без лівої руки. На сірому обличчі постійна гримаса зневаги. Шикує нас при ліжках. На кожній наличка з ім'ям власника. Звіряє написане з натурою. Застерігає:

– Імер орднунґ, зауберкайт унд ґегерхен (*Завжди порядок, чистота і слухатися*)!

– Яволь! – насмішкувато вигукує Мишко.

Лагерфюрер підступає до нього впритул. І тикає пальцем у груди:

– Ду! Вашен фусбоден! Гойте! (*Ти! Підлогу мити! Сьогодні!*)

Нам цей солдафон не подобається. Лютує за втрачену руку. Хоча не ми її відірвали. Але куди дінешся? Мусимо слухатися підкинутого месію. Скрізь нам хтось їх знаходить, якщо не маємо свого. «Гер лагерфюрер» – не цукерка. Не вдалося переробити Європу, то береться за нашу штубу.

Одного разу вертаємо з роботи, а в штубі рейвах. Матраци на купі, і хлопці сидять засмучені. А замість наших залізних койок-вагонок стоять дерев'яні.

– Звідки вони взялися?

– З польських штуб. Разом зі шляхетськими блощицями.

– От-такої! Нащо нам їхні ліжка з приплодом?

– А що, для нас і ляхи вже стали вищою расою?

– Авжеж. Принаймі вищою за нас. Та й живуть повище...

У штубі пахне бунтом. Ми дотримуємося лагерного режиму. Але ж не хочеться виконувати безглуздя.

– Я не буду годувати польських клопів своєю кров'ю, – рішуче заявляє Васько Костенко. – За що? Ночуватиму в старій печі.

– Я теж, – приєднується знервований Мишко.

– І я... І я...

Збирається гурток зухвальців. Мене теж штовхає до нього злість. Хто хоче, то нехай зостається. А ми після повірки зі своїми лахами поспішаємо до печі. Добре, що хвіртка відкрита вдень і вночі. Послаблення режиму.

В темній печі тепло. Присвічуємо ліхтариками. Цегляна пилюка по кісточки. Скручуємося по-собачому під овальною стіною і перемовляємося. У грудях холодок. Як покарає нас Однорукий за непослух? Справедливість – вища над усе. Ми її не порушили. В цегельні мовчанка. Нас не шукають. Спокійно засинаємо. Немов у просі на печі у себе вдома.

Вранці заскакуємо до штуби поживитися. Кожен кидається до свого шранка. Там на верхній поличці пайка. Хліб з маргарином. Фрау Кантина справна. Все на місці. Мій шранк крайній. Встигаю схопити пайку. І... зойкаю від удару по плечах. По них гуляє ґумікніпель Однорукого. Лупцює всіх страйкарів. Вилітаємо до роботи.

У глинищі праця посувається мляво. Ми невиспані і скривджені несправедливо. Хоч у кого шукати тут правди? Вона завше в сильнішого. Не можна позбутися відчуття, що ми теж люди. Що ми не в себе вдома. Але й там правди вдень зі свічкою не знайдеш.

Кабанець нас підтримує. Обіцяє поклопотатися в шефа. Хоче, щоб ми вчасно наповнювали вагонетки. Дванадцять цугів за день. Ні хвилини простою. Хіба може перевтомлений справитися з такою роботою? Розповідає, як готував для нас штубу. Ще до нашого прибуття. Як йому нелегко дісталися оці залізні ліжка з солдатської казарми. Лагерфюрером він тоді став несподівано. За наказом націонал-соціалістичної партії, до якої належить. Обіцянка Кабанця нас трохи заспокоює.

Справді, конфлікт пригасає. Наш однорукий пастир Фриц вгамовується. Хлопці ошпарюють окропом польські ложа і відносять їм нагору. Звідти забирають свої залізні. Ляхи з лагерфюрером не сперечаються. Відступаючи на всіх фронтах, німці відступають і тут. Вони – люди мислячі. Передбачають, чим може закінчитися війна. Скоріш за все анархією. Навезли собі рабсили з усієї Європи. А як вона поведеться далі?

Зима зникає непомітно. З весняними променями пересідається мороз. Пливе шматоване вітром сизе хмаровиння. Між ним сяють ополонки голубіні. З неба і торфовиська настає провесінь. Її не зупинить ніхто. Парує земля. Оживають змарнілі вайди. Світ в оновленні. Чекають тепловію голі дерева. Душа повниться надією і прагне доброти.

Напровесні посилюється війна. Заморські бомбовози перемелюють німецькі міста на купи цегли. Втікачі плинуть на села. Їх підселяють до бауерів, до одиноких старих. Цегельня отримує наказ звести негайно два будиночки. Для втікачів з розбомбленого Бремена.

Забудову розпочинають неподалік глинища. За день туди навозять каміння та цегли. І посилають трьох будівничих. Це пан Кулєша, мсьє Жозеф з лагеря французьких полонених і я. Тобто два муляри і гільфарбайтер – підручний робітник. Я зостаюся старшим, куди пошлють, бо мурувати стіни не вмію. За годину «кар'єристи» викопують траншеї для фундаменту і вертаються в глинище. А ми

укладаємо каміння. Біля нас заглядають шеф Брікман, веркмайстер Кажан і ще якийсь кресляр. Щось палко обговорюють, розтлумачують нам: що і як робити. Та й забираються до цегельні.

Смуглявий чорновус, худющий, як жердина, пан Кулєша у нас за старшого. У Польщі працював виконробом. Врівноважений, повільний, подосі не усвідомив слова «шнелєр». Пан як пан. Згадує, що «первше сняданє пшиносілі мі в лужко». Як це в ліжку можна снідати? Не уявляю. На противагу йому Жозеф вертлявий. Невеличкий, жовтолиций з кучерявим чубом під пілоткою. Каже, що він з Тулона. А мені здається, що з Тунісу. Вдача стихійна. Не помітно французької делікатності. Гугняво наспівує шансонетку про дівок. Я «па компрі» – не розумію. Вслухаюся в приспів «мапа тіта фема шері». Хтозна, може, й про дівчат.

Двох мулярів обслуговувати важко. Мої володарі у фартухах, з кельмами в руках. Замішую в ящику бетон і подаю відрами. Підвожу тачкою цеглу. Рухи мої вивірені, жодного зайвого. Робимо й перекури, пильнуючи, щоб веркмайстер не наскочив. Стіни помітно ростуть. Що йому ще треба? Жозеф цікавиться життям совєцького пролетаріату. Німецьку мову знає гірше за мене. Наш голодомор тридцять третього його вражає. Каже, що він страшніший за війну, за газові камери концентраків. Не хоче вірити, що його вчинили свої. А я кагановичів не вважаю за своїх.

Тепловії приносять весну. Я втягнувся у роботу розконвойованих мулярів. Стіни одного будиночка вже чекають покрівлі. Приємно бачити споруду, до якої й ти доклав своїх рук. Та раптом Кажан знову посилає мене в глинище. Перестановки бувають часто. Хтось захворів, а той – перевтомився вкрай. Я не переймаюся переміною. Знову серед своїх хлопців та звичних краєвидів. За деревами проглядаються далечі торфовища. І перша прозелень трави.

Увечері Іван Федоренко просить виручити його. Працює на піску і трохи прихворів. А в старого Каспара, де підробляє, не вичищено в хлівах. У неділю пополудні поспішаю до старого. Опа з омою стрічають, як свого. Ома витирає сльози – загинув син на Україні. Невістка Ельза зажурено поглядає з-під чорної хустини. Мені незручно перед їхнім горем. Беру тачку з лопатою і приступаю до роботи.

За хлівом гомін. Ома з якимись дівчатами скородять грядки. Хто вони? Чую:

– Ти розумієш, стара відьмо? Тільки не даси кляйд, більше не прийдемо.

– Я, я. Ґут. Кляйд іст. (*Так, так. Добре. Сукні є.*) – погоджується ома.

Наші! Дівчата з торфлагеря. І серед них той блакитний погляд з польської забави.

– Дівчата, а чому ви так грубо? Це ж стара бабуся... – докоряю.

Вони червоніють від сорому. Опускають зніяковілі погляди.

– А ми думали, що то француз порається, – виправдовуються. – Часто підробляє у старих.

– Хоч би хто був. А хіба вона вас обдурює?

– Поки що не обдурює. Але скупа. Зайвого слова не скаже.

Мені прикро. Навіщо було втручатися? У мене своя робота. Негарно дівчата повелися. Не сподівався чути таке від своїх.

Вечоріє. Над темним видноколом жевріє стяга неба. Смеркання навіває сон. Вертаюся від Каспара не тільки з бутербродами. У серці несу блакитний погляд. Зніяковілий, соромливий, розгублений. Чому не познайомився? Чом став захищати ому? Це наших дівчат треба боронити. На краю Європи копають торф та ще мусять собі шукати підробітку. Я поважаю їх, хоч і огрубілих на чужині. А до блакитноокої мене переповнює ніжність. З часом забувся смак дівочих уст. Домашнє кохання змарнувала війна. Чи повернуся коли-небудь додому. На згадку приходять рядки зрілого поета Олекси Веретенченка:

*Довго-довго зяяла пустиня.*
*Та весна взяла свої права:*
*Там пробилась квітка жовто-синя*
*І сказала людям:*
*– Я жива!*

Отак і моя любов. Після смутку приходить пора любити. Вона перестріває мене нежданo.

У штубі читають «Новое Слово». Заглядаю й собі. А там – звернення льотчика Героя Радянського Союзу Антокольського. Син відомого поета закликає записуватися до власовської армії. Прямо з полону. А ще цікаві антисталінські, антирадянські вірші поета з татарського батальйону Муси Джаліля. Війна! Хіба може її пересилити кохання? Може. Вірю словам Василя Онуфрієнка з «Дозвілля»:

*Ну, що ж, хай час летить, хай плачуть гони,*
*Хай бурі б'ють прибоями вночі, –*
*Пересурмлять бої, передзвенять мечі,*
*Вогні перегорять, і попіл прохолоне.*

Ліричні душі відчувають закінчення битви. Вона минуща, а кохання вічне. Як і життя людей.

Незабаром отримую листа від Володьки. Запрошує навідати його у шпиталі. На вихідний прошу у веркмайстра пасіршайн (*пропуск*). Гострий погляд крізь окуляри розмірковує: пускати мене, чи ні. Адже я з породи втікачів.

– Ґут. Абер оне ферлєтцунґ, менш... (*Добре. Але без порушень, чоловіче...*)

З пасіршайном, завіреним підписами Кажана та лагерфюрера, поспішаю до потягу. Поголений, у чистому вбранні, у мютце набакир. У кінці вулиці хутко відстібую з грудей «Ost». Той знак у вигляді сердечка ховаю до кишеньки. Тепер я такий, як і всі. Майже рівноправний. На пероні – ні душі. Подаю до віконечка каси гроші і отримую квитка. І вже ось вистукують на стиках колеса.

У вагоні я нікому не цікавий. За вікном миготять нивки і приватні торфорозкопки. Хутірці з двох-трьох будиночків. Гадаю собі, що можна мандрувати, коли б тільки вдвох з Володькою. Та з харчовим припасом. Але куди? Фронт наближається до Львова. Наш план зостається захмарною мрією.

Потяг плавно зупиняється. Невже приїхав? Так швидко? За вікном вокзал з чорним по білому написом: «BarЯel». Вискакую на перон. Прибулих стрічають цивільні й військові. На вулиці запитую дорогу у двох німкень. Розтлумачують, як мені дістатися до того кранкенхаузсу (*шпиталю*). Місто маленьке. Котеджі й двоповерхові будинки. Асфальтові вулиці й хідники. Мій орієнтир – шпиль кірхи. Прямую до нього. Виявляється – монастир. Масивна довгаста будівля. Готичні вузькі вікна. Шпиль дзвіниці підтверджує, що це молитовня, а не замок. Навколо неї залізна огорожа. У три ряди оточують клени, липи, в'язи. Неначе рицарська варта. На гіллі яснiють ярзелені бруньки. На цегляних стінах мереживо тіней. Як у казці.

Широкими кам'яними східцями виходжу до притвору. За міддю окованими дверима високе біле мармурове розп'яття. Людського зросту.

Мимоволі знімаю з голови мютце. З напівтемної тиші з'являється черниця. На косах біла крилатка. Показую пасіршайн і пошепки розпитую, де знайти Володьку. Проводить мене нагору. Миловида, з точеним носиком, але мовчазна. Із застиглим поглядом та сонливими рухами. Мене для неї ніби й немає. Виявляється, оці протестанти не тільки моляться, але й доглядають за хворими. Моя провідниця, сестра милосердя, янгольською рукою показує на двері палати.

Невільницька палата для іноземців чиста і світла. Різкий запах ліків. Чотири ліжка зі сніжно-білими постелями. На бильцях графіки температури. Поруч тумбочки, стільці. У кутку літографія якогось святого. Жодної ознаки бранців.

Від вікна йде веселий Володька. Рука на перев'язі. Вітається:

– Ну, доброго дня! А я тебе виглядаю з бокового входу.

– Будь здоровий! – обережно обіймаю його за плечі.

З ліжок оглядають нас три пари очей. Вітаюся з ними кивком голови. Для них цікава наша стріча.

– Поможи мені переодягнутися, – просить Володька. – Підемо прогуляємося. Мене, ходячого, випускають на природу.

Його долоня розп'ята на диктовій дощечці. Забинтована, як немовля, в рукав не влазить. Напинаю його плечі піджаком. По дорозі східцями донизу Володька не вгаває:

– Немає з ким погомоніти. Зі мною два поляки і серб. Травмовані, відлюдькуваті. Я для них – совєцький.

Внизу знайома черниця. Володька прохає в неї дозволу на шпацір. Мовляв, камрад у госте навідався. Вона мовчки погоджується.

Мене дивує її довіра та наша куца воля. З відкритої хвіртки виходимо на хідник. Місто купається в сонячному промінні.

– Як тобі тут? Щось маєш нового?

– Як у Бога за пазухою. Коли б тільки рука не боліла. Зараз підемо на юнацьку стрічу. Таємну, – він притишує голос. – Нас приймуть до свого гурту. Українського.

Душу переповнює радісне передчуття. На прямих хідниках гуляють тепловії. Розповідаю Володьці цегелянські новини. Вітає нас з бунтом проти лагерфюрера. Ми перемогли. Відібрали назад від поляків свої ліжка. Йому хочеться «додому», проте рука погано заживає. Хтозна, коли його випишуть.

За містом повертаємо в переярок. Невдовзі воно ховається за схилом, лиш шпиль кірхи видніє. Перед нами вигрівають боки поля. Зеленіє озимина. А за крутосхилом виглядає гайок. Високі осокори, граби, дуби, ясени брунькують. На супіску молоді сосонки. Як давно ми не були в лісі. Бодай у такому маленькому.

Із-за стовбурів виходить Гринько. Мужній, веселоокий.

– Слава Україні!

– Героям слава!

– То як ся маєте? Шо-сте воліли, те й дістали. Прибули на збір.

Справді, біля сосонок бачимо гурток хлопців з дівчатами. З цікавістю оглядають нас. Підходимо і вітаємося з кожним за руку.

За вилогами піджачків барвисті вишиванки. Серед всіх народів світу впізнаєш своїх.

– А ту німаки нас не злапають? – побоюється котрась із дівчат.

– Най Бог боронить. Там є наші на чатах. Зараз прибуде провідник «Михась», і почнемо.

Дівчата бауерські, засмаглі на вітрах. Відверті, доброзичливі погляди. У хлоп'ячих очах впевненість і рішучість.

Раптом із-за дерев з'являється невисокий кремезний парубок. Як видно – провідник «Михась». Бадьоро вітається:

– Слава Україні!

– Героям слава!

Правиця провідника тверда і тепла. Він кожному сміливо дивиться у вічі. Незворушливо, допитливо.

– Бачу, що всі тут. То не гаймо часу, – голос його міцніє, дзвенить у весняному повітрі. – Друзі! Нині ми зібралися тут на велике свято. Сьогодні день народин нашого великого пророка Тараса Шевченка. Хоч би куди нас доля закинула – він щодня з нами. Ми ніде не забуваємо його віщого слова. В своїй хаті, своя правда, і сила, і воля! У цій війні боремося за Соборну самостійну українську державу під проводом Степана Бандери. Боремося всіма способами і засобами, як хто може, за волю рідної Нації. Будьмо відважними і чесними. У борні перемагає дужчий. Гартуймо силу. Треба більше діяти. Наш шлях небезпечний, але манна з неба не впаде. Не покладаймося ні на кого. Єдністю і силою волі творімо власну перемогу. Наша Спілка Української Молоді велика і згуртована. Вона підпирає революційну Організацію Українських Націоналістів завжди на кожному кроці. Отож від старших друзів мусимо вчитися залізної дисципліни та активного, невтомного чину. Не біймося невдач і ризику. Остерігаймося байдужості і бездіяльності. Бо то прикмети рабства. Зостанемося вірними ідеї Нації до смерті. Не здаваймося нікому, хоч би проти нас був цілий світ...

Слова провідника підносяться високо-високо. Під блакитне широке шатро неба. У золотий сонячний розмай. Здається, від них лопаються на вітах бруньки. І вистрілюють першими листочками. Душу заповнює любов до далекого покинутого рідного краю. Серце готове вирватися з грудей. Добре бути молодим у такому милому товаристві. У гурті, збратаному однаковими помислами.

«Михась» розповідає ще про нашого батька Тараса. Декламує його гарячі строфи. Крицево зблискують його сірі очі. Після його промови стишено зачинаємо «Заповіт». Щоб не почули в місті. Здій-

маються у дівчат груди. Одна з них тримає розгорнутого «Кобзаря». Пророк у шапці та кожусі не самотній. Дивиться на своїх нащадків мудро. З вірою у їхню міць. У хлопців суворішають погляди.

Потім промовляє Володька. Збентежений почутим розповідає про наш Тарасів край. Про влаштований більшовиками голод тридцять третього. Згадує репресії та розстріли. Викриває сваволю сталінців, комуністів та енкаведистів. Я не можу зостатися німим слухачем.

– Прошу друзів послухати мої вірші, – звертаюся до всіх. І кидаюся в декламацію, мов у воду бурхливого потоку. Відчуваю, що виходить занадто м'яко. По тичинівському, хоч і про вояків УПА. Не маю металевого дзвону в голосі. Одначе в очах слухачів світиться вдячність. Оплески схвалюють мою лірику, як і промови попередників.

– Друзі мої! – звертається провідник. – Мусите знати, що оці хлопці з Великої України не просто остарбайтери. Вони проявили себе у боротьбі за волю української Нації ще вдома. Приймемо їх до своїх лав?

– Приймемо! – зводяться долоні.

– Назвіться. Ваші псевдо?

Ми їх визначили заздалегідь:

– Я Михайло «Леміш».

– Я Володимир «Бадрак».

– Старшим осередку у них «Лемко».

Дівочі руки пришпилюють нам до піджаків жовто-блакитні банти. А потім ще й значки тризуба. Руки ті не чернечі, а робітні, огрубілі, міцні. Хочеться їх цілувати.

Рідність гуртує нас у тісне коло. У півголосу лунає спів:

*Ми гайдамаки, ми всі однакі,*
*Ми ненавидим вороже ярмо,*
*Йшли діди на муки, підуть і правнуки,*
*Ми за народ життя своє дамо.*

Освячена піснею, моя душа здіймається до небес. Після цієї молитви хочеться кинутися у борню. В запеклу, затяту непокору ворогам. Від Сяну до Дону. Буде українська Україна! Буде!

Розпрощуємося. Розходимося поодинці, по двоє. Конспірація. Несемо завзяття в люди.

## 7

У редакції журналу «Дозвілля», як на вокзалі. Кімната заставлена пакунками, валізами, ящиками. Справжній розгардіяш. Хоч у ній ще розмовляють дві живі душі, та відчувається дух поспішного від'їзду. Майже втечі. Дух спустошення.

– Вальпургієва ніч. Я ледве пережив... Жоден месершміт чи фоке-вульф не піднялися на перехоплення, – схвильовано мовить поет Ігор Костецький. Стоїть перед вікном з переплетеними на грудях руками. Чіткий профіль і рання сивина роблять його подібним до розчарованого рицаря. Збентежений погляд блукає в холодних хмарах. Вони застигли над притрушеними порошею дахами. Немов роздумують: куди пливти далі? Подекуди у їхній мерзлій ріллі снуються чорні дими погару. – Боюся ось так загинути безглуздо без сліда. Хіба ти про це не думаєш, Василю?

– А мені не страшно, – озивається колега Василь Онуфрієнко. Крізь скельця масивних окулярів у темній оправі розглядає книгу. Вірші Ґете такі привабливі. – Я навіть не спускаюся до бомбосховища. Що має бути, того не минути. Треба лише встигнути заримувати свої почуття. Та ще перетлумачити на рідну мову чужих поетів. Ось послухай, як я переклав рядки Йоганові. Ось: *«Кажуть, неначе статуї мені: Що ти зазнало, дитя, в чужині?»* Неначе про нас. Правда?

– Справді, біди не оминеш. Ні вдома, ні в гостях. Але ця ніч була особливо пекельною. Томі розбомбили тюрму на Плецензее. Розбіглися в'язні. Кажуть, що бомби зачепили й Тірґартен. Цим скористалися звірі.

– Нехай доля буде милосердною до бранців.

– О Боже... Що таке пекло в порівнянні з цим? Рейки на цій Шарлотенштрассе поскручувало вузлами. Трамваї не ходять. Я добирався пішки. І хтозна, що страшніше. Бути похованим під руїнами чи загризеним левом, що втік із клітки?

– А хіба ми не в клітці, Ігоре В'ячеславовичу? – Василеві очі сміються за скельцями. А тонкі уста міцно стиснуті. Ніби не хочуть випускати зайвих слів. Та як ти їх втримаєш?

– Формально. Проте, наш європейський дух розкутий. Тут можемо говорити й писати, експериментувати. Тобто творити новітню літературу. Ступити нарешті крок уперед від нашого зачучверілого хуторянства. Не можна вічно тупцювати навколо білих хаток. Примітивно оспівувати лише світанки з шляшками та вітряками. Доки

будемо перти плуга затурканого етнографізму? Майбутнє за урбаністами. Українська література має влитися у світову. І тексти в єдиному руслі.

– Ну то й що ми з того коктейлю будемо мати? Переможний смак та запах чужинства? Куди ж подінеться наша душа? Ще вчора нас тягнули до такого інтернаціоналізму. «Все пролетаріі – братья». Тільки ми чомусь серед них найменші...

Василеві роздуми Костецькому не подобаються. Рвучко відступає від вікна. Крокує по кімнаті, як на кону перед глядачами. Широко і натхненно. Жести витончених пальців розтинають повітря. У грудях клекоче гнів. Ці вперті селюки – тугодуми та й годі. Нічого не навчилися. Та байдуже. Європа їх вже перековує.

– Інтелект треба розвивати, Василю. Ми належимо насамперед вселюдскості. Література наша і музика також. Мій батько – на прізвище Мерзляков, народжений в Башкирії, хіба мало зробив для України? Вивчив не одного оперного співака. І мама з польського роду Костецьких ніколи не цурається всесвітньої культури. Хоча добре знає і любить українську. Тож маю спадкове уподобання. Вчився в театральній студії на зразках світової драматургії. Як режисер готував акторів у театрах Ленінграда, Москви та на Уралі. Навіть трохи працював на кіностудії Довженка. Але не застряг у провінціалізмі. Корінний киянин, я завжди вітаю всілякі новації. Від футуризму до модернізму. Будь-який поступ уперед. Подалі від архаїчного кохання на перелазі.

– Куди ж нам поступатися? У босяцьке болото Маяковського, Бурлюка чи Семенка? Їхні витвори не можуть бути нам дороговказами. То все пишномовні фізкультвправи літературних хуліганів та арії скандалістів. Далеке від українського світобачення пустодзвонство.

Костецького такі визначення зупиняють. Важко переконувати неотесаних піїтів. Се-ело-о-о. Далі видимих обріїв нічого не бачать. А просвіщати треба.

– Василю, не закипай. Я не повністю відмітаю надбання української класики. Сентиментальної, зарюмсаної, зрідка бунтівної. Одначе час не стоїть на місці. Все: наука, культура, техніка – рухається вперед. А нам що робити? Вертатися до традицій? Під ріднесеньку солом'яну стріху? Милуватися запахом коров'ячих кізяків?

– Село тисячоліттями себе одягало, взувало, обороняло, годувало та оспівувало. Своєю працею воно тримало півсвіту. Розбудову-

вало міста. І витворило чесну віковічну духовність. Потопчемося по його моральності?

– Ну й що? Пора прислухатися до творчого голосу всесвіту. Скажімо, до барокової вимови Шекспіра. До новаторства. Ось послухай мого перекладу з того англосакса:

*Од слонця ніц в очах моєї пані,*
*Кораль ружанець рожевіш від губ,*
*Ґдиж сьнєґ єсть бялим – в неї перса тьмяні,*
*Ґдиж влос єст дротем – з дроту в неї чуб.*

О! Відчуваєш новацію? Оригінальний експеримент!

– Нам нема чого бавитися експериментами. Розвиватимемо традиції нині і в будучині. Маємо у всьому власний самобутній шлях. І впевнено крокуємо ним.

– Де ж ті кроки? Чи не в примітивному мисленні початківців «Дозвілля»?

– Це не примітив, а органічний згусток мислі і почуття, відваги і надії. Ось хоч би це слово Герася Соколенка про Україну:

*В золотому ореолі*
*Ти гориш віки.*
*Бачу я, як скачуть полем*
*Буйні козаки...*

– Вражає, хоч і заполітизовано. І не відчувається пульс Всесвіту.

– А ми й не сушимо собі голови, скажімо, клопотами Африки. Та й не відстаємо від сучасності. Вслухайтеся в поезію Євгена Маланюка. Вона перевершує голоси поетів всієї Європи.

Костецький втомився сперечатися. Полеміка затухає. Перед вікнами снується чорний дим нічного бомбування. Поспішають пішоходи на хідниках. Короткими сигналами перегукуються авто. У всьому звучить тривога. Від Яновіцбрюке озиваються самохідні баржі. Берлін живе насторожено і невпевнено. Зі стін волають метрові літери готики. Попереджують: «Feind hцrt mit!» (*Ворог підслуховує!*) А що тут слухати? Всі розуміють: війну програно. А за життя треба триматися. Кожна жива душа того прагне. Це не легко, якщо проти тебе навіть святе небо. Не відмолитися.

– Коли перебираєтеся? – порушує Костецький прозу дня.

– Може, сьогодні, може, завтра. Шрифти вже поїхали з багажем.

– Далеко?

– Невідомо. Кудись на південь. Тільки шеф знає.

– Правильно робите. Рано-пізно редакцію тут накриють томі. І зроблять з неї, як колись древні з Трої, купу гною.

– Деякі відділи райхсміністерства пропаганди вже виїхали.

– Я теж готовий тікати подалі від пекла. Хоч сьогодні. Треба забігти ще в «Голос» до Богдана Кравціва. Там гонорар мені належить.

– А як ви з «Пробоєм», Ігоре В'ячеславовичу? Підтримуєте зв'язки з Прагою?

– Аякже. Маю там дюжину знайомих.

– А мені редактор Степан Розсоха не відповідає. «Пробоєм» заборгував гонорар і забувся.

– Скупий лицар. А може, суєта суєт заважає.

– Нагадайте йому за мене, прошу.

– Гаразд. Гонорари треба збирати, поки вони є. Йдеться до фіналу. А так хочеться побувати в Києві.

– А мені на Полтавщині. Оці кам'яниці в'їлися мені в печінки. Немає кращої столиці, як моє село Кишеньки. Там, де Ворскла впадає у Дніпро. Подосі чую стукіт батькового чоботарського молотка. І голос його скрипочки на весіллях. Там я закінчив десятирічку і пробував поступити до Харківського Комуністичного Інституту Журналістики. Не допустили. Став викладати українську мову та літературу за Дніпром у селі Озерне. Платили 325 крб., а за квартиру з харчами віддавав 125. Вернувся вчителювати до свого села. Заочно закінчив мовно-літературний факультет Кременчуцького Учительського Інституту. Окомсомолився там. Моє віршування привело мене до редакції райгазети «Соціалістичне село». Вірші мої друкували й обласні газети. Побралися ми з Марією, а тут – війна. До армії не взяли, як короткозорого. Зате німці завезли нас обох аж до Андернаху на Райні. Там на заводі грукіт-стукіт, гази та дими. Думав, що не витримаю темпу. Послав свої вірші у «Дозвілля». Вони виявилися рятівним колом. Редактор ледве витягнув мене з Марією до журналу. Спасибі йому за добре діло.

Як після сповіді, Василь полегшено зітхнув. Перед дорогою хотілося комусь розповісти про себе. Час такий, що можна пропасти безслідно.

– Розумію твої намагання досягти успіху, Василю. У нас творчість часто вбивала автора. А тут, як бачиш, помагає вижити.

– О, як хочеться ще побродити лугами надворсклянськими! Пити голубу далечінь краєвидів. Збирати пригорщами ожину. Тому й сумую:

*І я вернусь колись, й не свято*
*Прийдеться, може, там знайти –*
*Зустрінуть вже не батько й мати –*
*Дубові вклоняться хрести.*

– Мені твоя ностальгія близька. Хіба ти думаєш, що я не люблю села та його неповторні пейзажі? Поклоняюся йому від усієї душі. Тому мені не дає спати одна ідея. Остарбайтери здебільшого із села. «Дозвілля» не може задовольнити всі їхні духовні потреби. А почнімо випускати газету селянського профілю. Широкоформатний тижневик або й двотижневик, як «Дозвілля». І назвемо його просто: «Земля». Га? То як?

– Думка спокуслива. Цілком підтримую. Але чи погодиться на таку затію Міністерство Ost? Звідки взяти гроші?

– Безперечно до ґебельсового Міністерства пропаганди просити не підемо. Не дадуть. Треба шукати деінде.

– Тоді звернемося до Краківського Українського Центрального Комітету Володимира Кубійовича. До своїх. А ще зручніше – до Українського Національного Об'єднання тут у Берліні. Сподіваюся, що полковник Тиміш Омельченко нам поможе. Хоч німці й заборонили УНО піклуватися остарбайтерами, а дозволили – тільки емігрантами з першої війни. Національний Фонд УНО має кошти. Видає не тільки «Український Вісник». На його дотацію виходить «Голос» Богдана Кравціва. А ще з його допомогою тримається Український Вільний Університет у Празі, Український Технічно-Господарський Інститут у Подєбрадах, Культурно-Наукове Товариство та Укрінформбюро. Було б добре домогтися задуманого. «Дозвілля» дедалі більше пригноблює цензура. Часто вибілює цілі сторінки. Забороняє публікації політичні, ідеологічні, економічні. Дозволяє виключно літературні.

– Це методи всякого зверхника. Отже – домовились. Селянських дітей варто призвичаювати до цивілізації. Сьогодні ж розпочну шукати реальної допомоги. Не буду у вас засиджуватися. Ну, бувай здоров!

Костецький бере свого пузатого портфеля і прощається. Його рука в потиску холодна і млява. А серце неспокійне, ворохобне, гаряче. Він завше в пошуку. Живе мистецтвом слова. Щоправда його творчі словосполучення якісь штучні, вигадані. Василеві годі їх збагнути відразу. Подосі в пам'яті застрягли якісь обривки його перекладів з Паунда. Вони важко сприймаються, мов суха рілля:

*Світанок на пробуд леготить у далекій прохолоді повітря:*
*Росяна мряка тьмарить у траві рух блідих щиколоток.*

Ну, їй-бо, на городі бузина... Що воно таке? Краєвид чи стан душі? У кімнаті вже Костецького нема, а його неспокій присутній. Ні, поет не повинен писати для всевідаючих спецпоетів. Або для рафінованих критиків та естетів. Пристрасного і зрозумілого слова прагне простолюддя. Ми ним породжені. Всіляка словесна еквілібристика не що інше, як самозакохане споглядання себе в дзеркалі. Міщанське. Місто пригнічує почуття і думку. Кам'яниці заступають сонце.

Роздуми водять Василя між пакунками, як неприкаяного. Роються розбентежені спогади. Ввижається вечірня Полтава з каштановими алеями та музикою в саду. Десь за околицею шумлять густі жита і шумить Ворскла. Милі, незабутні юнацькі будні. А там, за овидами, рідне село. У полях ніжна лірика переджнив'я. Та косовицю розпочала війна. Гуркотіли колеса підвід з колгоспного двору канонадою. Плакали прощальними піснями дівчата. Тяжкий шлях у неволю.

Нараз спогади розлітаються всюдибіч. У двері вривається Всеволод Біленко. Розчервонілий та бадьорий:

– Пугу-пугу козак з Лугу! Ти ще тут не замерз?

– Як бачиш, гріюся. Здоров був! Тиняюся між Європою та Україною.

Рука у Всеволода міцна. Здатна тримати молота, а не тільки перо. Над білявою гривкою збите набакир мютце. Виразне лице з світловолосими бровами. Примружені блакитні очі сміються:

– Як пережив бомбування? То, може, заглянемо до біршафту? По гальбі пива сьорбнемо. Га?

– Ні-ні. Ти ж знаєш, що вживаю тільки за обідом. Роботи зараз нема, та шеф може покликати.

– А я ночував в остлагері. Та вже встиг наробитися, – Всеволод підсідає до столу. – Трамваї не ходять. Розбомблено й підземку. Мішок листів припер з поштамту. Тачкою. Заніс до шефа. Нікому не довіряє читати першому. Хоч сам переглядає по діагоналі. Тільки в деякі вчитується.

– Люблять «Дозвілля» читачі.

– Не всі. Є такі, що ненавидять. Б'ють поклони товаріщу Сталіну. Розкомсомолити національно несвідомих тяжко. Задовбали їх удома.

– Та ні. Грамотніші прагнуть самостійності України...

– І розуміють, що нам її ніхто не дасть. Державу можна збудувати тільки своїми руками. А наша пропаганда слабкенька.

– Бо цензура муштрована.

– А-а, що там балакати. Треба щось робити. Може, ввечері гайнемо на Фридрихштрассе. В російський ресторан «Медведь». Там з усієї Європи журналісти товчуться. То як? Що, катма дойчмарок?

– Ти вгадав. Їздили вчора з Марією на Алєксандерплац. Теж всеєвропейська товкучка. Барахла всілякого повно. Купили мені шкіряний реглан за 700 марок. А Марії за 300. Всі гроші, які збирали, потратили. Виглядаємо зарплату.

– Я теж маю ось куцу шкірянку. Як у більшовицького комісара. Але грошей на нову не збираю. Відсилаю матері та сестрі, вивезених з останнім набором. Бідують на заводі. А визволити їх не вмію.

– Така наша доля нещаслива. Українці завше потрапляють з трясовини в болото.

– Нація мусить кувати власну долю. А інтелігенція світити їй путь.

– Що вдієш. Свідомих у нас мало та й ті роз'єднані. Щойно заходив сюди Костецький. Український інтелігент і... всєчєловєк.

– Скажи так: українець за формою, а космополіт за суттю. Зневажає громадянський напрям літератури. Бавиться крем'яхами словес.

– Я йому те й казав. Який світогляд розбудовуєте, питаю.

– Він сповідує авангард, який руйнує душі. З того вилупиться тільки диявол Апокаліпсису. Народ знемагає в боротьбі за волю. А такі першопроходці, я би назвав – «пєрвопроходімци», пригощають його блекотою. Артист Костецький з подвійним дном. Відьмак. Не вірить у самостійну Україну. Слизький вуж. Б'є поклони папі римському і московським шовіністам. А найбільше світовим циркачам, що спрямовують українську культуру до бедламу. Ми ж самобутні. Навіщо нам когось копіювати?

– Не будемо, хоч нас так мало.

– Та невже? У кожному селі є свій Сосюра і свій Тичина. Вони ростуть, як гриби після дощу. Та їх обламують більшовики. Шукаймо таланти серед остарбайтерів. Чистих, як ранкова роса. По обіді поїду в остлагеря на Адлєрграф, на Вільгельмштрасе, на Марієнфельд. Беру дещо з газет. Хай читають та ума набираються.

– Запізнюємося ми. Адже йдеться до фіналу. Дехто поглядає за моря-окіяни...

– Чого вони там шукають? Герась Соколенко ясно сказав:

*Ей ви! Відчиняйте двері ці*
*Революційним вітрам:*
*Америка – Америці, а Україна нам!*

– Щось від нього ні слуху, ні духу. Загубився десь на сілезькій цегельні. Відчайдушний козак. Двічі потрапляв за німецькі ґрати. То його визволяв Улас Самчук, то сам втікав... А віршує, як пророк.

– Ось бач. А народився на волинській Кам'янець-Подільщині. І совєцька школа не обламала його.

Василя неспокій тягне до вікна. Хідники переповнені людом. Здебільшого військовим. Ніби вже фронт під Берліном. Серед цивільних авто сновигають закамуфльовані військові. Котяться бронетранспортери. Берлін поспішає жити, бо вночі не дадуть. Для багатьох це останній день. Кожна ніч розкриває над містом бомболюки. І висипає на кам'яниці смерть. Місто планомірно розстрілюють бомбами англійські ескадрильї. Люфтваффе нічого не можуть вдіяти. Винищувачі не злітають у небо. Всюди капут.

Тяжкі думи кружеляють, ніби літаки. І кожен намагається зайти ворогові в хвіст. А вдарити в гриву.

– Викинь ти всі клопоти з голови, Василю. Журба ніколи нічого доброго не посіяла. Якось воно буде. Ще ніколи не було так, щоб нічого не було.

Раптом Всеволод весело заспівує:

*Тече річка невеличка з вишневого саду-у-у...*

А Василь вчасно підхоплює:

*Кличе козак дівчиноньку собі на пораду-у-у...*

Їх немов почула Марія. Вривається до кімнати та з порога:

– Сидите тут, байдики б'єте. З вас роботи, як з цапа молока.

– А що робити? – дивується Василь. – Все упаковано.

– Хлопці, редактор кличе.

Кабінет шефа через коридор, напроти. Разом з вітанням хлопці вносять осяяні піснею обличчя. Неспокійний блиск очей.

Редактор Спиридон Микитович Довгаль, як завше, за столом. Посивілий колишній сотник Вільного Козацтва з чернігівської Носівки з широкою лисиною здивований. Від чого хлопці такі зраділі? Перед ним письмове причандалля, чорний телефон, копички листів та купа журналів. Під склом поштівки з акварелями Ждахи. Барвисті вітряки та хати в гаях, козаки з дівчатами. Все серцю любе. На сейфі в кутку теж наскиртовано «Дозвілля». На стіні біля вікна мапа Райху. Поруч літографія «Шварцвальд». Тільки бентежний Тарас Шевченко споглядає з портрета на чужинський ліс докірливо. За рамкою жмут засушених сокирок та волошок.

Доброзичливі уважні очі редактора з хитринкою. Він запрошує:

– Сідайте, козаки. Занудьгувалися? Як перебули цю ніч?

– З лихом пополам. Найгірше – ждати, – каже Всеволод.

– І доганяти, – додає Василь.

– Вірно, – у голосі редактора радість. Стримують усмішку тонкі уста. – Отже, нарешті діждалися. Маю дзвінок згори. Їдемо сьогодні. Наш потяг о восьмій вечора. За нами прийде машина.

– А куди?

– Аж під Рудні гори. Неподалік Карлсбаду. Одним словом – Саксонія.

– Чудово. Звідти до Праги можна пішки дійти.

Редактор витягає з шухляди папери:

– Ось вам дорожні документи і гроші. Глядіть, нічого не забудьте. Візьміть з собою харчі та дощовики. Якщо бомбуватимуть, то передусім спасайте валізи.

– А Леонід Полтава з нами їде?

– Ні, певне з Гетьманом. Він же там помагає газету робити. Та й Ганна Черінь з редакцією «Голосу».

– Кажуть, що Гетьман хоче зібрати всі українські сили...

– Де велика рада, там рідкий борщ. Отже, штаб «Дозвілля» буде в тихому місці. Але спокою не буде. Мусимо посилити працю. Від нас залежить національне усвідомлення мільйонів остарбайтерів. Війна завершується. Рано чи пізніше, а молодим українцям стелиться дорога додому. Вони понесуть з собою національну ідею. Підуть за покликом Тараса: «*В Україну ідіть, діти!*» Свій обов'язок перед нею ми виконаємо справно.

– Аби тільки ніхто не перешкоджав, – підтримує Всеволод.

– Будьте обачними. Не забувайте закони військового часу. Щодень вони стають жорстокішими. Шеф канцелярії НСНРП Борман наголошує: за пораженські чутки, анекдоти, листівки – розстріл. Місцевих газет навіть не допускають на фронт. Добре думайте перш, ніж щось публікувати. Нам і так щономера цензура вибілює сторінки. Шукаємо їм послушнозаконних замінників.

– Не втручаємося у внутрішні клопоти Райху, – погоджується Василь.

– Вірно. Дотримуємося постанови Міністерства пропаганди. Не друкуємо власних політичних чи економічних, та й військових, оглядів. Лише рекомендовані витяжки з центральних газет. Здебільшого з офіційного часопису «Vqlkischer Beobachter».

– Остарбайтери й так знають про тотальну мобілізацію від 16 до 65 літ чоловіків та від 17 до 45 жінок. Бачать, що на продуктові карточки менше видають жирів, м'яса й хліба, – каже Всеволод.

– Хай знають. Та нам втручатися у це – зась, – редактор підводиться і дрібними кроками ходить з кута в кут. Думи його теж натикаються на глухі кути. Обставини варто знати збоку, а не лізти у святці Райху. Щойно його уповноважений з праці Заукель видав нову постанову. Нею закривається все, що не працює на військову економіку. Насамперед ресторани, готелі, ремісничі фірми, деякі магазини.

– Дійде черга й до часописів? – допитується Василь. Але Всеволод його заспокоює:

– Нас не закриють. Остарбайтери працюють по 14–16 годин на добу. А ми їхня духовна опора.

Редактор знову сідає за стіл. Хочеться взяти важку голову в руки. Та розслаблятися перед хлопцями не можна. Тут теж фронт. Український національний. Слово – теж зброя. Казала Леся Українка: «*Слово, чому ти не твердая криця?*» Слово варто гартувати. На жаль, для того обмаль часу. Хоч війна й затяжна. Для німців вона закінчується. Для українців тільки починається. Слово – це наказ:

– Отже, о сьомій вечора всім бути в редакції. Все.

Всеволод з Василем покинули кабінет.

Самота не полегшує душі редактора. Хлопці – надійні журналісти. Войовничі. Пригадуються власні парубоцькі літа. Неспокійні, ворохобні з вуличними бійками. Від співочих вечорниць звабила «Просвіта». Там усвідомив: треба битися за Україну. Тоді у юність ввірвалася революція 1917-го. Земляки здобували собі владу. Напочатку химерну, слабовольну, але свою. До Центральної Ради потрапило чимало крикунів та баламутів. І містечкових баришів, і московських коробейників. Нащо їм українська самостійність? Кожний із них шукав зиску для себе. А він разом з друзями шукав його для України. Навчання в університеті зосталося мрією. Військові вправи в гімназії та солдатська муштра навчили його володіти гвинтівкою. З коша Вільного Козацтва він потрапив до регулярного війська УНР...

Тепер ось тут, за столом, його фронт. Не менш жорстокий, підступний і небезпечний. Треба зуміти здолати перепони і рогатки передусім наці. Аж потім можна досягнути до молодих сердець остарбайтерів. Він ніколи не виходив з бою. І зараз його оточують згадки.

...Мете свинцева хуртовина в полях Лівобережжя. А він, сотник двадцятого куреня, піднімає козаків в атаку. Має з собою єдиний скарб. У планшеті Шевченків «Кобзар», патронташ з обоймами та гостру шаблю. Житнім прибоєм накочуються лави: «За землю! За волю! Слава-а-а-а!» Земля удобрена потом і кров'ю. Вона в порепаних руках зсутуленого за плугом батька. У долонях посивілої за роботою матері. Атака, як стріла. Рве вітер буйні гриви огирів. Падають козаки під перехресним вогнем. І земля щодня п'є їхню кров.

А Центральна Рада базарує. Не поспішає наділяти селян землею. Політикувати – не ціпом махати. Тут треба хитромудрої кебети. А що скаже на те все Врємєнноє Правітєльство Керенського? Як подивиться на новації світ? Кажуть, що ми цивілізовані, а не хахлимазниці. У Раді кипить партійна гризня. Вони затоптують народні інтереси, а вивершують свої. Їм до душі давньоримське гасло: «Розділяй і володарюй!» Ділять громаду на шматки. Приглядаються, щоб поділити лани. Разом з орачами. А за що ж гинуть козаки? Боже праведний! Звідки беруться такі народопродавці? Навіщо знесилюють державу? Винниченко проповідує, що не треба нам регулярного війська. Вистачить і міліції. Для розгону демонстрацій? Есери, есдеки, федералісти і бундівці витирають ноги об незалежність держави. Балаган центральнорадців не хоче розривати пуповини з Московщиною. Збирає військові, селянські, вчительські та інші з'їзди. І глушить демагогією голос праведного українства. Хтиво підтанцьовує перед Керенським. Та перед світовими грошовитими мішками. Державної національної політики нема. Самостійників Міхновського відтіснили від трибуни. І більшовицька революція в Росії не змогла протверезити радців. Щойно четвертим Універсалом 9 січня 1918 р. Центральна Рада проголошує самостійність недобудованої споруди. Обіцяє скликати Установчі Збори, на яких «рішити про федеративну зв'язь з народними республіками колишньої російської імперії». Дехто з Ради контактує з більшовицькими комісарами. Неспроможна відвернути червону навалу, Рада запрошує на поміч німців. Відтоді ешелони з українським добром помчали не на Північ, а «нах Дойчлянд». Заможні хлібороби проголошують Гетьманат. Павло Скоропадський все робить для зміцнення держави. Але демократи, запрошені до його уряду, відмовляються від співпраці. Вони, виявляється, більш соціалісти. Вони вірують у вчення онука двох рабинів – Карла Маркса. І піднімають повстання проти Гетьмана. Більшовики теж проповідують соціалістичний земний рай. При ньому, мовляв, усі будуть рівними

і нагодованими. Затуркане демагогами українство запекло воює між собою. У лавах різних армій.

Й досі чується кулеметний клекіт братовбивства. Петлюрівська Директорія проганяє Гетьмана, а її витісняють більшовики. Українці у військах Петлюри, Троцького, Денікіна, Махна, Шкуро, Краснова та десятків різновіруючих отаманів винищують один одного. Немає свого Бісмарка, щоб об'єднав їх проти ворогів. А сусіди гріють руки з того вогню. Поляки претендують на Правобережжя для Жечі Посполитої «от можа і до можа». Румуни зазіхають на Буковину, Молдову, Бессарабію. Та ближнє Причорномор'я. Стара курва Антанта вже підраховує зиски від запроектованих концесій на багатства Наддніпрянщини. У кільці зрад, хвороб, голоду знемагає українське військо. Скорочується територія держави, як шагренева шкіра. Куди не кинь, всюди клин. Стрільці УГА переходять до Денікіна, а потім до більшовиків. За наказом Петлюри розстрілюють талановитого полковника Болбочана. Петлюру намагається заарештувати отаман Оскілко. З ворожого трикутника смерті шукають виходу козаки генерал-хорунжого Юрка Тютюнника. Вогненна заметіль витісняє їх за Збруч. Не стачає набоїв, продуктів, обмундирування, медикаментів. Та найбільше не вистачає найдорожчого – єдності...

Редактор грудьми припадає до стола. Все-таки це територія УНР подосі. Завузька, на чужій землі, але своя. Козак завше і всюди козак.

Забувати пережите – великий гріх. На вчорашніх помилках гартуються майбутні перемоги.

За Збручем на польській землі він не розкозачився. Поранений, обеззброєний, інтернований у таборі Каліша зостається нескореним. Воює з допомогою «Кобзаря» та власних віршів. Підтримує дух хворих, засмучених козаків. По задротяних таборах у Польщі знемагає їх понад сімнадцять тисяч. Тут Залізна дивізія генерал-хорунжого Олександра Удовиченка, Київська дивізія Юрка Тютюнника, кінні полки, гарматні бригади, інженерні курені. Цвіт осмаленого боями вояцтва. Надія прийдешнього. Тут відкривається юнацька школа та курси старшин. Козача «Просвіта» і школи грамоти. А головне, що звучить рідне бойове слово. Виходять часописи «Український сурмач», «Нове життя», «Військово-Науковий Вісник», «Український стрілець». А також журнал «Залізний стрілець» та збірник «За державність». Не вмирає душа наша. Він теж пише статті та огляди.

На Вкраїні активізуються отамани. А в Польщі Юрко Тютюнник організовує Повстансько-Партизанський Штаб (ППШ). До політичної референтури залучає і його, сотника Спиридона Довгаля. Відтак він складає заклики до повстання та відозви до поневолених більшовиками селян. З Юрком працювати любо. Він діяльний, всезнаючий, готовий до ризикованих ходів та комбінацій. З України потай приходять отамани по гроші. Певне, серед них діє більшовицька агентура. А готуватися треба. Але Петлюра чомусь затримує виступ Тютюнника. Головний Отаман завше носиться зі своїми сумнівами. І повторює свою формулу «чомусь мені так здається» де треба і де не треба. Галичани йому не довіряють. Віддав-бо половину Західної України Пілсудському. А що виторгував? Сидить собі у Тарнові і політикує. Поляки намагаються контролювати ППШ Тютюнника. У Варшаві збирає свій з'їзд чорносотенець Борис Савенков. Його «Союз защіти родіни і свободи» переманює до себе й українців. Для повстання «всеросійського розмаху». Петлюра посилає на Вкраїну своїх зв'язкових, без відома ППШ, із власними інструкціями. Без інтриг не може. Зрештою дає згоду на визвольний похід. Поляки допомагають козакам перейти кордон. Наприкінці жовтня 1921р. перша група козаків на півтисячі душ з 4-ма кулеметами «Максим», маючи 210 рушниць та 38000 набоїв з 20-ма гранатами, одягнена в дрантя, переходить Збруч і потрапляє під дощ зі снігом. Друга Волинська група в 700 козаків має 430 рушниць і 74 тисячі набоїв, 34 кулемети «Кольта», 300 шабель і 150 списів. Озута переважно в личаки, в благенькому одязі, вона виступає на початку листопада. Козаки йдуть з надією озброїтися та одягнутися за рахунок червоних. Наперекір сніговій хуртечі вони готові розпалити повстання проти московських окупантів. На зло ворогам і недоброзичливцям. А польські урядовці тішилися. Їхнє прадавнє правило спрацьовує: «Побіць українцув українцамі». В їхніх мріях летить «бяли ожел» до Дніпра. Тим часом проти козаків спрацьовує совєцька амністія та холодна зима. Другий зимовий похід закінчується поразкою і розстрілом козаків під Базаром. Українська еміграція в політичному штормі. Дехто пробує домовлятися з більшовиками. Та вони дозволяють повертатися тільки трудящим. Щоб пересіяти їх на густе сито для Сибіру. Навіщо їм петлюрівці, якщо вони не можуть дати раду своїм симпатикам? Пленум ЦК КП(б)У садить на лаву підсудних українських есерів та укапістів. І гасить іскри повстанського руху першим голодомором. Люто сичать на козацькій землі більшовицькі змії. Душать українців у «братських обіймах» лєніни, троць-

кі, бухаріни, кагановичі та їхнє кодло. Ми втрачаємо перемогу, але не визвольну війну. Юрко Тютюнник потрапляє до пастки ЧК, а Петлюра гине від кулі бундівця. Польща відпускає інтернованих козаків на всі шляхи. Один веде через Україну на Соловки. Інший до прихильної Чехії. Президент Масарик дає змогу емігрантам вчитися в Українському Вільному Університеті, в Українській Господарчій Академії в Подєбрадах та навіть у Празькому Карловому Університеті. У Чехії міцніє Українська Військова Організація Євгена Коновальця. Зароджується переважно з наддніпрянців Легія Українських Націоналістів. Не згасає в серцях вогонь із Холодного Яру. Козаки, колишні студенти, гімназисти та семінаристи шукають нових способів безконечної боротьби...

...Нараз повітря розриває сирена. Ревуть гудки. З репродуктора гримить: «Фліегеалярм! Алє цум люфтшуцраум! (*Повітряна тривога! Всі у бомбосховище!*)» Редактор заглядає у вікно. Давно не було томі вдень. Певне, вони ще тільки над Ганновером, а берлінці вже біжать до бункера. Тривога змітає пішоходів з хідників. Виганяє авто за місто. Та чи варто ховатися самому? Янкі бомбують удень з великої висоти тільки заводи. Томі руйнують все поспіль, геть і околиці. Страху нема, лиш холодок у душі, як перед кінною атакою. З уяви виринає рідна Носівка. У вирі революції. Він ніколи не буває самотнім. З ним завше друзі живі й ті, що лежать у землі. Вони, як і він, не підлягають демобілізації. Наша революція вічна.

Нараз сирени змовкають. В гулі повітряної армади намагається розпізнати хто там: Б-17 чи Б-29? Пахкають одинокі зенітки на дахах. Бадьоряться, цілять у білий світ, як у копійку. Зависокі «гості» летять. Від вибухів дзвенять шиби...

...Його знову обступають згадки. Чехія мов рідна. Такі самі білявохаті села, тільки з очеретяними стріхами. І молодиці, пов'язані білими хустинами. Підводи на вузьких шляшках. Та українцям не тісно. Він теж здобуває фах, заводить родину. Але хата його не скраю. Разом з козаками розбудовує нашу національну потугу. З наддніпрянцями Миколою Сціборським та редактором журналу «Держава і Нація» Євгеном Маланюком гуртує однодумців. З Легією шукають спільного знаменника Львівська група Української Націоналістичної Молоді, УВО Коновальця, гетьманці з професором Дорошенком, кубанці зі своїм прем'єром Бичем та УНРівці. Саме вони захищають уряд УНР у вигнанні Андрія Лівицького. Виступає діяч і літератор есер Микита Шаповал, що схильний до співпраці з націонал-комуністами. Десь у гущавині патріотів зароджу-

ється хробак зневіри і зради. Хто так підступно завше розколює українські сили?

Він, Спиридон Довгаль, підтримує уряд УНР, який ще має у світі міждержавні зв'язки та козацтво, готове на клич сурми зібратися до походу. Тут у нього багато побратимів. Одначе молодих націоналістів не вдається переконати. На своєму Конгресі взимку 1929 року вони об'єднуються в Організацію Українських Націоналістів. До неї вливається УВО Коновальця. ОУН запозичає собі в чорношличників петлюрівського полковника Петра Дяченка вітання «Слава Україні! Навіки слава!» У молодої генерації крок вірний. Лиш би хтось не засіяв серед них взаємонедовіри. Уенерівці та оунівці багато в дечому не схожі. Аби тільки не втрачали єдиної мети і взаємоповаги.

Кому редагувати газету «Вперед» на Закарпатті? Звичайно ж, йому, Спиридонові Довгалю. Він успішно захищає трудівників та українську культуру. І секретарює в «Селянсько-робітничій Академії». А після падіння Карпатської України Августина Волошина перебирається до Німеччини. Після загибелі Коновальця ОУН ділиться надвоє. Бандерівці не визнають уряду УНР. Умови боротьби тяжкі. Та коли вони були сприятливими? Танки Гітлера прасують Європу. Німецьким бранцем зостається у Варшаві Президент УНР Андрій Лівицький. Новим Президентом обирають у Парижі В'ячеслава Прокоповича. Німецька сила груба і жорстока. Забороняє діяльність українських націоналістичних партій, а також мережі уряду УНР. Проте боротьба за самостійність України не має припинятися. Діячі шукають можливості впливати на привезених з України остарбайтерів. Гітлерівцям теж потрібні українські душпастирі над тими бранцями. У такій ситуації і він, Спиридон Довгаль, потрапляє до відділу Міністерства пропаганди Райху. Редагує журнали «Сяйво», «Друкар» і зрештою «Дозвілля». За невинною назвою приховується національна ідея. «Визволителі» німці відразу стають окупантами. Знищують ОУН Бандери, розстрілюють просвітян та журналістів. А наші провідники не хочуть хитрувати. Не вміють вести перемовини – звикли тільки до лобової атаки.

Після ліквідації у Львові державного Правління – уряду Ярослава Стецька німці ув'язнюють усіх активних українських націоналістів. І вкидають до концентраків, розстрілюють без суду. Лютує Райхскомісар України Еріх Кох, колишній залізничний кондуктор. Батько його, галицький німець, колись служив в УГА. А син підписує сотні смертних вироків націоналістам. У лютому 1942 року в Києві

розстрілюють поетку Олену Телігу з чоловіком Михайлом, редактором «Українського Слова» карпатським січовиком Іваном Рогачем, з побратимом Іваном Ірлявським. Та й усю редакцію: Ореста Чемеринського з дружиною Докією, Петра Олійника, професора Костя Гупала, Василя Кобрина, Юрія Ігнатка, драматурга В. Кошика. Як і більшовики, німці бояться українського націоналістичного пера. Розстріли літераторів – засторога живим козакам пера. Треба бути обачними. Їхня боротьба дорівнює багнетним атакам. Про неї мусить знати вся наша громада, весь світ. Він має валізу архіву цього писемного фронту. Нотатки, щоденники, роздуми, ідеї. Якщо не згорять у полум'ї війни, то прислужаться нащадкам...

...Вервечку думок обриває дзвінок телефону. Жіночий голос владно запрошує до цензора. Так чемно: «Біте шен (*Красно прошу*)». Яка честь! Як у інквізитора, що закликає до автодафе. Чорт би їх забрав! Побачення нічого доброго не обіцяє. Мабуть, настанова на нове місце праці. А треба йти. У портфелі завше чекають такого моменту тексти-замінники.

Він зав'язує краватку і швидко сходить донизу. На холодній вулиці норд-ост смердить чадом. Певне, від руїн трансформаторного заводу «АЕГ» на Обершеневайде. Хідники переповнені перехожими. Переважно військовими. Від сіро-зелених вермахтівців до чорномундирних «шутц-штафелів» з емблемою SS на уніформі. Жодного доброзичливого погляду. Всюди страх і підозра. Подекуди вулицю перегороджують руїни. Купи цегли, уламки стін, потрощені меблі, ганчір'я. Щось шукають жінки. Ген на всю причілкову стіну панує панно. Рум'яна німкеня з дитям на руках. А ліворуч помираючі з голоду. Над ними комуноюдей з батогом. Метрові літери проголошують: «Sieg oder Bolschewismus (*Перемога або більшовизм*)!» Тотальна напруга туманить голову. Ноги ниють від ходьби. А їхати до центру нема чим. Цей цензор невчасний, мов дідько з болота.

Нарешті кам'яниця – Ostministerium. У вестибюлі двоє вартових. Перевіряють документи. Облицьовані шведським мармуром східці ведуть на другий поверх. У коридорі на стінах вогнегасники та картини в золотоблискучих рамах. Купи картин стоять на паркеті, мов щойно вихоплені з вогню. Відвідувачів мало. Між ними крокують «золоті фазани» з кобурами на поясах. У кожного на грудях значок гакенкройца в золотому колі.

Біля високих дубових дверей цензури треба натиснути кнопку.

– Герайнком (*Ввійдіть*)! – запрошує згори селектор. У приймальні за столом секретарка в уніформі. Строга і ніби безсловесна. Стре-

коче, ніби кулеметом, «Ундервуд». Під вікном фікуси. На стіні полички з документами. Чиєсь зимове пальто з капелюхом чекає відвідувача на гачку. Треба зачекати.

Редактор вітається. Жестом руки секретарка запрошує сідати. Тут можна розглянути схему бомбосховища. Малюнки з першої медичної допомоги.

Несподівано з дверей шефа вискакує спітнілий відвідувач. Витирає синьою хусточкою лице.

– І ви тут, пане Довгаль? – питає стиха, як у лікарні.

– Так. Доброго здоров'я, пане Маруняк. Як там?

– Жарко. Потім побалакаємо. Я вас почекаю.

Тим часом секретарка запрошує редактора до шефа:

– Біте (*Прошу*).

До кабінету вступає спокійно. Шеф сидить за широким столом під портретом фюрера. Очі цензора за золотим пенсне насторожені. На вітання не відповідає. З копита йде в галоп:

– Що ж це ви, пане, тягнете до журналу демобілізуючі настрої?

– Які?

– Ось цей поет Леонід Полтава пише: «*Дише осінь жовто-синім ладаном на моє село...*» А треба було – червоним. Загалом, псалми сьогодні шкідливі.

– Це ж імпресія... Лірика...

– Або ось Веретенченко. Сумує за червоноармійцями: «*І знов в бою вмира і син, і друг, і брат*». У бою з вермахтом?!

– Тут самовияв широкої душі... Самоплив...

– Не бачу руки редактора. Співайте про оновлення Європи. Не лізьте назад. Як ось цей Іванченко у своїй «Звенигородці»:

*О, тихе моє місто. Плин Тікача води.*
*Вулицями, де старіють клени*
*Дух Тараса й Кримського Агатангела сліди*
*Й колись Ярема пробував свячений.*

На що він натякає? На новітню Гайдамаччину? Проти вермахту? Не треба. Давайте нові тексти на заміну.

З цим високопоставленим волооким фольксдойчем сперечатися даремно. Навіть небезпечно. Тож танцюй, враже, як пан каже. Мовчи глуха – менше гріха.

Редактор дістає з портфеля машинописи:

– Ось маю хутірську філософію Панька Куліша. Об'єднуючі європейські помисли Михайла Драгоманова. Вірші з чудовим відчуттям природи Володимира Свідзінського...

– Друкуйте. І не забувайте: не треба жодної нотки песимізму. Щоб зневіра не потрапила в душі робітників зі Сходу. Великонімеччина зараз напружує всі сили. Тотальна мобілізація військової пори. Ми теж тотально мобілізовані. Чуєте? Працюйте.

Після ауденції полегшало. В коридорі усвідомив: пронесло. Лихо його оминуло і цього разу. Скоріше на повітря! А ген і Маруняк роздивляється картину.

– Ходімо, – підійшов до нього.

– Перегриміло?

– Ніби так.

На вулиці вітер, як перед сніговицею. Остуджує гарячі голови. Заспокоює. Приятелі йдуть повільним кроком.

– Загляньмо в корчемку, – запрошує Маруняк. – На шварецебір.

– Ця не годиться. «Нур фюр дойче (*Тільки для німців*)». Ген за рогом доступна для всіх.

Пивничка напівпорожня. Столики й стільці на легких металевих ніжках. З кухлями пива гомонять кілька дідів. За шинквасом молодиця у вінку золотистих локонів. Сьогодні в неї млява торгівля.

– Паар гальбе бір (*Пару кухлів пива*), – замовляє Маруняк.

Тепер є коло чого посидіти. Оговтатися від виклику. Від претензій всезнаючої і всевидячої цензури. За її спиною стоїть караюча сила.

– Скажу вам те, що знаю, – мовить Маруняк. – Конфіденційно. Панує розбрат між нашими партіями. Кажуть, що пора всім зібратися на перемовини.

– Як бачите, нас збирає докупи тільки цензор. Чужий. Ось такий маємо об'єднувальний фактор. А в рідному краю нас збирає тільки Сибір. Ніхто з чужинців не зацікавлений в єдності українців. Так було і так буде. Доки самі не побратаємося.

– Видите, пане-товаришу, то є захмарна мрія. А насправді? – Маруняк притишує голос. – Чули-сте новину? На днях німаки заарештували Андрія Мельника з друзями. А ще вбито полковника Романа Сушка.

– Хто?

– Або я знаю? Певне хтось з революційної ОУН.

– А може, вороги, щоб поглибити розкол. Вороги ніколи не дрімають. То як до «Українського Вісника» ставиться пан цензор?

– Зле. Я теж на черзі до концентраку. Вимагає славословій фюрерові. Не дозволяє доступу журналу до остарбайтерів. І до Райхскомісаріату України. Хіба там не такі самі люди? То підписує папір

на видання, то закриває журнал на два місяці. Не розберу, звідки вітер дує. Страхає криміналом. Якщо мене посадять, то редакцію загарбають драгоманівці. Всеєвропейські соціалісти.

– І ніяк не можна залагодити справу?

– Якби-м навіть дуже хотів. До нас в Головну Управу УНО на Саарляндштрасе часто навідуються «золоті фазани» з Остміністерства. Тотальний контроль.

– Чому так?

– Недовіра ще з минулих літ. Коли в Італії владу перебрав генерал Бадоліо ми опублікували статтю нашого кореспондента Євгена Онацького проти Муссоліні. Кореспондента замикають у Заксенгаузені, а нас душить цензура.

– Ми теж в облозі. Не маємо права друкувати матеріали націоналістичного спрямування. А тільки похвали господарям Європи та їхньому «новому порядку». Не дозволяють мислити на перспективу. Хіба можна жити тільки минулим? Боронимо власні національно-культурні інтереси.

– І ми пильнуємо своє. Не нав'язуємо контактів з РОА генерала Власова. Він каже: «національне питання в майбутній Росії вирішимо після війни». Ви бачили такого батяра? За дурнів нас має. А німці хочуть нас із ним повінчати. Де ж вихід з облоги?

– В нашій єдності. Ви не переглядаєте більшовицьких газет? Вони пишуть, що ми не українські журналісти, а німецькі колаборанти. Та то ж київські журналісти є московськими колаборантами. Хіба вони не знають, як нам тут ведеться? Маємо шість часописів для самообслуговування. Обтятого і обмеженого з усіх боків німцями. Тим часом більшовики мають тисячі книг, газет, журналів на службі Совдепії.

– У несправедливому світі живемо.

– Наше життя минає в невпинній боротьбі. Нема коли й на сонце глянути.

На вулиці їх стрічає густа сніговиця. Запорошує обриси високих кам'яниць. Заступає шляхи і роздоріжжя. Берлін темніє посеред короткого дня. Переполоханий нальотом має нарешті годину тиші.

Приятелі прощаються дружнім потиском рук.

– Будьте здорові, пане Маруняк.

– Бувайте здорові, пане-товаришу Довгаль.

– Ось бачите. І тут, на цьому перехресті, ми розходимося в різні боки.

– Дасть бог колись підемо в одному напрямі. Всі земляки.

– Того жде Україна віками.

Хуртовина як війна. Вона спустошує слизькі хідники. Зникають одна за одною людські постаті. Не чутно розмов. Тільки шумлять авто. Гудуть зловісні бронетранспортери.

Редакторові сніг не заважає. За маревом урбаністичного пейзажу ввижається далека дорога. Сьогоднішній від'їзд. Коли б скоріше подалі від остогидлих переполоханих кам'яниць. Від прискіпливої цензури.

Дорога в Нижню Саксонію як тимчасова тиша в перестрілці. Коли б швидше заїхати в оте невідоме місто Плауен...

## 8

Удосвіта йому наснився дивний сон. Не церемоніальний парад кавалергардів. І не кавалерійська атака навстріч свинцевому громові. З'явилися прадавні навчителі, філософи, мудреці і пророки. Кожен із сивою гривою та довгою бородою. З переораним зморшками чолом. Усі знайомі зі шкільних посібників, заступлені згодом муштрою, службовими наказами та боями. Майнуло призабуте хлоп'яче захоплення. Скільки потім перечитав пророків Середньовіччя, переслухав всіляких віщунів, а зосталися у свідомості найяскравіші античні порадники. Здавалося, що сучасність перевершила тих мислителів. Але ж – ні. Вони виринають першовідкривачами багатьох правил, законів і звичаїв. З пожовтілими сувоями пергаменту у руках. З блискучими очима. Що б то значило, оте химерне видиво?

Гетьман Павло Скоропадський стоїть посеред книгозбірні і не може знайти розгадки. Сірий теплий халат з білими вилогами і м'які капці уподібнюють його до давнього філософа. Замисленого, ніби на грані відкриття. З простінків, зайнятих геральдикою, дивляться на нього графічні лики хроністів і поетів, драматургів та віщунів з минулого. Їхні погляди уважні і проникливі. Хочуть щось важливе сказати чи від чогось застерегти?

Він приглядається до тиснених золотом назв товстих фоліантів. З пам'яті зринають вислови Аристотеля, Платона, Сократа, інтригуючі заспіви Гомера, драматичні діалоги Есхіла. Хоч із юності його здебільшого захоплювали життєписи грецьких героїв та володарів XIII–II ст. до н. е., змальовані пером Плутарха. Оті язичницькі провидці володіють невмирущою істиною, добутою людським досві-

дом. Від пори до пори вона виринає з глибокого забуття, щоб послужити нині сущим.

Світ мало що надбав корисного. Зате натворив перешкод для себе на кожному кроці. Будь-яка держава тримається війною, загарбницькою чи оборонною. З прочитаного запам'яталося найважливіше – борня. Хоробрі захисники скривджених, герої Геркулес і Тезей, завше були для нього взірцем справедливості. Його втішали рішучі постанови законотворця Лікурга, який гамував анархію. І водночас підтримував громаду у боротьбі проти тиранії. А насамперед запровадив у Спарті рівномірний розподіл землі, загальмувавши прагнення олігархів до розкоші. Закони володаря ввійшли у звичку. Діти там змалку вчилися в школі, захоплювалися спортивними вправами. Громада не поважала нежонатих. Молоді матері не сповивали немовлят. Привчали їх не боятися самотності і темноти, крику, холоду та втоми. Держава опікувалася дітьми. Вона була монолітною і міцною, тому не раз перемагала м'якодушних афінян.

У Спарти є що запозичити для будови власної держави зі своєю правдою. Найважче укладати фундамент. Гетьманам для того не вистачає цілого життя. Доводиться припасовувати світоглядно різнобарвне каміння. Яким розчином його скріпляти?

Тверда рука Гетьмана любовно погладжує шкіряну оправу книг. У тяжку пору доводиться звертатися за порадою до мислячих язичників. Вони у всьому знають сенс та правду. Врівноважують владу простолюддя і багатих. Як мовив віршами афінський законотворець Солон, «рівність не викликає війни». Та хіба можна порівняти всіх? Найближча до порядку все-таки монархія. Звичайно, не деспотична, а підперта праведними законами. Ганьба народові, який воює сам із собою. Він мусить утвердитися в боротьбі з напасниками зовнішніми. Такі закони і рішення завше підказувало життя. Жорстоке життя. Противник перських деспотів Аристид Справедливий казав: «Народові порятуватися від ворогів без бою не можна. Такого правила дотримуватимуться афіняни, поки сонце ходитиме своїм шляхом». Стратег Перикл теж шанував героїв-патріотів. Мовив: «Вони стали безсмертними, як боги, бо умерли за Батьківщину». Він підтримував коштами будівництво храмів, оздоблених зображеннями богів та героїв. А володар Нікій клопотався, щоб народ не програвив у війнах повноти життя. Щоб він для себе влаштовував спортивні змагання, виступи ораторів та хорів, моління і жертвоприношення богам. Знаменитий Сократ, теж учасник воєн у юності, навчав стійкості. Твердив: «Віра гори пересуває». Справді, віра

в перемогу є найміцнішою зброєю. У боротьбі, як вважав, «правда не має нікого боятися». Він також проголошував сам перед військом присягу воїна. Урочисто запевняв: «Я не зганьблю священної зброї й ніколи не покину в бою товариша. Я буду захищати й сам, і разом з іншими все, що для нас святе й дороге. Я не ослаблю силу і славу Батьківщини, а завжди буду їх примножувати...» У битвах зрозумів: щоб перемагати, треба любити небезпеку. Таке поняття притаманне тільки вільним громадянам, а не рабам. Хоч у борні перемагає не тільки той, хто навально наступає. Як мовив спартанський стратег Лізандр-безсеребреник: «Де не вистачає шкури лева, треба латати шкурою лисиці». Спарта користувалася всіма способами війни. Навіть дипломатичними. Тому обходилася без оборонних стін. І Лізандр тим не журився. Показував оголеного меча: «У кого в руках меч, той розмірковує про кордони краще від інших». Його наступник, Агізелай, хоч і воював проти сусідів, не схвалював міжусобиць. Казав: «Нещасна Греція! Власними руками вона винищила скільки своїх людей, які, коли б зосталися живими, могли б перемогти усіх варварів разом».

Хіба оті слова не стосуються України? Проте, наш люд не усвідомлює їх. Над багатопартійністю має вивищуватися Гетьман.

Спарта шанувала пам'ять своїх полеглих героїв і зневажала боягузів. Їх знімали з посад, не видавали за них своїх доньок, не сватали їхніх. Численні війни робили з полководців не тільки добрих стратегів, але й філософів та ораторів. Їхні помисли завжди вінчало гасло: «Шукай удачу!»

Найвищих достоїнств володаря досягнув Олександр Македонський. Він вчився в Аристотеля, змалку багато читав. Під подушкою разом з мечем ховав твори Гомера. З юних літ втягнувся у битви. Перед перським походом відвідав філософа Діогена. Той мешкав у бочці і зауважив полководцеві: «Не заступай мені сонця». Супровідники царя розсміялися, а він сказав: «Якби я не був Олександром, то хотів би бути Діогеном». Думку Богів про похід він дізнався у пророчиці. Вона його заспокоїла: «Ти непереможний». Перед походом він роздав усі свої гроші воїнам, а полководцям землі, села та прибутки. «Що ж ти зоставляєш собі?» – запитали в нього. Впевнено відповів: «Надію». Завше у перших лавах атаки, не раз поранений, Олександр завойовував області та міста Малої Азії і Єгипту. Благородний стратег прихистив полонених матір царя Дарія та його дружину з дітьми. Коли мільйонне вороже військо дійшло до його постою і гуло, як шум прибою, друзі радили йому напасти на персів

уночі. «Я не краду перемоги», – відповів їм і пішов спати. Вранці він очолив свою кінноту і переміг військо Дарія.

Олександр завше щедро дарував грекам захоплені в переможених багатства. У його війську воювали всі племена грецьких міст, які колись часто билися поміж собою. Тільки спільний наступ, а не криваві міжусобиці, приносять спокій країні.

Що робити, аби все те збагнули українці, їхня мисляча еліта і проста громада? Як звести їхні прагнення до спільного знаменника? Як довести, що тільки спільний скоординований наступ на ворогів принесе громаді вигоду?

Провідник не має турбуватися про себе особисто. Коли в безводній пустелі воїни піднесли Олександрові залізного шолома з водою, він відмовився пити. Сказав: «Якщо я нап'юся один, то всі упадуть духом».

Світ змінюється. Тепер не багатовесельні вітрильники переорюють море, а гігантські броненосці та підводні човни. Не колісниці з лучниками атакують ворога, а тяжкі танки і залізні птиці. Одначе цією силою керують завше розум та кмітливість полководців. Як і колись. Тож із давниною треба радитися, хоч і не у всьому їй довіряти. Скажімо, Гетьманові нічого не треба брати з китайських трактатів. Ось вони поруч з грецькими фоліантами, майже в одночасі створені. Хіба може жорстокий легізм Шан Яня та Хань Фея зрівнятися з моральністю прадавніх греків? Східні мудреці вважали людину злою від народження. Легізм як офіційна ідеологія панував у централізованій імперії Цинь...

Стук у двері перервав роздуми Гетьмана. Поріг переступив ад'ютант:

– Ваша Світлосте. О дев'ятій у Вас зустріч з редакцією.

– Дякую. Запрошуйте всіх сюди до книгозбірні. Я лиш переодягнуся...

Час невпинний. Коли Гетьман вернувся до книгозбірні, там уже гортали книги запрошені гості. Підвелися для привітання.

Гетьман займає крісло і жестом запрошує всіх сідати. Як мало зосталося козаків з редакції. Адміністратора Антона Кущинського гетьманська Управа послала до дивізії «Галичина». Там теж потрібні гетьманці. Професор Дмитро Дорошенко на нараді у Львові. Давно не навідуються публіцисти Борис Гомзин та Варфоломій Євтимович. Зате завше поруч, адже мешкає у родині Гетьмана, вірний Леонід Полтава. Його ледь удалося витягнути з концентраку у Потсдамі, куди потрапив за втечу. З ним поруч сидить безвідмовний жур-

наліст Микола Пасіка. Далі – мовчазний підтоптаний молодомузівець Володимир Бірчак. Він, власне, й редагує зараз гетьманський часопис «Українська дійсність». Добрий чоловік, щоправда колеги іронічно ставляться до його потуги бути подібним зовні на Гітлера. Його посивіла зачесана набік гривка і вусики а-ля Гітлер визивають у них криві усмішки.

– Поважне товариство, – розпочинає нараду Гетьман. – Нагально зібрав вас, щоби сповістити новину. Як бачите, війна йде до гіршого, бомбування посилюються. Виникає загроза також і для наших друкованих видань. У «Бюлетені вищого проводу гетьманського Руху» я наголошував на збереженні віри в наші ідеали. На безперервній підтримці самостійницького бойового духу друкованим словом. Щоби зберегти безперервну працю потрібно редакціям альманаху «Український державник» та часопису «Українська дійсність» евакуюватися з Берліну. Отже, готуйтеся до походу. Пакуйте шрифти, верстати, папір. Збирайте докупи архів, документи, листи читачів, потрібні книги.

– Ваша Світлосте, а куди помандруємо? – цікавиться Леонід Полтава. Високий юнак-романтик радісно схвильований. Йому хочеться вітряних просторів та нових вражень.

– Кудись на південь. Нове місце і час від'їзду вкажуть німецькі урядовці. З вами їдуть друкарі-складальники. Беріть із собою все потрібне в роботі та побуті. Кошти отримаєте. Зрозуміло?

Знов підводиться Леонід Полтава. Його дитинна безпосередність виходить за рамки етикету. Голос дзвенить римами:

*Хай дороги будуть, не стежинки,*
*Хай мільйони – на єдину путь!*
*Україно, справиш ти обжинки,*
*Ті, що їх Державою зовуть!*

Лице Гетьмана сяє усміхом. Йому подобається поетове натхнення і щира віра. Талант з рідного краю розквітає навіть на чужині. Вдихнув куцої волі, побачив життя інших народів і розкривається квіткою. З молодим мудрецем і сам молодієш думкою. В небезпечних умовах народжується нове духовне козацтво. Воно ще проявить себе піснями, яких почує рідний край. Аби лиш не перервалася нитка поріднених між собою остарбайтерських талантів. Гетьман пропонує:

– Та не втрачайте дописувачів, хоч би де вони були. Хоч би які хурдечі проносилися над вами. Вчіться в Європи кращого. Насампе-

ред прагнення свободи. Бо раби народжують рабів. Символ нашої доби – боротьба. Чи всі юні таланти це розуміють?

– Гадаю, що всі, – впевнений поет. – З фронтовим прибоєм напливають нові сили. Письменство оновлюється. Замість Олени Теліги підводиться Ганна Черінь. За Спиридоном Черкасенком з'являється Тодось Осьмачка. За Олегом Ольжичем крокують Олекса Веретенченко, Михайло Ситник, Леонід Лиман, Петро Карпенко-Криниця. Може, вони й симпатики різних партійних вітрів, але провісники єдиної Держави.

Гетьман втішений почутим. Усе живе й оновлюється. У безкомпромісному Леонідові Полтаві бачить юність свого сина Данила. Десь його дороги простелилися за Ламаншем. За грізним Атлантикваломи. Шляхи не виживання, а боротьби. Тутешня підтримка поета,

немов синове плече. Як давно не бачив Данила, не чув його голосу. Не знає про його успіхи та поразки. Син збирає гетьманські сили у Британії.

– Ваша Світлосте, – зблискують окуляри Володимира Бірчака. – А може, нам замісто альманаху поновити аргентинське видання гетьманського часопису «Плуг і Меч». Отут.

– Було б добре. Проте мусимо економити гріш. У перспективі назрівають непередбачені події. Публікації мають бути ближчі до практичних справ, аніж до теоретичних. І готувати козаків до ризику під гаслом: «Здобути Всеукраїнську Державу або вдома не бути». На порі міцніша внутрішня самоорганізація та військовий вишкіл. Усі мають зрозуміти вагу ситуації, в якій можемо невдовзі опинитися.

Розмова однодумців заходить не тільки про Слово як пісню. А найбільше про Слово-пораду чи військову постанову. Зрештою Гетьман її закінчує довірливо:

– А тепер запрошую вас усіх на обід.

У затишній їдальні овальний стіл покрито зеленавою цератою. На ній полив'яні полумиски та келихи. Запнута наміткою господиня у білій кофтині розливає борщ. Донька Оленка розкладає ложки і виделки, розставляє чарки.

Гуртове застілля для Гетьмана мов родинна бесіда. Він частує гостей:

– Жодна гаусфрау в околиці не вміє варити такого борщу, як Олександра Петрівна. Запевняю Вас. Домашній. Ну, то будьмо здорові! За нашу спільну справу!

Трохи зніяковілі від неофіційного звертання до них, гості цокаються чарками. Рожева наливка бадьорить.

– Полтавський борщ, – хвалить Микола Пасіка.

– Я б додав – і галицький, – озивається Володимир Бірчак.

– Будемо сподіватися, що незабаром з'явиться ще й каша, – каже Гетьман. – Заварили ми її ще у вісімнадцятому. І так довго вона кипить. Треба мати терпіння.

Озивається Леонід Полтава:

– А так. Воскресне воля наша, коли ми разом зварим кашу. Правда, пане Володимире?

– Коли б тільки велося на добро.

– Працюймо добре, то й добро буде, – каже Гетьман. – Нам на еміграції не легко велося. Ось ми з родиною перші роки жили бідно. Наймали будиночок у швейцарській Лозанні. Там наш Дани-

ло закінчив французьку гімназію та й переїхав під Берлін у Ванзеє. Невдовзі перебралися сюди й ми. Як колишньому союзникові, німці дали мені пенсію – тисячу марок. Саме тоді, після війни, у них виникла інфляція. Розпочалася криза. Та наша родина не змирилася з бідністю. Ми придбали шмат землі і посадили город. Розвели курей і свиней, купили козу. Дівчатам було що пасти. Наша родина перестала залежати від базару. Відтак заощадили грошей і купили собі тут віллу. Гроші Держави лежали у банку. Та я звідти не брав собі ані шеляга. Згодом за них ми купили будинок для Гетьманської Управи. Відкрили Український інститут при Берлінському університеті. А Данило самотужки робив кар'єру. Працював робітником на фабриці. Потім закінчив Політехнічний інститут і 1928 року став інженером-механіком на електротехнічній фабриці. Отож ніхто для нас добра не зробить. Треба діяти самому.

Гості уважно слухають батьківську розповідь Гетьмана. За столом сама собою зникає субординація. Все нагадує приятельську зустріч на Батьківщині. Навіть поданий на десерт німецький пудинг не порушує рідної гостинності. І закінчується вона благословенням господаря:

– З Богом!

На прощання Гетьман кожному тисне руку. Гості йому нагадують вечірки з Даниловими друзями. Ніби й він тут сидить, такий потрібний на цю пору.

Пополудні Гетьман йде до кабінету і прилягає на канапі. Проте задрімати не вдається. З пам'яті не зникає гетьманич Данило. Він там далеко, у вирі гетьманського руху. Знайомий з В'ячеславом Липинським, він створив молодіжну ланку руху «Дніпро». Виділявся як лідер у студентському Humboltshausi в Берліні. Щоби застерегти його від чужих впливів, Гетьман звернувся у 1925 році до сина листом. Писав: «Моїм обов'язком є не тільки до кінця свого життя вести гетьманців до перемоги, але також приготувати собі наступника, достойного високої честі й великої відповідальності бути вождем нації. Тому я ставлю тобі, мій сину і єдиний спадкоємцю моїх прав та обов'язків, питання: чи готовий ти мої права й обов'язки на себе взяти й до кінця їх непохитно нести? Все обдумай і розваж. Хай велич завдань не лякає тебе». А політичний спадок став вельми відповідальним. На з'їзді монархістів у 1927 році, де були присутні представники аристократії Європи, Гетьмана проголосили володарем України, Королем Галичини й Володимирії та Господарем Молдавії. Гетьманич Данило покинув службу на фабриці і залучився

до діяльності гетьманського руху. Мандрував по світу, засновуючи нові підпільні й легальні осередки. Добирав керівників, налагоджував між ними зв'язки. Всюди наголошував: «Тільки свої авторитети і їхній голос в українській справі мусять бути дороговказом для кожного українця». Особливо урочисто його зустрічала Гетьманська Січ у Канаді та в Америці. Здібного організатора і тактовного політика добре сприймали представники різних українських партій. Писали про нього в часописах: «Високий, стрункий, міцно збудований, знаменитий спортовець, мужній і ласкавий, енергійний у рухах і мові, спокійний, але рішучий, здержливий, поважний, але не зимний, елегантний зовні і в зносинах з людьми, вільний у поведінці, а при тім повний дійсно гетьманської поваги, він поривав українців за собою». Ну, як не гордитися батькові такою характеристикою сина? Влітку 1939 року послав Данила до Великобританії для розбудови руху та зв'язків з можливими союзниками. Англійці не довіряли гетьманцям за їхнє проживання в Райху. Обставини склалися так, що довелося жити в німців. Данило запевняв британців, що гетьманці не слугують нацистам. Лиш на початку Другої світової війни лондонський уряд зрозумів, що гетьманський рух може для нього знадобитися. У Лондоні Данило влаштувався працювати технічним директором фабрики. Налагодив співпрацю гетьманців з іншими українськими партіями, зокрема з діячами УНР. Звідтоді зв'язок з ним припинився.

Гетьман занепокоєний. Коли б зміг, звернувся би до нього: «Сину мій, я знаю, як тобі тяжко. Розумію, коло тебе може в'ються британські та німецькі спецслужби. Будь слизьким і не дайся їм до рук. Вони хочуть використати гетьманців для досягнення своєї мети. А ми хочемо з їхньою допомогою боронити інтереси України. Боронити всюди і повсякчас. Вірю твоїй наполегливості. Недавно дізнався про твій договір у Токіо з японцями. Якщо Японія нападе на СССР, то гетьманці допоможуть їй двома добровольчими полками. Вірно вчинив. Хоча завше треба триматися власної середини. Не допускати чужого вирішального впливу на нашу діяльність. Кожен народ має свої світлі сили, а також сили тьми. За всієї поваги до Німеччини, ми не є агентами Райху. Так само ми не є союзниками білих чи червоних москалів».

Тягар думок навалюється на Гетьманову душу. Та перед ним на столі у бронзовій рамці фото Данила. Горде, ледь усміхнене рідне лице. Він справді розмовляє з сином. Через широкі простори. Способом телепатії.

«Не цурайся побратимів, сину, хоч вони в чомусь і суперечать тобі. В дискусіях пізнається істина. Бувають і компроміси корисні для справи. Я не раз сперечався з нашим теоретиком В'ячеславом Липинським. Він вимагав, щоб я видав кайзерівцям протест за брутальний розгон Центральної Ради. За каральні експедиції проти селянства. А карателями були російські офіцери. Липинський передбачав крах Директорії, який призвів її до залежності від Антанти та Польщі. А зрештою до повалення більшовиками. До того спричинилися й помилки Гетьманату. Не бійся принципу національного, що може вивищитися над державним. Завалили Гетьманат соціалісти. А Директорія так нічого й не зліпила з його руїн. І подалася в еміграцію вслід за гетьманцями. На чужині загострилися суперечки між мною та Липинським. Він намагався звести діяльність Гетьмана до Ради Присяжних Українського Союзу хліборобів – Державників. Ось від чого ми з ним розійшлися. Прикро і несправедливо. Жаль».

Погляд Гетьмана ковзнув по стрілках настінних дзиґарів. Пора! Вони, мов алярмова сурма, підвели господаря з канапи. Підійшов до стіни і розсунув сонячні штори. Перед очима виринула мапа України, змережана кольоровими помітками. Окрім нього, мало хто зможе їх витлумачити. Він зупиняється, мов перед вівтарем на молитві. І відчуває порухи змученої, але живої Батьківщини. Йому болить, коли цунамі боїв заступають рідному краєві сонячний світ. З портретів на нього уважно вдивляються гетьмани, а з малюнків – вільні козаки. Чи не оступиться він, бува, з вірного шляху?

Увага мов напнута тятива лука. Її порушує голос ад'ютанта:

– Ваша Світлосте. Інженер Сергій Шемет і полковник Варфоломій Євтимович.

– Запросіть.

У кабінеті світлішає від усмішки інженера. З лисиною, з козацьким вусом та еспаньйолкою він радий стрічі. В сірому костюмі з темною краваткою-метеликом подібний до успішного адвоката.

– Доброго здоров'я, Павле Петровичу, – минаючи титули звертається до Гетьмана.

Господар по-дружньому подає руку гостеві, обнімає за плечі:

– Будьте здорові, Сергію Михайловичу. Прошу.

Із-за Шемета ступає крок стрункий сивий чоловік:

– Полковник Варфоломій Євтимович. Зичу здоров'я Ясновельможному Пану Гетьманові.

Гетьман тисне тверду руку відвідувача. І жестом запрошує обох до круглого столика біля вікна.

– Будьте ласкаві. Як вам велося у дорозі? Під бомбування не потрапили?

– Бог милував. А мандри тяжкі. З вимушеними зупинками. З тотальним переглядом документів та валіз.

– Тут теж з дня на день все ускладнюється. Наці облюбували Ванзеє для своїх конференцій. Отже, бомбування нас не мине. Доведеться замінити постій.

– Береженого Бог береже, – підтверджує Шемет.

Сумний погляд Гетьмана блукає за вікном:

– А мені, як знаєте, Гітлер не дозволив відвідати Україну. Хоч я й звертався до нього не раз. Отож, готовий вас вислухати.

– Новини кардинальні маємо такі, – починає Шемет. – Вибачаюся за прямоту. Змінюються фронти, міняється й психологія у бік відвертості. Насамперед про підпільні лютневі наради нашої еліти у Львові. Проводилися спонтанно, прихапці у різних випадкових місцях. Виступали здебільше наддніпрянські біженці. Службовці окупаційних установ, що кинулися на Захід, аби не потрапити до Сибіру. Більшовицька диктатура нарешті навчила їх самозбереженню. На потягах, на авто та підводах рятуються з родинами від розправи. Адже комуністи вважають їх зрадниками, німецькими колаборантами.

– Що ж думають земляки про гетьманців?

– Лають Гетьманат 1918 року за нерішучість у проведенні сільських реформ. Мовляв, Гетьман лиш приймав у себе сільські депутації, а сприяв багатим землевласникам. Захищав розбудову тільки їхніх господарств. І тим підштовхнув малоземельних в обійми соціалістів. А ті пообіцяли всім землю, волю і золоті гори. Зрозуміло, що Гетьманат шукав опори в аристократії. І тим відвернув селянство від творення народної монархії. Це давня народна мрія. Як писав Шевченко: «Оживуть гетьмани в золотім жупані... в степах України блисне булава». Навіть у 1941 році виглядали Гетьмана Павла Скоропадського. Ось-ось повернеться та урочисто проголосить у Києві Самостійну Соборну Державу. Зрозуміли, що без власної суверенної держави життя нема. Втямили, що німці нам її ніколи не дадуть.

– Дозвольте? – втручається полковник. – У німецького генерала запитав український професор: «А чому ви не даєте Україні самостійності?» Знаєте, що той відповів? «А Ви, пане професоре, чули коли-небудь, щоб якийсь народ проливав свою кров у боротьбі за утворення самостійної держави для чужого народу?» Професор не розгубився: «А чи Ви знаєте, що багато українців після голодо-

мору та репресій потрапляли до німецького полону з надією, що німці поновлять нашу державну суверенність, визнану Берестейським договором?» Генерал того не захотів знати.

– Слушна суперечка, – погоджується Гетьман.

– Не ті тепер німці. З кайзером було легше розмовляти.

На вулиці гарчать бронетранспортери. Кудись поспішають. Пронизує небо ланка месерів. Спокою нема.

Несподівано з'являється Олександра Петрівна. Ставить на столик тацю – чашки з кавою, бутерброди.

– Красно прошу. Підкріпляйтеся.

Співрозмовники дякують. А Шемет каже:

– Наша пропаганда, даруйте за відвертість, з початку війни недостатня й неефективна. Тим часом Похідні групи ОУН розповсюджують сотні тисяч летючок. Відкривають «Просвіти», часописи і видавництва. За ними йде романтична молодь. А наші емігрантські часописи випадково з'являються у Києві.

Гетьман заперечує:

– Якщо оунівці творили власну адміністрацію, то гетьманські похідні групи розбудовували своє підприємництво. Вони опановують Всеукраїнську споживчу кооперацію. Посідають маслосоюзи та цукротрести. Це готова підпільна пропагандивна мережа для розповсюдження нашої ідеї. Окрім того – це гроші на потреби Гетьманського руху. Насамперед на агітацію.

– Дорогий Павле Петровичу. Не всі підприємці цього дотримуються. Діють за принципом своя сорочка ближче до тіла. Це бачить народ. Тому не дуже прислухається до наших інструкторів. Повсюди обмаль нашої літератури. Я лише у Києві бачив кілька примірників гетьманських журналів «На відсіч» та «Нація в поході». Та й ті за минулі роки. Мало хто чув про Гетьманську Управу у Берліні. У сільських хліборобів завше єдина вимога: поверніть нам землю, дайте машини і реманент МТС. Німці й надалі змушують працювати їх у громадських господарствах. У тих самих колхозах. Дивляться на Вкраїну, як на життєвий простір для своїх бауерів. Колись отаманія центральнорадівська дезорганізувала селянське вільне козацтво. Тепер наша інертність пригноблює козацьку душу.

Гетьман поволі підводиться. Задумано крокує по кабінету. Зі стін ніби промовляють до нього гетьмани: «Ти багато чого обіцяв. А що ти дав козакам, окрім боротьби?»

Правда, як свинцева хуртеча. Треба дивитися їй у вічі. Її потрібно знати всім.

– Міг би заперечити у дечому Вам, Сергію Михайловичу, – мовить Гетьман. – Хоч велика справа не застрахована від помилок. Непрощенних. Але зосередьмося на сьогоденні. На часі гостро постає питання єдиного проводу українського визвольного руху. Жодна військова потуга не годна успішно діяти без єдиноначальника. Спроби Лебедя, Рака та Щуки тягнути воза в різних напрямках – безглуздя. Хура й досі там. То як на те дивиться українська громада?

– З повним розумінням. Одначе провідники окремих партій вагаються. І тим каламутять громаду. Діють, як у тому анекдоті: де стрілися два українці, там уже три гетьмани. Провідники вважають кожен свою програму єдино правильною. Амбіції вождів, мабуть, не вилікує й час.

Гетьман стискає долонями скроні:

– Я щодня, щогодини воюю за єдиний провід. Традиційний Гетьманський, але щоб до нього входила й Рада провідників. Для нашого загального визвольного війська потрібний єдиний політичний штаб. Тільки таким чином можна легалізувати наш націоналізм на міжнародній арені. А відтак діставати моральну й матеріальну підтримку. Ніхто не повірить розсвареним групам, що вони зможуть відродити Державу. На початку війни мені доводилося зустрічатися з Дмитром Донцовим. Ми майже доходили до згоди про такий провід. Хоча в дечому він мав на те власні погляди. Хотів не спадкового гетьмана, а обраного вождя. Не погоджувався з теоріями Липинського. Подібно склалися мої взаємовідносини з провідником УНО у Німеччині Тимошем Омельченком. Проте, той полковник залежить від німецької влади. Зустрічався я й з іншими земляками, військовополоненими, остарбайтерами, окупаційними адміністраторами. І з визволеними мною з концентраку бандуристами. Всі мене підтримують.

– Гальмують нашу справу, Павле Петровичу, саме німці. Ще у 1942 році вони привезли до Берліну російського престолонаслідника Володимира Кириловича. Ми з професором Дмитром Дорошенком побачили в тому зазіхання російської монархії на Україну. Німцям зручніше мати справу з царем, аніж з Гетьманом. Ми з професором відразу ж дали відсіч тим помислам. Та й престолонаслідник відмовився.

– Наці й зараз плекають надію на подібний симбіоз. Пропонують мені увійти до «Комітету визволення народів Росії», створеного генералом Власовим. А я їм кажу, що Власов – полонений і російський патріот. А я вільний український патріот. Мені з Власовим

не по дорозі. Я й сам зможу створити український комітет. Тільки нехай випустять з концентраків моїх земляків. Провідників і шеренгових. Оунівців, упівців, уенерівців, бульбівців, гетьманців та інших. Тоді будемо домовлятися з провідниками про єдиний провід. До нього потраплять усі борці на основі міжпартійного компромісу та здорового глузду.

– Якого так не вистачає деяким провідникам, – додає полковник Євтимович. – Я ще з 1939 року за Вашим дорученням працював у Кракові серед оунівців. Шукав порозуміння поміж емігрантськими силами. І разом з ними після проголошення Акту державності 30 червня 1941 року вкинули й нас, гетьманців Кракова, до концентраку. Спасибі Вам, Ваша Світлосте, за те, що витягнули нас звідти. То в кого ж шукати сприяння?

– Поки що я маю добрі відносини із знайомими колишніми кайзерівцями. Вважаю, що віднині маємо застосувати нову форму боротьби. Годі нам спотикатися у теоретичних лабіринтах. Наших ідей вистачило б на добрий десяток держав. А ось практичної, результативної роботи печально обмаль. Ото ж Вам, пане полковнику, наказую відбути на Волинь. І там порозумітися з нашими людьми. Насамперед з колишніми командирами Поліської Січі Тараса Бульби полковниками Іваном Трейком та Петром Смородським. Це штабісти Поліської Січі, яка влилася в УПА. Найдіть там серед них і петлюрівських полковників Івана Литвиненка та Василя Совенка. Не проводьте серед них гетьманської пропаганди. Не треба. Головне: схиляйте всіх до єдиного військового проводу. Було б добре Вам потрапити працювати до Головного штабу УПА у Галичині. І закоренитися й там прихильником Єдиного Проводу. У розмовах не шукайте розбіжностей між ОУН та урядом УНР, який притулився у Варшаві. А також між бульбівцями та гетьманцями. Логічно мислячі командири УПА самі переконаються у потребі єдиноначальника не тільки війська, але й Держави. Попри міжпартійне різноголосся життя приведе до утворення Гетьманату. Це доручення Вам, звичайно, конфіденціальне.

Інженер Шемет також пильно дивиться в очі Гетьманові. Його бентежить сумнів:

– З усього видно, Павле Петровичу, що Єдиний Провід формуватиметься не в УПА. Наші військовики-ветерани розсипані по всій Європі.

– Безперечно. Ось я й прошу Вас, Сергію Михайловичу, зустрітися з чоловими. Збирайте своїх приятелів та зав'язуйте контакти

з усіма нашими генералами і полковниками. Вони мають великий військовий досвід і мріють вернутися додому. Війна наближається до завершення. Невідомо, яким воно буде. Англосакси можуть зіткнутися із совєтами. Отож нам потрібно мати боєздатне велике військо. Майбутнє нашої Держави вирішить наша сила. На ідеологію ми не бідні.

– Як діяти нам, пов'язаним суворими законами Райху? Або беззаконням анархії, що може виникнути?

– Продумайте всі варіанти можливих подій. А я тепер шукаю взаємопорозуміння з колишніми кайзерівцями. Що Ви про це думаєте?

– Хіба вони на високих посадах?

– Зате вони не втратили високої моральності. Як показує життя, давні зв'язки коштовніші за нові. Хоч і серед прибічників Гітлера треба шукати поміч.

– Сумніваюся. Скажімо, хіба нас зрозуміє Герман Геринґ?

– А чому б і ні? Цей фельдмаршал, однодумець фюрера, може мати й власні погляди. Син юриста, герой Першої війни, що збив 25 ворожих літаків, осипаний нагородами, вже еволюціонує до аристократизму. Ідеологію наці в нього заступає прагнення до розкоші.

– Не забувайте, Павле Петровичу, що він до могили вірний фюрерові. І за його дозволом наказує розстрілювати ворожих пілотів, які бомбують мирне населення. Сам має два літаки і з повітря полює на лісових оленів. Чоловік вольовий. Фанатик.

– Він? Лінивий і безпечний. З подарованих Гітлером картин започаткував найбільшу приватну галерею. Для нього привозять полотна з Європи вагонами. На світ дивиться очима пересиченого аристократа. З таким легше знайти спільну мову.

– Краще пошукати когось мудрішого.

– Кого? Може, секретаря Гітлера – енергійного Мартина Бормана? Сина сурмача, який виріс на величного наці. Расист. Батько дев'яти дітей та опікун коханки, ненавидить християнство. Цей командувач фольксштурму нічим не поможе гетьманству. Після заколоту 1924 року йому Гітлер диктував у камері свою «Майн кампф». Як секретар подосі розважає фюрера і в хвилини його депресії ставить для нього улюблену платівку Ваґнера «Загибель богів». У кого шукати бодай співчуття до нас в найближчому оточенні Гітлера? У банкірів Круппа чи Франка? У Гіммлера чи Геббельса?

– Але ж хтось вважає нас потрібними?

– Найкраще нас розуміє заступник фюрера з ідеології Альфред Розенберг. Народився в Естонії, вчився у Москві. Прихильник нор-

дичної раси. Проте протестував проти знущання вермахту з українців. Бо воно, мовляв, викликає у відповідь терор проти німців. Конфліктує з Гіммлером та Борманом. Вважає приятелювання з українцями нормальним для німців. Виступає за створення автономних слов'янських держав. Цей міністр окупованих теренів прагне домагатися своїх переконань. Одначе Гітлер не хоче його помічати. Отже, для нас Розенберґ найбільш потрібний серед високопоставлених наці. Серед них він має авторитет ерудованого науковця. У фіналі Гітлер може прислухатися до нього.

– А серед молодших хто має для нас інтерес?

– Не бачу симпатиків. Хіба що редактора газети «Дер Штюрмер» Юліуса Штрайхера? Той чорносорочечник з Гітлером на «ти», він запровадив у школах вітання: «Хайль Гітлер!» Теж немолодий, з учительської родини, расист. Свого часу був вигнаний із націонал-соціалістичної партії за брехню. Одначе не зможе нам пригодитися. Гітлер вважає його не сповна розуму. Не можемо орієнтуватися й на керівника Гітлерюґенду бездарного поета Бальдура фон Шираха, правителя Австрії. Того молодого расиста сам Гітлер відучував від сентиментальності. Син американки і пруського аристократа ніколи не мав симпатій до поневолених народів. Він прихильник язичництва.

– То де ж шукати довірених людей?

– Я проводжу перемовини з відставними генералами ще кайзерівського війська. Вони ще мають вплив на полководців вермахту. Хоч кайзера з його порядками вже нема, а його син служить штурмовиком у Гітлера, одначе німецькі монархісти ще живуть. Вони міркують про вихід із війни, збереження нації і держави. Тверезі голови.

– Важко повірити в збереження Райху, – каже полковник Євтимович. – Англосакси не допустять до того. Посилюють варварське бомбування. Гине багато втікачів з України. Беззбройних і безпорадних. З родинами і пожитками. Хіба пілоти не відрізняють мирних валок втікачів від солдатських колон? Гинуть ветерани Вільного Козацтва. Варто би відшукати козачих полководців генерал-хорунжого Олександра Грекова, генерального осавула Івана Полтавця-Остряницю, ерцгерцога Василя Вишиваного-Габсбурґа. За ними стоять козацькі товариства та осередки.

– Не треба, – заперечує Гетьман. – Оті блукальці тільки здатні ходити манівцями. Греков неодноразово прохав Гітлера, аби той узяв козачий рух під свою опіку. Генерал пробував створити «Укра-

їнське козацтво». Оббивав урядові пороги в Берліні і – безуспішно. Зрештою вернувся до Австрії і під Віднем сапає свій город. Претенденти на гетьманську булаву теж нічого не домоглися. Хворого Полтавця-Остряницю я через знайомих визволив з концентраку. І він у Планеггі під Мюнхеном живе у злиднях. У якійсь віденській фірмі служить пов'язаний з ОУН ерцгерцог Василь Вишиваний. Нам би пошукати нових полководців з Червоної армії для війська остарбайтерського. Власов, бачите, привів звідти з собою для РОА аж дев'ять генералів.

– Комуністи своїх військовиків з українців заставляють ненавидіти Гетьманат у стократ більше, ніж царат. Кажуть, що Гетьманат, то німецький витвір з 1918 року. А тепер, мовляв, гетьманці вірно служать Гітлерові, бо й самі стовідсоткові фашисти. Червона Армія вірить комісарам та політрукам.

Від слів полковника Гетьман блідне. Рвучко підводиться і вгамовує хвилювання широким кроком. Нараз зупиняється і жестом долоні показує на галерею портретів:

– То наші гетьмани з козаками – також фашисти? І гайдамаки з Гонтою та Залізняком? І вільні козаки з отаманами Української революції? А хто ж тоді патріоти, вічні борці за волю рідного народу? Може, марксисти, ленінці та сталінці? Ганьба совєцьким політрукам і комісарам! Ганьба більшовицьким ідеологам! Друзі мої! Українські націоналісти не можуть бути фашистами. Бо вони не загарбують Абіссінії, як фашисти Мусоліні. Вони не завойовують Європу, як нацисти Гітлера. Фальшиві налички комунополітруки можуть приліпити і до патріотичних проводирів Італії Джузеппе Гарібальді і Джузеппе Мадзіні. Фашизм виник як антимарксівська ідеологія. Найбільш потворні риси в ньому: расизм, тоталітаризм та імперські амбіції. Тобто завоювання світу. Проте жодну націю Бог не обрав для такого опанування людства. Найближчі родичі між собою – це режими: нацистський та совєцький. Означення «фашизм, нацизм» у жодному разі не стосується Союзу Гетьманців Державників. Наш український націоналізм бореться виключно за власну духовну, економічну і політичну незалежність. І не зазіхає на власність інших держав. Ми ненавидимо ворогів, але шануємо друзів. Ми – народники і завше даємо відсіч комуністам і космополітам. Для нас також є чужою млява ліберал-демократія. Хочемо збудувати українську Україну як Народну Монархію. Зі спадковим або обираним Гетьманом. З Нацією, об'єднаною під єдиним Проводом. Щоб лиш вона стала господарем на своїй землі. Безперечно, не утискаючи права

нацменшин. У своєму поході Гетьманський Рух не застрахований від помилок. Не помиляється тільки той, хто нічого не робить. Із-за свого розпорошення по чужині ми багато чого не встигаємо. Зокрема, не спромоглися на єдину Помісну Церкву. Віра у розпочату справу – це половина успіху. Не встигаємо згуртуватися. А головне – об'єднати свою військову та політичну силу в таємний Лицарський Орден. Така форма найбільш досконала для результативної діяльності.

Гетьман раптово змовкає. Тишу, мов у шкільному класі, коли говорить шанований вчитель, не порушує ніхто. Задумані, зосереджені гості під враженням Гетьманової бентеги. А він підходить до етажерки і відкриває патефон. Виривається мелодія:

*Гей, на горі, там женці жнуть,*
*А попід горою, яром-долиною,*
*Козаки йдуть...*

Гості підводяться. Разом з Гетьманом підтримують пісню впівголоса. Немає степу широкого, аби вона розіллялася у мрійній далечі. Немає вітру стрімкого, щоб допровадив її звідси до України. Є гарячі голови і надія в душах. Є найближча до серця пісня. Вона лине попереду всіх стратегічних планів. Швидше за всі політичні перемовини. Бо проста і люба, як рідний край. Пісня проголошує на весь світ: є така українська козацька нація! Вона хоче жити за власними законами. Вона – вічна.

## 9

За околицею Потсдаму кличе до себе поле. А полювати нікому. Письменник Аркадій Любченко з жалем споглядає нетоптані простори. От би пройтися з дубельтівкою, як колись удома з Максимом Рильським та Остапом Вишнею. Післяріздв'яне полювання не завжди приносило здобич. Зате була щаслива нагода під кришталевим інеєм дерев вихилити чарчину. Та заколядувати, нехай і після свята, але на повний голос. Приємно згадувати все гарне, що вже ніколи не повернеться. Тепер не той вимір. Війна. І чужа земля.

На вулиці риплять колеса халабуд. Німці, мов ковбої або цигани, поганяють битюгів. Пошвидше і подалі хочуть віддалитися від Берліну на Захід. Війна – завше пора втеч і погоні. Зараз у німців суцільні невдачі, розгубленість і відчай.

Стук у двері перериває його роздуми. Голос господині будинку фрау Штам:

– Ґаст (*Гість*).

Відразу на порозі зблискують окуляри. Розгортаються руки для обіймів. Та це ж Григорій Костюк!

– Як бачиш, я тебе й тут знайшов, – чоломкається радісно гість. – А час такий, що можна загубитися й розгубитися. Вибачай за ранковий візит.

– Роздягайся й сідай. Є про що побалакати. Передусім влаштуємо снідання. Потім розберемося у наших ваплітянських та політфронтівських справах. Звісно, українських. Нині маємо власний національний літературний фронт. Переглянь ось оці часописи.

Гість низько схиляється до преси. Відхиляє пасма чуба на залисини. Тим часом Аркадій приносить тарілки зі стравою. Ставить на стіл пляшку вина.

– Ти здалеку?

– Ні. Відвідав Берлін, потрощений і поруйнований. Будинки розсипані. Із дзвіниць соборів звисають клапті рваної бляхи. Томмі з янкі та совєтами налітають щовечора. Земляків-літераторів важко знайти.

– У нас відносно тихо. Ось тільки мій Лесик хворіє. Вчора вивів його на повітря. Хлоп'яча втіха. А тепер температурить.

– Діти – все, що маємо найдорожчого у цьому химерному світі.

– Безперечно. Водночас вони також є дітьми України. Будьмо!

Проте над мирною закускою нависає неспокій. Аркадій повідомляє:

– Вирішив нарешті і лягаю на операцію. Ще з сорок першого у Харкові мав такий намір. Проте злидні та переїзди не дали підремонтуватися. Уяви собі мою біганину: Харків, Київ, Львів, Моршин, Берлін, Кісінґен у Баварії. Вир подій закрутив, подосі виринути не можу.

– І в мене подібне життя. Несприятливий побут бере до полону мою літературну творчість.

– Розумію. Наше поле бою – наполеглива, сповнена гідності праця на користь українського народу.

– Та коли б їй ніхто не заважав. Література вільна тільки у вигнанні. Наші творчі пройдисвіти за Волгою тільки пристосовуються.

– Вони теж у вигнанні. Першими втікають із Києва Корнійчук з Бажаном. І кого вони рятують? Всіх Іскаріотів. Рибака, Гофштей-

на, Городского, Когана, Балясну, Тардова. І, звичайно ж, Смолича, Панча, Тичину, Рильського.

– Гвардію большевицьку...

– Втікачі в Московщині не вельми розкошують. Про них розповідав Євген Фомін. Побував в Уфі, а потім на фронті. Недавно вернувся з полону. Каже, що в Уфі Тичина спить з дружиною в прохідній кімнаті на канапі. А його теща – на підлозі.

– Зате як вони возносяться тепер! Тичина – нарком освіти УРСР, а Корнійчук – нарком закордонних справ.

– З того абраші такий дипломат, як з кізяка батіг. Фальш. І служує він не українському народові, а Московській імперії.

– А ми тут зостаємося вірними Україні, а не третьому Райхові. Тільки хохли-малороси можуть наймитувати «у ваших і в наших». Я після шістьох літ лагерних зон Воркути вернувся додому. І до Уфи не побіг. Щоправда бажани мене там не бажали. В окупованому Києві я заробляв на хліб інспектором відділу мистецтв. Дописував до часописів. А коли німці скасували відділ, то занесли мене в списки остарбайтерів для відправлення в Німеччину. Земляки запропонували мені посаду голови районної управи Святошина. Знову таки ж піклуватися про своїх громадян, а не про німців. А хіба Іван Багряний служив Райхові? Редагуючи часопис в Охтирці, очолював Комісію постачання і рятував своїх людей від голодної смерті. Це зараз він працює остарбайтером.

– Він свій плутаний модернізм змив ще в тридцять третьому звертанням до молоді. Радив будівникам прийдешнього готуватися тяжкою працею над собою, щоб збудувати власну державу. І запитувати себе щодня, що ти робиш доброго для своєї нації. Мовляв, солодко вмерти за рідний край, а ще солодше жити для нього у буремну добу.

– Думка вірна. Проте практично борсаємося ми всі, Григорію, в цьому вогняному вирі майже безуспішно. Замість того, щоб згуртуватися в єдину лаву. Шукаймо співців поміж молодими. Помагаймо їм стати на ноги. У сорок другому привіз мені листа від Самчука юний заспівувач Герась Соколенко. Він так звертається до рідної землі:

*Україно – ти спів, що зринає огненною птицею,*
*Ми за тебе життя у тяжкій боротьбі віддамо,*
*Щоб наш прапор палав над землею мечем-блискавицею,*
*Щоб у наших руках не хитнулося волі кермо.*

– Я теж за оці юні сили, запряжені нині в остарбайтерство. Старші, пережовані більшовизмом, не відчувають власного ґрунту під

ногами. Хиляться на всі боки, куди вітер віє, як ось Юрій Косач. Шукає абстрактної жар-птиці в невідомих краях Юрій Шевельов. Блукає в присмерках Європи не розгаданий нами Домонтович-Петров. З чужого матеріалу не поставимо собі добротної хати.

– Отже – «Батьківщина»?

– Так. Якщо не перешкодить оцей ураган.

– Вільна пісня долає всі перепони. Хоч ситуація тяжка. При падінні Райху мусимо втриматися. Європу трястимуть конвульсії, і життя в ній стабілізується не скоро. Ми зможемо згуртуватися і подати свій голос до своїх людей.

– Райх тріщить по всіх швах. Кажуть, що німці не довіряють нам, «східнякам», тому й Український Комітет такий млявий до діяльності. Та й з Власова користі для них, як з цапа молока. Одна його дивізія вже перейшла до большевиків.

– То німецький клопіт, Григорію. Маємо свій, власний. Хоч би чим закінчилася війна – наша мета зостається незмінною. Гартуватимемо дух активного українства. Замість млявості, яка завше чекає сприятливих умов, поширюємо ідею нашої правди. Плекаємо інстинкт змагу і силу волі.

Нараз вулиця знову наповнюється гуркотом. До Потсдаму вповзає сіро-зелена колона бронетехніки. Зловісно, мов для якоїсь каральної роботи. На розі появляється регулювальник. У довгій шинелі, в насунутій на очі касці.

– Що би то значило, Григорію?

– Оборона Берліну. Цебто фронт уже на порозі. Треба думати не про спасіння душі, а тіла. «Визволителі» везуть для нас та остарбайтерів гасло «Родіна простіла – Сталін простіт».

– Гірка цукерка. Кат не прощає жертвам. У Києві читав кинуту з літака московську «Правду». Там якийсь Громов пише: «Достанем. Загонім Аркадію Любченко нож в спіну».

– Жодна броня нас не захистить. Тільки правдиве наше слово.

За тим словом Костюк почав прощатися:

– З Берліну треба вибиратися якнайшвидше. Його оточать, тоді, вважай, зостанемося в пастці. Ну, будь здоров, друже. Не гайся тут. Побачимося на волі.

– Ходи здоровий, – міцно тиснув гостеві руку Аркадій. Ці короткі відвідини розчулили його. Ледь стримав сльозу. Провів Костюка за двері і довго дивився вслід у вікно. Так мало зостається вірних друзів. Всі вони розкидані війною по непривітних просторах чужини.

Від випитої при стрічі чарки розболілася голова. Приліг на диван. Взяв до рук часопис, але події вже випереджали друковане. Легка дрімота прикрила йому повіки. Затим наснилася біла церква на пагорбі, оточена прочанами. І він сам з бабусею та братиком поміж ними. Перед ними кошик з паскою, печеним поросям, ковбасою, барвистими крашанками та писанками.

На дзвіниці співають великодні дзвони. Парубки виносять із церкви хоругви та убрази. За ними урочисто виступає священик в золотих ризах з кадильницею. Проголошує мирянам: «Христос воскрес!» і починає освячувати принесені дари. Всі христосуються між собою, цілуються, міняються крашанками. Всі такі доброзичливі та поважні, радісні і щирі.

Над блискучими хрестами дзвіниці височить блакитне небо. У повітрі витає приємний запах ладану. Гомонять урочисті чоловіки без шапок. Навколо жінки, запнуті святошними квітчастими хустинами. Всі хрестяться та бажають один одному міцного здоров'я.

А дзвони мелодійно гудуть. Цілий день. І здається, що таке гарне свято триватиме вік. Бо все гарне ніхто не захоче споганити. Ніхто не заперечить невимовної краси. Адже всі бажають жити у мирі та злагоді. І йому з братиком та бабусею весело, хоч з ними немає мами з татом. Зостались в місті. Та йому найсвятіший сільський Великдень.

Від церкви видно зелені береги над блискучим ставком. Звідти доноситься качине кахкання та ґелґотання гусей. А далі, за хатами, за горою, простягається широченний пастівник. Там, за селом, розкриваються всі принади вільного степу. Є де розігнатися пастушатам. Оце село, бабусина хата під солом'яною стріхою є для нього рідною колискою. А над нею наспівують колискові пісні розлогі яблуні, вишні, груші і ласкавий голос бабусі. Там для нього, малого, завше безмежне раювання.

А дзвони гудуть. Кличуть до молитви.

...Ні, то дзвонить настільний дзиґарок. Він пробуджує Аркадія. А так хочеться побути маленьким. Бодай уві сні.

Після бабусиного раю настали складніші літа. Згадки повертають його до школи з її обов'язками. Там дзвінок дозволяв лише коротку вільну перерву. Не все виявилося цікавим у навчанні. Зате який привабливий світ відкривала художня література! У школах, церковно-приходській та двокласовій у Тетієві, та й у гімназії міста Сквира, він не розлучався з «прочотними» книгами. Жив тривогами та бійками разом з ковбоями, піратами, розбійниками та мушкетера-

ми. Визволяв з неволі прекрасних дам, обороняв, а інколи й нападав на королів. У тому романтичному світі йому велося досить цікаво. Пробував і сам писати якісь такі оповідки. Їх навіть публікував «Сквирський вісник». Ця здібність, мабуть, передалася від батька. Той теж багато читав, а ще пробував складати вірші, непогано грав на гітарі, наспівуючи.

Справжня романтика ввірвалася в юнацьке життя Аркадія згодом. Коли у 1918 році вступив на медичний факультет Київського університету святого Володимира. Вона вже кипіла громадянською війною, де найбільше воювали поміж собою краяни, українці билися проти українців. Намножилося власних мушкетерів, піратів і ковбоїв. З них хаотично творилася українська самостійна держава. Хотілося жити у рідному світі з власними праведними законами та звичаями. Він теж з однокурсником Юрком Смоличем кинувся у той вир. Спочатку рятували поранених у петлюрівському санітарному ешелоні. Потім Аркадій побував у ворожому полоні. А далі в зелених та червоних партизанах, де їхні кольори та переконання часто зливалися воєдино. Та завше треба було стріляти в противника. У 1920 році він потрапив у лапи червоної контррозвідки і лише випадково врятувався від розстрілу.

Вростав у цивільне життя. Працював у відділі народного здоров'я в провінційному Тетієві. По свіжих слідах масового братовбивства писав роман. Затим влаштувався актором державного театру імені Івана Франка. Там грав ролі ще не прохололої всеукраїнської колотнечі. Разом з тим і світової класики. Найкраще йому вдавалася роль своя власна – вчорашнього повстанця.

Він публікує в Харкові у 1924 році свої оповідання з пережитого. Відтак його приймають до літературного «Гарту». Популярність допомогла йому стати через два роки секретарем ВАПЛіте (Вільна Академія Пролетарської Літератури). Для вільної літератури умов там було не багато. Проте він видав першу збірку своїх новел «Буремна путь» і вже не покидав літературного шляху. На той час літературні організації так само, як нещодавно політичні партії, намагалися переманити на свій бік нових прибічників. Він зблизився з прихильниками романтизму Ю. Яновським, П. Тичиною, М. Кулішем та М. Хвильовим. Останній, бувши прихильником містечкової богеми, намагався виліпити новий стиль «азіатського ренесансу». Хоча, для чого тут була потрібна Азія в Україні, ніхто не розумів. Головне у тому новаторстві було заперечення питомої української класики. Мовляв, як відсталого селянського пережитку. Йшлося

про оспівування «подвигів» чекістів та зверхності космоінтернаціоналізму. Мовляв, маємо нову радянську владу, отже мусимо мати небачену нову літературу, яка би затінила Шевченка і Франка. Гасло Хвильового «Геть від Москви!» (економічне, а не духовне) не відвертало російськомовного Фітільова-Хвильового від зв'язків з московською ЧК. Він так і згинув у її тенетах, як муха в мереживі павука.

Літературна боротьба в Україні призвела до того, що більшовики зігнали літераторів до єдиного колгоспу – Спілки письменників. Вони її профільтрували і більшість творців репресували та розстріляли. А з покійного Хвильового зробили «українського буржуазного націоналіста», яким він ніколи не був. Адже, переслідуваний ними, бував за кордоном. Мав змогу залишитися там, щоб працювати в еміграції разом з Дмитром Донцовим. Проте повернувся додому і перед самовбивством в передсмертній записці ще раз засвідчив свою вірність комуністичній партії.

Аркадій теж ходив на грані леза над прірвою репресії та розстрілу. При розвалі літорганізацій виступав із самокритикою, засуджуючи свої твори. Хоч у його романтичних новелах не зникало відчуття української справедливості, навіть було змальовано сцени голодомору 1932–1933 років. Одначе він намагався вижити. Оголошував про свою працю над романом про шахтарів. Обіцяв виконувати замовлення влади для газет. А тим часом упорядковував для видання свої попередні твори. Хвороба часто заганяла його до лікарні. Одного разу його сусід по палаті, дізнавшись, що він письменник, сказав йому:

– Не з Винниченка треба було розпочинати нову літературу, пане-товаришу. І не з Хвильового. А з мудрості Дмитра Донцова. Ото наше Євангеліє...

На початку війни, коли письменників евакуювали до Харкова, Аркадій з А. Головком, Л. Смілянським та О. Кундзічем намагалися безуспішно вернутися до Києва. Проте Аркадієві пощастило зостатися з родиною у Харкові. Чекісти тоді не мали часу його шукати, та й не могли знайти. Він заздалегідь змінив квартиру. А якби знайшли, то вивезли б на Схід, де замість лікарні він потрапив би на фронт. Або, швидше за все, без пересадки до зони ГУЛАГу. Німецьким окупантам він так само не вірив. Працюючи в редакції новоствореного українського часопису «Нова Україна», він швидко переконався в жорстокості нацистів. Вони й не думали давати Україні не тільки самостійності, навіть будь-якого полегшення. Європейська орда поводилася по-азійському. Та куди подітися.

Треба жити й творити між двох смертельних вогнів. Такий для нього дістався бій на передових позиціях. Без прикриття з тилу.

За прагнення до Великого дня волі України творці терплять чужу неволю. Розплачуються власною свободою. І зостаються з незакріпаченим духом. Він знадобиться наступним козакам.

* * *

Автострада для в'язнів концентраку тяжча за селянський заболочений шлях. Есесмани з вівчарками підганяють колону палицями. Хто падає знесилений – дострілюють. Решту женуть далі. Такий наказ вчасної евакуації рабсили. Вона потрібна для будови оборонних укріплень всюди. Та для військових фабрик. Наказано відступати, то й гонять людську чередy вперед.

В'язнів переганяють недобитки вермахту. В кузовах вантажівок, на гарматних лафетах, в кінних повозах. А дехто й пішим ходом. Зморені й поранені солдати відступають мовчки. Їх підганяють не лейтенанти з капітанами. Ними командують тепер камради, що висять на стовпах. Страчені дезертири, саботажники, зневірені сіячі паніки, вони промовляють німо, але зрозуміло. Наочна агітація скоріше доходить до свідомості, ніж голосна.

– Гальт (*Стій*)! – горланить з легковика лагерфюрер. – Керт ейх! Зіх зецен! (*Обернутися! Сісти!*).

Напівживі трупи у рябих робах валяться на обочину. Бодай хвилину перепочити перед далиною. А дехто – щоб не підвестися й зостатися намертво сірим горбочком. Кістляві пальці живих вищипують пагони трави. І хапливо вкидають до рота. Декому щастить підібрати конячого кізяка. Шлунок волає їсти хоч що-небудь.

Передсмертні хвилини породжують віршоване прощання. Звернене до білого світу, переплутане й понівечене. Воно застрягає в горлі. Василь Пасічняк нездатний уже лаштувати слова чіткими рядами. Воно й не дивно. Поетичні квіти в'януть при арештантській дорозі. Як уберегти зброю слова? Із спогадів випливають зелені отави над Дністром. Дзвенять кличні до бою стрілецькі пісні. Таке життя – поезія борні. У 1939 році він, приречений до страти, вислизнув з більшовицьких лап. Та на Лемківщині невдовзі виступив проти непосильних німецьких контингентів. Схопило його хиже ґестапо і вкинуло до тюрми в Новому Санчі. Заходами Українського Комітету через кілька тижнів його звільняють. У камері мав час прочитати «Майн Кампф» Гітлера. Дізнався, що той бажає зробити

з України лебенсраум для німецької нації. Того не можна було допускати.

У Похідній групі ОУН Василь іде до Умані. А там – знову пастка ґестапо. Пощастило її оминути. Втікаючи, пристав до іншої Похідної групи. З нею пробоєм крізь більшовицьку партизанку дістається до Кіровограду. Там оунівці організовують «Просвіту», відкривають школи, посідають місця в адміністрації. Він редагує газету «Український голос». За статтю «Тарас Шевченко – учитель України» його разом з редакцією заарештовує ґестапо. Німецькі костоломи не можуть виявити побоями оунівське підпілля. Арештантів відправляють до Львова у в'язницю на Лонцького. Від розстрілу його врятовує митрополит Шептицький. Зі Львова Василя відправляють до Кракова. Дехто з його друзів помирає там за ґратами. Кількох провину не доведено, і їх звільняють. Серед них і поета з Херсонщини Йосипа Позичанюка. Василя разом з іншими везуть до кацету Аушвіца (Освенціма). Там в'язнів немилосердно б'ють палицями есеси та капо, призначені здебільшого з поляків та фольксдойчів. У блоках усі сплять на землі серед трупів. Капо там замордовують Василя та Олександра Бандерів, братів провідника ОУН. Щодня нагло вбивають недужих та знесилених. Підтримує лише слово друга...

– ...Ауфштейн! Шріт марш! (*Встати! Кроком руш!*) – звучить наказ.

Купа в'язнів ворушиться. Дехто насилу підводиться. Інші вже не годні встати. Есесман їх періщить нагайкою.

Біля Василя лежить нерухомо напівмрець. Тільки в його запалих очах тепліє життя.

– Вставай, друже, – зводить його Василь. – Вже недалеко. Бачиш, весна вже. Треба дійти. Ходімо.

Дибають вдвох на автостраду. Ззаду ляскають постріли. Есеси ліквідовують немічних. Вітер додає всім сили. І знову сотні підошов човгають по асфальту.

– Ти з якого блоку? – допитується Василь. Намагається пробудити в побратима інтерес до життя. Проте голова в того опущена. Він дивиться під ноги, а може, в нікуди. Одначе кості, обтягнуті шкурою та лахміттям, рухаються. Плин автостради заколисує. Тільки руки друга не дають упасти. Та думка про те, що оця чужа путь не безкінечна.

Нарешті ген маячить невеликий лагер. За мереживом дротів видніють блоки. Над брамою напис: «Ebensee». Вона відчинена. Валують вівчарки.

– Айнгакен! (*Взятися за руки!*)

Лаву за лавою поглинає паща воріт. Есеси перераховують новоприбулих. І заганяють в напівтемну їдальню. Там їх чекає гарячий обід. Кожен має миску зупи і пайку ерзац хліба.

Василь садовить порятованого. Той перед мискою оживає. Хлепче зупу похапці. Закушує хлібом. Потім подає рятівникові кістляву руку:

– Вельми дякую. Данило Чайковський – письменник.

– Василь Пасічняк. Журналіст.

Звідтоді вони обоє працюють у каменоломні. Інколи в'язнів виводять на відбудову розбомбленої залізничної станції. Там, де вони чекають потяга, насип чорніє. Всю траву з корінням з'їли нещасні.

Якось у вагоні знаходять волячу шкуру. Крають її по кусочку, ховаючи від німців, і споживають. У всіх невільників розпухлі ноги.

Звідтоді Данило догоряє в Krankenbau. Призначені з новоприбулих санітари Михайло Марунчак та Олег Вітошинський мають знайомих на кухні і підтримують Данила. В Аушвіці йому велося краще, бо старостою блоку був Лев Ребет. «Група Бандери»: Степан Ленкавський, Петро Мірчук, Зенон Матла – трималася разом.

Тут найчастіше навідує Данила друг Василь Пасічняк.

– Нам дісталося найтяжче, – каже ослаблий Данило, що лежить на тапчані. – Не змальовувати життя словами, а творити його діями. Колись я пробував себе у віршах та новелах. У гімназії став членом підпільної юнацької організації ОУН. Перевозили часом для УВО Коновальця заборонену літературу та зброю. Гуртували по селах «Просвіту». Відтак з Юнацтва я переходжу в дорослу ОУН. Випускаю літографський гумористичний журнал, у якому співпрацює Степан Бандера. Двічі мене арештовують пілсудчики. Потім працюю в редакції легального оунівського «Нового села» у Львові. З приходом большевиків зникаю з міста і переходжу до редакції «Краківських вістей». Невдовзі працюю керівником підпільного відділу видань у Референтурі Пропаганди ОУН. Роман Шухевич доручає мені готувати у старшинському штабі вишкільні матеріали для військової пропаганди. Звідти я готуюся з Похідною групою йти на Київ. Але у вересні сорок першого мене заарештовує ґестапо. Із в'язниці на Лонцького починається мій шлях по нацистських концентраках. Не все зроблено, не все задумане написано.

– Таланти завше від мрій потрапляють у вир боротьби, друже Даниле. І не тільки на західних теренах України. З вибухом совєць-

ко-німецької війни оживають недомучені борці за самостійність. Виринають з підпілля петлюрівці, сприймають націоналізм вчителі та студенти. На ту пору вискакують наперед по-більшовицькому й хохли-малороси. З хлібом-сіллю стрічають німецьких «визволителів». Доброзичливо. Мовляв, «хто до нас з мечем, то ми до нього з калачем». Раби! Лиш ми, не скорені Москвою, не підкоряємося Берлінові.

– Так, друже Василю. Хоч отут ми теж остарбайтери. Тільки гіршого ґатунку для нацистів. Тому нас нищать першими.

– Бо з перших днів «визволення» працюємо на свою націю. Не лише галичани. На Криворіжжі з жовтня сорок першого селянський син Михайло Пронченко випускає журнал «Дзвін». У ньому друкуються вірші редактора та статті самостійників. Після шестилітнього ув'язнення на Колимі редактор має досвід боротьби проти більшовизму. Війна застає його звільненим, і він відразу відшукує друкарів. Дістає з криниці вкинуті більшовиками шрифти. Збирає редакцію «Дзвона». На голосний звук часопису озиваються патріоти. Вони пишуть про визвольні змагання 1917–1923 років, про Симона Петлюру та Євгена Коновальця. Про наше письменницьке розстріляне Відродження. Пронченко видає збірник своїх віршів «Кобза». Упорядковує збірку козацьких та стрілецьких пісень «Тризуб». Одначе діяльність оунівського підпілля переривається ґестапо. Воно появляється після просування вермахту на Схід. Укріплює нацистські ґебіткомісаріати, забороняє діяльність української націоналістичної інтелігенції. Її допомагає виявляти німцям більшовицька агентура. Провокатори мають успіх. Нацисти тоді розстрілюють редакції Кременчуцького часопису «Дніпрова хвиля» та часопису «Рідне слово» Шевченкової Звенигородщини.

– А нас, друже Василю, мордують тачками з камінням та режимом концентраків. Щоночі приходить смерть і сідає до мене в головах...

– Женіть її від себе геть. Йде наша весна. Тримаймося.

Справді весна йде семимильними кроками. Хоч з небесної блакиті й налітають бомбовози. І вбивають есесів разом із в'язнями. Гуркотять громи фронту.

Третього травня всіх виганяють з блоків на апельплац. Пропонують ховатися в горах під військовими заводами. Цебто у готовій могилі. В'язні не погоджуються. Есеси втікають в Альпи. Охорону концентраку перебирають фольксштурмісти. В'язням видають по дві миски зупи.

Вранці шостого травня ревуть американські танки. Проламуються крізь огорожу до лагеря Ебензее. Прорив у світ зроблено! Радості немає меж. Звільнені кидаються до складів по здобич. У закутках чинять самосуд над капо та зрадниками. Лунають постріли. Катів добивають палицями. Палають бараки.

Василь обнімає Данила:

– Тепер – до рідної вільної праці!

– Сьогодні ж Великдень, Василю! Кінець Дантового пекла! Хочу жити!

Страху нема. Хоч німецькі комуністи з московськими полоненими планують захопити зброю і вибити бандерівців. Та хлопці готові до спротиву.

Хтось привозить пачки газет. Розвидняється від українських часописів. Багато в них втішного, обнадійливого. Лунає там застереження: «Не потрапляйте до репатріаційних комісій! Вони ж збирають українців для повернення «на Родіну»... до Сибіру!»

– А ось і прикра новина, – говорить Василь. – У Баварії помер наш письменник Аркадій Любченко. До кінця не розквітлий талант.

– Читав його новели. Нашій літературі не вистачає провідника. Забагато тупцюємо довкола своєї хати. Пора спізнавати світ і себе у ньому показати.

– Вірно. Та що вдієш? За кацетами та втечами нема часу для творчості. Недавно не стало й італійського футуриста Філіппо Марінетті. Мені не до вподоби його руйнівна поезія. Важко збагнути, що у тому циркацтві геніального. А нашумів на цілий світ.

– Хтозна, друже Василю. Все-таки в його поезії гримить велика сила. Відчувається клич крови і тверда хода давньоримських когорт. Нам би такого будителя духу народного. Який розмах, сміливість і стрімкий рух! Яка широта просторів та душі!

– А мені особисто імпонує щире українське почування. Наші мудрі роздуми і високі мрії. Ось як у Маланюкового зброєносця – остарбайтерського поета Леоніда Лимана:

*Життя не буде ждати нас,*
*І треба йти, боротись, жити,*
*Щоб віри промінь не погас,*
*Щоб слід лишить у цьому світі.*

– Добре. Хай буде так. Хочемо дихати на повні груди. Хочемо жити по-своєму. Вільну Україну можна збудувати тільки гуртовим завзяттям бджіл. Для цього треба мати єдину Булаву, вірний Меч, шмат Житняка та рідне Слово.

## 10

За тихоплинною Емс даленіє зелене поле. Над ним нерухомо стоять сизі хмари. Ніби згребини скошеної отави. Видніють до самого сіро-голубого обрію. Там, де щовечора ховається сонце.

Вдивляюся у вузький шмат скупого привілля. І так мені хочеться малювати. Сьогодні неділя. Щойно розвантажили вагон вугілля. Змили з себе диявольський вигляд. А я знову тиняюся на березі Емс.

Веркмайстер Кажан бродить по плацу. Підраховує в штабелях цеглу й дахівку. Не уявляю собі, коли він спочиває? Вічно товчеться, як Марко у пеклі. У руках різнобарвні палички крейди. Все нумерує. Німці скоро нумеруватимуть і дерева.

Раптом мене осяває зухвала думка. Сміливо підхожу до Кажана.

– Вас вольст ду, менш? (*Що ти хочеш, чоловіче?*) – коситься він на мене з-під окулярів.

Намагаюся йому пояснити своє прохання. Мені, мовляв, потрібні такі крейдочки, як у нього. Там у нашому дворику нова кухонька. Руда дерев'яна стіна зовсім порожня. Хочу на ній намалювати вершника. Буде гарно...

Кажан повертає до мене голову. Витріщені очиська за окулярами здивовані. Німо запитує: «Ти що, з глузду з'їхав?!»

Та я непохитний. Доводжу потребу оздоблення, прикраси побуту, естетики. Дивиться на мене, як на привид. Зрештою висипає крейдочки мені в пригорщу. І пригрожує:

– Абер кайнерляй політік (*Але ніякої політики*).

– Данке шен (*Дуже дякую*).

Я спішу до штуби. Хлопці гомонять за столом. Дехто відпочиває на постелі. Мовчки беру журнал «Дозвілля» і вертаюся надвір. На обкладинці пам'ятник Богданові Хмельницькому у Києві. Вправно компоную його на стіні кухоньки. Майже в натуральну величину. Гарячково малюю вподобане. Ніби мене хтось підганяє. Величний Богдан на здибленому коні підносить булаву. Хто не помітить його могутності? У моїй душі підводиться його доба. Гримить навальним чвалом. Дзвенить шаблями. Встає Україна над недолею і неволею. Мені малюється, наче пісня співається.

– Ти диви, виходить... Сила... – чую шепіт в себе за плечима. Хлопці не хочуть заважати. Я гордий похвалою. Стараюсь для них.

Надвечір приходить Кажан з лагерфюрером. Пояснюю їм, що це гетьман України. Сімнадцяте століття. До Райху не має жодного стосунку. Мовчанка – знак схвалення.

Хмурніють тільки поляки. Панно якраз перед їхніми вікнами. Визирають з другого поверху. А що казати? З пісні слова не викинеш.

Із Подєбрад мені приходять поштою лекції. Опрацьовую тему «Князь Київської Русі Володимир Великий». Лекції Українського Технічно-Господарського Інституту друковано на циклоскопі. Дивує підпис: «В. Доманицький». Адже той перший редактор «Кобзаря» помер ще у 1910 році. У революцію 1905 року за ним полювали звенигородські жандарми. А він ховався у своїх родичів в моєму селі Гусаковому. У темнику для бджіл. (Як виявилося, викладачем УТГІ був молодший брат редактора – Віктор).

До праці я знову ходжу з «кар'єристами». Минаю два будиночки для розбомблених переселенців з міста. Там і я доклав своєї праці. Зі старшого куди пошлють і сам став майже муляром.

Будні у глинищі світлішають. Копаємо глину без боязні нового майстра. Загалом Кабанець, так прозиваємо Вільгельма Весальса, першого нашого лагерфюрера, чоловік добродушний. Працює штихелем та лопатою не гірше за нас. Збоку подібний до занедбаного колгоспника. Завше помагає відстаючому. З доброти своєї чи замолює гріхи? Хтозна. З ним ми розкуті й веселіші.

На перекурі Кабанець заохочує нас до цікавої затії. Поглиблюємо над глинищем рівчака для стічних вод. Поблизу нашого вагончика. Носимо туди трухлу солому з покинутої бауерами копички. Вистеляємо дно.

– Дас іст унзере люфтшуцраум. Ги-ги-ги... (*Це наше бомбосховище*), – сміється він.

– Та це ж безплатний театр, – уточняє Мишко. – З ложами.

А й справді. При нальоті куди нам ховатися? Під вагонетки? Хоча на нас ніхто не полює. А налітають щодня або через день. Армада, як хмара, суне до центру Райху. Розправляється з містами. Руйнує військові заводи, тільки не цегельні.

Щойно почали ладувати вагонетки. І раптом – фліґеалярм. Далекі сирени і гудки зливаються в бентежну мелодію. Нам вона не страшна. Копаємо. Аж коли від заходу гуде земля і небо, кидаємо лопати. Вилазимо до свого сховища. І залягаємо горілиць.

Небесна армада суне густим рябим косяком. Повільно, загрозливо, насолоджуючись страхом землі. Ледь видимі темні хрести літаків. А над ними в'ють спіралі якісь мікроби.

– Месери? – запитує Мишко.

– Та де. То охорона бомбовозів – англійські гавкери, – каже Ілько. – Месери ховаються на землі, як миші. Небо тут уже не німецьке. Хіба, може, десь над великими містами.

– Верстри три буде? – питаю.

– Вище. Не менше п'яти. А може, більше, – додає Іван.

– Нас бомбили німецькі Хайнкелі, то спускалися нижче, – пояснює Ілько.

Кабанець лежить між нами. Мовчки смокче куцу файку. Диму з неї не видно. Ковтає чи що? Лице посиніло, мов від холоду. Небесне видовище для нього неприємне.

– Нам нема чого ховатися, – каже Мишко. – Та й нема на що дивитися. От коли б піднялися месери та затіяли бій. Було б цікаво...

Ілько сердиться:

– Що ти мелеш? Тоді вони прополощуть наш рівчак. З кулеметів...

Не чекаємо відбою тривоги. Війна війною, а норми за нас ніхто не зробить. Краще копати рівномірно без штурму.

Увечері вертаємо до штуби, а там базар. У хлопців радісно блистять очі. Де й втома поділася. Що сталося? Збільшили пайку? Чи вихідних днів?

– Дівчат привезли! – оголошує нам Васько Костенко. Він почувається іменинником. Білявий чубчик прилизаний. Поверх синьої куртки комірець бузкової футболки. Захоплено потирає долоні. Бабодур.

Новина приголомшує. Ніби невідомий десант висадився. А що вони будуть тут робити? Всюди глина, цегла, дахівка. Робота не дівоча.

– Були б руки. Робота знайдеться, – пояснює хтось.

– Були б люди. Тачок для всіх вистачить, – веселіє Мишко.

У глинищі в нас тільки й мови про прибулий ясир. Шкода дівочої юності на цегелянській каторзі. Залетіли наші пташки до нещасливого вирію. Виявляється, всі вони з Київщини. Поселили їх у відгородженій від кантини кімнатці. Таки у нашому будиночку. Цегеляни з ними вже знайомляться. Ми, «кар'єристи», чекаємо вихідного. Лагерфюрер забороняє ходити на вечорниці. Дівчата вже прибирають у цехах. Наводять лад на плацу. Справді, тачок і для них вистачає. На гумовому ходу. Не повністю завантажують битою цеглою, дахівкою, сміттям. Їхні тачки часто перекидаються. Вперше взяті в руки не тримають рівноваги. Проте не святі горшки ліплять. Усього треба вчитися, щоб вижити.

У неділю ми теж ганяємо тачки. Вантажимо піввагони дахівкою. Там і знайомимося з дівчатами. Підходжу на плацу до їхнього гурту. Шукаю землячок-звенигородців.

– Немає. Ми з Ржищівського, Богуславського, Черкаського районів.

Дівчата в ситцевих платтячках, у сільських самошитих кофтинках. Невеличкі ростом, але змалку спізнані з роботою. Балакучі сміхотухи. Ми для них теж цікаві, нерозгадані.

Верховодить ними Клавдія Ніколаєвна. Суха висока жінка літ за сорок. Строга, в окулярах. Закутана голубенькою хустиною. Розмовляє по-російському. За якусь годину я вже знаю всіх у дівочому гурті. Хоч з першої стрічі не запам'ятовую всі прізвища. Ось доброзичлива, невисока Шура Отрішко з Прохорівки, що за Дніпром. У білій плетеній беретці, у блузці в синій горошок, озута в босоніжки. Сміливий зелений погляд з-під начосу коротких житніх кіс заохочує до бесіди. Поруч з нею її подруга Людочка. Тоненька, мов

конопляна горстка. В квітчастій ношеній сукенці. Короткі темно-русі коси спадають на потилицю. На вузькому гостроносому личку цікавістю грають чорні оченята. При знайомстві в обох подруг відчувається комсомольська активність. Вони подібні до моїх однокурсниць із Тальнівського агротехнікуму. Допитливі і безжурні. Про інших дізнаюся від них поверхово. Ген землячки із села Старе біля Ржищева. Запам'ятовую їх за вродою: Маруся Білява і Маруся Чорнява. А ще блідолиця гугнява Галька Коломієць. А поруч велика широколиця Мотря з лапатими робітними чоловічими руками. Несмілива від густого ластовиння на обличчі. Певне, воно заважає їй знайомитися з хлопцями. Найвиразніша в гурті чорнявка Таня. Невисока, з повненькою гарною фігурою. На круглому смаглявому личку усміхнені великі сірі очі. Над ними низькі чорні брови, як стріли, врозліт. Сукенка в густу фіолетову смужку ледь прикриває її округлі коліна. Мені кортить розпитати її, звідки вона родом. Ніби я вже десь таку стрічав. Але біля неї вже увивається Васько Костенко. Гарний, чемний, вроджений Дон Жуан. Перший парубок на селі. Мені, неотесаному глинокопачеві, змагатися з ним не випадає. Та й, як на диво, чомусь у моїй душі не загоряється залицяння. А хлопці на плацу вже походжають парубками, як півні.

Мене дивує Володька. Завжди охочий до дівочого товариства, а тут стоїть за плечима хлопців. Зніяковілий, мовчазний, мабуть, приховує своє каліцтво. Його півдолоні сховано у самошитому шкіряному футлярі. Після шпиталю відпочивав не довго. Майстер Шпан'я знайшов йому роботу біля преса дахівки. Тепер однією рукою та ногою крутить дерев'яні рами для вінди. Зрідка Володька домагається два-три дні спочинку. «Хочеш знати як? – колись питає мене. – Ходімо покажу». Веде мене за вугол корпусу.

І з усього розмаху б'є скаліченою рукою об вугол. З-під футляра бризкає кров.

Перед сном уже в постелі, до мене навідується жаліть. Чується Шевченкове «А сестри! Сестри! Горе вам...»

Дівчата звеселяють наші будні. До наступного вихідного маємо про що говорити. Парубоцькі балачки не перериває робота.

– Ти диви. Василь пришив ґудзика до піджачка, – насміхається Мишко. – Накинув оком на котрусь дівчинину?

– Ти на себе поглянь. Підстриг свою кучму. Свататися збираєшся чи що?

– Та Мишко вже засватаний. У торфлагері. Ляхи йому на дорогу присвітили. Підфарником.

– Диво, та й годі. Наш Ілько відтоді, як появилися дівчата, рожевим милом умивається...

Хлопчачі хихоньки та хахоньки веселять і майстра Кабанця. Він нічого з них не розуміє. Бачить тільки, що вагонетки наповнюються швидше.

Справді, ми стаємо чепурнішими. Навіть чемними. Вже не пересварюємося. Мишко витирає картузом спітніле чоло. Орудуючи лопатою, заспівує:

*Дівчино моя, напій же коня*
*З рубленої, ой та криниченьки*
*З нового відра-а-а...*

Голос у нього ніякий. А слух – слон на вухо наступив. Проте його завзяття розпирає й наші груди. Не відпарубкували ми вдома. Не долюбили. Тепер знову почуваємося зеленими юнаками. А не робочою худобою.

Дні добігають до вихідного. У неділю розвантажуємо вугілля. А по обіді – вільні. Та післяполудневі вечорниці для нас, «кар'єристів», невдалі. Біля дівчат козиряться цегеляни. Васько Костенко шпацирує по плацу з Танею. Щось шепоче їй приємне. Бо вона соромливо опускає очі на свої оголені коліна. Іван Коваль сидить на лавчині з Марусею Чорнявою. Про щось перешіптуються усміхнені. Ніби молодята на весіллі. Неподалік стоїть друга пара. Великий Федь Ващук щось оповідає соромливій Марусі Білявій. Мабуть, щось поважне, відкидаючи русу гриву, що спадає йому на очі. А дівчина знизу вгору дивиться на нього, мов заворожена. З усміхом відмовляє:

– Дак я вам не віру. Не може бути.

Тільки поважна дебела Мотря мовчки слухає Ілька. Іскоростенський древлянин уміє залицятися до дівчат. Певне, вже встиг на Україні побувати в приймах. Після німецького полону.

Інші дівчата стоять біля дверей своєї штуби. Коло них не отираються хлопці. Лиш промовляє Клавдія Ніколаєвна:

– Я пятнадцать лєт кондуктором трамвая работала. У мєня бил порядок...

Мені не хочеться дослухатися до теревенів цієї мачухи. У її голосі щось є від настанов профспілкового проповідника. Сухого і занудного. Знаю я той порядок. Як на цвинтарі. Тут ось і до німецького не можу звикнути ніяк. Ех, загнуздати б оце лошака. Та поскакати вдалеч. Щоб тільки земля з-під копит. В-о-о-ля! Де вона?

Йду від гурту до річки. Вода в Емсі каламутно-коричнева. Як наша сніданкова кофія. Повільний плин навіває сонливість. Де-не-де жовтіє в ньому вербовий листочок. Прямує кудись у невідомість. Неначе наша юність. Самотність нашіптує мені ліричні рядки. Від цегельні лунає дзвінкий дівочий сміх. Чому ж мені сумно? З мого куцого однозимового парубкування чується журливий наспів. Вражає у саме серце:

*Сумний вечір, сумний ранок.*
*Десь поїхав мій коханок...*

Хіба я поїхав? Мене повезли. Війна розбила перше святе кохання. Однак за життя треба боротися, а не сохнути з журби.

Юному потрібне відчуття молодості. М'яка дівоча вимова рідних слів зворушує. Наближає Україну. Ми добрішаємо один до другого. Смертельна круговерть поруч. Але вона нас поки що оминає.

Одного вечора вертаємо з роботи. Миємо свої гуміштифлі у калюжах. Щойно припинився дощ. У блискучій взувачці почуваємося гусарами.

Але що це там гуде? Фліґеалярму давно дали відбій. Додому повітряна армада вертається іншим шляхом.

Громохкий гуркіт важкого бомбовоза так низько. Так і є. Вертається підбитий самотній вовк. Темний силует виє над нами. Сирени мовчать. Прогавили?

Т-ррах-тар-ра-ра-х! – рве повітря вогняний вибух. Гойдається земля. Інстинктово падаємо на неї. Так близько! Підхоплюємося і біжимо до цегельні.

Чорний дим снується між корпусами. Замісто вугла купа потрощеної цегли. Емс затоплює вирву від другої бомби на тім березі. Так і є. Сіроманець розвантажився над цегельнею.

Біля відкраяного вугла тривожний гомін. Над великою ямою перелякані цегеляни з дівчатами та майстри. Мене наче хтось штовхає туди. Вскакую на гаряче дно. Хватаю рвані осколки і ...обпікаю пальці.

– Думкопф езель (*Дурноголовий осел*)! – лютує наді мною Кажан.

Вирва глибиною у два людські зрости. Хлопці подають мені руки. Витягають наверх.

– Ти що перед дівчатами хвастаєш? – насміхається Мишко.

– Сам не знаю, як я там опинився.

Справді, наче якийсь чорт штовхнув мене в плечі. Чого там шукати? Хлоп'яча звичка першим провідати небезпеку. Першим іти до неї, як у бійку.

Допізна обговорюємо візит бомбовоза. Вимушений. Світла ще не було. А якби хто й засвітив, то на вікнах дерматинове затемнення. Схвильовано оповідає Микола:

– Як грім серед ясного неба. А зара, як завиє сирена, то я у бомбосховище не побіжу. Туди як поцілить – тільки пилюка цегляна здійметься.

– А куди ж ховатися?

– До річки, – повчає Ілько, теж фронтовик. – Взавтра ж копаємо там окопчики. У півпрофіля.

– То, може, й матраси з собою прихопимо. По тривозі.

– А чого ж. Запросто.

Сказано – зроблено. Другодні біля Емс виростають вузенькі шанці. Майже як фронтові. Лагерфюрер такої самодіяльності не забороняє. Під неспокійним небом довго не спиться. І не зчувся, як поринув у видіння. Ширяють темні, зловісні крила бомбовозів. Метаюся в сні поміж вогняними спалахами. Як циган між краплями дощу. І не знаходжу безпечного місця.

До глинища бредемо невиспані. Робота спозаранку заспокоює. Копай глибше – кидай дальше. Пополудні повітряна армада знову пливе на схід. Невгавають сирени. Вибираємося з глинища і залягаємо в рівчаку. Небо рябе. Нараховуємо понад три сотні літаючих фортець. Нам нема чого боятися. Глинищ вони не бомбують.

Гудок о шостій зове нас до штуби. Там на мене чекають газети і лист. Відкриваю конверта з лихим передчуттям. Так і є. Сон в руку. Пишуть земляки з Людвіксгафена. Там під час бомбування заводу загинув мій родич і сусід Петро Іванченко. Син вільного козака до самої війни зберігав обріза з гвинтівки. Старшого друга згадую з болем. Для мене він зостається живим. Згадую його веселого, чорночубого, татаркуватого. Ось разом женемо корів на толоку за вітряки. Я менший, тому в нього завертайлом. За те він мені розказує казки. Знає їх цілу купу. Мені здається, що він сам їх складає. Про Лева і Пролева та Залізний Тік, на який вони сходяться битися. Про Княжну та Княжича. Ось чую його гарний голос із парубоцької ватаги. З кутка Галайки. Така люба пісня «Ой, пущу я кониченька у саду...» Ох, Петрику, Петрику. Про твого п'ятизарядного куцака з патронами я й досі тайну бережу. На що ми сподівалися? Вже мислячі юнаки після голоду і репресій. А може, час принесе нові події, і куцаки знадобляться?

Ми знову ночуємо в затишній штубі. Хоч нічні нальоти томмі часто вимітають нас надвір. Залягаємо на горбку над сонною Емс.

І дрімаємо, поки сирени не оголосять відбій. Ілько приносить з цеху розбиті двері і влаштовує суху постелю. Якоїсь ночі його будять щурі. Лізуть на запах крови з розбитого пальця. Ілько матюкається і вертається до штуби. Лагерфюреру не до нас. Однорукий Фриц під час алярму біжить «чергувати» додому. Біля дружини. Кожному своє.

У заболочених глиною буднях виглядаємо розради. Цього разу вихідний настає сонячний і безвітряний. Вантажимо дві платформи цеглою. А по обіді маємо свято душі.

Наших остарбайтерок відвідують дівчата з торфлагеря. На плацу гомонить стріча. І хлопці тут як тут. Гарні дівчата усміхаються до них. Підхожу до гурту і... стрічаю блакитний погляд. Вона! Білоброва, з лляними локонами на плечах. У білій кофтині в голубий горошок. У темній спідниці, в чорних туфлях. Мене вражає усмішка вишневих уст. Така мила, мов давно знана, рідна. Мимоволі опиняюся поруч. Запитую:

– В гості до нас?

– Та ось земляків шукаємо, – дзвенить ніжнотонний голос. Бліді щоки рожевіють. Погляд ніяковіє.

– Тепер ми тут всі земляки. А звідки будете? Якщо не таємниця?

– З Кам'янець-Подільської області, Славутського району.

– А я з Шевченкової Звенигородщини. Чули про таку?

– Аякже, – сміється подолянка.

Дивиться на мене зацікавлено. Здається, що ми знаємося хтозна звідколи. «Яка ж ти гарна», – кажу їй поглядом. У гурті не можу того вимовити вголос. Розуміє мене без слів. Наші душі зближує інтонація голосів. А день такий короткий. Сонце хилиться до обрію. Така куца наша юність. Хтозна, чи доведеться ще поговорити.

– Може, пройдемо трохи. Від цього гомону? – легенько беру її за лікоть.

– Добре, – тремтить в її голосі вдячність.

Крокуємо повільно по плацу. Тут нас чують тільки штабелі цегли та дахівки. Під ногами шурхотить гравій. Вона охоча до розмови. Дізнаюся, що вона, Ганя Сирота, після десятирічки мріяла вивчитися на вчительку. А тепер ось тут у Германії штабелює торф. Праця звична. Вдома у них теж торфорозробки. Але тут неволя.

Ніжно беру її шкарубкі пальчики. Оповідаю про себе. Про своє запаморочення поезією. Натякаю на боротьбу народу за вільну Україну. Виявляється, вона також недавня хористка «Просвіти». Наше світобачення майже однакове.

Біля рогу цегельні вертаємося назад до гурту. Ми в кільці неволі і недолі. Така коротка прогулянка. Немає тут пшеничного степу. Ні синявих дібров на далеких овидах. Тут не заспіваєш пісні аж до хмар. Не засмієшся голосно до сонця. Тут ми втишені. Тільки люба розмова – сердешна відрада. Серце в тривозі, адже знайомство може обірватися щомиті. Хвилини нас здружують.

Жовтогаряча стяга обрію нагадує про наближення вечора. Примеркле небо низько схиляється над потемнілими деревами. Часу не зупинити. Стріча має початок і кінець. Зазвичай, як завше на заході сонця, у душу закрадається смуток.

Бачимо, що гурт розходиться. Дехто з хлопців проводжає торфлагерниць. Доганяємо їх, але тримаємося на відстані. Вітка від прямої вузькоколійки відгалужується праворуч. Пояснюю Гані:

– Он там я й добуваю собі кар'єру... У глинищі...

Вона не сміється. В мої очі заглядає її смуток. Наважуюсь обійняти її. Не пручається.

Йдемо по прямій стежині при вузькоколійці. Небо згасає. У верболозах тьмяно поблискує озеречко. З поля напливають сутінки. Крізь них ледь проглядаються бараки торфлагеря.

– Далі я піду сама, – зупиняється вона. – Не хочу, щоб нас побачив наш лагерфюрер.

Я теж того не хочу. Не забуваю правил режиму. Пильно дивимося віч-у-віч. Чи побачимося ще? Несподівано наші руки сплітаються в обійми. Уста зливаються в палкому цілунку.

– Ганю... Люба... – задихаюся від щирості. Вона також. Потім легенько звільняється:

– До побачення.

Її кроки поспіхом шурхотять далі. Стою знетямлений. Не сила наздогнати її. Продовжити розмову недосказану. Ще так багато зостається в душі.

У моєму серці притаїлося нежданне щастя. Несу його до штуби обережно, щоб не розгубити. Невже це мені дісталося? Мої уста палають від печаті цілунку. З душі проростають вірші.

У штубі святочний настрій. Вечеряємо з Володькою, як сновиди. Він теж повернувся з проводжання. Його чорнявка працює в бауера. Невисока й непоказна, з копицею кучерявих кіс, зачесаних вгору. «Богомільна», – каже про неї Володька. Соромлячись свого каліцтва, впевнений, що знайшов собі пару. Ділимося пережитими хвилинами.

Лагерфюрер оголошує вечірню перевірку. Шикуємося навпроти своїх ліжок.

– Во іст Кірі (*Де Кириченко*)? – гарчить він.

Мишко не вернувся. Ніхто не зауважив, куди він подівся.

Лагерфюрер вибігає розлючений. Лев, а не людина. Може, за поліцаєм? А тут ще й Кажан не знаходить собі місця:

– Ферфлюхте бройтігам (*Проклятий жених*)!

Хлопці теж сердяться. Через Мишка не буде більше вечорниць.

Вранці йдемо на роботу, як арештанти. У глинищі беремо по дві вагонетки. Тепер ще й Мишкові доведеться вантажити. Для повноти цуґа.

– О! А он і наша згуба! – дивується Ілько.

Зверху над глинищем плентається Мишко. З опущеною головою. За ним лагерфюрер з палицею. Штурхає нею Мишка межи плечі. Аж захлинається від лайки. Щось шверготить до майстра. Певне, передає хлопця йому до рук.

– Я, я. Гут. (*Так, так. Добре.*) – погоджується Кабанець.

Мишко з лопатою спускається до гурту. Ліве око в нього заплило синяком.

– Це так погуляв? – стрічає його Ілько. – Де тебе носило окаянного?

– У карцері торфлагерському. Жаба замкнув. Застукав мене у дівчачій кімнаті.

– А ми думали, що ти під боком у котроїсь пригрівся.

– Як бачите, його таки вгріли, – пояснює Ванька Жир. – Та й підфарника поставили. Щоб бачив кудою ходити.

Ванька жартома підспівує:

*Ішов Гриць з вечорниць темненької ночі,*
*Сидить жаба на болоті, витріщила очі...*

Мишко сміється разом з нами. Кабанець теж. Розуміє, що хлопець погуляв, як пес на ланцюгові. Пісенька пасує до таких гульок. Волоокого лагерфюрера Жабу з торфлагеря ніхто не любить. Не за випуклу нижню щелепу та жабиний рот. За людоненависну вдачу. Він зневажає невільників.

– То кого ж ти проводив. Розкажи, – пристаємо до Мишка.

– Ту саму. За яку зчинилася бійка на забаві.

– Вродлива дівка. Тільки тобі не дістанеться, – завіряє його Ілько.

– А то чому?

– Бо коло неї вже цешики, антеки, лєшики увиваються...

Мишко зеленіє від злості. Лопата ходором ходить і вагонетка повніє.

– Не зачіпайте його, – втручаюся. Їхні кпини і до мене стосуються.

Мовчки копаємо. Балачки балачками, а машинка вже тарабанить порожняком. Ілько вголос розмірковує:

– Вам, хлопці, не щастить. На чужій вулиці парубкуєте...

– А це ще баба надвоє ворожила, – огризається Мишко. – Дівчата наші. Українські.

– А ти забувся, що «пролетарії всєх стран соєдіняйтесь»?

– Пішов ти до чортової матері.

Кабанець бере ключі і йде перевіряти колію. Останнім часом ходить зажурений. Що його так турбує? Мабуть, замах на Гітлера. Ми ту подію не обговорюємо. Хоч тут усі свої. Але свої, буває, й коней крадуть. Питання слизьке. Можна залетіти до концентраку. Тільки Мишко, читаючи про те в «Новом Словє» буркнув: «Партачі». Про кого? Певне, про змовників. Подія заставляє німців задуматися. Фюрери не вічні. І Гітлер, і Сталін. Як після них поділиться світ? На добро і зло чи на зло і зло? Мене це насторожує. А нашим «кар'єристам» хоч би хни. Заглядають до миски.

Відчуваю наближення дев'ятого валу війни. Накочується з обох боків. У тому вогняному вихорі народжується наше кохання. Хіба воно невчасне? Кохання, як смерть, застає на будь-якому місці у будь-яку пору.

Щодня вагонетки вистукують на рейках дріб. Поки що не кулеметний. А я виглядаю великого свята. Чекаю стрічі з коханою. Все інше відступає в тінь.

І ось гряде сонячна неділя. Вивантажуємо антрацит. Півбункер швидко порожніє. Біжу до лазні змити сажу. За кілька хвилин я вже готовий. У чистій сорочці та випрасуваних штанах. З русою зачіскою чуприни.

Самотою шпацірую по плацу. Пасу очима просвіт між деревами. За вайдами видніється доріжка при вузькоколійці. Нараз серце рветься з грудей. Бачу зграйку дівчат, що наближаються. Торфлагерниць. А між ними – моя Ганя! На плацу з'являються цегеляни. Отже, вечорниці посеред дня.

Душею лечу їй назустріч. Нікого не помічаю, тільки блакитні очі. Вони палають радістю. Вітаючись, стискаю її гарячі руки. Вона каже:

– Ледве випросилися в Жаби. На дві години. А Ганю Сенкевич не пустив. З нами тут старша жінка Єва. Відповідальна за нас.

– Я вже давненько тебе виглядаю. Підеш зі мною?

– Піду.

Вона не розпитує куди. Ледь стримуємося, щоб не кинутися в обійми. Привидами зникаємо з гурту. Минаємо машинний відділ. І будиночок Кажана. Виходимо на доріжку. Хоч би не зустріти Жабу. І завертаємо до глинища. Тут густі вербички дозволяють нам цілуватися. І не раз.

Далі – рука в руці – йдемо над прірвою глинища. Крізь гілля сіється золоте проміння. А небо чисте-чисте, мов її очі. Підходимо до вагончика. Він не замкнутий. Кому потрібні миски на столику? Чи наші лопати в кутку?

Тут ми тільки вдвох. Неначе в блакитному сні. Поцілунки п'янять і збуджують. Не тямимо, що коїмо. Такі солодкі прибої щастя. На вузенькій лавочці нам незручно. Проте жадібно зливаємося воєдино... У віконце заглядає промінь. Світлий і легкий, як ми обоє.

– Михасю... – її голова тулиться до моїх грудей. Лляні локони лоскочуть лице. Так ніжно дістають аж до серця.

– Ганнусю... – вициловую розпашілі щічки. Милі оченята і припухлі уста.

Не маємо для вінчання вівтаря рідного степу. Ні темної діброви або густої сіножаті. Неволя. І блакитний блиск сльози. Як на довше зупинити оцю дорогу мить?..

Вертаємося по кручі назад. Почуваюся дужим і крилатим. Готовий злетіти вгору і кружляти над відвалами. Пригортаю Ганю до серця. Під вербичками чекаємо дівчат. Ген вони вже поспішають до торфлагеря. Благословляю кохану цілунками і відпускаю. Сам зостаюся в тіні, щоб нашу любов оминали напасті.

Добре жити закоханому. Щоправда, дні довшають. При тім вони наповнюються мріями. Слова збираються у вірші. Рядок біжить за рядком:

*...Будем довго в обіймах ми мліти,*
*Ждати вітру із рідного краю,*
*А як зірка вечірня засвітить,*
*Щось про долю мені заспіваєш.*

Скороспілою лірикою повниться загальний зшиток. Та я віршів не обтісую. Хай буде так, як співається. Вартісна хвиля почуття. Хлопці з мене підсміюються:

– Ти, бува, не спіткнувся десь на чарку? Ходиш сновидою.

– Це його Біла Пані причарувала. Русалка. Від такої кралі сп'янієш.

– Ага. Там така – не йде, а пише. Каліграфічно.

Я не виправдовуюся. Що правда, то не гріх. Даленіють гуркоти війни і страждання. До дійсності мене повертає Володька. Приходить з вечірньої шпаціровки зосереджений. Витягає із-за пояса пакет:

– Ось «Лемко» передає. Газети і журнали. Треба тобі піти до Фрізойте. І віддати землякам у шталлаг.

Нарешті опускаюся від захмарних мрій на грішну землю. Я бо не тільки закоханий пііт. А насамперед «Леміш» з націоналістичного юнацтва. Обов'язок вищий від усього. Мушу організувати передачу.

Той день настає швидко. Величний і тривожний. Немов шкільний екзамен. До селища Фрізойте шість верст. Йдемо, як на прогулянку. Я з Володькою, моя Ганя з високою Ганею Гук та Мишкова Ганя Сенкевич.

Мишко сидить у цегелянському карцері. За самоволку. В дівчат сумка з їстівним, переложеним часописами.

Не маю часу милуватися незнайомими краєвидами. Придорожніми яблунями і дерев'яним розвідним містком через канал. Повчаю Ганю, як безпечно підійти до охоронців шталлагу.

За кучугурами дерев виглядає шпиль кірхи Фрізойте. А ген, біля селища, лагер військовополонених червоноармійців. Дерев'яні бараки оточені густими рядами колючого дроту. Вартові вежі, вахта біля замкненої брами. І шуцмани з карабінами біля неї.

Зупиняємося на околиці в холодку.

– Запитуйте про земляків, – навчаю дівчат. – А за газети не бійтеся. До них щодня поступають власовські. Щуцмани у тому не розбираються.

– З Богом! – додає Володька.

Дівчата йдуть безстрашно і весело. Ми зостаємося в тіні. Нам з ними підходити небезпечно. Німці нас можуть загребти і вкинути до полонених.

Бачимо: дівчат зупиняють перед вахтою. Заставляють їх викласти все із сумок на землю. Переглядають принесене. І дозволяють передати за дроти. Кілька допущених бранців беруть дарунки. Розмовляють з благодійницями.

Я хвилююся. Чому розмова затягується? Може, німці запрошують дівчат на вахту? Мабуть, не сміють. Військова дисципліна. До того ж заборона приятелювати з унтерменшами. Солдатська сваволя можлива тільки при нічному візитові. Без офіцерів.

Нарешті наші посланці повертаються. Схвильовані пережитою стрічею. Голоси тремтять:

– А той рудий німець пристає. Каже: «ком міт панінка» (*ходи зі мною*).

– До часописів не придивлялися. Що вони в тому тямлять?

– А я напитала земляка, – хвалиться Ганя Гук. – Із сусіднього села. До полону потрапив недавно...

Повертаємося веселим гуртком. Важливе діло зроблено. На цегельні дівчата заходять до подруг. Я заскакую у корпус. По скрипучих східцях пробираюся нагору. Там панує напівтемрява. Та ще старий пан Тадеуш. Дротяним гачком відкриває круглі люки. І вкидає до печі шматки торфу. На печі жарко і чадно.

Я ховаюся за широченним димарем. Вмощую під ним щита від затемнення. Застеляю своїм піджачком. І постеля готова.

Аж ось знизу крадеться і моя біла ласочка. Ганя падає в мої обійми.

Ми знову лише вдвох. Такі короткі хвилини щастя. Нашу таємничу казку ніхто не порушує. Ласками наповнюється наш час. Але він не безмежний. Проводжаю Ганю до виходу. Почуваюся впевненим у цьому тривожному світі. Кохання – велика сила.

На роботі теж про нього лише балакаємо. Пристаємо до Мишка:

– Розкажи, як ти до карцера потрапив?

– У ніч з суботи на неділю вибрався зі штуби. А мене щось ведеведе. Прямо до торфлагеря. Якась дивовижна сила. Опиняюся прямо на кухні. Там моя мила для всіх сніданок варить.

– О, то ти там поснідав добре?

– Та де? Встиг тільки побалуватися з нею. Аж тут – Жаба. Як чорт із конопель. Тікаю через вікно. Він за мною. Таки скрутив мене надворі.

– Хтось доніс йому.

– А хто ж? Антек. Я її попереджав: ще раз почую про нього – битиму. І його, і тебе.

Смішки смішками, а ми жаліємо Мишка. Ці антеки нам в печінки в'їлися. Всюди хвастають, як вони зваблюють дівчат. За даровані панчохи, за хліб та мармелад. Нам кривдно. У душах закипає гнів. Здорові парубки, а не можемо захистити своїх. Чого нам не вистачає, щоб уберегтися від сваволі? Батьки не оборонилися від голодомору. Не захистилися від колгоспів. А розкуркулені – від висилки та арештів. Синам треба жити по-іншому, щоб не повторялися лихоліття. Не прощати кривдникам.

Згадую поета Олексу Влизька із сусіднього району. Писав:

*Сили, сили і крови відерцем*
*Святогором донести до мас,*

*Якби можна помножити серце,*
*Я помножив би тисячу раз...*

Глухонімого поета розстріляли у 1934 році. Більшовикам не сподобався його вислів: «*Ми сила сил народу, Залізнякового ми роду*». Як достукатися до глухих, хоч і балакучих? Хоч би й до цього Мишка. У нього теж розстріляли батька. Та він все одно вважає сталінців нашими.

Після тривалої перерви знову йду на шпаціровку. На хлібну, як на полювання. У Брунсів мене стрічають, як воскреслого. Старий Вільгельм докоряє, мовляв, «чому не заходиш? Може, до дівчат вчащаєш? Кажуть, до вас краянок привезли».

Мене досліджують допитливі погляди. Іронічний фрау Гелени, змовницький фройлян Анни, зніяковілий школярки Гізели та насмішкуваті Ганса й Альфонса. Що маю казати? Цим добрим людям я не можу брехати. Визнаю свою провину. Справді, я знайомий з дівчиною. Показую їм знімок Гані. Фото переходить з рук до рук. Схвалюють мій вибір. Проте остаточний присуд виносить фрау Гелена.

– Ві ома (*Як бабуся*), – каже вона. Їй не до вподоби білі коси дівчини. Наче сиві.

Я не сперечаюся. Для мене вона – Ганнуся. Мене підтримує гер Вільгельм. За спільною вечерею розмова зводиться до жартів. Тільки Гізела поглядає на мене скоса. Я зовсім не хочу її кривдити. Це фрау Гелена жартома прозвала її моєю нареченою.

Мені легко в цій дружній родині. Тут знаходжу розуміння й теплий затишок. Не всі німці – есесівці чи лагерфюрери. Люди роботящі і не убогі, охайні і чесні. Вони шанують свій родовід. Безперечно, гітлерюґенд виховує нині із школярів піонерчиків. Одначе життя виправляє похибки таких вихователів. Завше і всюди.

Розпрощуючись, обіцяю не забувати їхньої домівки. Хтозна, коли навідаюся. У круговерті подій мене заполоняють нові клопоти, помисли та обов'язки.

Становище ускладнюється. Лагерфюрер Жаба закручує гайку режиму. Українок з торфлагеря не випускає нікуди. При тім нахваляється вполювати Мишка. Але той, шмалений вовк, у пастку не спішить. Я зі своєю коханою теж не бачуся. Листуємося на віддалі двох верст. Для мене дорогі її поштівки з малюнками квітів. І школярські написи: «На пам'ять Міші Іванченку від Гані Сироти під час перебування в Німеччині». І це напівросійське звертання «коханий Міша» та припис «вмєсто маркі поцєлуй». При такій погоді ми вчилися. Все те не затьмарює її щирості.

В неділю до цегельні приходить «Лемко». Ми з Володькою стрічаємо його. Всідаємося втрьох над тихою водою Емс.

– Слухайте сюди, друзі, – мовить впівголоса «Лемко». – Треба користати з нагоди, же проти німаків відкрився другий фронт. Він кипить день і ніч.

– То що маємо робити? – цікавиться Володька.

– Занести літературу на Мооргут. Торфлагер там польський. Але мешкають у двох бараках також українці. Підеш, друже «Леміш», один.

«Лемко» висмикує з-під пояса пакунок і передає мені.

– Що тут?

– Важливе і небезпечне. Тут «Декалог», «Присяга вояка УПА», відозва Української Головної Визвольної Ради «Смерть катам народів – Сталінові і Гітлерові». А ще відозва «До українців на чужині». Частку лишаєте собі, а остатнє – на Мооргут.

– Кому віддати?

– Біля бараків тебе стріне друг «Олесь». У кишеньку над Ost'ом заклади дві ромашки. Ти ж на забаву йдеш. Мютце залиш удома. Будь непомітним.

– А якщо засиплюся?

– Скажеш – знайшов біля шосе. Уважай пильно. Засипка – це концентрак.

– Я готовий, друже «Лемко».

– Не гайся. А я вже йду. Бувайте здорові.

Рука у «Лемка» тепла і міцна. Рука побратима.

Віддаю дещо з пакунка Володьці. Довго не збираюся. А ромашки як пароль – ось вони на березі Емс. Зриваю їх і вирушаю на завдання. Як мені тепер не вистачає Ганнусі. Йшли би вдвох весело й безпечно. Відтак поспішаю самотнім запізнілим гулякою. Журавлем, що відбився від вирію. Зате я не відбився від боротьби своєї нації.

До Мооргуту п'ять верст. Обабіч шосе будиночки робітничі. Стараюся пошвидше минути котедж з мансардою. То оселя поліцая. Прислухаюся, чи не чутно його мотоцикла. Патрулює день і ніч. Коли він спить, старий зух? Хідник безлюдний. На шосе зрідка трапляються велосипедисти. У святковий день добираються в гості. Катаються голоколінці «піонерчики». І не видно жодного авто. Мабуть, усі вже на Другому фронті в Нормандії.

Поперед мене йдуть хлопець з дівчиною. По вдяганці впізнаю – наші. Доганяю:

– Добридень. Скажіть, прошу, як добратися до торфлагеря?

– Доброго здоров'я, – худий хлопчина дивується. – А ти що, ніколи тут не був? Ходи з нами. Йдемо до земляків.

Я справді тут не бував, хоч дорогу знаю. Йду мовчки. Хлопець оповідає своїй кирпатій подружці про роботу. Косить у бауера отаву на болоті. Заготовляє на зиму. Корів багато.

Переходимо через місточок. Біля залізних перенч ще одна пара закоханих. Заглядають у воду Емс. Ліворуч видніє відчинена брама. Висока огорожа з сіткою. Зелений скверик перед нею. А ген дерев'яні бараки торф'яного кольору. Перед ними гуртки молоді. Десь награє гармоніка.

– Буде забава, – весело пояснює хлопець.

Проходжу разом із ними крізь браму. Ніде жодного вахмана. Біля бараків у глибині двору лавочки. Кілька дівчат у білих хустинках. Хлопці з папіросками. Наші. Неквапливо йду туди.

Назустріч крокує стрункий спортивний юнак. Русочубий, усміхнений. Комір білої сорочки розхристаний. Спецівочні штани. На плечах накинутий піджачок. У зубах димить сигаретка.

Підходить, як до знайомого. Подає правицю. Голос приглушений:

– «Олесь». Слава Україні.

– «Леміш». Героям слава.

В сірих очах нічого підозрілого. Ніякої невпевненості. Тільки безтурботна безпечність. Вірю цьому поглядові.

– Пошпаціруємо трохи, – рушає по алейці. Показує рукою на бараки. – Оце царство-государство наших дівчат. А он то – Жеч Посполіта. Там панове поляци.

У холодку зупиняємося. Він наставляє долоню. Хутко передаю йому пакунок. Ховає за пазуху і карбує слова:

– Йди на забаву. Я теж там скоро буду. І проведу тебе.

Розходимося врізнобіч. Відламую кленову гілочку. Та повільно прямую на звуки музики.

Забава в тісній кантині. Німеччина в траурі. Музика надворі заборонена. Остарбайтерам дозволено в приміщенні. Вона в них послаблює дух ненависті. Робить сентиментальними, добрішими. Нагадує за рідний край. Всі їхні помисли повертає туди. Німцям не треба тут анархії. Хтозна, чим скінчиться війна. А цих остарбайтерів тут мільйони.

У кантині тіснота. Попід стінами не протиснутися. У колі кружляють пари. Гармоніка з кутка фальшивить. Однак хлопці з дівчата-

ми потрапляють в ритм польочки. Затим вправно вигойдують вальс. І нестримно приспівують: «Я не піду за поляка, бо не вмію краков'яка»...

Душно. Блищать спітнілі лиця. Палають погляди. В гомоні лунає сміх. Несподівано серед гостей впізнаю своїх. Он Федь Ващук з Марусею Білявою. А ген Іван Коваль з Марусею Чорнявою. Не хочу, щоб вони мене тут побачили. Та й тупіт мене стомлює. Проте мушу терпіти. За спинами глядачів притуляюся до стіни.

Нарешті танці стихають. Натомість стишеним струмком випливає дівоча пісенна журба:

*Сидить матуся і сумує,*
*Гіркії сльози пролива,*
*Уже два літа проминуло –*
*Доньки з Німеччини нема-а-а...*

Нараз біля дверей бачу «Олеся». Зове мене порухом голови. Надворі йду за ним на відстані. Під кленами в кінці алейки він мене жде.

– Ось тут наш лаз, – сміється й відхиляє вугол сітки. – Підемо попри залізницю. Коротший і безпечніший шлях.

Стежка приводить нас до колії. Поблискують рейки. Важким духом смоли дихають шпали. Під нашими неспішними кроками поскрипує гравій.

– Я з Полтавщини. А тут наймитую в бауера, – розповідає «Олесь». – Встиг закінчити тільки перший курс інституту. Війна поламала всі плани. Та вони у мене були досить крихкими. Рано чи пізно відрахували б з інституту. Батька, петлюрівського старшину, розстріляно у тридцять сьомому. Так що я, як бачиш, потомок «врага народа».

– Я теж.

Розповідаю йому свою голодоморну одіссею. Та юнацькі пригоди посібника Похідної групи ОУН. Про теперішню каторгу цегелянського «кар'єриста».

– А що нам завше заважає здобути власну державу? – раптом зупиняється він.

– Мабуть, розбрат.

– Вірно. У нас усе не так, як у людей. Недолуга Центральна Рада склалася з кількох партійок. А чому не з однієї єдиної, справді патріотичної? Га? Базікання демагогів довели до кривавої громадянської бійні. До безглуздя. Українці у різних чужих ворожих арміях воюють проти українців. Жах! Господи, за що?

Уяви собі – за чужі інтереси...

Він знову рушає. Тремтячими пальцями запалює чергову сигарету.

– Наші діячі помиляються на кожному кроці історії, – кажу. – На жаль, так. Від істини не сховатися. І втрачають нагоду розбудови держави гетьманом Павлом Скоропадським. Більшого прихильника Дону і Кубані не знайти. А що роблять унрадівці? Валять його збройно. На втіху ворогам. Згодом отаманщина на межі анархії захлинається у крові усобиць та зрад. А результат? Московська більшовицька орда плюндрує наш край. Посіяний нею чорний кукіль соціалізму зійшов у тридцять третьому...

– То що ж робити? Я й тепер не розумію розламу ОУН. І ворогування уенерівців з гетьманом...

– І бульбівців... – додає «Олесь». – Це все змарнована кров нашої нації. Будемо сподіватися на Українську Головну Визвольну Раду. Вона об'єднує і вірно веде. Чую голос Тараса: «молю вас, благаю». Робіть спільну справу. А потім полемізуйте у фракціях.

Тягайте один другого за чуби. Та коли настає час відсічі або пробоєвого наступу, опам'ятовуйтеся. Ставайте, бісові душі, до одної лави. Слухайте єдиної команди...

Мене мучать такі самі думки.

«Олесь» зупиняється. У погляді зблискує криця. У голосі наказ:

– Будуймо міцну безкомпромісну військову структуру. А для того оздоровлюймо душу української нації... О, диви! Ожина!

Підходимо до золотосяйного куща. Зриваємо солодкі, соковиті плоди.

– Смакота. У нас на Полтавщині вона скрізь. Пастуші ласощі. Він звично, по-хлоп'ячому визбирує ягоди. І вкидає до рота.

Розмірковує:

– Не страшно вмирати за ідею. Коли бачиш ясну мету і правильний чин.

У хвилях його чуба зблискують ниті ранньої сивини. Не від юних забав.

– Отут і прощаємося, друже «Леміш», – подає руку. – Як мовлять наші приятелі, молоді усташі: «Хорватія або смерть!» А ми кажемо: «Україна або смерть!» Нам не вистачає боївок.

Розходимося зміцнілі духом. Путь наша міцна, як оця залізниця. Вона спрямована до Придніпров'я. На ходу розмірковую: нам не вистачає національного мислення. До всього вникаємо. Про все на світі знаємо, а своєї предківської душі не відчуваємо. Не знаємо розмаху романтики боротьби. Ні чарка, ні спідниця не дають спізнати

повноти життя. Тільки праведний бій. Якщо ти муж, а не сентиментальний лакей обставин. Якщо ти воїн, а не свинопас.

До цегельні вертаюся на вечір. На березі Емс чекає Володька.

– Ну як? – питає.

– Добре.

– А я вже думаю – засипався. Так довго жду.

Сідаємо на горбку. Багряна заграва заходу здіймається на півнеба. У темно-синьому хмаровинні догоряють окрайці сонця. За річкою перед нами тривожне стемніле поле. За ним розлогі руді торфовиська. Все те як розлоге суцільне поле війни. На просторах, у шанцях, у душах. А ми – солдати своєї нації. Вороги намагаються її змосковщити, спольщити, онімечити, збайстрючити. Не піддаємося.

– Захід згасає, а наша правда ясна. Ось послухай, – Володька нагинається над відозвою. В сутіні вичитує: «Український визвольний рух ніколи не був рухом фашистівського типу. Він у своїй ідеології, політичній і соціальній структурі, в своїй діяльності є національно-визвольним рухом, соціально прогресивним, антиімперіалістичним, противодиктаторським і з цих причин антибольшевицьким».

– Усе це треба пояснювати хлопцям.

– У штубі тримати це небезпечно. Я вже знайшов місце. Біля фаннепреса третє вікно праворуч. Щілина між віконною коробкою та стіною. Закрито шматочком цегли. Піде? Коли треба, то шукай там.

– Гаразд. На руки поки що відозви нікому не давати.

Вночі довго не приходить сон. А коли з'являється, його нахабно проганяє фліґалярм. Верещить лагерфюрер. Хватаю свої лахи і вибігаю за хлопцями до Емс. Від води тягне прохолодою. Лагерфюрер зникає. Сирени затихають. Вертаємося до штуби, щоб доспати куцу ніч.

Вранці голова дзвенить, як баняк. Гудки кричать удень і вночі. Не розбереш, коли зовуть до роботи, а коли до бомбосховища. У глинищі часто спираємося на лопати і перепочиваємо.

– Розбомблених везуть звідусіль, – повідомляє Мишко. – Цілими сім'ями підселяють до бауерів. Невесела картинка. Роздягнуті, перелякані, з барахлом та з дітьми. А дехто зовсім без нічого.

– А ми з чим зосталися, коли вони бомбили? – питає Василь.

– Та чого ти прибідняєшся? – дратує його Мишко. – Ти ж куркуль. Оно куфайку свою аж до Германії довіз. Майже нову. І форсиш тут у ній...

На весь рот регоче Ілько. Досипає жару до вогню:

– Та в чому там форсити? Його мати каглу затикала нею в димарі.

– Та пішли ви під три вирви вибриком! – гнівається Василь. – Самі ви босота голопуза!

– О-о-о. Ти диви. Заводиться на воді. Я щось не те кажу? Не всі вони голодранці. Є серед них такі модниці, як намальовані. Вчора заходжу до Баби Дорогої по молоко. А там уже квартирантка з евакуйованих. Така розфуфирена. Що спереду, що ззаду. Молоденька...

– Е-е-е, Мишко. На чужий коровай рота не роззявляй, – кажу йому. – А як же твоя люба торфлагерниця?

– Ти цього діла не зачіпай. Сенькевичка – моя перша й остання любов. То діло святе.

– Тоді на інших не задивляйся, – повчає Ілько.

– Він до всіх липне, як смола до штанів, – дорікає Василь.

– Чому липну? Я вже знайомий з нею. Чоловік її – капітан субмарини. Щоправда, лежить разом з човном у Норд Зее на дні.

– А ти користаєш моментом і клинці підбиваєш?

– Я не зачіпаю її. Сам знаю: ферботен. Але при нагоді можна б употребити...

До суперечки більше не втручаюся. Летить наша остарбайтерська юність за вітром. Разом з високими почуттями живе жага природна. І ніхто не застрахований від несподіванок життя.

Як давно я не бачився з Ганнусею!

Вертаємо з роботи. У штубі мене чекає лист від Гані. Вістка радісна. Люба моя прилетить на побачення у неділю. Чекатиму її, бо люблю. І ніхто мені того не заборонить. Ні режим, ані бомбовий грім з неба.

## 11

Коли тяжко, то згадую примовку: «Перші п’ять літ буде важко. А потім – звикнеш». Треба зоставатися бадьорим, хоч до неволі звикнути не можна. Перший рік нестерпний, а зараз немає часу журитися. Час спресовано, його на все не вистачає. До роботи призвичаєний, з побутом звикся. Поступово читаю хлопцям відозви ОУН-УПА. Читаю один на один. Мишко не довіряє:

– Бачив я вже «Просвіту». То й що вона може дати Україні? Га? «Повести за віком, за німцями недоріку, сліпую каліку»?

– ОУН не позичає собі ідею в німців. А «Просвіта» освітлює нам шлях.

Мишко незрячий в українстві і просвіщатися не хоче. Так само й Федь Ващук. У нього теж розстріляло НКВД батька та маминого брата Власа Чубаря. Проте він непохитний у поглядах:

– Не має Україна сили визволитися. І не матиме.

– Якщо всі так думатимуть, як ти...

Підтримує мене лише Коля Карпенко. Заочно вивчає в Українському Технічно-Господарському Інституті автомобілізм. Переконаний:

– Може доведеться зостатися в еміграції, то відкрию фірму ремонту.

Повністю погоджується з відозвами тільки Володька. Одначе в розмовах виявляється в нього прихильність до протестантизму. Це вплив монастирського шпиталю. Та ще, мабуть, кучерявої коханки, богобоязливої та миролюбної. Скалічена рука спрямовує погляди Володьки до релігійних завітів. Не перечу йому.

До інших хлопців не звертаюся. Закомсомолені Васько Костенко та Іван Ситник чи Ваня Слюсарчук не сприймуть оунівських закликів. За нагоди треба дати відозви Миколі Сірошу.

А війна кипить безнастанно. Німці призупиняють другий фронт у Франції. Запускають із Голландії свої ракети помсти на Лондон. І теж роблять з його вулиць купи цегли. Совєцька авіація вже розвантажується над Берліном. Тим часом дисципліновані німці записуються до фольксштурму. Діди разом з гітлерюґендівцями. Зброю їм видають, а уніформу треба купувати за свої гроші. Райх приречений. Це всі розуміють, одначе спротив не послаблюють.

А я чекаю Ганю. Живу сьогоднішнім днем. А взавтра, за словами Володьки: «Дасть Бог день, дасть роботу і їжу». Прогулюючись над каламутною Емс, поглядаю на святкову дорогу. Здалеку бачу гурток гостей. Легка, як русалка, Ганя, осяяна усміхом, поспішає назустріч. Заходимо з нею за штабеля цегли і вітаємося цілунками. Куди б усамітнитися з нею? До вагончика далеко. Тільки на цегелянську піч. У напівтемний закут за димарем.

Нараз чую грубу лайку і дівоче схлипування. Що там стряслося? Виходимо із-за штабелів.

По доріжці йдуть Федь Ващук з Марусею Білявою. Певне, вертаються з Мооргуту. Чому так рано? Забави не було?

Лице у Федя закривавлене. Очі запухли від синяків. Сорочка на грудях розірвана.

– Хто тебе побив? – питаю.

– Батяри! Ляхи! Паскуди!

– За що?

– Нізащо. Обступили гуртом... і давай духопелити. Збираємо хлопців...

– Збираємо, – погоджуюся. – Так кожного з нас битимуть... Побудь, Ганю, коло дівчат...

Забігаємо з Ващуком до штуби:

– Бачите, що роблять ляхи?

– О, пси скажені! – підводиться з постелі подивований Мишко. – Ходімо всі. Дамо фраєрам по храпах.

– Тільки кулаками, – погоджується Васько Костенко. – Нічого з собою не брати.

Збираємося майже всі. Надворі віддаю Гані своє мютце з лакованим дашком. Вкидаю до нього блокнота, дзеркальце і перочинного ножика.

Дівчата злякано збиваються в гурт. Ми аж кипимо до бійки. Федь забігає до цеху.

– Гайда. Чого ждемо? – рушає Мишко.

– Послухайте, – стримую всіх. – Не можна такою чередою йти. Всіх німців переполохаємо. Розділяємося по три, по два. І на віддалі йдемо попід залізницею. Бо на шосе поліцай зупинить.

– Гаразд, – погоджується Васько.

Прискореним кроком виходимо за Шаррель. І завертаємо до залізниці. Попереду бовваніють постаті Федя і Мишка. Летять, як на весілля.

– За всякої невдачі умій давати здачі, – мовить Коля Карпенко. Мене дивує його рішучість. Натура лірична, пісенна. Тілом не міцний, та йде разом з усіма.

Нараз передня пара зупиняється. Підходимо.

– Розібратися по п'ять, – командує Федь. – Ми починаємо, а ви одна за другою підбігаєте. Оно вони в холодочку ті, що мене били. Хто з нами ще?

До Федя з Мишком приєднуюся я, Ваня Жир та Ілько. «Кар'єристи». Якусь мить холоне в грудях. Але страху нема. Чого вагатися? Це так, як у холодну воду з кручі. Помста за кривду. Без словесної перепалки.

Біля лагерних воріт гурток самовпевнених фраєрів. З чогось регочуть. Чистюлі в білих сорочках. Дехто при краватках та метеликах. У випрасуваних штанях. До нас – нуль уваги.

Наближаємося. Стрімким кроком від нас відділяється Федь. І зненацька б'є кривдника в лоб. І ми тут як тут. Налітаю на першого стрічного і боксую кулаком у ніс. Чийсь кулак збоку гамселить мене у вухо. Голова гуде церковним дзвоном. Вмить озираюсь. Лівицею грабастаю чорного метелика. А кулаком правиці вціляю фраєра по зубах. З моїх очей теж крешуть іскри. У колотнечі нічого не розбереш. Бійка палахкотить пожежею. Зойки й стогін перемішано з матюками. З вигуками «пся крев!» та «пся кость!» Хтось повзає у траві. Інший закривавлений лежить нерухомо. Не даюся в руки.

Бачу, від польських бараків мчить галайстра з жердинами. Виручати своїх. Від удару по плечах падаю під ноги. Рука намацує шмат цеглини. Підхоплююся. Ще встигаю зацідити нею в розкричану пику.

Перед жердинами відступаємо до шосе. Місточок знову нас збирає в кулак. Збігаємо з насипу до вайди. Ударами черевиків обриваємо дроти огорожі. Висмикуємо кілки й знову кидаємося в наступ. Люто, непримиренно, нестримно.

Фраєри тікають до своїх бараків. Навздогінці добігаємо до вікон. І б'ємо кілками по рамах. Зі дзвоном осипаються шибки. Та з глибини лагеря лементить ненавистю більша юрба. Відступаємо знову до місточка.

– Де Мишко? – оглядається Васько Костенко.

Під кленами Мишко захопився розправою. Повалив нападника і чимось його довбає. Налітають фраєри, б'ють Мишка жердинами. Ми кидаємося боронити друга. І вихоплюємо його з розлюченого стовписька.

На шосе виникає старий бауер з ковінькою. Намагається розборонити бійку. Його теж б'ють. І він доганяє свого капелюха, що котиться до річки. Гримлять постріли. Аж тоді помічаємо поліцая на мотоциклі.

Підхоплюємо непритомного Мишка на піджаки. З його голови звисають криваві клапті шкіри. Разом з чубом. Цебенить кров. Добігаємо до Емс. Вмочаємо Мишкову голову у воду. Хтось рве свою сорочку для перев'язки. Потім з пораненим підтюпці біжимо поряд із залізницею. Поспішаємо до Шарреля.

У мене нестерпно ниє все тіло. Мов пропущене крізь молотарку. У хлопців теж розквашені носи, пошматована вдяганка.

– А я того курваля ось цим. Прямо «в леб», – показує Федь зубило. – Прихопив з цеху.

– Домовилися ж, нічого не брати, – докоряє Васько.

– А як він мене бив кастетом? Нізащо. При дівчині. То так можна?

– Їй-бо ми, як школярі. Побігли на чужу вулицю битися, – розмірковує Ілько.

– Ні. Ми як козаки, – поправляю його. – Не дозволяємо їм знущатися з нас. Хай запишуть собі це на лобі. Теж мені – вища раса. Мало того, що дівчат наших шкодять. А хочуть над нами верховодити. Ніхто не має витирати об нас свої брудні ноги. Ніхто, ніде й ніколи. Ми теж люди.

Гостей із торфлагеря на цегельні вже не застаємо.

Мишка санітарна машина везе до шпиталю. Ми вмиваємося. Намазуємо свої рани йодом. Опам'ятовуємося від пригоди.

Нараз з'являється однорукий лагерфюрер. Приголомшує наказом:

– Ес гібт ніхт абендесен. Алє цу карцер. (*Вечері нема. Всі в карцер*.)

– А ми за що? – огризається Василь Решко. – Я нікуди не ходив, сидів у штубі.

– Алє (*Всі*)! – підкреслює свою зверхність Фриц. Він в уніформі, як на фронті. І тут ми безсилі. Проте у наших серцях затаїлася злість: «Зажди. Прийде й на тебе кара».

– А ти що, хитріший за всіх? – присікується Ілько до Решка. – Сам погибай, а товариша виручай. Забув?

Ночуємо у покинутій печі під замком. Тісно, душно, темно. А головне – кривдно. В цегляній пилюці, немов вдома у просі на печі.

– Така битва – дурне діло, – каже Васько. – Але справедливе.

Мені кортить підкинути йому їжака. Ну, хоч би про «международную солідарность трудящіхся». Проте мовчу. Все-таки він переступив через неї.

– А ви зауважили нам підмогу? – з темноти чути голос Ілька.

– Яку?

– На нашому боці стали земляки від бауерів. Покинули забаву.

– І білоруси теж.

– Тепер нам, хлопці – гаплик. Загонять до концлагеря.

– Не загонять. А цеглу хто буде робити? Шеф з майстрами?

Вранці лагерфюрер відмикає залізні двері. Він мовчить. Обтрушуємося від пилюки надворі. Чекаємо несподіванки. Та начальство міняє гнів на милість. Дозволяє нам поснідати та йти до роботи.

У глинищі вже чекають порожні вагонетки. Кабанець не посміхається, як завжди. Йому не подобаються наші синяки під очима.

Нам теж. А найбільше він не схвалює наше зухвальство. Обговорюємо «битву на Мооргуті». Вчинили вірно. Ми сильні духом. І довели це всім.

Допомагаємо вантажити Ількові. В нього рука в лікті не згинається. А машинка Стаха Сікорського вже тут. З новим порожняком. Він на нас не тримає камінь за пазухою. Весело, як завжди, вітається:

– Сервус!

Нас не обходить, що він думає про сутичку. Як видно, ми варті вітання. Та й ні перед ким не збираємося кланятися.

Після роботи вертаємося до цегельні. Наші пановє поляци намагаються нас не помічати. Не люблять нас і намальованого мною Богдана. Бачу на ньому сліди розбитих помідорів. З висоти другого поверху їм зручно вціляти. З вікна чутно істеричний зойк Владека Куб'яка:

– Убій, жебись нє біл забіти (*Убий, щоби не був убитим*)!

Колишній офіцер Війська Польського нам погрожує? Вчить нас триматися разом. Усюди і завжди.

Один за всіх і всі за одного!

Ночувати до карцеру нас уже не заганяють. Начальство зрозуміло, що поляків на Мооргуті було до сотні. І не ми спричинили бійку. Ми тільки пішли дати здачі. Тож поляки ремонтуватимуть свої вікна за власний рахунок. Це нас втішає. Разом з Мишком до шпиталю потрапило два фраєри.

До роботи йдемо насторожено. За поясами маємо приховані куці кийки. Так, про всяк випадок. Навстріч крокує ватага поляків до торф'яної фабрики. Рішучі батяри. Зударимося чи ні?

– Не задиратися, – кажу хлопцям.

Розминаємося мовчки. В антиків лихі погляди і зціплені зуби. Вони готові помститися за своїх. Та читають у наших очах затятість. Ми дамо відсіч.

Починати працю тяжко. Тіло повільно відходить від болю. Тиждень тягнеться не так занудно. Маємо про що говорити.

– У нас тепер другий фронт – отут, – пояснює Ілько.

– Від війни ніде не сховаєшся, – бідкається Решко.

– А ти думав, що лопата врятує тебе? Тут, брат, держи хвіст трубою. Не дай ляхам тобі в кашу наплювати.

– Він їх на горбу возитиме.

– Відчепіться від мене.

На душі тяжкий камінь. Мало для нас німецької окупації. То ще й перед ляхами треба гнутися?

У вихідний приходять два напіввагони. Вантажимо цеглою. Бігаємо з тачками, аби скоріше впоратися з роботою та спочити. Гостей з торфлагеря не ждемо. Жаба забороняє всілякі відвідини. Особливо до цегелян. Бо ми, мовляв, бандити і хулігани. Порушуємо спокій. Та де ж той спокій, коли кругом іде війна?

У погідному небі ані хмарини. Фліґалярму не було вчора, не було й вночі. Мабуть, повітряні армади попливли на Берлін іншим шляхом. В небі є де розминутися.

Раптом десь далеко тужить гудок. Відразу хриплим голосом відзивається й цегелянський. З якого дива?

Пасемо очима небо. Чиста голубінь, ніде ні цяточки. Аж ні... Ген високо-високо літачок. Самотній приблуда вертається додому.

– Гля! Ховайсь! – кричить Микола Сірош.

З літачка креше іскра. Кидаю повну тачку. І втискаюся між штабелями. А голова задерта. Що там під ним зблискує? І летить донизу. Перевертається ніби сигара. Неначе башмачок, ось уже, як срібний човен. Прямо на врізаний у пляц залізничний тупик. На пляцу ні душі.

Завмираю між штабелями. Молотом гупає серце. Жде вибуху. Ось-ось зараз...

– Хрр-рр-ясь!!! – удар заставляє зіщулитись. За тим щось свище, як водяний фонтан.

– Аймер голь (*Відра давай*)! – репетує машиніст паровичної.

Виглядаю: на шляху лежить блискучий човен. Дюралевий, сплющений. З тріщин б'ють фонтани. Цебенить рідина. Біжать з відрами німці.

– Бензобак! – гукає Микола. – От зараза! Злякав до смерті!

Вилазимо зі щілин. Наполохані, але живі. А подумалося, що бомба.

Підбитий бомбовоз збувся зайвого вантажу. Над димарями цегельні. Хлюпотить бензол. Дармове паливо, як манна небесна.

– Василю! А ти де? – питає хтось.

– Оно він. Під тачку заховався...

– Не бреши. Я поміж рейками припав.

Регочемо, аж за боки беремося. Хоч у самих ще руки тремтять. І знову підпрягаємося до роботи...

Робітні дні доганяють один другого підтюпці. Немов втікають від фронтів перед кінцем війни. Вони перенасичені вірогідними

й неймовірними чутками. Не все з того запам'ятовується та усвідомлюється. Основним тягарем зостається праця. У цих часових перегонах ми встигаємо ходити на продуктовий шпацір. Та ще й помріяти-поговорити про дівчат. Лагерфюрер знає кожного, хто на що здатний. І вже не мозолить часто наші очі своєю кислою пикою. Майстри добрішають, а ми почуваємося вільнішими.

Володька знаходить собі гарний підробіток. У ковбасника праця не важка. Крутить велику м'ясорубку. Перемиває свинячі кишки і наповнює їх фаршем. Має файну вечерю та приносить додому шмат ковбаси. Тож ми не голодуємо. У магазині Шюрмана, напроти ковбасника, напитує і для мене підробіток.

У неділю пополудні крокую до магазину. Зіпертий на ковіньку старий Шюрман вже мене чекає. Довгий сутулий дід пильно при-

дивляється до наймита. За окулярами кліпають вузькі очиці. Зрештою пригаслим голосом наказує:

– Ком. Цу блюменсгартен. Ферштеїсте? (*Ходи. До квітника. Розумієш?*)

Коридорчиком проходимо до внутрішнього дворика. А там – рай. Всіма кольорами веселки цвітуть квіти. Троянди, гортензії, півонії, нагідки, айстри, волошки, соняшники. Та ще якісь небачені дзвоники, незнані великі чорнобривці. Зачаровуюся барвами. Голова паморочиться від запахів.

– Етен (*Сапати*), – чую збоку жіночий голос. Фрау Шюрман подає мені сапу. Голос доброзичливий. Фрау висока, повнотіла, блідолиця. У квітчастій ситцевій сукні, підперезаній кухонним фартухом. Хто вона старому? Для дружини замолода, для доньки застара. Певне, невістка.

Сапати я вмію змалку. А поливати квіти справа проста. До водоколонки приєднано довгий шланг. Йду між рядками журавлем й поливаю квіти. От коли б намалювати таку красу. Але коли, де, чим?

Перед заходом сонця господарі кличуть вечеряти. У кухні вази з квітами. На стінах натюрморти. Після домашньої вечері фрау Шюрман дає мені два білих батони. Німці їх одержують за картками. Із проштампованої броткартки відривають частку, ніби поштмарку. Доплачують 31 пфеніг і мають батон. Отже, господарі не з бідних. Прохають прийти й наступної неділі. Фрау Шюрман проводить мене через квітник. Відкриває хвіртку і показує, як пройти поза городами. Каже, що поліцай добрий чоловік, але краще з ним не зустрічатися.

Задоволений заробітком іду стежкою під яворами. Милуюся надвечір'ям. Десь дзвенять дійниці. Ревуть корови, перегавкуються пси. У моїй душі колобродять рими. Від згадки про Ганю щемить серце.

За поворотом виринає на півострові цегельня. Велика і похмура, огорнута синявою сутінків. Мій настрій пригнічується. Підходжу полем до Емс. По зваленому стовбурові перехоплююся на той бік. І вже – «вдома».

Хлопці повертаються зі шпаціру. Кладу одного батона на стіл:

– Пригощайтеся.

Іншого ховаю до ранку на снідання. Володька приносить ковбасу.

Дістаю зшитка з віршами. Треба висповідатися перед собою. Юність така мила, і день без пригод.

Раптом вривається лагерфюрер. З ним два чорномундирні ґестаповці. Волають:

– Ауфштейн! Єдер бай зайне шранк! (*Встати! Кожен коло свого шранку!*)

Вмить виконуємо наказ. З цими костоломами жартувати не будеш. Викидають додолу вдяганку. Риються на продуктових поличках.

– Вас іст да?! Ферфлюфт! (*Що це?! Прокляття!*) – злоокий ґестаповець висмикує мого батона. І б'є мене ним по голові поки з хліба не зостаються самі кришки. Гріх битися хлібом. Проте я мовчу. А він не допитується, звідки він в мене взявся. «Гості» перевертають постелі і швидко вимітаються так, як і налетіли.

Збираємо свої лахи на місце. Не дали спокійно повечеряти гицлі.

– Думаєш, вони краденого шукають? – втихомирює переполох Микола Сірош. – За пукалками нишпорять. Бояться, щоб у штубі гранати не вродили. Поки фронти скорочуються...

Другодні в глинищі тільки й мови про обшук.

– А чого ж. Воно би й непогано десь куцака дістати, – міркує вголос Мишко.

– Хоч би одного на всіх, – додає Ілько. – Бо хтозна, як доведеться виплутуватися з цього арбайтслагеря. Скоро війна загупає поруч...

Увечері переглядаємо в штубі пошту. Шукаємо в часописах втішних новин. Україну звільнено. Я розумію, що німецька окупація закінчилася, продовжується совєцька. Задурно заморські спільники Сталіна йому не помагають. Чим розплачується з ними? Окупацією земель чи й окупацією душ? Скажімо, й наших остарбайтерських.

По всьому видно, що німці остарбайтерам попускають віжки. По лагерях виступає капела бандуристів Григорія Китастого. Примандрувала зі Львова. А також митрополичий хор композитора Івана Зайця. Автора «Кантати про Петлюру» та маршів Спілки Української Молоді. Хочеться послухати, та де? Виступає з виставами українська трупа «Гроно». Відвідують остівські лагери також російські трупи «Бєлий павлін» і «Зєльоная утка». Керує культуртрегерами створена при імперському міністерстві пропаганди Райху група «Вінета». Умиротворює небезпечне море остарбайтерства. Щоб не заштормило. Найбільш нетерплячих виманює до власовського війська.

А я шукаю сили в поезії. «Дозвілля» надходить з Плауена. На його сторінках виходять у світ вірші новобранців остарбайтерства

Тодося Осьмачки та Івана Багряного. Прибули зі Львова. Та найбільше мене бентежить журнал «Пробоєм». Започаткований у 1930-х роках як орган Культурної Референтури ОУН, він тепер виходить у Празі. А в ньому звучать голоси випускників Української Господарської Академії в Подєбрадах. Цебто Євгена Маланюка, Леоніда Мосендза, Уласа Самчука, Олекси Стефановича, Юрія Липи, покійних вже Юрія Дарагана та Олени Теліги.

Історія обнімається із сучасністю. Дізнаюся про нескореність української інтелігенції. В окупації скульптор Сергій Жук показує друзям врятовані реліквії. З порожнини гіпсового бюста дістає жовто-блакитного прапора. Під ним 25000 українців, очолених Волинським полком, розпочали в Петрограді Лютневу революцію. З того почався розвал російської імперії. Скульптор зберіг і не закінчений ним портрет отамана Петлюри на Софіївському майдані. Ховав його на тильній стіні шафи. Так само зберіг, ризикуючи життям, і портрет Петлюри пензля художника Фотія Красицького. Понад двадцять літ мистецькі твори таїлися у підпіллі.

Новини шукаємо не тільки в часописах. З України плине хвиля втікачів, які працювали в окупаційних установах. З липовими чи й справжніми посвідками, німецькими документами. Чим далі від Сибіру на Захід, тим краще. Існування між двох вогнів немилосердне. А жити треба. Серед втікачів трапляються й злодійкуваті авантюрники. Хоч усі вони теж антисовєтчики.

У німецькій кантині влаштовують пересильний пункт для втікачів. Тут вони можуть перепочити, пообідати, переночувати. Та й рушати далі, бо наш шеф на роботу їх не бере. Арбайтсамт не дозволяє.

Якось вертаємося з глинища і застаємо в штубі веселу погоду. За столом в оточенні хлопців сидить кремезний чолов'яга. Срібносивий, з коричневим, наче різьбленим з дуба, лицем. Воно спотворене шрамом від брови до уст. Коли очі сміються, то уста кривить пекельна гримаса. Страшний усміх рубаки. На ньому офіцерський френч либонь ще з першої війни. Широкі штани і добротні чоботи. Ким він був за німців? Мабуть, начальником поліції. Не менше. Він оповідає:

– Воював я з дев'ятнадцятого в дивізії генерала Олександра Шкуро. У його охоронній сотні «Вовчі хвости». На шапках у нас були нашиті вовчі хвости. Для бадьорості. Рубали краснопузих комісарів навкосяка. До полону не брали. Після громадянської блукав під чужим іменем по стройках Есесерії. І конюхом у зачуханому

колхозі дожив до цієї війни. Та знову потрапив до Шкуро. Водив ескадрон. Пораненого списали на спочинок. Добрався додому на Кубань. Встиг трохи поотаманити в станиці. І ось доводиться відступати. Разом із сином. Ми ще повоюємо. Правда, Сашко?

Праворуч нього помічаю хлопця літ сімнадцяти. Лице різьблене, як у батька. Тільки бліде. Очі суворі, незворушні. Голос впевнений:

– Правда, батьку.

– О, бачите? На мій вік стачило воєн. І на його вік достанеться. Ні Кубань, ні Україна комісариків скоро не позбудуться. Воюють вони трудящими, як гарматним м'ясом. Самі не поспішають «за Родіну, за Сталіна». Послухайте про це билицю. Так от, приносить з розвідки рядовий Абрам німецького прапора. Всі його вітають. Сам красний комдив обнімає і цілує: «Ти нас прославив на весь фронт», – каже. А начполітвідділу додає: «На весь ЕСЕСЕР!» Нагороджують Абрама орденом Богдана Хмельницького. Влаштовують на честь героя п'янку. А за столом начконтррозвідки, що сидить поруч запитує: «То ти же расскажі, как ти ето сдєлал?» П'яний Абрам хвастає: «Очень просто. Отдал їм два наших знамені, а за ніх получіл одно іхнєє. Война – войной, а комегція – комегцією».

Ми регочемо. Беззвучно, моторошно сміється кубанець. Видно, що комісари сидять йому в печінках. Вперше бачу таку ненависть.

– Так абрами теж воюють, – підказує хтось.

– Воюють, – здивовано оглядається кубанець. – Здебільшого на П'ятому Ташкентському фронті. Або слідчими контррозвідки, начполітами, прокурорами, головами військових трибуналів. Або постачальниками і тиловими начальничками. Не вірите? Ось вам ще одна билиця. Вискакує лейтенант з окопу в атаку. Рука з пістолетом піднята. Кричить: «Вперьод, орли!» Оглядається – не всі вилазять. Хто там притаївся? Він до окопа: «Ви што, так вашу мать? Почєму осталісь?» «А ми нє орли. Ми льви. Лєв Абрамович, Лєв Нухимович і Лєв Ісакович».

Весела билиця заставляє задуматися: звідки така ненависть? Ніхто так не сердиться на циган, узбеків, литовців чи молдаван. У чім тут заковика? Правда, дехто з наших «комсомольців» сміється стримано, обачно. От коли б це з хахла, то можна було б повтішатися. Лише Мишко дивиться на кубанця захоплено. Мені теж до вподоби рішуча прямота старого рубаки. Десь він має поважну причину так думати. Хоч я не знаю, як він ставиться до ОУН.

Іншої неділі на плац приїздить підвода біженців. Статечний перетомлений дядько з невеличкою жінкою. З ними дві доньки

на виданні. У вузлах домашнє майно.

– Доброго здоров'я, хлопці, – скидає картуза прибулий. – Полтавці серед вас є?

– Нема. Між дівчатами, здається, є.

Хлопці приглядаються до гостей. Доньки старого гарні, повногруді, хіба що затовсті. У кожної заплетена руса коса. А мене цікавлять сиві коні. Чим він їх годує? Ситі, аж вилискують. Гарна нова упряж. Новими шинами оковані колеса. Давно не бачив українських коней. Це ж треба! Проїхати всю Європу й воза не розтарабанити.

Біженці йдуть до дівчачої штуби. А ми розглядаємо рідного воза.

– Добрий хазяїн. Коломазь у відерці висить с-піднизу. Як у чумака.

– Що воно за один? Мабуть, сільський староста. Не інакше.

– Доньки в нього, як намальовані, – зауважує Мишко. – Сватів можна засилати.

– А як же твоя мила торфлагерниця?

– Та це я так. До слова прийшлося.

Біженці ночують при кантині. Розказують нашим дівчатам свої пригоди. Із-за Дніпра їхали з валкою поліцаїв. Під Звенигородкою їх перестріли совєцькі десантники і постріляли. Біженців надовго не затримали. Полтавець справді був старостою. Беззбройний і старий він зостався разом з дочками і поїхав далі. Пригадую свого сільського старосту. Він відправив своїх сина й доньку разом з нами в Німеччину. А сам зостався. Комусь треба було старостувати. Я йому не заздрю. Зостався на розпутті між Соловками і ґестапо.

Шляхи вирують, ніби при переселенні народів. Немає тільки черід та отар. Стукотять колеса возів і тачанок. Шурхотять шини тракторів. Причепи сповнені біженцями та майном. Незрозуміло, хто куди спішить. Українці, росіяни, білоруси на Захід. Молдавани, румуни, греки на Північ. Голландці з бельгійцями на Схід. Німці з розбомблених міст на Південь. Біженці часто потрапляють з-під дощу та під ринву. Фронти стягаються в петлю. Повсюди насторожені погляди старих, злякані очі дітей, сльози жінок. Війна перемішує цивільних із солдатами. Стихійні потоки упорядковує фольксштурм. Ніде не чути про грабунки, про транспортні загати і нелад.

Я ще навідуюсь до Шюрманів. Сапаю і поливаю квіти. Допомагаю укладати букети. Фрау Шюрман їх продає. З поминальними букетами ходять до кірхи. Похоронки з фронтів приходять щодня. Старі бауери часто заходять до біршафту фрау Шюрман. Пиво там

прекрасне. Дозволено причащатися й іноземцям, полякам та французам.

Нальоти бомбовозів посилюються. Вони з'являються двічі на добу. Кажуть, неподалік острівського торфлагеря вже стоїть батарея люфтабверу. І біля зеніток майже всі власовці. Додалося парубків для наших дівчат.

У нічних алярмах не покидаємо штуби. На березі Емс вже прохолодно і росяно. Вдень алярм заганяє нас до окопу. Сьогодні теж завивання гудків розпочинається від Заходу. Здається, що в кожному хуторці реве сирена. Поспішаємо довантажити цуґ і неквапом вилазимо з глинища до окопу.

Глухо гуде все небо. Сіра армада хмарою повзе на Схід.

– Алє цу шанце (*Всі до окопу*)! – підганяє Кабанець запізнілих.

В окопі, як у Колізеї. Тільки арена над нами. Кабанець нервово попихкує файкою. А нам чого боятися? Ми ж не воюємо.

Вибивають дріб зенітки. Зненацька в небі спотикається бомбовоз. І летить каменем донизу. Прямо на нас. Зіщулюємося від страху. За літаком чорний хвіст диму. У ньому білими кульбабами пурхають парашути. Раз, два, три, чотири, п'ять... Тінь велетенського вітряка притискає нас до дна. За секунду гримить вибух. Десь аж у Рамсльоху.

Пронесло! Покрадьки виглядаємо з окопу. За яворами зникають великі парашути. Один зависає на дубі у дворі бауера. Хочеться піти поглянути.

– Абер ланґзам (*Але помаленьку*), – попереджає Кабанець. – Ер бевафнет (*Він озброєний*).

Прокрадаємося за стовбурами дерев поближче. Бачу звисаючого парашутиста. Беззбройні руки опущені. Уніформа спереді закривавлена. Пробита голова.

– Готовий, – каже Мишко. – Відвоювався.

Від цегельні через вайди біжать фольксштурмісти. Діди з гітлєрюґендівцями. В руках карабіни. Виловлюватимуть «гостей».

Вертаємося в глинище. З відвалів вилазить Стах. Заводить машинку й підганяє порожняк.

– Влучно стріляють власовці, – зауважує Ілько.

– Густо летять, – каже Мишко. – І сліпий попаде.

– На лету не так легко вцілити. Нам тільки здається, що вони повільно сунуть.

Балачок про подію вистачає до кінця дня. Не закінчуються вони й у штубі. Війна до нас наближається впритул.

– Хлопці, сюди! Щось побачите! – гукає хтось знадвору.

Вискакуємо за двері. Перед цегельнею стоїть вантажівка, оточена фольксштурмістами. З кузова злазять впіймані пілоти. Уніформа кольору жовтого піску. Двоє ведуть пораненого. Він чіпляється руками за плечі друзів. Четвертий шкандибає самотужки. Їх заганяють до карцеру.

– Бач, і їх садять до Іванової хати.

– Певне, вже допитали, – догадується Ілько.

– А потім куди? – цікавиться хтось.

– В концентрак. Не на курорти ж заслужили...

Два фольксштурмісти зостаються на варті.

– Ти диви, які спритні діди. Замість полювання на фазанів виловлюють парашутистів.

– На війні мусиш полювати, якщо не хочеш бути впольованим.

Дні коротшають. Підходить осінь вайдами та перелісками. Подекуди струшує золотолистя. Замітає багрянцем стежки-доріжки. Я люблю осінь, навіть чужу. Смуток спонукає до римування. До мене приходять вірші. Занотовую уривки сентиментів, настрої. Проте мрії про кохання редагує дійсність.

Одного вечора вертаємося зі шпаціра. У Володьки під полою два кільця ковбаси. В мене два білих батони. Наші роботодавці – люди не скупі. Ми задоволені. Плентаємося стежкою поза городами. Бо в Шаррелі стоїть військова частина. Війна вже дихає нам в лице. Краще із солдатами не стрічатися. Вечірні сутінки заспокійливі. Під ногами шелестить листя яворів. Тіло прагне спочинку.

– Гальт (*Стій*)! Генде гох (*Руки вгору*)! – зупиняє нас дзвінкий окрик.

Від несподіванки завмираємо. Підводимо руки.

Із-за кущів вискакують два автоматники. Хлопчаки. Завеликі шоломи насунуті на очі. Рукава мундирів закачані. Передній віддає автомата напарникові. Підступає до нас. Пацан пацаном. Ще молоко на губах не обсохло. Висмикує у Володьки з-під піджака ковбасу. Забирає в мене батони. Вправно, як фокусник.

– Р-р-раус фон гір! Вегляуфен! (*Геть звідси! Утікайте!*)

З прискореної ходи зриваємося на біг. Плечима відчуваємо націлену зброю. Ось-ось вдарять кулі. Страх опадає аж за поворотом. Перед нами вдалині виринають обриси цегельні. Вилітаємо по кладці через Емс. І падаємо на тім боці навзнак.

– Шваби! Свинота! – лається Володька. – Бандити!

– Хіба ми що вкрали? Заробили... – не можу отямитися.

– Розбійники. Такі з рота видеруть.

– Не доїдають чи що?

– Може, й справді впроголодь живуть.

– У кого зброя – у того й право.

Душу опановує гірка досада. Пішли на полювання та самі потрапили в пастку. Переляк поступово минає. До нас вертається веселість. Все-таки вийшли сухими з води. Живі-і.

– Можна було б відмахнутися від шмаркачів. Коли б не автомати.

У штубі розповідаємо про випадок. Хлопці підсміюються з невдах:

– Ото не блукайте навпрошки. На шосе ніхто не пограбує.

Кілька вечорів ніхто на шпаціровку не йде. Селище переповнене солдатами. Сновигають вантажівки і бронетранспортери. Що таке?

– Другу лінію оборони готують, – здогадується Ілько.

В кого оборона, а в нас наступ. Одного вечора з'являється «Лемко». Викликає мене надвір. Вітаємося. На плацу каже:

– Треба занести літературу в Рамсльох.

Розумію. Можу і мушу. Запитую:

– Кому?

– Там переведений з Голландії маленький торфлагер. Зустрінете тебе друг «Петро». На грудях має маленький значок тризуба. Тримай.

«Лемко» передає мені пакунок:

– Тут листівки «За що бореться УПА» та часопис «Ідея і чин». А головне – «Універсал УГВР». Вирішальна пора настає, друже. Будьмо готові до всього. Війна може й продовжитися. Схід і Захід переступлять через німців. І можуть зударитися між собою.

Прощаємося. «Лемко» шкандибає в ніч.

У штубі вилазимо з Володькою на верхотуру ближче до лампочки. Переглядаємо роздобуте. Це наша духовна пожива. Читаємо «Універсал УГВР»:

«Український народе! Гряде доба Національних Визвольних Революцій. Поневолені народи Сходу і Заходу в своїй безперервній революційній боротьбі ждуть хвилини, щоб на руїнах ворожих їм імперіалізмів побудувати нове вільне життя. Наша мета – Українська Самостійна Соборна Держава на українських етнографічних землях. Наш шлях – революційно-визвольна боротьба проти всіх займанців і гнобителів українського народу. Будемо битися за те, щоб ти, Український народе, був володарем на своїй землі...»

Внизу теж притишений гомін. Чується тривожне:

– Звісно, їм приходить капець. А чи не виведуть вони нас у глинище? І – піф-паф!?

– За що? Вони самі бояться глинища.

Дочитуємо універсал. Задумуємося: що будемо робити?

– Коли б оцей заклик та потрапив до нас в Україні у сорок першому, – мовить Володька. – А тепер плутанина вийде серед наших партій. Треба об'єднуватися.

Я погоджуюся. Самого гризуть сумніви. Але напрям наш вірний. По ньому треба рухатися словом і ділом. Манна з неба не спаде. Волю здобувають.

Зранку праця провітрює голову. «Гетьте, думи, ви хмари осінні»... Чекаю вихідного та походу на Рамсльох. Увечері маю новини. Пише Всеволод з Плауена. Там для редакції «Дозвілля» благодать. Тихо, мирно, не бомбують. Заходять прибулі з України письменники. Друга вістка від Ганнусі. Відкритка у конверті. Пише: «Коханий Міша! Не можу прийти до тебе. Нас не відпускають. Так хочеться побачити тебе. Цілую міцно-міцно».

Мене бентежить отой зойк. Що робити?

На другий вечір на шпацір не йду. Хоч якась невидима сила штовхає мене надвір. І жене покрадьки по доріжці до торфлагеря. Остерігаюся, аби не здибатися з солдатами.

З темного торфовища напливають насторожені сутінки. За деревами гасне блідо-жовта смуга обрію. Поспіхом минаю озеречко в лозах. Ось і дроти торфлагеря. Ворота відкрито навстіж. Нічого підозрілого. Біля бараків розвішана білизна. Якась дівчина збирає її з мотузки. Оглядається:

– О, де ти тут узявся? – дивується Ганя Гук. – Твоя на другому поверсі. Хутко ходи зі мною. Скоро вечірня перевірка.

Піднімаємося східцями новозбудованого цегляного будинку. Пахне фарбою. Дівчина стукає в двері:

– До нас гість.

Пропускає мене вперед. Стрічають наполохані погляди. А між ними блакитний. Широко відкриті погляди Ганнусі. З радістю кидається до мене в обійми:

– Ти мені щоночі снишся...

– Ну ось, привидився. Добривечір.

Дівчата одна за одною вимітаються за двері.

– А ви тут балакайте, – каже Ганя Гук.

В кімнаті застелені ліжка. Чисті простирадла, голубі ковдри, вишиті подушечки. Над столом і тумбочками рушнички з мереживом.

– Сідай. Я зараз каву тобі поставлю.

– Не треба. Ходи до мене...

У краденого кохання кожна мить дорога. Ми зливаємося в поцілунку. Підбираємося до ліжка. Гаряче дівоче тіло палає в моїх руках. Ганнуся розправляє подушки.

В коридорі гупотять кроки. В двері стукає Ганя Гук:

– Жаба!

Відриваюся від коханої. Треба зникати. Для неї це карцер. Гіркий останній цілунок. І сходами злітаю донизу.

У дверях збиваюся з лагерфюрером. Жаба летить сторчака.

Вискакую в ніч. Петляю між польськими бараками. Вслід бахкають постріли. Навпомацки роздираю колючі дроти. І випадаю на волю. Короткими перебіжками лечу навмання. Та несподівано поринаю по пояс у воду. Вибираюся з канави торфорозробки. І прошкую в напрямі хутора Голена.

Жаба за мною не біжить. Прислухаюся, чи не їде машина. На постріли можуть примчати солдати з Шарреля. Через торф'яне поле та вайди добираюся до нашої штуби.

– Де це ти скупався? – допитуються хлопці. – І нічого не роздобув?

– Чому ж. Глянь на нього. Риби наловив.

– Колись розповім, – обіцяю і шукаю робочі штани, аби перевдягнутися.

Після вечірньої перевірки лагерфюрер вказує на мене:

– Іван Шенко. Ком міт. Нах карцер. (*Іванченко. Ходи зі мною. До карцеру*).

Оперативно Жаба зателефонував йому. Ночую в цегляній пилюці під замком. Сняться мені канави торфовища. І люта погоня. Не втямлю тільки, хто доганяє. Собаки чи щурі?

Вранці випускають до роботи. Нарешті приходить довгождана неділя. Ополудні стелиться мені дорога до Рамсльоху. Треба знайти там «Петра». А ще остарбайтерку, яка пише вірші. Цікаво.

На шосе я сам-один. Зрідка прошелестять шинами велосипедисти. Або промчить вантажівка з похмурими солдатами. Ні я їм, ні вони мені не потрібні.

Селище розкошує під сонцем у видолку. Минаю котедж доктора Юнемана. Бачу лагер торфокопачів. Заглиблений у балочці довгастий вагон. Оточений дротяною сіткою. Відкриті ворота. На дворику хлопці за столом грають у доміно.

Назустріч виходить невисокий кремезний юнак. Чорнява шевелюра спадає на чоло. На відвороті піджака тризуб.

– Слава Україні! – подає жилаву руку. – «Петро».

– Героям Слава. «Леміш».

– Ходім до річки, друже.

Емс тече за лагером. Така ж брунатна й тиха. Задивляюся у воду й згадую вірш Олекси Стефановича:

*Глибоко з воями Світ-Ігор*
*У темний степ зайшов –*
*І хилить вітер половецький вихор*
*Князівську хоругов...*
*Душа із тіла – наче пташка –*
*Й працює Птахолов...*
*Вода в Каялі – тяжка-тяжка,*
*Вода в Каялі – кров.*

Почуваюся бранцем над темним плином. Скільки наших сил спливає за водою. Велодоріжкою підходимо до верболозів. Віддаю «Петрові» принесене. Від себе додаю ще й журнал «Пробоєм».

– Як там у вас? Спокійно? – запитує.

– Військових тільки повно. Поки що не стріляють. Десь тут дівчина, що пише вірші.

– Познайомлю, – обіцяє «Петро». – Наймитує в бауера. Приходить до нас на забаву. Тільки для парубків має гарбуза. Її опікує тітка.

Вертаємо до лагеря. Хлопці за столом сперечаються:

– Та що ти бачив доброго у колгоспі?

– Все. Шо мені ваша придумана Україна. У нас на трудодні всього дають потрохи. Пшениці, жита, ячменю, сахару. У крамниці є мануфактура всяка, керосин і свічки. Врожай збираємо високий.

– Пожди, Іва. А багато вам з нього дістається? Га?

– Вистачає. Щонеділі вареники варимо. Та шо там балакати! Я бараболю їстиму та на себе тільки робитиму вдома...

– Роби, роби. Тільки не в Сибірі.

Ніжний передзвін мандоліни зве до забави. Заходимо до штуби. Лавиці попід стінами наповнюються відвідувачами. На вечорницях місця мало. Танцюють лиш дві пари. Сідаємо під вікном, слухаємо жарти та розмови. Тут все своє – селянське.

Після музики вириваєтся дівочий голос:

*Ой, за гаєм зелененьким*
*Брала вдова льон дрібненький-й-й...*

Його підтримують гармонійні голоси:

*Вона брала, вибирала,*
*Тонкий голос подавала-а-а...*

Співаємо й ми з «Петром» з цими бранцями, як з рідними. У всіх нас однакові душі. Зведи українців з різних областей – відразу зіспіваються. Коли б ще так думками ріднилися. Поки що гетьманує тільки пісня.

– Глянь. Онде і твоя поетка, – показує «Петро». Біля дверей зграйка дівчат. Попереду висока чорнявка у квітчастій сукенці. Школярка та й годі. «Петро» запрошує її помахом руки до нас. Дає їй своє місце. Показує на мене:

– Знайомтесь.

– Леся, – подає мені руку чорнявка. Голос пісенний.

– Михайло. Чув, що складаєте вірші. Правда?

– Пробую. Ще в школі писала. А тут так за домом скучаю, що вірші спати не дають.

Нараз гомін пересилює музика. У коло влітає жвавий юнак. Стріпує пасмом білявого чуба й пританцьовує:

*Продай, милий, сірі бички,*
*Купи мені черевички,*
*Бо я панського роду,*
*Не ходила боса зроду.*

Відлунює в тому танці подих волі. Гудуть бомбовози, й прасують тбнки поля. Перегукуються гармати. Та ніщо не може заглушити голос нашої волі. Не може відібрати жадобу вернутися до батьківської хати. На тихі води, на ясні зорі. Вони в наших серцях.

– Прочитайте щось своє, – прошу у Лесі і даю їй журнал «Дозвілля». Вона дякує. Густі вії зніяковіло опус каються на сірі очі. Пальці рук гарячково переплітаються. Я не наполягаю. Поети – народ сором'язливий. А тим паче – поетки. Котра декламуватиме першому стрічному свої вірші? Одначе Леся уважно заглядає мені у вічі. Потім нахиляється до вуха... і співає:

*Мамо, зозуленько мила,*
*Вістку подай хоч мені,*
*Чим я тобі завинила*
*В клятій чужій стороні?*

*Там, де жита половіють*
*І розквітає наш сад,*
*Мамо, не гублю надії*
*Знов повернутись назад.*

*Жду – не діждусь твого слова*
*З нашого раю-села,*
*Там, де зоря вечорова*
*Слід мій в степу замела...*

Ловлю її вологий дитинний погляд. Схвалюю кивком голови. Яка ж вона довірлива. Мов рідній мамі кладе мені голову на плече. Висповідалася...

І тут на порозі гості. Попереду в білій кофтині та світлій спідниці моя Ганнуся. Злякані блакитні очі займаються гнівом. Пропікають мене наскрізь. Вона вискакує надвір, а за нею подруги.

Вибачаюся перед Лесею. Махаю рукою «Петрові». І вибігаю надвір. Доганяю дівчат за воротьми:

– Почекайте. Я все поясню.

– До молоденької закортіло? – кип'ятиться Ганнуся. – Я ледве вирвалася, щоб тебе побачити... Ледве твій слід знайшла...

– Послухай. Це не те, що ти думаєш.

– Хіба я сліпа?!

Хочу її обняти. Пручається з риданням:

– Не чіпай мене. Вертайся до своєї кралі.

– Міша. Не в'язни до неї, – заступається Ганя Гук. – Знаємо тепер, куди стежку топчеш.

Не встигаю за ними. Втікають від мене бігом. Пригнічує розпач. Треба ж такому статися. Сам хотів побачитися з нею. І зустрівся ось так.

За селищем зривається вітер. Жене перед собою дівочі постаті, мов русалок. Небо засновується низьким хмаровинням. Хіба можна отак пустити за вітром своє кохання?

За плечима гуде шосе. Оглядаюся. Переганяє військова колона. Авто, гармати, бронетранспортери, солдати у кузовах вантажівок. Не ті засмаглі на вітрах, що врівалися на Україну. А згорблені і блідолиці, похмурі, сердиті на світ. З-під касок німі погляди приречених.

Клубочаться темні хмари, перекотиполем біжать за обрій. Осінній вітер підмітає за колоною опале листя. Що навіють мені прийдешні місяці? Волю чи тяжчу неволю? Невже загублю своє кохання? Тривогою гримить дорога.

## 12

У берлінському передмісті Ванзее стоїть незворушна тиша. Хіба що на вулиці іноді озиваються шурхотом коліс старенькі «Bliz-Benz»-и і «Mercedes»-и. Та перемовляються на ходу рухливі велосипедисти. Вулиці-алеї вистелено мереживом тіней. Сонце золотить смарагдові верхів'я дерев.

Стіна вілли на Альзенштрасе, 17, овита плющем по самий дах. На балконі за столом два співрозмовники. В зручних шезлонгах говорять повільно.

– Люблю запах весни. У нас у Тростянці його приносить степовий вітер, – замріяно згадує сивий чоловік. Відкидний комір білої сорочки висвітлює його обвітрене обличчя. Очі зблискують молодістю.

Його широкобровий колега розправляє сивого вуса. З-під всипаного сивиною чорнявого чуба посміхаються чорні очі:

– У мене, дорогий Павле Петровичу, запах весни нагадує про пасіку. Мед невтомної Божої мухи – велика сила. Далеко літає, за потреби вершин досягає.

– Ви також, пане полковнику, далеко літаєте. То що ж там діється у нашому краю?

– Як писав Тарас: «кругом неправда і неволя». Я, було, влаштувався інженером, шукав зв'язки. Гетьманці не активізуються. В розмову вступають неохоче. Постійно не спілкуються. Часописи наші в Наддніпрянщині майже не появляються. Зате оунівці діють сміливо. Хоч ґестапо їх часто прополює. Як знаю, з допомогою совєцьких агентів, що прислуговують Райху. Як не є – брати-соціалісти.

– Нічого дивного. Як мовить Черчілль, «фашизм – потворне дитя комунізму». Вони обидва проти українського визвольного руху інтуїтивно рідняться. Методи мають однакові та подібну мету.

– Та й українство має прагнути єдності, Павле Петровичу. Теоретично ми не згідні з бандерівцями. А практично? Окупація вносить несподіванки. Приміром, у Звенигородці гетьманець із «Цукротресту» Гнатюк рятує від розстрілу молодих бандерівців. За виробленими ним документами юнаки пробираються в УПА. Хіба це не поправка до нашої ідеології?

– Випадковість. Щоправда щаслива. В ідеалі єдність українства – вимріяне щастя.

– Історія всіх націй не схвалює розбрату.

– То як зібрати наш люд у спільний рій, пане полковнику?

Важка голова полковника опускається на вилоги сірого піджака:

– Та ось, пробуємо збирати... Десятиліттями. А рій – розсипається.

– Не все вдається, – сумно пояснює гетьман Скоропадський. – Не все робиться так, як планується. Дехто сподівається на народ. А В'ячеслав Липинський писав: «Народ ніколи сам не правив». Отак-то. Хоч би там що казали соціалісти чи демократи. Нації треба правителя. Але я не тільки через те погодився очолити Гетьманат у вісімнадцятому. І не голос гетьманської крови підштовхнув мене на той ризикований крок. Як військовий, я бачив безсилля базарної Центральної Ради. Вона покликала кайзерівців наводити порядок. Сама не вміла. Кайзерівці заздалегідь мали намір її розігнати. А за місяць-два утворити у нас своє Генерал-Губернаторство. Щоб узаконити свою окупацію України.

– Відтак вас, Військового Отамана Вільного Козацтва, у квітні Хліборобський Конгрес і обрав Гетьманом України. Людину практичну, а не парламентського демагога. На гетьманський престол здавна мостилися претенденти.

– Так. Колись це місце пророчили багатому поміщикові Василеві Тарновському. Згодом самостійникові Миколі Міхновському. А потім і видавцеві газети «Рада» Євгенові Чикаленку.

– Святе місце порожнім не буває, Павле Петровичу. Не тільки свої приміряються до нього. За тими охочими вигулькнув, як Пилип з конопель, австрійський ерцгерцог Вільгельм Габсбург, прозваний Вишиваним.

– Той сотник згуртованих в австрійській армії галицьких Січових Стрільців досить небезпечна фігура. Перед розламом Австро-Угорщини цісаря осіняє солодка мрія захопити Галичину. А за тим і Польщу. При нагоді й Наддніпрянщину або й усю Україну. І поставити над нею українського короля. Уявляєте?

– Авжеж. Хитромудро, тільки для нас не підходить. Ми ж не якісь аборигени. Самі з вусами. Чимала заслуга в тому сотникового ад'ютанта Остапа Луцького. Чи не так?

– Українізація ерцгерцога – тільки грим для артиста. Дізнаюсь, що тоді емісари Вишиваного проникають в гущу наших військ. І конспіративно вербують собі прибічників. Тому я відмовився від зустрічі з ним.

Замість розмови налягають нелегкі роздуми. Війна безкінечна. Тепер американці налітають тільки в післяобідню пору. І то не щодня. А потайні томмі лише вночі. Поки що ніхто з них не турбує око-

лицю Ванзеє. Тут нема чого бомбувати. Тисячі тонн смерті бомбовози скидають на центр Берліна. Та на приміські фабрично-заводські райони. Туди, де куються мечі війни.

Розмова відхиляється в інше річище. Начальник організаційного відділу Гетьманської Управи полковник Василь Мурашко не продовжує тему боротьби. Видно, що гетьман нею втомлений. Але не зоставляє її на півдорозі:

– Ми не відставники. Ми також у вічній козацькій лаві.

– Самозванці ласі до булави, як бджоли до меду, Павле Петровичу.

– То так. Згадую їх без похвали. Один з них – юний та завзятий отаман Володимир Оскілко на Волині. Одначе він не зумів тоді заарештувати Петлюру. А ще хотів гетьманувати мій колишній секретар, нащадок роду Розумовських, Сергій Моркотун у Парижі. І петлюрівський генерал Никифор Горбанюк-Вогонь (Сагайдачний), який проголосив себе гетьманом вже на еміграції. Спадковим гетьманом Буковини вважав себе такий собі Макогон. А гетьманом Карпатської України – Августин Волошин. Та найбільшу колотнечу вносить Іван Полтавець-Остряниця, нащадок гетьмана Якова Остряниці XVII ст. Вродливий полковник, георгіївський кавалер першої світової війни розбудовував Вільне Козацтво на Черкащині. На Всеукраїнському з'їзді Вільних Козаків у Чигирині 1917 року його висувають на військового отамана. Але він замісто себе рекомендує мене. Як генерала з вищою військовою освітою й практикою. А сам задовольняється посадою Наказного Отамана і Генерального писаря. Козача Рада з осідком у Білій Церкві у своїй програмі наголошує на запровадженні Гетьманату. Одначе Полтавець-Остряниця, добрий співак, літератор та маляр, має схильність до авантюри. Завше й повсюди діє несподівано. Ви ж знаєте...

– Я в ньому такий талант бачу з сімнадцятого.

– Отож-бо. Кайзерівці домагаються роззброєння Вільного Козацтва. А що ж робить Козача Рада? Полтавець-Остряниця потаємно наказує здавати тільки зіпсовану зброю. Підриває фундамент ще не зміцнілого Гетьманату. Проголошую про відновлення козацького стану в Україні. На взірець кубанського козацтва. Маю намір створити козацьку гвардію із заможних селян. А не з розпропагованої більшовиками голоти. Та Полтавець-Остряниця, опрацьовуючи Статут, вперто вставляє власне розуміння. Він пише: «Козаком може стати кожний українець, не лічучись з його класовим положенням, але не обмежений в правах по уголовним законам».

– Дорогий Павле Петровичу. У цьому я теж на боці Генеральної Козачої Ради...

– Та хіба я прибічник внутрішніх конфліктів? Доля відпустила мені обмаль часу. За гетьманським розпорядженням недеформованому козацтву дозволяється воювати в петлюрівських та повстанських військах. Аби тільки в українських. А Полтавець-Остряниця оминає нашу еміграцію. Не співпрацює з нею, не радиться. Зустрічається з отаманами в Холодному Яру. У вересні 1920 року він з'являється в Берліні та не шукає мене. А самовільно засновує Українське Національне Вільнокозаче Товариство. Гуртується з групою Вільгельма Вишиваного і наступного року у Відні передає провід Товариства до рук ерцгерцога. Ось такий нежданий пірует Полтавця-Остряниці. У своєму часопису «Соборна Україна» вони обидва виступають проти мене. Хіба це справедливо?

– Путі Господні незвідані...

– А шлях гетьманців-державників має бути єдиним. Через рік групи Полтавця-Остряниці та Вишиваного розлучаються. Перший доводить, що об'єднання не приносить позитивних наслідків. А другий скривджений відвідинами Полтавцем російського монархічного з'їзду. А головне – самочинною змовою того з генералом Слащовим спільно діяти проти большевиків. Отож про повернення того блудного сина до гетьманців-державників не може бути мови. Блукання приводять його у Мюнхені на галасливий з'їзд німецьких молодиків. Там він слухає виступи тоді ще невідомого опального Адольфа Гітлера. І на початку 1923 року засновує в Мюнхені на принципах диктатури Українське Національне Козацьке Товариство (УНАКОТ). Свою легітимність воно виводить від Вільнокозачого з'їзду 1917 року в Чигирині. Ось такі стежки-доріжки того самозванця. Я з ним не співпрацюю...

– Зухвалий він чоловік. Услід за ним всюди золоті верби ростуть.

– Та це ще не все. Він підтоптує мене разом з нашим Рухом. Хоч я, зрікаючись влади, не зрікся гетьманського титулу. Полтавець-Остряниця відвідує в Європі емігрантські козачі станиці. І повсюди проголошує себе Гетьманом України та Національним Диктатором. Як «першому козацькому ідеологові і діячеві» йому не подобається вузько партійне УНАКОТ. Натомість він створює у 1935 році Український Національний Козацький Рух (УНАКОР). І контактує з ОУН Євгена Коновальця. Пробує налагодити співпрацю з петлюрівцями. Шукає порозуміння з урядом Райху. Така ворохобна натура...

– Кажуть, що в нього там широкі зв'язки.

– Я також маю приятелів серед німецьких зверхників. Проте це мало що дає нашому Союзові гетьманців-державників. А Полтавця-Остряницю не рятують і його знайомі Розенберґ та Канаріс. Необачного «диктатора» заганяють в Темпельгофську тюрму за ґрати.

– Шкода чоловіка, Павле Петровичу. А все через те, що спішить поперед батька в пекло.

– Так. Ми також під контролем наці. Тому працюємо в українських інтересах виважено, дисципліновано, не переступаючи легальної межі. Сім раз відміряй, а раз відріж. На початку року німці вкинули й Андрія Мельника разом зі штабом до Заксенгаузену. Пам'ятаймо про це. Ми тут не в себе вдома.

Нараз за портьєрами з кімнати шелестять кроки.

– Вам тут не тягне вітром? – появляється гетьманова дружина. Ставить на стіл тацю з наливкою та закускою. – Підкріпляйтеся, прошу.

Вона в теплому квітчастому халаті, з вінком кіс на голові. Смагляве лице світиться приязню.

– Спасибі, Олександро Петрівно, – полковник Мурашко в легкім поклоні хилить голову.

– А де дівчата? – питає гетьман.

– Ліза та Оленка у садку.

– Самообслуга, – усміхається гетьман. Хоч маємо няню, покоївку і садівника. Живемо безклопітно. А от баронеса Врангель, мати покійного генерал-лейтенанта Петра Миколайовича, кажуть, бідує. Десь у Сербії. Сама собі варить і пере білизну.

– Старі люди всюди бідують, – додає Олександра Петрівна. – А наше Товариство, яким я кермую, помагає землякам – біженцям та остарбайтерам.

– Заснований мною тут Український Науковий Інститут також діє на добро Україні, – каже гетьман. – Маємо при ньому багаті архіви, а серед остарбайтерів – охочих їх досліджувати. Коли б німці дали дозвіл. А так всюди нас стримують. Навіть у наших часописах цензура не все пропускає.

– Лад у них тотальний, – погоджується полковник. – Ми можемо його обережно хіба що зрідка переступати. У дечому. Тому ми у своїй діяльності завше і всюди запізнюємося.

– Згоден. Зближуймося з робітниками-земляками. З них ще не вивітрився більшовицький вплив. А тепер інтенсивно діє пропаганда генерала Власова. Збирає всіх до боротьби «за єдіную нєдєлі-

мую». Розв'язання національної проблеми відкладає на «послє війни».

Олександра Петрівна зоставляє співбесідників сам-на-сам. Мають про що говорити. Дня не стачає.

– Москалі – однако, червоні чи білі, – авантюрники. Залицяються до нашої Головної Управи.

– Енергійний люд. Пригадують, пане полковнику, мій федеративний договір Гетьманату з прийдешньою Росією. А я там навіть титулу «гетьман» не ставив. Та й уряду білої Росії тоді ще не було. Проте й із-за тієї фікції Україна мене не підтримала. А-а-а-а, що там казати. У поході й кінь спотикається. Та хіба мені подосі не можна вірити? Помилки помітні на відстані часу. Мої також. Це карні експедиції, сформовані з російських офіцерів. Вони вимагали компенсації у селян за збитки, нанесені поміщикам у пору революції. Це незадовільна для малоземельних аграрна реформа. Це моє поміщицьке оточення...

– За вашу доброзичливість до Росії біляки платять чорною невдячністю. Ще й полюють за вами в Берліні...

– О-о-о, вони мастаки терору. Лиш на еміграції білогвардійці стріляють прицільно. Офіцер Конраді вбиває в Лозанні совєцького посла Воровського, а Коверда у Варшаві – Войкова. Офіцер Горгулов у 1932 році вбиває президента Франції за те, що той не поміг звільнити Росію від большевиків. Хіба це політика?

– Та й наші українці вміють стріляти.

– Я противник терору. Так і сказав у двадцять п'ятому Коновальцеві. Це його УВО винайшла терор. Від того й розкол в ОУН. Терор між своїми – абсурд. Тому ми з ними й не співпрацюємо. Міжпартійні дискусії не завершують кулями.

– Довго очікуємо сприятливої пори, Павле Петровичу. Уважно вивчаємо, з ким можна об'єднуватися. Ми тугодуми.

– Згоден. Нас об'єднують лиш Соловки або Заксенгаузен.

– Я теж так гадаю. Щось треба робити. Настає вирішальна пора.

– Завтра збираємо Головну Управу. До тієї ради готуйте, прошу, основні питання. Бодай ескізно. Я маю власні тези. А тим часом зоставайтеся у нас на обід.

– Красно дякую, Павле Петровичу. Я вже підкріпився. Поспішаю додому. Поки не охолов від бесіди, відразу беруся до праці. Чує моє серце тривогу. Війна закінчується. Але чим для нашого Руху?

– Згуртованістю. Фінал нашої боротьби – відновлення Гетьманату. Може, ще настануть сприятливі умови. Трагедія борні часто дає позитивні наслідки. Хоч ми не вельми активізуємося. Вичікуємо.

– Доки сонце зійде, роса очі виїсть.

– Але за латинською приповідкою Unam in armis salutem (*Єдиний порятунок – у боротьбі*).

Гість тисне гетьманову руку на прощання.

Після розмови з полковником ниє в гетьмана душа. Чого б то? Певне від старості. А Данила поруч немає. Події доганяють одна одну закономірно. За логікою речей так і має бути. Проте щось муляє від цього гуркоту війни. Оте «щось» проявляється реальним образом генерала Власова. Третій Райх йому довіряє більше, ніж гетьманові. Заповзятий москаль теоретизує мало. Він захоплюється конкретикою. Формує Русскую Освободітєльную Армію. Йому й карти в руки. Хай собі формує... з росіян. А так до неї плавом пливуть ще й українці. Не тільки від голоду й холоду в шталагах військовополонених. Після домашніх голодоморів та репресій вони люто ненавидять большевицьких комісарів. Прагнуть розправи. А дехто надіється на зудар совєтів з американцями. Після падіння Райху. Справді, гетьманський Рух нині відстає. Оунівці мають УПА. Уенерівці також готують військову силу. А ми? До гетьманців німці ставляться з прохолодою. Ділові люди. Їм подавай результати діяльності. А звідки? Не маємо й зародкового війська майбутнього Гетьманату. Німці з недовірою ставляться до гетьманців. На початку війни не пустили полковника Мурашка навіть до Польщі. Зголосився з Похідною групою йти на Схід. Для відродження гетьманського Руху.

Обід у родинному затишку не заспокоює гетьманового серця. Воно хоче вирватися назовні, мов птиця з темниці. Розмова з полковником не в радість. Вона як передчуття бурі. Його варто передрімати.

Канапа завше приколисує всі неприємності. Він простягається горілиць. У головах на столику часописи, книги. Дістає томик Фридриха Ніцше. Московське видання «Воля к власти». Повчальна книга. Проте самої волі замало. Потрібна дія. Зі стін дивляться йому в очі давні гетьмани. Мов запитують: «Де ж урожай твоєї діяльності?» На літографіях парадують кавалергарди. Мчать у пробоєву атаку забайкальські козаки. Під звуки музики «На сопках Манджурії» пролітає його бойова юність. Хоробра, невпинна, безпардонна. Хтось лунко читає Блока. Слова вкарбовуються в пам'ять: «О, весна без конца и без края, без конца и без края мечта! Узнаю тебя жизнь, принимаю. И приветствую звоном щита!» Де шукати свого щита? А свого меча?..

Йому сниться козацька пісня. Барвисто одягнені, озброєні, на баских конях їдуть козаки. Дзвенять кобзи і б'ють тулумбаси. Сотня підходить ближче. І в нього холоне кров. Козаки мертвецько бліді. Порубані, посічені. Непорушні зіниці.

– А де ж наша земелька, Ясновельможний Пане Гетьмане? – питають.

– По три аршини – це мало.

– На кого наші діти горба гнутимуть?

Їхня відвертість лихоманить його. Хоче їм відповісти, а голосу нема. Каяття застрягає в горлі...

Тут він прокидається. І пригадує подібне пробудження та події за ним.

– Ваша світлість, – будить його збентежений голос ад'ютанта Дмитра Грищинського. – Замах на фюрера... Дозвольте...

Ад'ютант вмикає радіоприймача. У темній кімнаті захлинається гнівний вереск фюрера:

–Айн фербрехен! ...юдіше банде! ...алєн ауфцугенґен! (*Тяжкий злочин! ...жидівська банда! ...всіх повісити!*)

Слова біжать, спотикаються, падають. І знов зринають на високих нотах.

– Коли це сталося?

– Сьогодні пополудні, – ад'ютант, як загіпнотизований.

Від радіокрику Гітлера віє могильним холодом. Так проклинає людей Сатана. Його погрози невблаганні. Той синок австрійського чоботаря, згодом митника Шікльгрубера, який взяв собі прізвище вітчима юдея Гітлера, непередбачуваний у гніві.

Цілу ніч гетьман не може заснути. Шкода невдалого замаху. Історія мала б звернути на новий маршрут. Він здогадується, хто вчинив цей атестат. Виконавці й замовники – німецькі аристократи. В серці ворушиться острах. Адже має приятелів серед них. Старих військовиків і впливових підприємців. Вихованці Гінденбурґа не люблять цього вискочку Гітлера. Бажають вийти з війни не розореними. А він штовхає державу в прірву. Рішучий, мстивий вже шукає змовників і їхніх зв'язків. Вони можуть привести до українських громад. Передусім до гетьманського Руху.

Від глибокої тривоги не смакує сніданок. Треба взяти себе в руки, як перед атакою. Зосередитися. Обдумати варіанти небезпеки.

Ранішнім привидом появляється полковник Мурашко. Похмурий і насторожений. Поспіхом вітається. І витягає з портфеля жмут часописів:

– Свіжі вісті...

– Сідайте, прошу. Збирати раду в Головній Управі поки що не будемо. Нехай стабілізуються обставини.

Сенсація справді вражає. Часописи подають її детально. До якогось часу фюрера не досягали замахи. Цей також безрезультатний. Як воно було?

20 липня 1944 року фюрер скликає нараду у своїй ставці «Вольфшанце» (*Вовчий окоп*). Затаєну серед Мазурських боліт ставку оточено ровами, мінними полями та колючим дротом під електротоном. Стіни підземного бетонного бункера шестиметрової товщини. Звір не прошмигне, птах не пролетить. На території містяться резиденції Герінґа і Гітлера. А ще службові бункери, кухня, їдальня, кінозал, казарми офіцерської варти та СС, псарня, вузол зв'язку, автозупинка, вокзал. Зручне місце для штабу.

Та хто у душний день засідатиме в бункері? Нараду розпочинають у невеличкому дерев'яному бараку. Троє вікон відчинено навстіж. На стінах штабні мапи. За великим масивним столом двадцять три особи. Фюрер, генерали з ад'ютантами, стенографісти.

Запрошено й начштабу резервної армії полковника графа Клауса фон Штауфенберґа. У Тунісі його атакував англійський винищувач. Тепер полковник без правої руки і лівого ока. Він швидко заходить до гардеробної. У портфелі міна. Встигає вставити до неї хімічний підривач. Розрахований на десять хвилин. Заходить до бараку і ставить свою ношу під стіл. За три кроки від фюрера. Портфель заважає начальникові Генштабу Бранту. І той відсуває його далі. Штауфенберґ шепче сусідові, що на хвилинку йде до телефону. На зв'язок із Берліном. Для отримання даних, потрібних для доповіді. Для нього кожна мить дорога. Вискакує надвір і поспішає до автостоянки. На території ставки спокійно. Полковник сідає в авто і вирулює на автостраду. Перед постом офіцерської варти його застає гучний вибух...

У бараку вибито вікна, зірвано дах. З-під перевернутого стола вибирається фюрер. Неушкоджений, лише переляканий. На ногах замість штанів звисають клапті. З гумором провінційного актора фюрер лементить: «О, майне ноє гозе... (*О, мої нові штани...*)» Четверо із присутніх мертві, шестеро поранені, двоє викинуто вибуховою хвилею в сад...

Полковник Мурашко занепокоєний. Допитливо дивиться в сірі очі гетьманові:

– Тепер починається гуляйполе...

– Так. Варфоломіївської ночі не оминути. Лиш би вона нашого Руху не зачепила. Прямо або дотично. Пам'ятаєте сорок перший? Німці заарештовують у Львові уряд Ярослава Стецька. А в Кракові комітет гетьманців, який до Львівського уряду не мав жодного стосунку. За інерцією за гуртом забрали.

– О, вони скорі на розправу.

– Маємо це на увазі. Треба діяти. На раді Головної Управи ухвалиться, чи бути Українському комітетові і в якому складі.

На тім візит полковника завершується. Не змовкає радіоприймач. Люто проголошує анафему заколотникам вдень і вночі.

У штабі Верховного командування сухопутних сил паніка. Стріляється колишній начальник Генштабу генерал-полковник Бек. Після вдалого замаху мав стати головою держави. І тим обриває свій зв'язок з американським діячем Далласом. Змовники, рятуючи себе, виводять опівночі у двір активістів замаху. І при світлі автомобільних фар розстрілюють. Тіла Штауфенберґа і штабістів резервної армії крадькома прикопують на цвинтарі. Проте на тому розправа не закінчується.

Лютують «варфоломіївські» дні і ночі. Заарештовано близько сімох тисяч заколотників. Страчено сімсот. Фюрер не зважає на заслуги перед Райхом. Страчують фельдмаршалів – хороброго Віцлєбена і «лиса пустині» Роммеля. Затримують під час втечі до Швеції претендента на посаду райхсканцлера Герделєра. Але дарують життя змовникам-промисловцям. Гітлеру ще потрібні Крупп, Бош, Льойзер, Хаскель, Золь.

Вони кують меч відплати. На Лондон летять радіокеровані ракети Фау-айн і Фау-цвай. Фюрер погрожує окупованій Європі: за терор і саботаж – розстріл...

Проте німецька «війна домова» вже гетьмана не пече. Свого клопоту – хоч одбавляй. З кого зібрати Український Національний Комітет? Щоб він міг прихилити до себе навіть національно малосвідомих наддніпрянців. Потрібні провідники українських націоналістичних організацій. А вони тепер у Заксенгаузені або в підвалах в'язниць. Чимало гетьманців відходять у тінь. Їх відлякують обставини.

Альянти відкривають другий фронт. Проти німців підводиться Франція. Загалом проти Райху вже стоїть сорок держав. До його краху зостаються місяці. Скликати Головну Управу небезпечно. А тут щодня приходять утікачі з України. Приходять за порадою. Декого з інтелігенції доводиться зоставляти на ночівлю. У великій

віллі є незаселені кімнати. Іншим треба розшукувати по телефону місця в готелях. Діставати залізничні квитки подалі на Захід. Зрідка з'являються остарбайтери. Що їм обіцяти? Щастя-долі, коли своєї не знаєш. Українство тутешнє перетворюється на остарбайтерство, що працює на чужого пана. Тож мають бранці від нього батьківську увагу в довірливій розмові та часописи. Нещасні діти України не знають історії своєї нації. З ближчих лагерів сміливіші, бува, обідають у гетьмана. Дружина вгощає їх, як рідна мати.

Ґестапо та нацистські урядовці забороняють йому зустрічі з остарбайтерами. Відповідає владі письмово: «Обмежити допомогу своїм людям не можу і готовий понести всі консеквенції аж до розв'язання Української Громади і мого арешту». Відтоді виклики до високих установ налаштовували його до гіршого, як команда до контратаки. Він тоді щоразу прощається з родиною, немов востаннє. Проте після бесід у погрозливому тоні зостається самим собою. І надалі зустрічається з втікачами з України. Там, де трапиться нагода. З харківською громадою, очоленою міським головою Семененком, у якомусь покинутому кінозалі. З перевтомленим дорогою автокефальним духовенством у тісному шкільному залі.

Сповнені подіями дні переконують, що воювати легше, аніж політикувати. На фронті все, як на долоні. Передова, фланги, тил. У політиці – суцільна партизанка. Не відаєш, звідки тебе підстерігає напасть.

Для врівноваження душі він виходить на балкон. Але й тут непокоїть якась гнітюча напруга. Дощу давно нема. Тільки ходять по околицях сухі грози бомбувань. І невідступна, всюдисуща тривога. Новини з часописів її не послаблюють. Без них ситуація зрозуміла. Непокоїть найважливіше: в якому напрямі розгорнути гетьманський Рух, щоби він вийшов на шлях спільно з усім українством?

– Дозвольте, – появляється ад'ютант. – Ваша Світлість, ось депеша з Остміністерства. Термінова. Прошу.

– Дякую, – гетьман бере листа і зриває сургучеву печатку. Кілька рядків, як наказ. Німці пишуть телеграфним стилем. Коротко і ясно. Суть нагадування проста: формуйте Український Національний Комітет. Негайно. Що це, вимога часу чи Райхсміністра? Про це вже є нагадування Гітлера. Невдала стратегія владців. Такий наказ знадобився би у сорок першому. Разом з проголошенням самостійності України.

У грудях повстає рішучість. Вона веде його до кабінету за письмовий стіл. Ще раз проглядає гострі, мов списи, готичні літери. Так

ось вам і відповідь. Також негайна. Він бере ручку і твердо виводить своє гетьманське слово. Суть його ясна, як літній день: Комітет формую. Відтак прошу випустити з ув'язнення сто п'ятдесят діячів українського руху. Незалежно від партійної орієнтації. Бандерівців, мельниківців, уенерівців, гетьманців, есерів, есдеків. Разом з їхніми провідниками. За невиконання моєї вимоги я особисто готовий розділити їхню долю в Заксенгаузені чи в темниці.

Це атака. Пан або пропав. Творити діяльну спільноту можна тільки з вільними людьми. Концентрак учить об'єднуватися. Поодинці нічого доброго не втнеш. Історія дає останній шанс. Звичайно, не з падінням у прірву разом із Райхом. У новій ситуації завше виникають нові можливості. Наша мета – Гетьманат Української Держави. З коаліційним урядом. Отже – борись мужньо, знось тягар терпляче.

Час минає, мов на передовій. Відповідь повіз ад'ютант. Із Остміністерства – ні звуку. Телефон мовчить. Гетьман дослухається до вулиці. Кожна зупинка авто насторожує. Може, по нього? До Оранієнбурґа звідси тільки шістдесят верст. Там Заксенгаузен. Домівка саксів швидко стане його хатою. Туди сягають сліди слов'янського племені бодричів. Приходьки з Наддніпрянщини за два віки вкорінилися в південній Прибалтиці. Тільки хрестовий похід імператора Фридриха Барбароси витіснив їх або асимілював, як лужичан. Очікування напасті страшніше за саму напасть. Не за себе, а за гетьманців, гуртованих десятиліттями. Певне, наказ про його арешт уже десь таїться хижим звіром, готовим до стрибка. Фюрер, як вправний шулер, чекає нагоди засвітити оту фатальну карту...

До поруйнованого Берліну непомітно вривається осінь. За туманами армади бомбовозів скидають смертельний вантаж не наосліп, а за підказкою приладів. Несподівано міняється й погода в ставці фюрера. Шукаючи виходу з катастрофи, що наближається, переглядають збережені на чорний день політичні карти. І першого жовтня 1944 року звільняють із темниці «Целєнбау» у Заксенгаузені Степана Бандеру, Ярослава Стецька, Володимира Горбового та інших діячів революційного проводу, хронічних бранців польських та німецьких тюрем. Але вони відмовляються йти на переговори із Власовим. Так само не погоджуються на перемовини з ним і звільнені 19 жовтня націоналісти з проводу Андрія Мельника. Не хоче знатися з російським генералом також послідовник Петлюри Президент УНР Андрій Лівицький.

Приємна новина окриляє гетьмана і кличе до дії. Звільнені в'язні дякують йому по телефону. Знають про його категоричну вимогу до німецького уряду. З Остміністерства наполягають на терміновому створенні Українського Антибільшовицького комітету. Подібні комітети вже творять кавказці та мусульмани.

Гетьман розуміє гітлерівців. Потопаючий хапається за соломинку. Хочеться їх запитати: чому перешкодили львівському урядові і розстрілювали націоналістів? Отож-то. Не плюй у криницю, бо доведеться води напитися. Прийшла коза до воза. Щодо комітету, то треба консультуватися між своїми.

Звільнених українських провідників німці поселяють у готелі «Ексельсіор». Гетьман запрошує їх до себе на пораду. У просторій кімнаті сідають зі своїми дорадниками Степан Бандера, Андрій Мельник, президент УНР Андрій Лівицький. Поруч з ними гетьманці з Головної Управи. Вони й пропонують на голову Комітету Головнокомандувача майбутньої об'єднаної Української армії гетьмана Павла Скоропадського. Виступаючи, він детально висвітлює сучасний стан українського руху. І не приховує його помилок.

Одначе в дискусії кожен провідник тримається власних поглядів. За тим мельниківці узгоджують з уенерівцями свої. Але бандерівці доводять, що їхня боротьба одночасно проти німців та більшовиків надає їм право очолити Комітет. На їхню думку інші не зважають. Відтак Головою Комітету обирають нейтральну особу – генерала Павла Шандрука.

Чорний крук незгоди кружляє над головами українських провідників. Кружляє вперто, послідовно і повсякчас. І нема кому збити його з висоти. Від нього залежать не тільки міжпартійні чвари. Його кігті загрожують живій нації. Сучасникам і прийдешнім.

Як напоумити провідників, щоб дійшли повної згоди? Пробує їх збратати Греко-католицька Церква. Запрошує всіх на Листопадову Панахиду пам'яті жертв української визвольної боротьби. Церковне подвір'я переповнено православними і католиками. Апостольський адміністратор преподобний отець Петро Вергун зустрічає гетьмана з Євангелієм у руках. Він сподівається на всемогутнє слово Боже. Хоче, щоб його чули всі: «Єдність! Єдність! Єдність!»

Всі місця у храмі зайнято. З одного боку гетьманці, з другого – всі інші. У передньому ряду Андрій Лівицький з прибічниками. Поруч високий і худий, з вихрястим чубом отаман Тарас Бульба-Боровець. З ним його ад'ютант – кремезний Штуль-Жданович. Далі – стрункий з підкрученим вусом генерал Павло Шандрук. У другому

ряду – Андрій Мельник з міцно стиснутими устами в оточенні своїх. Аж у третьому ряду – стомлений Степан Бандера з друзями. У гарячому погляді революційного провідника палахкотить гнів. Його послідовники найбільше втрачають своїх вояків у цій війні. Загинули вже три рідні брати провідника. А через п'ять днів після арешту німцями Степана більшовики за вироком Київського військового трибуналу розстріляли його батька. А сестер Марту, Володимиру та Оксану енкеведисти вивезли до Сибіру. Котра українська родина не страждає від німців та совєтів?

Отець Вергун виголошує щиру проповідь про єдність. Схвильовані погляди присутніх засвідчують вразливість їхніх сердець. Перед таким палким словом не втримається й камінна душа. За першими звуками хору, який відспівує «Вічную пам'ять» полеглим за волю краянам, гетьман стає на коліна. І хреститься до золотосяйного іконостасу та просить у Бога всеукраїнської згоди. Молитовний спів єднає голоси присутніх в один могутній хорал. Голоси зливаються в єдине почуття. Коли б ще з'єдналися помисли. Дай Боже!

Чорний крук незгоди десь за хмарами. Бодай би загубився й не вертався. Вище нього сягає мелодія духовного славня:

*Боже великий, єдиний,*
*Нам Україну храни,*
*Волі і світла промінням*
*Ти її осіни-и-и...*

Просвітлені прихожани розходяться з відправи задоволеними. За церковними ворітьми ступають на хідники війни. В реальний бентежний світ.

Чорний крук, мов хвостатий «Гайнкель», окреслює коло. І знижується над стривоженим людом...

Вдома гетьман зве до кабінету ад'ютанта.

– Пане Дмитре, зберіть для мене все, що появилося нового про генерала Власова та РОА. Зайдіть до відділу Райхспропаганди «Вінета». Я зателефоную, щоб вам посприяли.

– Слухаюсь, Ваша Світлість.

Твердий горішок для гетьмана той верховний москаль. Власов переконав німців, що тільки він достойний і спроможний змінити державний устрій Совєцького Союзу. Народи, котрі були разом у спільній державі, мають бути поєднані і в антикомуністичному війську. Тобто в РОА, де командують колишні совєцькі офіцери, знавці багатонаціональної армії. Власова підтримують білогвардійські емігранти. Серед них заможні люди мріють повернути свою

дореволюційну власність. Їхній вплив у міністерствах Райху колосальний. Український рух для фюрера – стихійна отаманія. А російський – більш монолітний та надійний.

Кроки гетьмана по зеленому килиму, як у траві. Зелене гральне поле сприяє мисленню. Помагає шукати вірну тактику.

Той Власов жвавий. Уже родичається до козачої дивізії донського генерала Петра Краснова. Та до кавалерії кубанського генерала Олександра Шкуро. І вони, потенційні союзники прийдешнього Гетьманату, прямують у пастку білої армії. Власов являє загрозу для української молоді Наддніпрянщини. Окомсомоленої вдома, заляканої, загалом національно несвідомої, загнаної в остарбайтслагери. Чи не захопить її плин РОА?

Надворі виють сирени. Звуки народжуються десь у Кетцені і напливають поривчатими хвилями на Берлін. Повітряна армада суне з піднебесся «в гості». Флігеалярм не підганяє гетьмана до бомбосховища. Удар по Ванзее малоймовірний. Більший ризик потрапити у катастрофу Райху. То чи варто поспішати з організацією Українського Національного Комітету? І тим самим свідомо вести українське військо до загибелі за інтереси Райху? Він проти такого поспіху, як не хотів його і в сорок першому. Українська нація і так щодня гине у вогні війни. За що?

На другий день матеріали про Власова у гетьмана на столі. Німецькі, російські та українські часописи. Відозви, листівки, звернення, фото. Крім того ще й копії деяких документів. Немає вже в гетьмана спецслужб Гетьманату. Проте вірні люди є. На службі Райхові не забувають інтереси України. Тож гетьман знає багато, аби оминати підступні пастки війни. Однак до російського руху треба придивитися пильніше.

Хто ж він такий, поспішно спечений російський фюрер?

Біографія не оригінальна. Андрій Андрійович Власов, 1901 року народження із селянської родини Нижегородської губернії. Після школи вчився в семінарії. Згодом на агрономічному факультеті університету. Призваний до Красної Армії, воював проти білогвардійців Врангеля. Командиром взводу бився на Донеччині проти селянської армії батька Махна. Упокорював різних отаманів. Зокрема Каменюка, Попова та комбрига Красної Армії Маслакова, який перекинувся до повсталих. Власов не перейшов до селянської вольниці. Він послідовно її винищував. Відтак через десять літ стає викладачем військової школи. Потім очолює курси розвідшколи в Ленінграді, командує полком. У 1938 році «сталінци ліхіє» розпочали

винищення вищих командирів. Власова перекидають до Київського військового округу командиром дивізії. Згодом компартія посилає його у спецвідрядження.

Вірус підозри і терору Власов заносить до Китаю. Перебуваючи радником лідера Гоміндану Чан-Кайші, допомагає йому змітати з дороги китайських генералів. Разом з тим готує там плани для захоплення влади комуністами. Дружина Чан-Кайші дарує йому золотого годинника. На ту пору він діяльно сприяє совєцькому трибуналові ліквідувати далекосхідного маршала Блюхера зі штабом.

За тим випускник Військової Академії РККА Власов знову командує стрілецькою дивізією Київського особливого військового округу. Його груди, члена військового трибуналу округу, декорують ордени і медалі. Він бо викорінює з армії прихильників Української Військової Організації Євгена Коновальця. Справжніх і вигаданих.

У партійній атестації Власова записано: «Предан делу партии Ленина-Сталина». Вольовий комдив Власов від 1940 року служить на Західній Україні. Його обирають членом міськкому ВКП(б) у Перемишлі. Надають звання генерал-майора. У бойовій і політичній підготовці військ він особливо наголошує на «ліквідації українського буржуазного націоналізму».

...Гетьмана дивує наївність урядовців Райху. Ну, хто з українського руху тепер захоче ввійти до Комітету Власова?..

На початку 1941 року Власова за рекомендацією маршала Тимошенка та командира Київського військового округу Жукова призначають командувати механізованим корпусом. І вручають йому орден Леніна. Німецький наступ змушує Власова, маневруючи, відводити корпус до Житомира. Восени його призначають командиром 37-ї дивізії, яка обороняє Київ. З частиною солдат він виривається з оточення. Поставлений командиром 20-ї армії, він за оборону Москви одержує з рук Сталіна другий орден Леніна. Потім командиром 2-ї Ударної армії його посилають на болотяний Волховський фронт. Там Красная Армія не зуміла прорвати блокаду Ленінграда. Генерал-лейтенанта Власова призначають заступником командира Волховського фронту. Влітку 1942 року його армія потрапляє в оточення. На лісовому хуторі Власов з молоденькою штабісткою віддається до німецького полону. Добровільно.

У квітні 1943 року Власов з рук Гітлера отримує бронзову медаль 2-го класу «За відвагу». Потім його відправляють у лагер полонених офіцерів до Вінниці. Після допитів його привозять до Бер-

ліну. Там він знайомиться з полоненими сталінськими генералами, випускає газету «Доброволєц».

Війна без полонених не буває. Гетьманові відомий концентрак для совєцьких генералів. Там вони у неволі спокутують програні битви. За міжнародним правом живуть без примусової праці та голоду. Краще за лідерів українського націоналістичного руху, ув'язнених у Заксенгаузені.

Кожен народ переймається життям своїх синів, що потрапили до полону. Так Спілка Визволення України у Першій світовій війні дбала, щоб українці царської армії вернулися з німецького полону додому. Вона організувала в лагерях Австрії з полонених дивізії синьожупанників та сірожупанників. Але підтримати Центральну Раду вони не встигли. Їх розформували кайзерівці, які на той час окупували Україну. Відтак тисячі козаків розходяться до родин, щоб згодом знемагати у братовбивчій війні у військах Петлюри, Махна, Денікіна, Шкуро, Троцького та повстанських отаманів. Долею війська УНР «гуманно» розпорядилася Європа – інтернувала його за дроти таборів Польщі. Одначе згодом козаки, завдяки чеському урядові Масарика, дістали змогу здобувати вищу освіту. А дехто, серед них і гетьманці, навчалися й у військових школах. Козаки пристосовувалися до еміграції.

Та Власов тепер спритніший за всіх. Пропонує Райхові реальну поміч – Русскую Освободитєльную Армию. Вербує до неї правдами й неправдами всі народності СССР. Разом з українцями, не зважаючи на їхній окремішний національний рух. Претендент на московський престол, совєцький Лжедмитрій, кує залізо, поки воно гаряче. Українцям обіцяє «волю», але, мовляв, «розберемося з цим після війни». З усамостійненням? Казав пан, кожух дам. Ніхто з українців, полонених совєцьких генералів, не журиться самостійністю України. Спочатку Гітлер не довіряє Власову. Дозволяє йому сформувати тільки допоміжні батальйони. А коли вермахт із великими втратами починає відступати, фюрер великодушно благословляє РОА. Тим часом діячі білої еміграції під проводом Денікіна та Мілюкова уболівають за Росію совєцьку. На кого ж спирається Власов? Куди сягають помисли РОА? Цупкі пальці гетьмана перетасовують папери. У вікно заглядає похмура днина. Бути дощам. Норд з Балтики гуляє по верхах дерев. Трепетне гілля намагається відірватися й полетіти. Куди можна сьогодні летіти? Погода всюди однакова. Передбуряна, незатишна. Тягарем налягають на душу останні новини. Незгодами серед українців користаються їхні вороги. Як діяти далі? Відповіді у хмарах нема...

Військова кар'єра поплічників Власова зрозуміла. Із грязі в князі вилазять частіше не таланти, а прохіндеї. Компартійна система таким сприяє. А полон творить з антисталінців прямих антикомуністів з російськими імперськими звичками. Хто вони насправді, оті генерали? Начальник штабу РОА Федір Трухін – з дворян. За переможні бої проти петлюрівського війська у 1920 році отримав орден Красного Знамені. Воював і проти повстанських отаманів. Викладач військової академії ім. Фрунзе. А начальник пропаганди РОА Георгій Жилєнков – з комісарів. Колишній партпрацівник міськкому Москви. У Власова редагує газети «Родина» та «Заря». У листівках закликає червоноармійців переходити до німців. Подібні до нього й інші зверхники. Василь Малишкін, викладач генштабу СССР, прем'єр майбутнього уряду Власова, стає головним ідеологом РОА. Військовою школою РОА керує Михаіл Меандров. А Віктор Мальцев командує її військово-повітряними силами. Українець Сергій Буняченко командує найбільш боєздатною Першою дивізією РОА. Десятки вищих командирів, які вціліли під час репресій, тепер воюють не проти Росії. Їхня мета: повалити сталінізм і встановити з допомогою німців «новий порядок». Гетьман не в захопленні ними. Вишколені марксизмом, вони ще довго плутатимуть грішне з праведним.

Роздуми кличуть гетьмана в марш по кабінету. У чіткій ході яснішають думки. Крок за кроком, від стіни до стіни. Хочеться збагнути перспективу РОА. Власов явно йде ва-банк. Тільки серед оперативних карт не видно козирної. Запізніла гра. Ще у сорок першому мав шанс на виграш. З німцями творив би Росію, подібну до Райху. З орлом двоголовим. В одній голові нацизм, в другій марксизм. Україна зосталася би навік у хижих пазурах. Годувальницею обох Райхів. Фюрер тоді йому не повірив. А тепер – куди поспішати? З німцями до краху? Захід його не сприйме.

Чужі й свої клопоти знову завертають гетьмана до столу. Треба роздивлятися фотографії. Власов виділяється серед інших гвардійським ростом. Та масивною оправою окулярів. Носатий, пишногубий, з типовим астраханським лицем. У німецькій уніформі з відзнаками, як і всі його поплічники. Ось він на допиті у Вінницькому лагері військовополонених офіцерів. А тут разом з Жилєнковим у кабінеті міністра пропаганди Ґебельса. Він завше в центрі уваги. На зустрічах з російськими власовцями чи національними легіонерами. Аж ось він з наложницею. Цікаво. Вдовиця есесівського зверхника Аделя Білєнберґ виходить заміж за російського генера-

ла. Щоправда, вінчання досить скромне. Ніби з викраденою молодою в чужій церкві. Власов з юною красунею, пастор та «боярин» з есесівців. І все. Життя дається один раз. Власов ніколи не цурається втіхи.

Ясно одне. Пов'язуватися Українському Рухові з РОА за будь-яких обставин не можна. Переконання гетьмана підтверджує замітка у власівському часопису про їхні пошуки союзників. Степан Бандера зустрів посланого до нього власівського представника по-домашньому – в піжамі. І відмовився вести переговори про співпрацю. Вірно вчинив. Із трьох окупантів кращого не вибереш. Всі вони однакові. «Хто визволиться сам, той вільний буде», – писала Леся Українка.

За вікном бунтується жовтаве листя кленів і лип. Похмуре небо провіщає наближення негоди. Хідником крокують додому школярі. Втихомирені, негаласливі із ранцями за плечима. Старшокласникам скоро видадуть нові ранці, покриті телячою шкірою. І карабіни або шмайсери. Тотальна мобілізація стукає в шкільні класи. Вона вимітає з кам'яниць дідів та хлопців. Вона формує дівочі батальйони «Валькірія». Призначені народжувати нове життя ідуть його убивати й самознищуватися. На що сподівається фанатик-фюрер? На нову таємну зброю? Про неї чути лише з Міністерства пропаганди, а не з фронту.

Передчуття поневірянь не покидає гетьмана ні на мить. Він заходить до світлиці. Дружина, як завше, за п'яльцями. Вишиває великі квіти соняхів.

– Щось сталося? – питає. – Бачу по тобі...

– Хіба тепер можна бути спокійним? Війна котиться до кінця. Пора подумати й про себе. Диспозиція ось яка вимальовується. Берлін буде оточено і погромлено.

– Що ж робити?

– Якщо перезимуємо нормально, то навесні вирушимо на південь. Брати з собою лише коштовне. Все інше зоставимо на садівника та на волю Божу. Може, і взимку доведеться виїздити. Поки залізниця діє.

– Горе нам на старості літ.

– Не тільки нам. Війна не милує ні старих, ні малих.

– За дітей турбуюся.

– Марія далеко. Сама собі раду дасть. Оленку та Лізу візьмемо з собою.

– Може, обійдеться? Замиряться?

– Дужчий миру не шукає.

Вона сумно заглядає в його незворушні очі. Мужні, як в молодості. А тепер огорнуті мережкою зморщок. Руки його беруть її за плечі й легенько пригортають:

– Не бійся. На війні, як на війні. Ми й дня не прожили без неї. Такий світ.

З ним їй не страшно. Їх обох не покидають тривоги та неприємності. Данило у Британії, а це німцям не подобається. Чоловік Марії, граф Адам Монтрезор, десь зник у Польщі. Чи не доклало до того рук гестапо? Зять, активний гетьманець, напівфранцуз не мав довіри в німців. Їхня родина в німецьких приймах живе не бідно, але й не затишно.

– Я піду, – його сухі уста торкаються жінчиної щоки. – Не журись. Чесне життя – щасливе.

Вдячністю сяють на нього її ясні очі.

У кабінеті на гетьмана чекає пошта. Між часописами товстенький пакет із Праги. Минаючи Головну Управу, прибув прямо до ад'ютанта.

Гетьман з нетерпінням розпечатує послання. Воно знову від того непогамовного полковника Росіневича. Відважний, активний політик у своєму трактаті пропонує доповнення до гетьманського Статуту. Злива нарікань пахне зміновіхівською грозою. Та навіть розколом. Треба радитися з головою Управи – полковником Мурашком.

Гетьман набирає номер телефону:

– Доброго здоров'я, пане полковнику. Запрошую вас до невідкладної розмови. Чекаю.

Невже бунт на гетьманському кораблі? Цього нам ще не вистачало! З українських груп гетьманська найбільш урівноважена і дисциплінована. Не вирівається поперед подій і не відстає. Звичайно, околиці Європи більш вільнодумні. Кожен гетьманець має право обговорювати дії Управи. Задля їхнього вдосконалення. Але зухвалий стиль Росіневича не подібний до бесіди довірливої. Самопочуття від його трактату не святкове, осіннє.

Нараз озивається дзвінок. З'являється полковник Мурашко:

– Дозвольте? Доброго дня вам, Павле Петровичу.

– Прошу сідати, – подає йому руку гетьман.

Полковник у сірому кітелі військового крою та в цивільних штанах підсідає до столу. Помічає гетьманову збентеженість і переймається увагою.

– Ось бачите скільки назбиралося матеріалу. Все про Власова. Але не це головне. Отримав послання Росіневича з Праги. Енергійний чоловік, проте ворохобний. Не погоджується з нашою тактикою.

– Добре знаю його. Здатний до лобової атаки, а не до маневру. Зовсім втрачає почуття субординації. Що він пише? Лає нас на всі заставки?

– Прошу, вчитайтесь, – подає гетьман послання. – Треба обдумати. Одна голова – добре, а дві – краще.

Полковник дістає окуляри. Читає про себе. Вуса ворушаться. Риси лиця суворішають. А пальці на столі вибивають такт. Вголос додає:

– Катастрофи гетьманства нема. Це він з переляку бовкає. Щодо інертності руху, то він близький до істини. Проте практику ведемо поважну, дипломатичну.

– А хіба спроба згуртування всього українства не наша ініціатива?

– Він цього не бере до уваги. Хоче вертатися до ідеології Липинського. В добрий час! Зустрічається з бандерівцями.

– На те заборони нема. Я стрічався з Бандерою та Мельником. І з представниками Української Головної Визвольної Ради. То й що з того? Не зійшлися на одному пункті договору. Хоч усі інші були на користь ОУН-УПА. Вони не йдуть на компроміс.

– Росіневич докоряє нам за млявість.

– А що нам робити? – розводить руками гетьман. – Постачати вкраїнське гарматне м'ясо для вермахту? Чи організовувати тут нову УПА? Передусім ми ширимо свою ідеологію. Безперечно, багато серед нас люду випадкового. Тому й конфлікти між гетьманцями різних міст і країн.

– Хай не лається, а дає конкретну ділову пропозицію.

– Ми прислухаємося до пропозицій знизу. Починаємо сіяти в остарбайтслагерях ідею Вільного Козацтва. Але, як бачите, війна догоряє. Козакувати можна буде тільки на Вкраїні.

– Павле Петровичу, ідея житиме й після нас. Гляньте, як гуртуються донці з кубанцями. У Празі заходив до їхнього «Козакин-бюро». На стіні велика мапа «Юго-Восточный Союз Дона, Кубани, Терека, горских и степных народов, Астрахани, Яика и Оренбурґа – КАЗАКИЯ». Керівник того руху, інженер Глазков, окреслює мету: «Непримиримая борьба с советской властью, коммунизмом и масонством...»

– Вірно окреслює. Маємо договір з Глазковим. Але тільки як між окремими державами, що визнають кордони 1918 року. Не хочуть вони входити на правах федерації в Україну. Генерали Козакії, Краснов і Шкуро, горнуться до Власова. Такий симбіоз нам шкодить. Чим їх приваблюють московські імперіалісти?

– Живою справою, дорогий Павле Петровичу. У лиху годину військо горнеться до війська. У Козаків готові кінні дивізії. Тисячі озброєного люду в сідлі. А в нас?

– Ваша правда. Я вже й не пам'ятаю, коли востаннє ступав у стремено.

Неспокій знову зриває гетьмана з місця. Крокує пішаницею в тісноті. Лиш рукава сірої черкески птицями розлітаються. Час не вернути назад. Багато чого втрачено. А що придбано? Не варто мчати в атаку, якщо за нею не видно перемоги. Та й кого зараз вести за собою? Охоронні легіони по Європі – то не муштровані полки. Уламки війни. Ландскнехти в чужих краях.

– Де вони скільки коней мобілізували? – мимоволі виривається в гетьмана.

Мурашко зводить на нього усміхнений погляд:

– У себе вдома. Донці та кубанці плекають прудких коней. На німецьких товстозадих битюгах далеко не заїдеш.

– А я, бачите, збувся своїх скакунів. Зостались хіба що на малюнках. Наша Ліза чудово малює.

Гетьман дістає з шафи широкий малиновий альбом. Розгортає:

– Ось гляньте. Копія з Миколи Самокиша «Проводи козака на Січ».

– О-о! Це наша конячка. Від борозни. Їй що плуга перти, що в степу мчати. Здужає. У мене також був кінь. Та з'їздився отут в Європі. Дивно, коли дівчина малює не баришень, а козаків.

– А це родове, кровне. Недарма вона гетьманівна. Тільки нам гетьманцям-державникам козаків не стачає. Як ви гадаєте, скільки би з остарбайтерів набралося козацтва?

– Більше, ніж власовців.

– Вірно. Молодих, завзятих сірожупанників. Хоч їм потрібний політичний вишкіл та муштра.

– Німці нам на те не дали розвернутися.

Десь далеко по-вовчому виють сирени. Хвилі звуків наближаються й міцніють.

– Не забарилися, – підводиться полковник. – Ходімо, Павле Петровичу, до бомбосховища. Вчора літаки розвантажувалися неподалік. А сьогодні черга нашого передмістя.

Синювате надвечір'я волає про небезпеку. Перед нею притихли дерева. Заліг між віллами та кам'яницями вітер. Чекає з пошматованого неба немилосердної бурі. Звикнути до неї не може ніхто. Як і з наступом старості.

З далекої далини до гетьмана посміхається юність.

## 13

За вікном повільно пливуть весняні поля. Та й чого чекати від такого потягу? Не швидкий експрес, а збірний з різних вагонів приміський візник. Повзе, як невидющий, намацуючи колесами колію. Не має змоги до лету. Залізниця сім раз бомблена, латана-перелатана. Дяка Богу, що потяг рухається все-таки вперед.

Гетьман Павло Скоропадський задивлений у далеч. Цей рух, хоч і млявий, до вподоби. Як у молодості, коли версти стелилися під ноги бойового коня. Цей рух – втеча від буденних принишклих містечок та селищ в небезпечну весну оновлення. Власне життя не минає в затишку. Ось так у цей день 7 квітня доводиться віддалятися від Берліна. Повільно, але впевнено. За плечима зостається його вілла на Ванзее та будинок гетьманської Головної Управи. Без ілюзії спокою. Там тепер вирують будні прифронтової школи протиповітряної оборони. Курсанти копають шанці й намагаються збивати бомбовози англосаксів. Мешканці кидаються між крамницями, де все продається на карточки, та бомбосховищами. Фольксштурмісти зводять на вулицях барикади. Ніхто не може ухилитися від власної долі. Як мовили латиняни: «Fatum est series causarum (*Доля – це низка причин*)». Без причини нічого не буває. Зашморг війни затягується навколо Берліна.

А тут, на просторах, тривога тільки в небі. Зрідка полохають овиди тільки ворожі літаки. Але небо зостається лагідним, глибокоблакитним. Мандрівка гетьманові до душі.

Поруч дрімає старенька няня родини Анна Шабуніна. Міцно тримає плетену корзину в руках. Навпроти споглядає небо соколиним зором ад'ютант Дмитро Грищинський. У маринарці, галіфе та блискучих чоботях. А поруч з ним замріяна гетьманівна Єлизавета. Донька вбирає в душу пробуджені до життя пейзажі. Чекає зупинки, аби щось замалювати до альбому. Вагон переповнений молодими й старими втікачами. Ніхто не відає, що їде в одному вагоні з українським гетьманом. У сірому демісезонному пальті

і рудуватому капелюсі він подібний до бауера. Або до підприємця. І тільки наваксовані чоботи з довгими халявами виказують у ньому військового відставника. Таких у Німеччині тепер більше, аніж робітників та орачів. Мандрівка інкогніто пахне романтикою. Якби пересісти в сідло – встиг би скоріше. Відвідав би резиденцію гетьманців у Тюрингії. Та заглянув у Вайсенбурґ до тамтешніх нігілістів. Вони чомусь не виконують статуту Головної Управи. У кінці подорожі його чекає у містечку Оберсдорфі біля швейцарського кордону дружина Олександра Петрівна. Там зручне місце спочинку, де можна діждатися кінця воєнної хуртечі. Шкода, що не має змоги навідатися до молодшої доньки Оленки. Першою відправлена з Берліна, вона живе у добрих знайомих поблизу Вюрцбурґа. Отже вперед, за Дунай, до баварського підгір'я! Коли трапляться якісь непереливки, то звідти легко переступити кордон до нейтральної Швейцарії. А там у Шварцвальді діждатися в котромусь пансіоні стабільної пори. Та розбудовувати стратегію Гетьманського Руху далі. Гітлери і Сталіни приходять і відходять, а козацький дух зостається.

Напередодні послав гінця під Данію. Там наступає англійська армія Мантґомері. Хай діждеться її та зв'яжеться з гетьманичем Данилом у Британії. Синові наказ такий: «Допомагати всім українцям незалежно від їхньої політичної орієнтації. Всім. Особливо уберегти військовиків від депортації до СССР».

За вікном плине життя. Після берлінських громів дивно бачити одиноких бауерів у полі з сівалками. А ген сіяч з козуба засіває свою ниву. Сподівається зібрати врожай для себе. Ось поблизу залізниці дід з хлоп'ям боронують поле. Коні ситі, доглянуті, проте під сідло непридатні. На пагорбах зеленіють широкі клапті озимини. Хліборобі ніколи не зважають на війну. Впевнені в завтрашньому дні, не ждуть з неба подаяння. Творять свою долю власними руками. Програне синами на ратному полі, вони намагаються зберегти на власній ниві. Відтепер хліб, а не зброя, зостається продовженням життя.

Видноколи міняються щомиті. У далеч віддаляються хутірці з жовтогарячими черепичними дахами. Села з баварськими цибулястими банями кірх. Голі гаї і переліски, де пробивається рідкий зеленлист. Він голосно заявляє про своє право на існування. Як хлібороб у полі. Про те античний Овідій каже: «Dum spiro spero (*Поки дихаю, сподіваюсь*)». Гріх втрачати надію. Війна плавить кригою і спопеляє вояків. Та проти землі вона безсила. Засіяна земля, хоч і зранена кулями, родить жито.

Так рано чи пізно Україна вродить волею. Не вигубили її війни голодоморні й розстрільні, не здолає й нинішня.

Нараз потяг пригальмовує. Посувається зовсім повільно. Наче переступає через якісь перепони.

– Ремонт колії, – здогадується ад'ютант.

– Справді. Ось і робітники, – уважно придивляється гетьман. – Остарбайтери.

Під насипом хлопці з кайлами, ломами та лопатами. В декого на грудях знак «Ost». В інших на рукавах соняшний тризуб.

– Для чого тут шуцполіцаї? – хвилюється ад'ютант.

За робітниками наглядають два конвоїри з карабінами. Остарбайтери беруть зі штабеля шпали і несуть наперед. Потяг їх не цікавить. У поглядах зблискує ненависть.

– Вартують, аби не повтікали. Підневільна праця не додає сили, Дмитре.

Єлизавета теж співчутливо розглядає живописні постаті ремонтників. Лише стомлена дорогою няня байдужа до всього.

Побачені бранці розбурхують у гетьмановій душі огірченість. Нарікають гетьманці з периферії за млявий державницький рух серед українців. Особливо гострий лист полковника Михайла Росіневича з Праги. Він повідомляє, що недавно отримав ціле послання від колишнього совєцького науковця. Так той вчорашній комсомолець домагається активізації гетьманського руху. Пропонує, щоб українська еміграція негайно творила свій новий уряд. Момент сприятливий. Німці відступають і погодяться на таку новацію. А ще радить невідкладно формувати своє вільнокозаче військо. В окупованій німцями Європі мільйони українців, остарбайтерів та військовополонених. Відтак треба домагатися в німців дозволу на терміново проголошення самостійності України.

У принципі теорія вірна. На практиці схилити нацистів до такого ров'язання українських проблем майже неможливо. Полковникові Росіневичу гетьман відписав. І попросив відповісти на конкретні запити: у чому бачите катастрофічний стан гетьманського руху? Хто ще із празьких українських державників і яким чином хоче допомогти гетьманові? У чому помиляється наша Головна Управа?

Важко кермувати козаками, станиці яких розкидано по всій Європі. На місцях народжуються нові погляди на сучасність. Від їхнього радикалізму не ухилитися. Потрібно слухати не тільки славословіє на адресу Ясновельможного Пана Гетьмана, але й критику. Рекогносцирування перед наступом необхідне.

Росіневич відповідає відверто. Про хиби гетьманського руху пише без реверансів. Наголошує, що рух відхиляється від напрямку, взятого гетьманом на старті у 1918 році. Чому так часто змінюється маршрут? Де причини, через які переписують схеми, проекти і Статут гетьманців-державників? Достатньо вносити незначні правки. Ідея зостається великою, якщо віру в неї ніхто не підриває. Навіть цей недосконалий Статут невідомий для українських бранців у Німеччині. Зате пропаганда Власова розпаношилася по лагерях. Гетьманці старіють. А пенсіонери завше тяжіють до гуманізму та демократії. А хіба демократи Михайла Грушевського порятували Україну як Державу? Зруйнували Гетьманат і згинули у братовбивстві. Мусимо вертатися до вчення ідеолога В'ячеслава Липинського. Парламентська демократія нездатна залагодити всі суперечності життя. Слова Липинського не втрачають ціни: «Шлях до української нації веде через відродження українського консерватизму». Передусім прадавніх козацьких традицій Гетьманщини. Разом з тим ми не можемо діяти у замкненому просторі догматизму. Мусимо тісно спілкуватися з молодими націоналістами. З радикальними діячами-практиками. Зустрічі з ними додають сили та укріпляють віру у спільну справу. Так напрацьовуються нові методи боротьби. Ділові зустрічі з бандерівцями та мельниківцями працюють на об'єднання, а не на розбрат. Мовляв, особисто Ви, Ваша Світлосте, за останні роки не досягаєте успіху. Дайте нам більшу волю в діяльності. Зоставайтеся лише символом нашої Ідеї. Ми відстаємо від конкурентів. Пора шукати разом з ними спільних шляхів...

Полковник Росіневич по-військовому категоричний. Не дотримується дипломатичних хитромудростей. Пише, як думає: «Союз Гетьманців Державників не вміє залучати до себе свіжі сили. Не може пригасити конфлікти між гетьманцями у різних краях. Він активно не включається в події війни. У Головній Управі сидять люди перестарілі, безініціативні. Наша пресова пропаганда немічна і безрезультативна. Відтак відбувається самоліквідація гетьманства».

Відповідь полковника турбує гетьмана. Вона має в собі гірку правду. Проте й полковникові варто зважати на реалії. Хіба він забув ініціативу уенерівського генерала Омеляновича-Павленка-молодшого? Той пропонував німцям ще у Рівному 1941 року, що зможе сформувати тримільйонне українське військо. Наївний мрійник. Не читав «Майн кампф» Гітлера. Там ясно сказано: німецька вища раса змагає за «лєбенсраум» (*життєвий простір*) для себе. Розумієте – для себе! Хоча командувачу Східного фронту фельдмаршалу

фон Браухічу пропозиція Омеляновича-Павленка припала до душі. Гітлер усунув його від командування. Так само фюрер проігнорував таку пропозицію уряду Ярослава Стецька, загнавши урядовців в концентрак. Аж тепер німці спохватилися. Запізно беруться творити військові частини з колишніх совєцьких громадян. Та й їхні визвольні комітети. Зараз вони власний життєвий простір не можуть втримати. Не допомагає їм і тотальний фольксштурм. Ні погрозливе звернення фюрера до вермахту. Його слова як вирок: «Фанатично нищити всіх, хто намагається нам суперечити». СС уже нищить в'язнів у концентраках. А що витворяють військово-польові суди? На стовпах та ліхтарях висять солдати, герої походу до Волги. Тим часом совєцька армія у наступі на Берлін збирається перестрибнути через Одер. Наказ фюрера боронити столицю до останнього солдата і до останнього набою не спрацьовує. Бо ніхто не переймався лебенсраумом для самостійної України в 1941 році. Це треба розуміти, пане полковнику. А ще: як можна створити коаліційний уряд з Лебедя, Рака та Щуки? Такий уряд військової пори має бути подібним до штабу. З головнокомандувачем та підлеглими. Без демагогічного словоблуддя і дискусій. Він мусить бути оперативним під булавою гетьмана. Але, як бачите, гетьмана туди не беруть. Застарілим вважають. Створений 25 лютого Український Національний Комітет очолює генерал Павло Шандрук. Йому помагають професор Володимир Кубійович та окупаційний міський голова Харкова Олександр Семененко. Збирати Комітетові українське військо ліпше би для прийдешнього. А не для сьогоднішньої оборони Райху.

...Залізницю полагоджено і потяг знову рушає. Повзе повільно, мов перевантажений роздумами. Зненацька гундосять небесні баси. Що це? Невже наліт? Тремтять струни телефонних дротів. Поволі миготять стовпи. Раптом вгорі пролітає несамовитий рев. Спереду гримлять вибухи. Потяг стишує хід і зупиняється. Навстріч потягові мчить мотоцикл. Вартовий переправи сигналить: моста розбито!

– Аус фон айзебан! (*Геть від залізниці!*) – деренчить чийсь старечий голос. Попід вікнами біжить дідок з ковінькою. Махає капелюхом. З вагонів сипляться діти. Злазять старі з жіноцтвом.

Ад'ютант з наплічником допомагає няні зняти кошик. Гетьман сходить зі східців сам. Валізи в нього не тяжкі. Одна з документами, а друга з речами. А Єлизавета має в руках лише батьків портфель.

Вервечка пасажирів тягнеться з насипу у видолок. Там її стрічають зелені котики, бруньки вербичок та щетина ярої трави. Пасажири влаштовуються на валізах.

– Брюк іст капут (*Моста розбито*), – повідомляє хтось сумно.

Отже, потяг далі не йде. Мандри обриваються, як видно, надовго. Збентежений гурт не вгамовується. Що робити? Наперед вискакує дід з ковінькою. Запрошує охочих йти до села й шукати транспорту.

Гетьман заспокоює своїх:

– Виберемось. Хоча хто його знає, де те село. Прошу вас, Дмитре, йдіть і ви. Домовляйте підводу чи машину. Десь має бути автодорожна переправа на той бік.

– Добре, Павле Петровичу. Авто не обіцяю, а підводу знайду.

– А як же вона до нас під'їде? Через посіви?

– Вийдемо їй назустріч, доню.

– Зачекайте, Дмитре, – просить няня. – Давайте спочатку поснідаємо чим Бог послав.

Вона розстеляє рушник. Викладає на нього витягнуті з корзини припаси. І похідна трапеза починається.

Нагода підкріпитися слушна. Подібний до циганського табір біженців розпадається на групки. Чи є що ліпше за пікнік на лоні природи? Дитячі голоси зливаються зі щебетом пташок. Ніби й війни нема. Розвіяний чистим леготом, зникає острах. Над головами погідна блакитна височінь. Тепле сонячне проміння пестить засіяні ниви.

По трапезі експедиція вирушає шукати село. Веде її дід з ковінькою. З ад'ютантом крокують балакучі жінки. Всім хочеться швидше вибратися з цього вибалку для мандрівки. Хтось вертається до вагонів. Невдовзі потяг заднім ходом відраховує версти до станції.

Гетьман знімає пальто. Мостить з нього на валізі сідло. Така чудова погода! Благодатна весна наступає звідусіль. У теплому небі кружляє воронячий грай. На пагорбах яріють килими озимини. Давно не бачився з весняними просторами. З голубизною далеких обріїв.

Раптом воронячий грай розлітається всюдибіч. Над ним кружляють два чорні круки. Мов вартові літаки, щомиті готові пікірувати на ціль. Від впевненості хижих круків у серце закрадається тривога. Спокою на світі й тут нема. Він хіба що для няні, яка дрімає при корзині. Та для Єлизавети. Вона олівцем наносить шкіц утікацького постою до свого альбому. Переконана, що мистецтво перетворює

світ. Ні, доню, олівчиком дійсності не переінакшиш. Світ перелицьовує навіть не криця панцерників чи бомби літаків. Його оновлює людський дух. Сила волі сильніша від криці. Звідки її надбати нашому народові?

Нарешті спускається по схилу експедиція. Мов розвідка. Попереду ад'ютант з жінками. Дід з ковінькою відстає. Дорога не близька.

Ад'ютант підходить повеселілим:

– Маємо підводу, Павле Петровичу. Вона чекає за пагорбом. Я вже й заплатив наперед.

Він закидає за спину свого наплічника. За мить табір біженців перетворюється на вервечку туристів. Вона тягнеться вгору, залишаючи за собою стежку. У гомоні дзвенять дитячі вигуки. Рух завше кращий за очікування. Має кінцеву мету.

За пагорбом на путівці чекають підводи. Серед них дрімає старенький «Benz» без тенту. За кермом підтоптаний шофер. Дід з ковінькою розділяє пасажирів.

– А ось і наш віз, – показує ад'ютант на передню підводу. – А візниця – наш земляк Тимко.

На фургоні з високими заличками сидить чубатий хлопець з нагрудним знаком «Ost».

– Доброго здоров'я вам, – привітався до пасажирів.

– Будь здоров, земляче. Звідки сам? – цікавиться гетьман.

– З Київщини.

Тимко допомагає укладати речі. Підсаджує няню на фургон. Дід з ковінькою приводить ще одну фрау з кіндерами. І просить узяти її до компанії. Адже місце є. Всі згоджуються.

Гетьман всідається поруч з Тимком. Той хвацько стріпує віжками, і битюги рушають. На кам'янистому путівці торохтять високі колеса обозу.

– Далеко їхати? – заводить розмову гетьман.

– Верст п'ятнадцять, – Тимко повертає голову до пасажира. Не втямить, кого везе. Старосту, бургомістра чи якогось окупаційного чиновника. – Всі кудись їдуть. Одні на Захід, інші на Південь. Втікають від війни. А ви звідки будете?

– Ми з України. Більше двадцяти літ тут...

– А-а-а. Понімаю. Емігранти, значить.

– То як тобі в бауера ведеться?

– Наймитую. Ні празника, ні вихідного. Корови, коні, свині та всяка живність. Уся праця на моїх руках. Приходить, правда,

француз з лагеря полонених. Помагає. Але говорити він «не понімай», а я «па компрі» (*не розумію*). Балакаємо, як глухий з німим. А земляків не часто зустрічаю тут. Старого хазяїна розумію на мигах. Я з недавнього улову привезений. Не навчився ще шпрехати. З хазяїна вже порохня сиплеться. Він ні до сокири, ні до вил, ні до коси вже нездатний. Дядько косить, дядько косить, а хто ж йому штани носить?

Тимко білозубо сміється, аж ластовиння виступає на багряному лиці. Він радий, що має перед ким виговоритися.

– Хоч годують добре?

– Як на заріз. Голодний кінь плуга не потягне. Дома в нас таких харчів нема. Ми після голодомору ще не встигли наїстися. Нащот харчів тутешніх – не обижаюся. Бува й на ходу підживлююся. Знаю, де кури несуться. А в других бауерів гірше. Он ляшок з хутора жаліється. Хазяйка йому на стіл все видавці видає. Норму. Здебільше кофею та маргарину. Мармеладу та кофею. Як у лагері. Зупу черпаками щитає. Я би в такої скупердяги не старався. Нема хліба – нема й за волами.

Простодушний Тимко змовкає. Думи зморшками напливають на його світле чоло. Мимоволі підганяє батогом битюгів.

Вгодовані коні. Їх у цій війні заступають мотори. А хто ж береже людей?

Тимка бентежать невеселі спогади. Та гетьман не хоче обривати нитку довіри:

– А як там вдома при німцях? Колхози є?

– Куди ж вони поділися? Тільки зубожіли. Як відступали в сорок першому, то почався погром. Секретар райкому наказує: толочити котками все посіяне. Щоб німцям не досталося. Виганяти череду за Дніпро. Розбивати техніку, яку немає чим вивезти. Приходять німці і ставлять того самого Івана головою колгоспу. Та й кажуть: чим хоч і як хоч, а щоб упорав жнива і посіяв озимину. І ніяких відмовок не може бути. Отаке-то. Я теж іду з косою на жнива. Спрягаємося з сусідом корівками і переорюємо стерню. І сіємо зі жмені зерно.

Німцям потрібний тільки наш хліб. Німець дасть нитку, а здере свитку.

– А що на те ваші партизани?

– Які там партизани у сорок першому? Німці оголошують: комуністам замельдуватися в ґебіті. І ви думаєте, що робить наша баранта? Поспішає до ґебіту, немов по медалі. А німці виганяють її за міс-

то до протитанкового рову. І кулеметними чергами відправляють на той світ. Дехто зостався в підпіллі, щоб пересидіти фронт.

– А відкрили у вас школу, церкву?

– Школу тільки чотирикласну. Щоб учити писати й щитати. У церкві править молоденький піп. Артист якогось погорілого театру.

– І «Просвіта» є?

– Приїхали було просвітяни з ґебіту. А з ними ще й западники. Відкривають при школі «Просвіту». Хор шкільний співає «Ще не вмерла Україна». А через два місяці тую «Просвіту» закриває ґестапо. Тих молодих западників теж до протитанкового рову.

– Тут у Німеччині діє українська «Просвіта». Агітує земляків, щоб вступали до українського війська.

– За самостійність воювати? Нє-є-є. Вдома треба було агітувати і воювати. Та й оці просвітяни, як я чув, не в одну дудку грають. Купляє Хома хорта, а Ярема чорта. Без півлітри не розбереш, хто чого хоче і куди кличе.

– Після війни зостаєшся?

– Тут? Ні за які гроші. Чужина – мачуха. Мене треба вдома. Батько з голоду вмер, а мати з сестричками злидарює. Та й вчитися хочеться. Не на інженера, то бодай на механіка. Щоб із колхозу вирватися. Тепер без науки, як без рук. Не хочу довіку волам хвости крутити.

Тимко знов замислюється. Така розмова стомлює. Гетьман це розуміє. Хлопець української вроди і природи. Йому би у військовій школі вчитися. Кмітливий, мислячий, сміливий. За таким старшиною вояки йдуть в огонь і у воду. Гетьман озирається і стрічається з сумним поглядом ад'ютанта. Як видно, той теж Тимкові співчуває. Та хіба тільки йому? Співчуття гідний весь гетьманський рух. Не спішать підтримати його розгублені у війні земляки. Нехтують ним і різнопартійні провідники. Де ключі до сердець простолюддя? Рух морально підтримує спадкова аристократія. За ним тягнуть руку багатії. А результати тієї симпатії мінімальні. Меценатів для розбудови видавничого концерну нема. Хто ж підтримає літературну молодь? Хто випускатиме великими накладами патріотичні твори. Не легковійні промови, а рідні книги можуть пробудити козацькі серця хліборобів. Мусять вчитися захищати свої інтереси. Тільки вільнокозача громада здатна на побудову Гетьманату.

Знов десь бринить тривогою баварське небо. На вигляд благодатне, а насправді ненадійне. Більш вірні непорушні, вагітні засівом лани. Між ними пливуть обсаджені яблунями путівці. Подекуди

розстилаються огороджені тичинами пасовиська. Зовсім мало перепон з колючого дроту. Бродять попаски застояні за зиму корови. За пасовиськами дрімають переліски та виноградники.

Путівець виведе на шосе. Попереду видніє селище. Садиби бауерів подібні до фортечок. Оточені кленами стодоли, комори, стайні та житла обступають дворище. Там ґельґочуть гуси, співають півні, озиваються пси. І немає війни.

Навстріч обозові виходить поліцай. Молодцюватий дід в уніформі з бездоганною виправкою. Біля його мотоцикла зостається сутулий фольксштурміст.

– Габен зі папіре (*Маєте документи*)? – чемно запитує поліцай.

Гетьман подає йому аусвайс та дозвіл на проїзд родини. Свої папери показує ад'ютант. Досвідчений вартовий спокою довго не вчитується в них. Козиряє гетьманові, стукаючи закаблуками. Повертає документи і крокує до підвід далі.

– А що тут перевіряти? – незадоволений Тимко. – Тільки час гаяти. Так ми до вечора не доберемося на той бік.

– Такий порядок для всіх, – каже ад'ютант.

Нарешті поліцай вертається до мотоцикла. За ним дріботить дід з ковінькою. Як добровільний начальник обозу. Біля Тимкової підводи махає рукою:

– Ґрус Ґот! Аусфарен! (*Слава Богу! Від'їжджай!*)

Селище не дивується обозові. Хіба мало їх рухається зараз всюдибіч? Тільки бауерські хлопчаки придивляються до міських однолітків. Подорожують щасливчики одягнуті по-святковому. А тут тримайся домівки і за обрії ні на крок. А за околицею цікаві шляхи та овиди.

За селищем шосе завертає у долину. Підводи котяться веселіше. Спереду поблискує зелено каламутне плесо ріки. Міст з новими дерев'яними перенчами. Побіч вирви від авіабомб.

Тимко вйокає на битюгів. Ковані колеса гуркотять по мосту, мов канонада. Тільки на тім боці душа заспокоюється.

– Вйо-о-о! – бадьорить Тимко битюгів. І вони завзято гребуться на узвіз.

За пагорбом вигулькує залізнична будка. Рябі шлагбауми біля переїзду через колію. Будочник подає знак прапорцем зупинитися.

– Чого він хоче? – сплигує з фургона ад'ютант і йде до будки. Його доганяє дід з ковінькою.

В обозі радісний гомін. Де залізниця, там рух до мети. Нехай і небезпечний.

Над колією звисає жовтаве надвечірнє небо. Воно прооране борознами синього хмаровиння. А може, то сліди бомбовозів? Неспокійне, непривітне небо над залізницею.

Вертається ад'ютант:

– Будемо чекати тут. Через години дві прийде потяг. І поїдемо вперед.

Тимко допомагає розвантажуватися. Йому сумно розлучатися зі скитальцями-земляками. Не наговорився з ними. Спорожнілі задні підводи повертаються.

– Бувай здоровий, земляче, – подає гетьман руку Тимкові. – Хай Бог боронить.

– Бувайте, – скидає картуза Тимко і кланяється. – Щасливої вам дороги.

І на розвороті оглядається, махає рукою.

Збудоражені втікачі підносять речі до колії. Розташовуються під насипом, мов продавці на базарі. Ад'ютант розгнуздує наплічника:

– Павле Петровичу, ось беріть коца та перепочивайте.

Гетьман довго дивиться на руді дими із-за видноколу. І спроквола мовить:

– Горе переможеним, бо тоді їхню історію напишуть вороги. Так мовили латиняни.

– Нашу історію також, – додає ад'ютант.

– Ні, ми – у боротьбі і ще не переможені. І пишемо свою історію власними вчинками. Незважаючи на втому та всі негаразди.

Що й казати, подорож стомлює. Гетьман простягається на повен зріст. Велике блаженство для роздумів. А вони плинуть навально, як скиби за плугом. Звідусіль йому дорікають за інертність гетьманського Руху. Розворушити його не легко. Гетьманські громади розсіяні скрізь. У Німеччині, Австрії, Чехії і Словаччині, Польщі, Болгарії, Марокко, Канаді... І претендентів на булаву вистачає. Після вбивства Петлюри проголосив себе Гетьманом і Вождем Нації Іван Полтавець-Остряниця. Чимало гетьманців перейшло до його Українського Народного Козачого Товариства. Він видавав часопис «Український козак». Осередки УНАКОТу, зосереджені переважно на Волині, винищує більшовицьке «звільнення». Рештки трьох полків Волинського коша переходять до УПА. Скаламутив Гетьманський Рух і кандидат на «короля України» внук австрійського імператора ерцгерцог Вільгельм Габсбург. Задля зручності козаки називали його Василем Вишиваним. Отой романтик з дивними звичками авантюриста знався з Петлюрою, з Полтавцем-Остряницею

та Коновальцем. «Короля» потай підтримувала ОУН. Гетьман не міг погодитися на співпрацю з Вишиваним, хоч стрічався з ним не раз. Той був проти будь-яких переговорів з гітлерівцями. Як і Коновалець, який казав: «Гітлер шукає в Східній Європі не союзників, а життєвого простору для своєї нації». Проте з німцями треба рахуватися. Тільки не бігти до них у рабство. Хіба гетьман не пропонував об'єднання гетьманців з мельниківцями та бандерівцями ще в 1940 році у Кракові? Не дійшли згоди. А революційна ОУН навіть погрожувала покарати гетьмана за пропаганду українського монархізму. Проте водночас з Похідними групами ОУН в Наддніпрянщині з'являються й гетьманські. Вони не творять самооборони та адміністрації, а посідають цукротрести, маслосоюзи та інші підприємства. Добувають кошти для гетьманського Руху. При тім помагають оунівцям, за якими полює ґестапо.

Боляче чути поговір про небоєздатність гетьманського Руху. Все те неправда. Ще у 1941 році він посилає свою місію на Волинь до Тараса Бульби-Боровця. Просить, аби отаман взяв до своєї Поліської Січі гетьманських старшин. Той погоджується і приймає на службу гетьманських полковників Івана Трейка та Совенка. Згодом у Поліській Січі воює проти енкеведистів та німців гетьманський загін УПА лейтенанта Володимира Яворенка. Той Тиміш Басюк (таке його справжнє ім'я) з Крем'янеччини, окрім кількох сотень вояків, засновує Фронт Української Революції. У власній типографії друкує брошури, в яких пропагує майбутню хліборобську Україну та поширює мережу «скоропаденків» на Галичину. Він приєднується до Тараса Бульби, але також спільно діє з бандерівською сотнею «Крука». Навесні 1943 року через незгоду від УПА відокремлюється УНРА Тараса Бульби. В УПА зостаються полковники Трейко та Совенко. Першому там надають звання генерал-хорунжого, а другий очолює вишкіл нових старшин. Гетьманці продовжують збройну боротьбу. Саме тоді, коли президент УНР Андрій Лівицький з Варшави забороняє петлюрівцям виступати проти німців.

У вир визвольної боротьби потрапляє також гетьманський полковник Варфоломій Євтимович. Публіцист і літературознавець, він разом з Осипом Назаруком та Савою Крилачем береться до видання гетьманської газети. Але німці її забороняють. А видавців разом з іншими націоналістами після проголошення Української держави 30 червня 1941 року у Львові заарештовують. Проголошення невчасне. Треба було проголосити її ще в протибільшовицькому підпіллі. І поставити агресивний вермахт перед доконаним

фактом. З тим Гітлер перед міжнародною спільнотою мусив би рахуватися.

Визволений з допомогою гетьмана полковник Євтимович появляється у штабі УПА. І знову потрапляє до рук гестапо. Зі Заксенгаузу його випущено разом з провідниками ОУН на домагання гетьмана. Тож балачки про нібито неактивність гетьманців у визвольній боротьбі нічого не варті. Вони не стоять осторонь від бою за незалежність України.

...Тиша в полі заспокоює гетьмана. Глухо гомонять утікачі, небагатослівні, насторожені, як солдати. За монотонними звуками підкрадається дрімота. Гетьман заплющує очі. Замісто сну приходить бентежне видіння кінноти на марші. Ескадрони на сивих, гнідих та карих конях долають засіяні пагорби. Не чутно команд і стукоту коліс. А де ж полководці? А попереду... О Боже! Палахкотить вир геєни огненної. Лави кінноти зникають у полум'ї одна за одною. Без жодного маневру. Стійте! Слухай мою команду! Проте його ніхто не чує. І слухати не хоче. Спопеліла кіннота валиться в прірву. Хто з ким воює? У кого просити помочі?..

– Павле Петровичу! – рука ад'ютанта термосить плече. – Потяг! Вставайте!

У смерканні вистукують на стиках колеса. Гетьман сідає. Нарешті діждалися! Куций паротяг заднім ходом повзе до переїзду. Скрикує й зупиняється, попихкуючи парою.

Дід з ковінькою підводить біженців. Весело галасує дітвора. Всі без метушні заносять до вагонів речі.

– Сідаємо до заднього, – радить гетьман.

Купе на чотири душі. За вікном у чорному полі силуети затемненого села. Вся Німеччина прикривається темнотою. Маскується. Зойкає паротяг і рушає вперед.

Погойдування заколисує. Але гетьманові вже не спиться.

– У Плятлінгу, Дмитре, зійдемо. Там нас чекає посланець від Головної Управи.

– Де його там шукати?

– Він сам нас знайде.

– Скоріше би добратися до Оберсдорфа, – каже Єлизавета. – Там нас мама виглядає з усіх доріг.

Ніч затяжна, важка, як піски Манджурії. Гетьманові впам'ятку той перший його бойовий похід. Не легкий у пустелі, коли день і ніч не злазиш із сідла. Коли попереду і навколо тебе тривожна невідомість.

Потяг то біжить, то повзе черепахою. Часто зупиняється, ніби роздумуючи – їхати чи не їхати? Розбомблена колія сяк так зліплена докупи. Всюди поспіхом покладено шпали. Не розбіжися.

У небі не втихає рев штурмовиків. Не до сну. Припливами й відпливами з'являється коротка дріма. Голова, немов свинцева, сповнена якимись міражами. Нарешті полегшення приносить світанок 16 квітня. Обрій сіріє. Час зупиняється разом з потягом.

– Приїхали, – з легким серцем повідомляє ад'ютант. – Ось нарешті цей Плятлінґ.

Надворі хтось наказує покинути вагони. Далеко-далеко перевертають небо громи. То гуркочуть, то затихають.

Фронт близько. На станції сновигають військові авто. Військових більше, аніж цивільних.

Сонливі пасажири з валізами та наплічниками заповнюють перон. Двері вокзалу замкнено. Фольксштурмісти відганяють усіх подалі від колії. Юрба плететься до скверика.

– Може, вийдемо в поле, Павле Петровичу? – пропонує ад'ютант. – Все-таки там безпечніше.

– Нас тоді не знайде посланець.

Гетьман непохитний. Йде слідом за втікачами по алеї.

На кленах пробиваються перші листочки. У затоптаній травиці ошмаття паперу. Тут не перший постій втікачів. Людей переслідує невтішна новина. Залізницю розбомблено, і хтозна коли її полагодять. На що сподіватися? Чим добиратися далі?

На лавочці поміж старими дістається місце й гетьманові. Голосно перегукуються сирени повітряної тривоги. Баражують у небі одинокі німецькі винищувачі. А з півдня прориваються бомбовози англосаксів. Мимоволі на думку спадає Шевченкове занепокоєння: «І день іде, і ніч іде...» Що навчить українців триматися воєдино? Війна чи неволя?

Після походного снідання тягнеться нудотний день. А посланця нема. Може, потрапив під бомби? Гетьман має передати йому на збереження деякі документи.

Чим їхати далі? Доводиться тут і заночувати. Під ненадійним небом не сон, а змора. У теміні чутніший гуркіт фронту. І вибухи десь попереду на залізниці.

Глибокий сон навідується до гетьмана перед світанком. Та не на довго. Будять зойки паротяга. Дзвенять буфери. Втікачі мчать до вагонів. Їхня хвиля підхоплює гетьмана з Єлизаветою та нянею. За ними поспішає нав'ючений речами ад'ютант. Перед вагонами розгардіяш. Пасажири штурмують двері. В дитячім плачу та жіночій лайці

не чути розпорядника. А потяг на парах, ось-ось рушить. Скорострільні викиди пари безрезультатні. Колеса буксують на місці.

Нарешті перемога! Східці подолано!

Ад'ютант розкладає на полицях речі. Гетьман вмощується біля вікна.

– Коли б швидше... – непокоїться Єлизавета.

Зненацька над головами реве сирена. Паротяг німіє. Переляканий люд, гублячи речі, вискакує з вагонів.

– Я зостаюся з валізами! – гукає ад'ютант.

Гетьман невблаганний:

– Ні! Всім на перон! Хутко!

Паніка шпурляє людей всюдибіч. Де ж бомбосховище? Мальованих стріл на стінах нема. Юрба розлітається. Одні мчать через рейки на той бік станції. Інші до сусідніх будинків. Шукають льохів та шанців. Дехто біжить навмання світ за очі. Аби подалі.

У гетьмана в руках валізи. Ад'ютант з наплічником та кошиком няні. Єлизавета з батьковим портфелем та своєю сумкою. Втікати далі нема часу.

Ревуть потужні бомбовози. Вихорем рвуться бомби.

– А-а-а-а-а! – шаленіє від жаху юрба.

Фасад вокзалу – єдиний прихисток. Усі втискаються між вікном і дверима в стіну. Очі сліпнуть від вогнеблисків.

Раптом громовий удар! Пряме попадання! Розлітається дах з верхнім поверхом. Летять шматки цегли з дошками.

Уцілілі обтрушують пилюку. Та знову несамовитий рев і виття. З неба на землю обвалюється пекло.

...Рятувальники поспішають. Фольксштурмісти й дівчата з «Батальйонів Валькірії» добувають із руїн усіх. Їм помагає ад'ютант.

На щастя, гетьман з донькою та нянею живі, хоч і непритомні.

Поранених укладають у кузови вантажівок. І везуть до шпиталю. Ад'ютант супроводить своїх. А там палати й коридори переповнені. Не вистачає ліжок.

Лице гетьмана обпечене. На правій щоці запеклася кров. З-під неї напіввідкрите око. Осколочні рани під лівим оком. Між устами і носом.

У Єлизавети переламане перенісся і тріщини черепа. Вона з нянею в іншій палаті. Стара поволі приходить до тями. В неї обгорілі руки та лице.

На шостий день здоров'я Єлизавети поліпшується. Тримаючись за стіну, вона навідується до батька. Він лежить у світлій палаті з ве-

ликим вікном. Пильно вдивляється в забинтовану голову доньки. Очі його зволожуються.

– Шкода, що ти... постраждала, ...доню... – ледь чутно мовить. – Командуй походом далі... Документи передай... людям з Головної Управи... Листування візьми на себе... Кріпись...

Донька припадає до батькових грудей. На них пам'ятний медальйон на золотому ланцюжку. То іконка Пресвятої Діви Марії. Нею його благословила дружина. Єлизавета не може стримати сліз. На графіку температури над батьковим ліжком цифра 39. Зле.

Несподівано нове оголошення: евакуація шпиталю. Потерпілих швидко виносять на автомашини. Ад'ютант має незначні осколочні поранення. Їде зі своїми до Деґендорфу за дванадцять верст від Плятінґу. Дорогу пошкоджено. Але авто летять на швидкості. Щоб уникнути нальоту. І встигають.

Ад'ютант просить у медиків уваги до своїх. Головний лікар обіцяє.

Гуркіт артилерії і громи небесні посилюються. Літаки в небі збігаються в двобоях. Кулі скорострілів довбають стіни будинків. Солдати на окраїні копають шанці. Всі з фаустпатронами. Вкопують гармати. Готові виконати наказ: «Стояти насмерть!»

Лунає наказ: «Евакуювати населення Дегендорфа!» Зі шпиталю виносять поранених. Укладають на санітарні авто. Літаки прострілюють шлях. Авто змушені звернути до села Метена за п'ятнадцять верст від Плятінґа. Санітарним авто перетинає дорогу пастка битви.

У сільському шпиталі Метена тіснота. Гетьман втрачає свідомість. А коли приходить до пам'яті, нікого не впізнає. Ад'ютант показує йому валізку з документами. Сам добув з руїн вокзалу у Плятлінґу. Та гетьман не чує Дмитра. Не розуміє слів заплаканої доньки. Лікарі безсилі втримати його життя.

24 квітня, о 4-й годині ранку, душа гетьмана Павла Скоропадського розлучається з тілом.

А світ зостається таким самим. Поблизу гримлять гармати. Гоготить вогнище бою. Вітер котить шматовані дими всюдибіч.

Село притаїлося. Не подає ознак життя. Лиш у монастирі Бенедиктинів рухаються духи. Ченці в чорних сутанах чекають кінця бою. Хто переможе?

Тінню входить у монастирську хвіртку дівчина. Голова забинтована. З-під бинтів вибиваються короткі обгорілі коси. Печальні очі з-під осмалених брів потопають у синцях. Ченці нічого в неї не роз-

питують. Мовчки проводять до почекальні. Вона сідає на лавчині і жде. Нічого доброго не можна діждатися у лиху годину.

Ченці викликають священика. Його також прибила сюди штормова хвиля фронту. Куди тепер повернеться доля? У зболеному погляді пораненої є щось рідне. Невже землячка?

– Чим зможу допомогти? – запитує її. Батьківська мова її оживляє. Дівчина здивована:

– Хто ви?

– Греко-католицький священик.

– Сам Бог послав Вас мені. Мого батька хочуть поховати тут... Поспіхом... Без домовини і без священика...

– А хто ж ваш батько?

– Павло Скоропадський, гетьман України. Помер два дні тому у шпиталі. Німецький парох нічим не може зарадити... Військовий стан...

Ридання не дають її докінчити розповідь.

– Заспокойтеся. Я не відмовляюсь від свого священного обов'язку. Ідіть і готуйтеся.

Коли гетьманівна пішла, отець Григорій Онуфрів замислюється. Що робити? Жертвувати всім, а гетьмана треба поховати по-людському.

Отець іде до канцелярії монастирського пароха отця Канадзіуса. Розповідає йому суть справи. Парох проти похорону православного гетьмана за католицьким обрядом. Та ще й на католицькому цвинтарищі. Ні! Ніколи! Це великий гріх!

– Тоді я звертаюся до абата Гофмана. Він повернувся недавно з Дахау. Розуміє обставини війни. І християнське милосердя...

Зрештою парох погоджується. Що більше, обіцяє відпустити українських хлопців та дівчат на похорон. Вони працюють при монастирі.

Ополудні все готове до обряду. У каплиці лежить на марах під чорним покривалом гетьман. Рани не заважають його лицю випромінювати велич. Гробарі приносять вистелену стружками труну. Єлисавета знімає покривало. Могутня постать гетьмана в темно-попелястому вбранні. На грудях світла краватка. Лише іконки та медальйона нема. Певне, зосталися в санітарів. На ногах чорні шкарпетки. Здається, за мить гетьман зведеться й подасть нову команду. Не тільки для гетьманців, але й для дітей всієї України. Подасть наказ на об'єднання всіх українських сил. І тих, які винищують самі себе за велінням чужинців. Накаже завоювати та розбудувати власну правду.

Отець Григорій приносить зі своєї келії два шмати галицького полотна. Одним застеляє домовину, другим збиті в узголів'ї стружки. Тіло гетьмана перекладають на полотно з рідного краю.

Відтак отець Григорій в латинських ризах та отець Рубан починають богослужіння. Поруч хлопець з Лемківщини Михайло Федорів тримає свіжовиструганого хреста. Підходять наддніпрянські хлопці з дівчатами. В руках свічки та гілочки ялиці.

Несподівано посилюється артобстріл. Солдати забороняють людям виходити надвір. Проте земляки потай виносять домовину через інші двері.

За монастирем свинцева завія. Над хрестами посвистують сліпі кулі. Одначе похоронна процесія не зупиняється. Люди мимоволі пригинаються за гробовцями. Підхоплюються і йдуть далі.

Сонячне проміння востаннє освітлює гетьманський лик. У дівочих руках б'ється в риданні Єлизавета. Немає коло батька інших дітей та дружини. Немає його старшин. Тільки діти України – остарбайтери, бранцями занесені на чужину.

На домовину в могилу падає груддя чужої землі. Нараз небо захмарюється, і сіється дрібен дощ. Зовсім близько рвуться гарматні набої. Не змовкають скорострільні. Бій наближається, затемняючи кіптявою мокре небо.

Гуркочуть гармати, й свистять залізні осколки. Здається, зійшлися й оточують цвинтар усі гетьманові бої. Із Ляоляну і Мукдену, де він водив в атаки забайкальських козаків. І з перекопаних шанцями полів російсько-німецької війни. Там він водив на прорив кавалерійську дивізію. І з-під уенерівського Києва, який він прикривав своїм корпусом від більшовиків. Страшна стрілянина віддавала останню честь гетьманові українських козаків. Полководці народжуються і гинуть. Та Україна зостається. Бува, поневолена й безборонна. Проте врожайна хлібом і повстанцями. Непокірний невмирущий край.

## 14

Дні летять за днями, місяці – за місяцями. Холодна мжичка нівечить вихідний день. Переглядаю старі часописи, а воно не читається. З думки не сходять Мишкові слова. Розповідає про новопригнаних хлопців на торфлагер. Евакуйованих з-під Голландії. Один з них, Сергій, підсипається до моєї Ганнусі. Що робити?

Під лежачий камінь вода не тече. Взуваю гуміштифлі, одягаю дощовика і зюйдвестку. Та й вислизаю зі штуби надвір.

Мокрі сутінки огортають корпуси цегельні. Штабелі на плацу втрачають обриси. Ніде ні душі. Щось тягне мене на знайому доріжку. Йти чи не йти? Йти! Дощик-сіянець мене не зупиняє. Раптом тьохкає серце. На доріжці постать у голубій накидці!

Вона! – підказує серце. Спішу навстрічу. За мить – і ми в обіймах.

– Прости... Милий...

Цілую мокрі від дощу і солоні від сліз уста. Від щастя не можу вимовити й слова. Сновидами бредемо до цегельні. Рипучими східцями піднімаємося на піч. За широким димарем тепло. Укладаю ложе щита. І грію подихом її мокрі руки. Забуваю все, що мав би сказати. Тільки пригортаю дівочий стан. Нас тут ніхто не чує і не бачить. Ці затаєні хвилини – наші. Щастя цілунків п'янить до нестями...

Тихо виходимо в темінь ночі. Наосліп чалапаємо по калюжах. А дощ не втихає. По прямій доріжці йдемо навпомацки. Біля озеречка прощаємося. Ганнусі треба поспішати. Втекла самовільно.

Стою в лопотінні крапель і прислухаюся. Готовий порятувати її, якщо хтось нападе. Та хто там сидітиме за такої погоди? Повільно вертаюся до цегельні. Щастить же мені сьогодні, як ніколи. На вечірню перевірку встигаю.

За тим шкутильгають дощові будні. А я живу захмелений від щастя. Вантажимо важку мокру глину. Витягаємо з болота загрузлу вузькоколійку. І підмощуємо під неї нові шпали. Болото ледь не перехлюпується через халяви. Ми немов болотні солдати цього мокрого Фрісляндy.

У жовтні нам міняють ознаку. Замість біло-синього OST'а нашиваємо на лівий рукав тризуба. Його закомпоновано в овалі квітучого соняшника. Тризуб пахне домівкою, хоч і в неволі. Все-таки наша національна ознака. Нарешті ми виділяємося між росіянами, білорусами та іншими народами. Поляки вже не ціплять зуби, коли бачать маленького тризуба у мене на вилозі піджака. Маю вже великого і гарного на рукаві. Хлопці сперечаються про те, що він означає. Пояснюю, як знаю: пікіpує на здобич сокіл.

Наці по неділях збираються до Шаррелю «на змову нечестивих». Партайґеносе в мундирах та галіфе кольору жовтого крону крокують, мов на парад. Серед них і наш майстер Кабанець. Він уже менше посміхається. Ніби між іншим, розказує нам про незламність третього Райху. Хвалиться пілотами, особливо Гартманом, що збив

352 ворожих літаки. Натякає на якусь таємну зброю тощо. Згадує японських камікадзе, умільців низько підбиратися до американських кораблів. Вони топлять їх, вибухаючи разом з бомбовим вантажем. Нас пропаганда наці не хвилює. Ми й так бачимо, що Райх хотів минути пень, а наїхав на колоду. Він уже дише на ладан.

Шпаціровку для нас заборонено. Солдатів у селищі – не протовпитись. Парні патрулі крокують день і ніч. Лагерфюрер погрожує: потрапите їм до рук, то вкинуть у шталаг військовополонених. Тож тримаємося подалі від гріха. Зрідка Мишко проривається через вайди до Баби Дорогої за молоком. Саме стоїть картопляна пора. Минулої осені ми смажили й варили бараболю в кухоньці. У черзі стояли до плити. А тепер – зась. Здобичі майже немає. А кухонька стає кімнатою побачень. Іван Коваль стрічається там з Марусею Чорнявою. Потім Федя з Марусею Білявою. А насамкінець, після перевірки, Васько Костенко з Танею. Німці не перечать. Відколи зав'язалося кохання, хлопці стають добрішими і лагідними. Не блискають бунтарськими поглядами. Не сперечаються з майстрами. Закоханість робить їх покірними, доброзичливими. Навіть червоноармієць Микола Сірош, який понюхав пороху, частіше посміхається. Та хіба можна бути похмурим, коли щонеділі до нього приходить сміхотуха. Завше весела маленька чорнявка щоразу потайки приносить йому якусь здобич. Шмат сала або яйця з-під бауерської курки, свіжу хлібину чи банку сметани. З моїм земляком Володькою останнім часом хтозна що коїться. До нього теж навідується від бауера краянка з густою, мов дротяною, зачіскою. І приносить не тільки бутерброди. А ще й якісь брошурки та листівки. Дарує йому чорного молитовника.

Перед вечерею Володька намагається переплести пальці для молитви. Скалічена рука не дозволяє йому це зробити досконало. Застерігаю його поважно:

– Дивись, як би з колишнього комсорга вона не зробила з тебе пастора.

– Всевишня сила існує. І на те треба зважати.

– Можливо. Тільки спершу поможи сам собі. Тоді й Бог поможе.

– Котрий? Отой з наших сільських ікон?

– Хіба він не єдиний? Я тим не захоплююся. Але наші предки прохали помочі в одного Бога. Не в штундівського.

– Наш Бог – розіп'ятий Ісус Христос. Родовід його з Біблії.

– Щось тих родичів я не бачу в історії України. Тільки гайдамаків, розіп'ятих на хрестах від Черкас до Умані...

Хлопці прислухаються до суперечки. Вона їх дратує.

– Нашо воно вам? – питає Микола Сірош. – Хіба ми зара не розп'яті? Тільки не на хрестах, а на тачках. Тра кумекати, як воно послі буде. Не на небі, а на землі.

Він каже правду. «Що буде далі?» – цікавить усіх. Навіть Василь Решко заглядає до газети. Хоч Мишко запевняє, що той закінчив всього два класи, а з третього коридору його вигнали в потилицю.

Я побоююся: а чи Володьчина кохана не збиває його з пантелики? Бо біблійну Юдею він починає шанувати більше за Україну. Велика сила кохання у нашому скаламученому світі.

Новин для нас вистачає. На плацу ганяє тачку з цеглою Владек Куб'як. Комбатант розсипаного Війська Польського не приховує радості:

– Ідом часи, ктурих знаменєм бендзє Жечь Посполіта! Польска од можа до можа! (*Йдуть часи, прапором яких буде Річ Посполита! Від моря до моря!*)

Хтозна, чи так буде. Поки що військові частини поляків, як то пишуть часописи, служать повсюди. Одні підпорядковуються голові уряду Сікорському. Він мешкає у Лондоні і намагається зібрати докупи всіх польських військовиків. Чимала їх частина воює в лавах совєцької армії. А деякі «охоронні частини під знаком SS» воюють на німецькому боці. Окремо ведуть боротьбу в Польщі Армія Крайова та Армія Людова. Влітку німці здолали їхнє Варшавське повстання. Спішили йому на поміч совєцькі війська. Та за Віслою пригальмували свій марш-кидок. Того часу вистачило німцям, аби розправитися з повсталими. Багатотисячні частини SS із чехів, словаків, голландців, бельгійців, французів також діють на фронті. Влітку совєцька армія розбила під Бродами українську дивізію «Галичина», помічницю вермахту. Багато дивізійників тепер воюють в УПА. Не легко зорієнтуватися у цій світовій кривавій колотнечі.

Війна тугіше затягує вузол борні. Російські емігранти воюють на боці французького Опору проти німців. Генерал Денікін (Дейнеко) симпатизує совєцькій Росії. А РОА генерала Власова хоче з допомогою німців повалити більшовизм в Росії. Крім Власова, німцям допомагає «Русская Освободительная Народная Армія» інженера Каменського, теж переформована в частини SS. Та ще військовики Російської Національ-Соціалістичної партії, російський добровольчий полк SS «Варяг» та інші їхні допоміжні частини. Тим часом «Новое Слово» лає Степана Бандеру за те, що зустрів власовського

генерала вдома в піжамі. Та відмовився говорити «з москалем» про взаємодію у боротьбі проти більшовизму. Мовляв, Бандера – зрадник. А я собі думаю по-московському: «Чия би корова мичала...»

Несподівано наші обіди стають наваристими і смачнішими. Тижнева пайка маргарини більшає. До гіркої кави замісто сахарину дають справжній цукор.

– Щось у лісі здохло. Тра подумати, – дивується Микола Сірош.

– Може, добавка замісто забороненої шпаціровки? – роздумує Васько. Бо на казенних харчах з цеглою не побігаєш.

– Нє. Пожди-но. Тут у чомусь іншому заковика.

Справді в іншому. Одержуємо «Новое Слово». Першим до нього береться Микола. А там маніфест «Комитету Освобождения Народов России». Його проголошено у Празі 11 листопада 1944 року. На світлині видніють гасла на балконі. Вони волають: «Долой сталинскую тиранию! Да здравствуют свободные народы России!» Сформована з військовополонених РОА дістає своєю пропагандою й до остарбайтерських лагерів. Микола після маніфесту чухає потилицю.

– Ось воно що, – каже Ілько. – А ви хочете так хитро прожити, щоб обійти політику. Та вона сама вас заплутає.

– Тому й віжки попускають, – пояснює Микола і читає далі.

На зборах КОНРа виступає Власов: «Выбор один – или европейская семья свободных, равноправных народов, или рабство под властью Сталина. Тот, кто считает себя принадлежащим к европейской семье народов, должен порвать со Сталиным и присоединиться к этой своей семье, помня, что она не только налагает на него ряд обязанностей, но и одновременно дает ему права и защиту этих прав. Россия – наша! Прошлое русского народа – наше! Будущее русского народа – тоже наше!»

Я перебиваю Миколу примовкою:

– Боже наш, а ми твої. А чиї ж то москалі?

Усмішки у хлопців невеселі. Маніфест не втішає. Підписаний власовцями, діячами Народного Трудового союзу, деякими білоемігрантами. Серед них і небожем Столипіна.

– Євангеліє від лукавого, – визначає Володька. – Про українців у ньому ні слова.

– Нам з ним не по дорозі, – вирішує Микола.

Ніхто йому не перечить. «Єдіная і нєдєлімая» Росія нам нічого не дасть. Хіба що Сибір несходиму. А вона для нас однакова: червона чи біла.

Крім празького КОНРа, німці визнають ще й створені в Берліні комітети кавказьких народів, мусульман, донських козаків та Білоруську Центральну Раду.

Гетьманський часопис «Українська дійсність» пропонує утворити окремий Український Національний Комітет. Хоче, щоб його очолив гетьман Павло Скоропадський. Але німці не квапляться. Сподіваються подружити українців із Власовим.

Цегелянські майстри пишаються успішними запусками «зброї помсти» – крилатих ракет – на Лондон. Влітку Фау-Айн громили Антверпен, а зараз сиплються на Лондон. Запускає оті радіокеровані ракети батарея. Патріоти Райху ждуть-виглядають, коли ракети з підводних човнів вилітатимуть на Нью-Йорк. Та чи коли воно таке буде, а зараз фронти скорочуються.

Ми теж не втрачаємо надії вирватися з неволі. Одначе світлі сподівання заступає інколи похмура зажура. Як буде далі?

Закінчуємо працю в сутінках. І повертаємося, як парубки з гульок. Через низьке хмаровиння нальоту нема. Як видно, і вночі алярм не потурбує. Почуваємося розкутими господарями оцих вайд. Цього принишклого під яворами вечоріння.

– Заспіваємо, хлопці, чи що? – запитує Ваня Жир.

– Якби ж з нами були дівчата, – мовить Мишко. – Можна було б домовитися. Так, як один сторгувався зі своєю милою. Вона його просить: «Заспіваємо тихенько, чи що?» А він каже: «Та ні. Давай спочатку «чи що», а потім заспіваємо».

Зненацька високий голос Вані розтинає тишу:

*Сєвастополь нє сдадім – моряков століцу,*
*Всєх фашістов перебйом, вийдем на граніцу-у-у...*

Ми дружно підхоплюємо марш совєцьких матросів. Мимовільно, не роздумуючи. І крокуємо по-військовому «в ногу». Здається, від нашої пісні нам вклоняються явори.

– Схаменіться! – повгамовує нас Ілько. – А якщо хтось із німців розуміє слова? До концентраку захотіли?

– Давайте нашу, – заспівую я:

*Засвистали козаченьки в похід сполуночі-і-і...*

Пісня зривається вгору птицею. Ваня підтримує її підсвистом. Так гарно виходить! Лише Мишко гуде жуком. Ні слуху, ні голосу. Та ми справляємося й за нього. Пісня панує над околицею. В ній наша сила і хоробрість. Вона рішуча, мов команда до атаки. Горнеться до серця рідна, як мати.

Наш спів чують німці. Що він їм дає, замилування чи острах? Мабуть, не до вподоби наше зухвальство. Душа наша оживає, як у себе вдома. Доки вона буде закутою?

Перед цегельнею мелодія затихає.

– Патруль нас тут не жде?

– Ми йому не заважаємо. Та й піснею його не злякаєш.

На плацу зграйка наших дівчат. Схвильовані:

– Чого ви замовкли? Ми б підтримали.

– Голосу не стачає. Не вечеряли ще.

По дорозі з роботи співаємо майже щовечора. Утверджуємося у цьому ворохобному світі. Доки жити нижче трави і тихіше води? Гості до нас не ходять. Патрулі дозволяють походеньки тільки вдень. Щойно зайде сонце – настає військова година.

У Шюрмана мені вже нема роботи. Квіти відцвіли. А Володька ще приносить від ковбасника здобич. Зробився ще більше замисленим. Носить щось важке на душі.

– Рука болить? – питаю.

– Як завше. Зайди до фанепреса, – шепче.

Що за таїна така? Перегодом зі штуби заринаю в ніч. У безпечних німців цехи відкриті. Пробираюся обережно.

– Ходи сюди, – чую Володьку. Стоїть біля віконного просвіту. – Глянь.

Розгортає ганчірку, а там... пістоль. Дух завмирає від несподіванки. Оце здобич! Та, що треба. На господарстві знадобиться.

– Звідки?

– Виміняв у солдата. За десять крашанок. Власне, він не німець, а чех. Пістоль теж чеський. Марки «Шкода».

– А набої?

– Всього чотири.

– Як же ти зумів?

– Моє дівча помогло. Солдат на постої в її бауера. Теж сильно богомільний. Жде кінця війни. Матимемо забавку.

– Не винось пістоля звідси нікуди.

– Знаю. Коли потребується, то він тут. Дві цеглини коло стовпа виймаються.

Вертаємось до штуби. Пістоля не дає мені заснути. Легко здобута, без крадіжки. Певне, й хлопці мріють про таку річ. Пригадалося кинуте Мишком ненароком: «Добути б парочку гранат...» Голодній кумі – хліб на умі. Нам зброя не зашкодить. Хтозна чим обернеться кінець війни.

Не жартує й погода. Вранці приморозки сковують калюжі. Від інію біліють чагарі відвалів. Сумні самотні вайди. Корови вже у хлівах. Лиш холодний вітер обриває останнє листя дерев.

У глинищі кайлами зриваємо мерзлу шкуринку глини. А потім штихелями скопуємо східці. З вантаженням запізнюємося. Помагає майстер Кабанець. То одному, то другому. Раз-по-раз він позирає на небо. Виметене вітром, воно зовсім чисте. У голубіні нема жодної хмарки. Примхливе, насторожене передзим'я. Як наш світ. Не знаєш, що від нього ждати завтра. Та навіть сьогодні.

Далеко-далеко зачинаються нервові гами. Прислухаюся. Так і є. Попереду повітряної армади біжить фліґеалярм.

– Не забарилися! – гукає зраділий перекурові Мишко.

Озивається простудженим голосом гудок цегельні. Із-за горизонту виповзає сіра хмара бомбовозів.

– Б-29! – розпізнає Мишко. – Суперфортеці!

– Та ні. Б-17, – заперечує Ілько. – Бач, як у них крила загнуті?

– Фліганґріф! Алє нах шанце! (*Повітряний наліт! Всі до окопу!*) – виганяє нас майстер наверх.

Солому вітри з окопу вивіяли. Дошки тверді й холодні. Прилягаємо, щоби переждати, поки армада пересунеться на схід. Від неї аж земля гуде. Літаки, мов хрестики, поспішають висівати справжні хрести. Скільки там і нашого брата остарбайтерського гине.

Армада запливає за східний обрій. Збігаємо донизу погрітися роботою. Незабаром полудень. Що сьогодні привезуть? Зупу з бруквою чи з буряками?

Та що це? В роздуми зненацька вривається рев. Громохкий, навальний, з вибухами. Над західним видноколом темна круговерть. Мов кинутий у небо велетенський маховик. З тріском і громом наближається до нас.

Вмить випорскуємо з глинища. Припадаємо до окопу.

– Фронтовики зчепилися! – гукає Ілько.

Крутиться смертельна карусель. У двох колах – літак за літаком. Кожен намагається зайти у хвіст ворожому. Дудонять кулеметні черги. Трощать гілля дерев. Страх заганяє душу в п'яти. Хочеться влізти в землю. Та перемагає цікавість. Лежу горілиць і спостерігаю. Забуваю, що ми теж відкриті мішені.

Нараз літак випорскує з кола вниз. З нього щось випадає. А він, бурхаючи рудим димом, знижується за яворами. Десь там перед Рамсльохом вибухає. Скажена карусель котиться на північ.

– Парашут! – галасую подивовано.

Над глинищем затухає білий купол. Парашутист підтягує стропи. Оминає широченну яму кар'єру. І гупається поблизу нашого окопа. За якусь півсотню метрів. Хочу роздивитися.

– Гальт (*Стій*)! – стягує мене майстер з насипу. – Ду уніформ... (*Ти в уніформі...*) Справді, ми одягнені в колишню кайзерівську форму. Це наша тепла спецівка. А хіба про те знає парашутист?

Він простоволосий, юний, мов школяр. Вивільняється від парашута. У правиці пістолет. Парашутист погрозливо дивиться на нас. Але не стріляє. На грудях висять черевики. Шкутильгаючи в одному унті, відходить до яворів. Спотикається в дренажних рівчаках. Водить пістолетом в наш бік.

Від цегельні біжать фольксштурмісти з карабінами. Діди в довгополих пальто. Підлітки в куртках гітлєрюґенду. Погоня.

Ми вибираємося з окопу. Не щодня бачиш таке полювання. Та й куди тому втікачеві бігти? Білий день. Пілот один, а мисливців з десяток. Серед них і наш майстер штайнепреса Шпан'я. Песиголовець і садист. В його руках шмайсер.

– О, Готу-Готу (*О, Боже-Боже*)... – бурмоче збоку Кабанець. Він блідий від хвилювання. Щось йому не до шмиги.

Мисливці оточують втікача. Він не відстрілюється. Зрештою підносить руки. Його підводять до парашута. Ми теж підходимо до гурту.

Переляканий молодий пілот не розуміє німецького звертання. Допитує дебелий Шпан'я. В руці пістолет затриманого.

На петлиці полоненого написано «Bob Randal, 19». Такий самий напис на куртці та на унті. Що воно означає?

– Шпрех, менш (*Говори, чоловіче*)! – штовхають його карабінами гітлєрчуки.

– Нікс ферштейн (*Не розумію*).

Фольксштурмісти змотують парашута і дають йому оберемок в руки. Женуть полоненого до цегельні. З великим, як перина, незручним парашутом він плентає навмання. Гітлерчуки регочуть. Хвастають своїм подвигом.

Мені шкода Боба Рандаля. На мене теж не раз полювали. Він, як школяр, якому довелося не тільки вчити історію, а й творити. Мабуть, війна для нього вже скінчилася. Заполонених томмі та янкі німці тримають в окремих лагерях. Краще годують, аніж совєцьких бранців. Тож там легше вижити.

Ми повертаємося до вагонеток.

– О, скільки дров наламали! – роздивляємося дубове гілля коло нашого вагончика.

– Гарматкою чи крупнокаліберним?

– Добре, що хоч вагончика не розтрощили.

– Отже, фронт близько, – визначає Ілько. – Над ним зчепилися в каруселі і прикотились до нас.

– Так фронту ж не чути. Не гупає.

– Зажди, почуєш.

– А де ж Василь? Може, де сліпа куля звалила?

Мишко збігає у глинище. Звідти лунає його гнів:

– Ану вилазь, паскуднику! За нього переживаєш, а він під вагонеткою притаївся.

Василь вигрібається наверх до нас. Спокійний, мов невинне дитя.

– А шо, я дурний тікати в окоп? Там, як на долоні...

– Ти диви на нього. То це ми дурні, а ти хитрий?

– Я розторопний.

Дивимося на вайлуватого Василя у заболоченому френчі з усмішком. Знайшовся спритний валянок!

– Во іст Міска (*Де Мишко*)? – запитує Кабанець.

– А я звідки знаю? – огризається Василь. – Мабуть, пішов до вітру.

Спускаємося до роботи. Душі наші не погамовані. Подосі чується рев каруселі з несамовитою стріляниною. Неначе хтось зібрав сільські вітряки і запустив у небо.

Поступово праця заспокоює. Запряжені, мов коні, не виходимо з ритму. Налягаємо на лопати.

З відвалів виходить Мишко. У руці несе якусь річ.

– Трохвей знайшов! – гукає радісно. – Дивіться!

Кидає перед нами хутряного унта. На халявці напис «Bob Randal, 19».

– Бачите? Електропідігрів, – витягає Ілько шнура зі штепселем.

– Нам би таку грілку в гуміштіфелі.

– Мітнемен (*Беру з собою*), – забирає унта Кабанець. І чвалає до цегельні на обід. Ми влаштовуємо перекур.

– По-хазяйському одягають тих пілотів.

– Аякже. В небі холоднеча.

– Не дістався Мишкові трохвей...

– А що я з ним одним робитиму? Я думав, що він щось інше загубив. Якусь залізяку.

– Може, шмайсера? – відгадує повеселілий Ваня Жир. – Правда, Ілько?

– Пілотам видають тільки пістолети.

І тут гудок зове нас до обіду. Це краще, ніж до окопу.

Балачки про карусель не припиняються. Та мене турбує карусель світова. Куди вона котиться? У селищі ледь не всі бауери носять траурні пов'язки на рукавах. А скільки похоронок сиплеться на українські села? Німці у часописах не пишуть про поразку. Тільки про стратегічне скорочення фронтів. Другий фронт прасує танками Францію. І просувається до Німеччини. З другого боку до неї підходять совєцькі війська. У двобої могутня залізна сила. А серед того стовпотворіння не згасає наша національна ідея. Сила сердець та умів. Сила волі.

Пише мені Всеволод Біленко з «Дозвілля». Тихе життя там закінчується. Пляуен посилено бомбують. Може, доведеться редакції ще кудись перебиратися. Притулку в неї шукають письменники-втікачі з України. Появляються там поет Олекса Веретенченко з дружиною Надією, літератор Григорій Костюк з дружиною Раєю і неодружений Юрій Шевельов. Заходить часто директор Київської капели бандуристів письменник Іван Майстренко. Капелу радо зустрічають в остівських лагерях. А вчений-агроном Олекса Воропай приносить до редакції свої етнографічні записки. Зроблені в 1941–1943 роках в Україні, вони розраховані на сім томів.

Мене втішає надіслана Всеволодом нова газета «Земля». Широкоформатний тижневик надає перевагу селянській тематиці. Випускають її Ігор Костецький та Григорій Костюк. Не гаючись, я надсилаю до неї три своїх новелети.

Редакція «Дозвілля» на Бангофштрасе не зважає на бомбування. З'являються нові вірші Василя Онуфрієнка, співзвучні моїй душі:

*Життя таке: то бідне, то багате,*
*Буває так, що не віднайдеш слів,*
*Коли б тебе я де-небудь зустрів,*
*О, скільки б я, о скільки б розповів*
*Тобі, мій брате!*

Хвилює сильно поезія Леоніда Полтави. Він теж утікав з остарбайтслагеря і потім за те потрапив до концентраку в Потсдамі. А вірші Леоніда Лимана, що теж прибився до редакції, ятрять моє поранене кохання. Він наче з моєї душі списує:

*Шкандибає недоля в бою,*
*Тихе щастя не сяє зорею,*
*Затамовуй зневіру свою*
*І навіки лишайся моєю.*

Від новин Всеволода світлішають овиди. Наша література не гине. Її голос досягає насамперед до остарбайтерів. Її хвилі набирають сили. Перша хвиля вихлюпнулася на Захід після поразки УНР. Козаки поміняли стилет на стилос і не виходять з борні. Друга хвиля плине тепер, і письменники та початківці встигають творити відраду для своїх земляків. Коли ж вони можуть сказати правду на рідній землі? Щоб не тинятися по європах, не шукати шмат хліба та куток для нічлігу. До них уважно приглядалося вдома НКВД. Тепер цікавиться Geheime Staats Polizei – ґестапо. Воно бува вкидає наших редакторів до тюрми або й до ями. Німецька цензура вибілює

шпальти наших газет. Коли і де можна буде писати правду? Назад до Есесерії шляху нема. Там українських літераторів на чужині називають німецькими колаборантами. А хто ж тоді корнійчуківсько-бажанівське поріддя стукачів? Не колаборанти Кремля? Воно шкрябає і видає «на-гора» тисячі тон комуністичної макулатури. Чому маємо такі невтішні шляхи митарства по світах або на Колиму? Бо не вміємо вибороти собі власної держави. Не маємо одностайності навіть тепер.

Багато хто належить до партії КВД – Куди Вітер Дує. Літературні сучасники горнуться до вчорашніх есерів та есдеків, до націонал-комуністів чи до гетьманців, до мельниківців або до бандерівців. Дехто виглядає погоди із-за океану. Інші звертають погляди до неба. Не забувають заповіді «Возлюби врагов своїх». За що?! За те, що вбили Петлюру, Коновальця, Телігу, Ольжича?! За те, що виморили голодом і розстріляли половину України?!

Так замислюються замість вечірньої молитви. А її відправляє пошепки Володька перед сном. Для себе. Поки не наберемо у вуха води – не навчимося плавати. Світовий океан широкий і підступний. Лиш той достойний волі і свободи, хто кожний день іде за них на бій.

Новин додає несподіваний лист з Фареля, звідки ми накивали п'ятами. Односелець Василь Дмитренко пише, що їхня спроба втечі тоді не вдалася.

Від нього дізнаюся про долю бранців-односельців. Війна прополює і наші беззбройні лави. Вмирає під час бомбування ешелону від серцевого нападу Дмитренко Санька. Дівчина рослява і співуча. Від хвороб гинуть в остарбайтерському лагері Курдюк Наталка та Котенко Ганна. А мого однокласника Пересунька Нифонта розстрілює вахман на місці злочину. Застає голодного хлопця в чужій картоплі. З жалем згадую охочого до бійки білявого Нифонта, хлопця сміливого і рішучого. Вражає мене вістка про моїх сусідів, молодших хлопців, Лозового Василя та Русалівського Івана. Разом з ними пасли корови та ходили на вечорниці, де вони часто, як ще не дорослі парубці, стояли в рогачах. І ось за втечу з арбайтслагеря ґестапо вкидає їх до концентраку. До Василя докотилася чутка, що їх обох повішено. Американські бомби розривають Тесленка Льоньку та Петра Іванченка. Вмирає в острівському шпиталі Бабінська Наталка. А Кислинського Вуласа вбиває в різанині лагерна босота. Остарбайтерство – теж фронт. Хто бережеться, а хто у бомбуванні йде по здобич. Андрій Бабінський пробирається до цис-

терни зі спиртом. Від фугаски цистерна вибухає, а хлопець згоряє живцем. Так гине на чужині син вільного козака. А його дядько Петро, перший сільський шуцман, а згодом староста, пробирається на Захід. Василь дізнається від односельців з Баварії про того втікача. Пишуть, що здивувалися побаченим: їде той колишній вільний козак по німецькому асфальті. Віз новий, коні, як змії. А поруч з ним молода дружина з сяким-таким майном. Доньку свою він теж відправив разом з нами в неволю. Я пригадую його сина Миколу, з яким учився в агротехнікумі. Вірний друг у перші дні окупації давав мені бандерівські листівки. Потім тяжко захворів, і вермахтівські лікарі дали йому у Звенигородці смертельний заштрик. Тяжко мені дізнаватися і про своїх сусідок-дівчат з однієї вулиці. Їхні брати повмирали з голоду. А вони обидві, Русалівська Маруся та Фартушна Павліна, зробилися коханками поляків. А Максименко Ганя крутить любов з французом. Таке кохання починається з дарунків. З панчіх і шкарпеток, яких не кожна мала вдома. З бутербродів та солодкої мармеляди. З малозрозумілого чужого ласкавого слова. Чує моя душа втрату. Не всі невільниці повернуться додому сапати колгоспні буряки. Розвіються по світах няньчити своїх дітей, що не розуміють рідної мови. Зостануться навічно господинями своїх квартир на чужій землі. І проклинатимуть свою долю, бо жодні зручності не замінять рідного краю і голосу матері. Жодні франки, марки, злоті чи таляри не замінять любого з дитинства свого сонця.

Закінчення Василевого листа насторожує. Пише, що Едік підмовляє його вступати до РОА. Едіків батько, червоний латиський стрілець, бився за радвладу. Зостався в приймах у нашому селі. У тридцять сьомому його заарештовують і розстрілюють. Едік вчився зі мною в агротехнікумі лиш до другого курсу. Потім потрапив в остарбайтерський ясир. Звідки в нього взялася прихильність до Власова? Як йому переслати листівки УПА?

Передчуваю недолю багатьох наших хлопців. Дехто пройде крутими шляхами з чужою зброєю в руках. Більшість вернеться додому, щоб потрапити на госперевірку до Сибіру чи Донбасу. Контрозвідка зламає нестійкі душі і змусить служити стукачами у марксистів. Приневолені до ганебної служби, вони потягнуться до чарки. І втоплять у ній своє життя і долю своїх рідних. Не бачу світлих літ після визволення. Після медового місяця, бува, настають гіркі літа.

З думки не сходить Ганнуся. Що з нею? Куди наше кохання випливе з остарбайтерського виру?

Якось Мишко вертається з вечорниць.

– Ну що? Бачився?

– Не вдається, хоч Жаба на заваді не стоїть. Вся біда в патрулях. За торфовищем зенітники. Власовці. Виходить, що дорога там прифронтова. Треба мати перепустку. Патруль може кожного загребти або й підстрелити.

Ми у відчаї. Доводиться сподіватися на дівчачі хитрощі. Заздримо хлопцям, які дружать з цегелянськими дівчатами.

– Невигідно парубкувати на другому селі, – журиться Мишко. Морщить свого качиного носа. Чухає загривка. На чолі збираються борозни.

Дні для нас настають безрадісні. До того ж підкрадається зима. Краще б на сковану землю падав білий сніг, а не бомби. Повсюди відчувається настороженість. У сірих краєвидах та в людських поглядах. У навіяних хтозна звідки новинах. Завчено рухаємося по колу роботи. Ми більше нічого не можемо і не вміємо. Тільки розбирати порожняк, ладувати його глиною та зганяти в цуґ. Інколи виникає спрага помсти. Душа волає до бомбовозів: «Летіть нижче! Виметіть нас із цієї ями! Доки ми будемо гнути горба?» Бомбовози – не боги. Не чують.

З пригніченого стану рятує «Лемко». Янголом з'являється в неділю на нашому плацу. Хлопці викликають мене. Одягаюся тепліше і йду надвір.

– Слава Україні!

– Героям слава!

Від потиску дружньої руки легше на душі.

– Як ся маєш, друже?

– Погано.

– Розумію. Вірші про кохання розслабляють. Потрібна спартанська проза. Приніс дещо з собою.

Пронизливі повіви снігової пороші гонять нас далі. Зупиняємося під стіною.

– Маю постанову Третього Збору Революційної ОУН, – дістає з кишені пакет. Висмикує звідти брошуру. – Ось послухай найважливіше: «Недобитки білого російського імперіалізму (Власов, Союз Рускіх Офіцеров) не творять самостійної політичної сили. Вислуговуючись перед чужим імперіалізмом та прагнучи до відбудови реакційного поміщицько-капіталістичного ладу, вони не мають серед українського народу жодного політичного впливу, а російський елемент штовхають до більшовизму». Зрозумів?

– Це знають навіть наші цегеляни. А військовополонені в шталагах – не всі. Їм немає з чого вибирати. Або голодувати на каторжній роботі або йти до Власова. Багато в нього українців. По часописах видно.

– На те єдина рада – наша пропаганда. Хоч потрапляє вона туди по краплинах. У нього різні люди. Одні хочуть зберегтися і вижити. Інші переметнутися до Сталіна. І спокутувати гріхи перед «родіной» на передовій.

– Або у Сибіру, – добавляю.

– Я ся смію з таких мудруватих. Нам треба, щоб якнайбільше люду зрозуміли українську справу. Совєти вже на Волині. А ляхи з Армії Крайової помагають їм поборювати УПА. Хоч вона й перемовляється з ними про співдію. Та згоди як не було, так і нема.

– Ляхи для себе завойовують Сибір, – сміюся. – А гадають, що це вони відбирають собі Львів.

– Най завойовують. Матимуть собі вічну пургу. Ось слухай сюди. Ще з постанови: «Польська імперіалістична верхівка є вислужницею чужих імперіалізмів та ворогом свободи народів. Вона намагається запрягти польські меншини на українських землях і польські народні маси до боротьби з українським народом та помагає німецькому й московському імперіалізмам винищувати український нарід». Ось де вся правда. Тримай.

«Лемко» віддає мені брошуру. Сміється примруженими очима. Тремтячим голосом наспівує:

*Тече вода попід берег*
*Та тихо ся мулить,*
*Каже любко, що ня любить,*
*А він лем ня дурить.*

Дурить Сталін ляхів безбожно. Ми мусимо пам’ятати одне: «Смерть катам народів – Гітлеру і Сталіну!»

Проводжу «Лемка» за цегельню. Ця стріча мене врівноважує. Я мислю, значить – я живу. І не тільки для лопати, але й для борні. Хай і малопомітної з мого боку. Посіяне зерно завше сходить.

Серед нас у глинищі вже поляків нема. Тільки машиніст Стах Сікорський, якому від нас ні холодно, ні жарко. Він як тимчасовий знайомий. З поляками цегельні теж не приятелюємо. Лиш Коля Карпенко навіть розмовляє по-польському з напарником по роботі Лєоном Вихованцем. Отой циганкуватий, гнучкий, мов лоза, батяр вчить Колю сороміцьких фрашок. Обоє вони, завантажуючи сирець у піч, на перекурі показують своє вміння. Дитя польських сиро-

тинців Лєон інших пісень не знає. А вивозники з печі гарячої цегли Микола Сірош і Владек Куб'як не приятелюють. Хоч і помагають один одному поставити колесо тачки, що зіскочило, на трап. Або скласти цеглу, коли тачка перекинулася. Хіба може гоноровий капітан Войська Польського урівняти себе з совєцьким сержантом? З тим «украйонцем, калхозним бидлом»? Щоправда, Микола не колгоспник, а лісничий. Вірний законам пралісу, не вважає капітана таким великим паном. Однаково тачки котять, вискакуючи мокрими з гарячої печі. Та й капітанові тут не місце. Він має бути там, де стріляють. Упертою мовчанкою Микола допікає Владекові гірше, аніж Кажан лайкою. Неприязню дихають один до одного й напарники біля фанепреса. Підвозять до нього тачками сирі баци. Колишній кар'єрист Людвіг Порося махлює. Вибирає сухіші, легші. Або й раз-по-раз пропускає свою чергу. А його напарник, поліщук Петро Андрієнко, добросовісний. Плечистий хлопець з-під Чорнобиля з першого дня у підвальному зумпфі. Блідолиций без сонячного світла, наче мрець, ганяє свою кару, як загнаний кінь. Падає, бува, на коліна на слизькому висмичку перед пресом. Вперто зводиться і схожими на коріння ручиськами штовхає тачку вперед. Він сильніший за Порося та зовсім не хитрий. Мені жаль покірного Петра. Інколи даю йому газету або книжку. А він тільки винувато посміхається. Не читається йому. Не мав чобіт і мало ходив до школи. У глухому селі всі звикли до постолів. Зате уважно слухає мої оповіді, хоч не все розуміє. Не терпить причіпок «панича» Людвіка і посилає його подалі матюком.

Про «дружбу з поляками» Федя Ващука й говорити не доводиться. Вони ненавидять юнака-автомата, який відбирає дахівку.

Це через нього розгорілася українсько-польська баталія на Мооргуті. Тепер всі пановє поглядають на нього злісно з-під лоба. Якби могли, то у ложці води втопили б. Проте знають наше правило: «Всі за одного!»

Найближче горнуться до ляхів київські пацани. Низькорослі хлопчаки Вовка Щербина та Вовка Писемський краще цокають по-польському, аніж по-російському. Провадять з панами якісь папіросні ґешефти і хвацько лаються, мов справжні варшав'яки. Доскочили-таки голодранці до європейської культури. Навіть веркмайстер Кажан насміхається з їхньої брутальності: «Русіш культуріш!» «А хуліш!» – огризаються Вовки.

Мене розчаровує завчена в школі єдність «пролєтарієв всєх стран». Яка тут солідарність, коли самі поляки між собою гризуть-

ся. На кожному кроці сварки. Балаган, та й годі. Пілсудчики картають «Вольность і нєподлєґлость». Прихильники Армії Крайової лають Армію Людову і Батальйони хлопські. А про Карла Марла ніхто ні слова. Між собою не можуть розібратися, на яку ногу ступити і якою дорогою йти. На нас дивляться з висоти свого другого поверху. Шляхетський гонор не визнає нашого убогого виховання та людських прагнень. Ми для них темні нащадки якихось скитів та гайдамаків.

Зимно надворі і самотньо. Пишу Ганнусі третього листа. Певно, вона їх не отримує. Жаба сам цензурує пошту і вирішує, з ким листуватися, а з ким – ферботен. Тим часом у неділю не минає нас робота. Приходять напіввагони під цеглу. Вантажимо. Бігаємо з повними тачками, аби зігрітися. На плацу, як на ярмарку. Стоять підводи за цеглою. Вона не встигає охолонути після печі. Ну, нехай для розбомблених міст. А для чого нею запасаються бауери?

Біля підвід бачу знайому постать. Невже «Олесь»? Робота добігає кінця. Прибираємо трапи, відвозимо в цех тачки. Кінчив діло – гуляй сміло! Іду до підвід. Так і є – «Олесь». У теплій маринарці та солдатському кепі. Поважний і спокійний. Тепло вітаємося.

– Давно не бачилися, друже. Ось приїхав по цеглу. Запасається мій дідуган хтозна для чого. Обох синів з фронту нема. Безвісти. А він чотириста цеглин виписав. Вони всюди руйнують, а вдома будують.

– Така вдача завзята.

– Отож. Коло господарки товчеться і з фольксштурмістами бігає. Але минається їхній празник. Читаю «Фелькішер Беобахтер». Прориваються німці Другий фронт в Арденах. Власов теж розпаношується. Біля Моорґута зенітна батарея. Самі власовці. Хваляться: «Россію продалі, с Францией пєрєспалі, а Ґєрманіі нє прапйом». А я сумніваюся. Проп'ють. Питаю їх: «А ви Сибіру не боїтеся, хлопці?» Вони тільки зуби шкірять: «Сібірь вєдь тожеть русская земля».

– Хто його знає, як воно буде.

– Якось воно буде, як мовлять на Полтавщині. Ми в лихому перехресті, мов у прицілі. Проклята незгода. Гетьманці, оунівці, уенерівці...

– Кажуть, вже домовляються між собою...

– Обіцяють зібрати Український Національний Комітет. Одні хочуть, щоб його очолив гетьман Скоропадський, інші – генерал Шандрук.

– То матимемо своє військо чи ні?

– Тільки не задля порятунку Райху від краху. У німецькому млині наше не мелеться, то й засипати поспіхом не треба.

– А якщо совєти зударяться з янкі?

– Совєцький Гершко американському ока не виклює. Вони вже ділять світ між собою. Нам треба вертатися додому. І починати все з нуля. Бо для себе боремось, а перемагаємо для когось. На Україні треба гартувати молодих борців легально і нелегально. Вчителів і боївкарів. Готувати спротив за взірцем хорватських усташів. Або у мексиканських «текос» – тих, що вийшли з пітьми. Або у басків.

– А Колима?

– Всіх не загребуть. Запровадити закон помсти. Кат відповідає за розстріл українського патріота своїм життям.

– Я теж так думаю.

– Іншого напрямку нема. Інакше зостанемося рабами, пияками і злодіями. Як у тій примовці: «І ти пив, і я пив, оба будем пити, на жидівських бахурів будемо робити».

Крицевий погляд «Олеся» викрешує думку: «Таких би юнаків нам побільше». Нам не треба ждати ще чиєїсь окупації. Мусимо господарювати в себе вдома ми.

– Моя черга підходить, – погляд «Олеся» світліє. Бере з підводи й подає мені газетний пакунок. – Тут сало, не тільки часописи. Тобі з друзями пригодиться.

– Дякую.

По-вояцькому обнімаємося. З'єднуємо долоні:

– Будьмо!

Щемить серце, мов прощаюся з братом. Чи побачимося?

Так мало маємо свята для душі. Несу його навстріч холодному вітру.

## 15

За світлим обрієм глухо бубонять мортири. А небо дзвенить меткими штурмовиками. Вони перекреслюють сліди пташиного вирію. Блакить розпорюють черги скорострілів. Всюди смерть полює на життя. У небі і на землі.

Але весна не зважає на моторошні лови. Для неї немає перепон. Над бурим плином Емс жовтіють верболози. На тім боці зеленіють килими озимини. За ними на білій дюні дрімає темно-зелений сосняк. Разом з білою парою від землі до сонця пробивається травиця. Життя наступає.

Фронт підсувається ближче. Проте цегельня не припиняє роботи. Цегла Райхові потрібна так, як і хліб. У цехах гурчать штайнепресе і фане-пресе. Шумить парова машина. А з глинища бігає цуґ за цуґом. Ледве встигаємо наладувати вагонетки.

– Рапота-рапота-рапота, – підганяє майстер Кабанець. За роботою не видно війни. Всі клопоти навколо вагонетки. Все одно крізь них проясняється радість. Війна домолочує останні снопи.

Ми перевантажені чутками. Із словником я читаю часописи «Der Angriff (*Наступ*)» та «Volkischer Beobachter (*Народний оглядач*)». Їх дістати легко. Новини переповідаю хлопцям. Там мало правди, одначе загальний стан фронтів вимальовується. Наступ читається, як відступ. Події напливають, мов хвилі бомбовозів. Гітлерівців втішає смерть американського президента Рузвельта. Не надовго. Бо новий президент Трумен обіцяє покарати всіх злочинців наці. Тим часом Ґебельс намагається переконати всіх, що тільки Німеччина може порятувати Захід від більшовизму. А якщо Совєти переможуть, то залишкам німецької нації зостанеться єдиний шлях – «марш нах Сібірієн». Німецькі пілоти-камікадзе вже пікірують на міст через Одер. На тім боці совєцька армія готується до стрибка на Берлін. А столицю оперезано трьома поясами оборони. Сформовано десятки дивізій з курсантів училищ та юнаків із лагерів «Арбайтфронту». Та ще нові сотні батальйонів фольксштурму. За ними стоять загороджувальні загони, аби не відступали. Щоб – ні кроку назад! Совєцька артилерія вже досягає Берліну. Ґебельс наказує всім боронити свої будинки і квартири. Всіх, хто вивісить білого прапора капітуляції, жде смерть. На оборону кинуто дівочі «Батальйони Адольфа Гітлера» та випущених із тюрем кримінальників. Разом з вартовими поліцейськими. Фаустпатрони роздають дванадцятилітнім школярам...

Ми, цегеляни, ходимо випростано з відвертими поглядами. Також задумуємося про оборону. Кажуть, у Берліні есесівці вистрілюють остарбайтерів. Хтозна, що на думці у місцевих наці? Можуть ліквідувати нас по-совєцькому, як клас. Використали в роботі – й досить. Нутром чують наш непередбачуваний махновський дух.

Одначе начальство не закручує гайку режиму. Зупу маємо смачну. Як видно, в ній варяться кості. Пайка маргарину товщає. Майстри стримують свої нерви. Ніхто не покрикує: «Ей, ду фаулє менш (*Гей, ти ледащо*)!» Навіть узурпатор Шпан'я намагається через силу посміхатися. Хоча за тією гримасою проглядає ненависть. А го-

ловне – нам видають аусвайси на шпаціровку. Солдатські патрулі вже не затримують.

Хочу навідатися до Брунсів. Тягне мене до них, як до близьких родичів. Душа непокоїться: може, більше не побачимося. Події не стоять на місці. Після роботи швиденько збираюся і крокую на хутір. Патруля на шосе нема.

Будиночок Брунсів у призахідному багрянці. На подвір'ї біля доріжки хтось сидить. Підходжу – Анна вмостилася на низенькому стільчику. Кого вона чекає? Свого чорнявого оберлейтенанта Тиво? Так давно ж отримала папір. Той милий пропав безвісти на фронті.

Відкриті повні коліна мене хвилюють здалеку. Підходжу з вітанням і мимоволі зупиняюсь. Білі стегна з-під подолу збуджують. Не дають пройти. Мені перехоплює подих. Такі гарні в неї очі. У них тремтить хтиве бажання. Вони німо благають:

– Хіба я тобі не подобаюся? Ми можемо стати близькими.

– Ти гарна, – відповідаю поглядом. І твердію в плоті. – Але...

– Боїшся концентраку? Вірю. Але ж ми до вподоби одне одному. Можемо з'єднатися... Я хочу тебе...

– Анно... Анно... Я маю дівчину...

– Я в тебе її не відбираю...

Мене тягне до повних уст дівчини. Погляд сковзає по густих кущах за грядками. Та наш жаркий діалог переривають чиїсь кроки. Від ґанку йде старий Вільгельм:

– А-а-а, Міхель! Варум найн безухен? (*Чому не приходиш*?)

Вечеряю з Брунсами, як приворожений. Говоримо про близький фронт і неспокій між людом. Про те, що дехто з остарбайтерів захоче зостатися тут. Переді мною світяться коханням і бажанням очі Анни. Такі прекрасні і сміливі під розлогим чорнобрів'ям. Зеленаві, милі, як намальовані. Через силу намагаюся не дивитися в них. Кличу на поміч волошки Ганнусі. І вони тихим видінням заступають усе.

Чи побачимося, тиха родино? У палаючому погляді Анни, в журливому Гізели, у сумному Альфонса бачу сумніви. У старих очах Гелени – сльози. Тільки Вільгельм твердо стискає мою долоню. Проводжає мене надвір.

Темрява насторожує. Перетинаю шосе й прошкую через вайди. Вправно долаю колючі дроти. Незручно, але спокійно. Тут не ходять патрулі.

У штубі довго не бере сон. Перед очима привидом сидить пишногруда Анна. З відкритим серцем і розпашілим тілом. Рум'янощо-

ка, дужа, з випещеними руками працівниця ґемайнбюро. Що нас зближувало? Фронтова тривога і непевність у завтрашньому дні? Зоставався крок до спокуси. Натягаю ковдру на голову. Закриваюся від настирливого видіння. І непомітно поринаю в гарячу купіль сну.

День іде й за собою роботу веде. Осточортілу і нудотну. Душа передчуває кінець неволі. А що ж далі для мене? Радості чи печалі?

Цегелянські дівчата вже шукають світлого променя. Веркмайстер з лагерфюрером дозволяють самодіяльність. Хай краще бранці носять рідну пісню, аніж камінь за пазухою. Жаліслива пісня розслаблює волю. Робить душі м'якими, покірними, дисциплінованими. Слов'янські сентименти умиротворяють скривджених. Завше і всюди.

Готуємо для себе маленький концерт. Після роботи репетиції на кухні. Керує тим завзята Шура Отрішко. Вроджена артистка. Та й із веркмайстером Кажаном вона знаходить порозуміння. Навіть відпрошує когось з роботи. Домовляється про спорудження сценічного помосту. Маємо духовну нивку життя, яким жили наші предки. Своєрідного, зрозумілого, дорогого. Репетиції переносять нас в рідні села. На биті дитячі стежки. Ми готові вертатися туди пішки. Ми не сприймаємо чужини з її законами, заборонами, дротами, наглядачами. Це лише умовності, а вони не вічні. З кожним днем вони опадають з наших душ. До неволі не можна звикнути.

Нарешті настає довгоочікувана неділя. У передконцертній метушні почуваємося іменинниками. Гості з торфлагеря приносять мені й Мишкові погану вістку. Лагерфюрер Жаба наших любок на цегельню не пускає. Ми з Мишком як темні хмари. А виступати треба.

У кантині під стіною невеликий поміст. Сцену закрито завісою з поєднаних шпильками портьєр. Зала переповнена. Спереду на стільцях майстри та ще хтось з німців. Далі на лавицях наші хлопці з дівчатами. Серед гостей від бауерів сидить «Лемко». Попід стінами товпиться дехто із запрошених поляків.

На поміст виходить Шура. В білому платті в синій горошок. На ногах білі босоніжки і сині шкарпетки. Стріпує короткою соняшною зачіскою і весело оголошує:

– Починаємо концерт художньої самодіяльності цегельні!

Зала вихлюпує хвилю оплесків. Ми, артисти, пробираємося за фіолетову завісу. Зараз виступаємо. Шура нас оголошує і відсуває завісу.

Васько Костенко, Коля Карпенко, Ваня Жир і я вдивляємося з помосту у велелюддя. І зачинаємо пісню:

*Чуєш, брате мій,*
*Товаришу мій,*
*Відлітають сірим шнуром*
*Журавлі в вирій.*

*Кличуть: Кру! Кру! Кру!*
*В чужині умру,*
*Заки море перелечу*
*Крилонька зітру...*

Співаємо натхненно, жалісно. Голосами бранців з українського вирію. Високий тенор Колі вінчає кожний куплет. Зала тамує дихання. Фрау у передньому ряду витирають хусточками очі. Плач наших сердець сприймається без перекладача. Знову оплески. Далі співаємо протяжну стрілецьку:

*Колись, дівчино мила, а був це гарний час,*
*Як ще любов носила десь попід небо нас,*
*Ми мріяли, зітхали, коханням присягали,*
*А соловейко тьохкав, все тьох, тьох, тьох...*
*Та десь війна взялася, і ось який кінець:*
*Дівчина віддалася, я – я Січовий Стрілець,*
*Таке-то в нас кохання, заклятття, сподівання,*
*А соловейко на калині все тьох, тьох, тьох...*

Глядачі нас бурхливо вітають. Хлопці виходять за лаштунки. А я зостаюся і декламую поезію Євгена Маланюка:

*Не треба ні паризьких бруків,*
*Ні Праги вулиць престарих:*
*Все сняться материні руки,*
*Стара солома рідних стріх...*

А потім вірші свого літературного побратима Герася Соколенка. Теж остарбайтера цегельні в Сілезії:

*В золотому ореолі*
*Ти гориш віки,*
*Бачу я, як скачуть полем*
*Буйні козаки.*

*Як іржуть булані коні*
*В сонному степу*
*Й на двадцятім перегоні*
*Чути їх стопу...*

Власні вірші мені читати важко. Їх не чує Ганнуся. Та й після поезії Маланюка та Герася вони бліді. Тому читаю монотонно.

Після мене виходить справжній декламатор. Мишко читає з пам'яті Шевченкові «Гайдамаки». Виразно проголошує безсмертні рядки з гнівом, немов відплату за зірване побачення з його дівчиною. Та як гарно читає! Тривожно і рішуче. Звучно, з наголосами. Аж не віриться, що лоботряс Мишко з десятирічки так уміє. Його вигуки приголомшують залу. Дехто з поляків покидає її. Певне, обурені. Але куди подітися? Така наша історія. І ляхи щовіку докладають до неї своїх загребущих рук. Хто наважиться з нашої визвольної пісні викинути хоч слово? Ми ще не доспівали своєї журби за волею.

Подальше дійство я дивлюся із зали. Три пари хлопців з дівчатами танцюють польку, краков'яка, метелицю. А вертлява Людка – циганську халяндру. Акомпанує Коля на позиченому у бауера баяні. Гуде поміст. Вистукують закаблуки. Справжні вечорниці. Аж не віриться!

Після перерви розгортається лицедійство. Відкривається завіса, і виринає куточок села. Вугол хати з вікном та призьбою на подвір'ї. Рожеві мальви тягнуться під солом'яну стріху. Плетений тин. Ніде у світі немає кращого краєвиду. Тільки на Вкраїні. І така мелодрама тільки в нас. Одноактівка Степана Васильченка «На перші гулі». Прадавній сюжет. Батько не пускає доньку на співочу вулицю. А мати потурає. Наполегливий парубок таки домагається свого. Батько змушений відпустити доню. І дівчина спішить на перші гулі.

Васько зі своєю коханою Танею непідробно грають любов. Коля з Шурою у ролі старих незамінні. Згадую бачені фільми. Там, як гадаю, підробка. А тут – жива дійсність. Бо ми граємо самі себе. Свою вдачу, щоправда, сповнену сумом. Навіть у комедії. Нам, наддніпрянцям, не вистачає героїки. На сцені і в житті. Ми не оберігаємо своїх творців. Степана Васильченка у тридцять третьому замучив голод. А перед тим, у вісімнадцятому, Івана Нечуя-Левицького. І не знайшлося доброзичливця поділитися з творцем шматком сухаря. А скільки наших письменників забрав у потойбіччя чорний ворон марксизму?

Після концерту проводжу друга «Лемка». Тихе надвечір'я заворожує. Друг збентежений:

– Файно-о є. Нех буде по нашому. Абисьте всюди так, як тута. Властиво, така подія сильніша за часописи.

– Попускають німці нам вудила. Не відають, що завтра з ними самими буде. А чи не спробують нас позбутися?

– Есеси можуть. Бодай би самі згинули. Пантруйте за тим.

Неподалік місточка через Емс прощаємося. Розходимося сповнені враженнями. Крім того, дівчата передали мені записку від Ганнусі. Вона призначає побачення.

На другий день почуваємося справжнісінькими артистами. До всього умілими людьми, а не робітним бидлом. Як видно, це розуміють німці і поляки.

Так близько гуркотить лавина фронту. Нас не відзивають з глинища. Хоч гарматні набої свистять над головою. І рвуться десь на торфовиську. Майстер Кабанець вдома хворіє. Тому працюємо без поспіху. Лиш тоді, коли мовчать гармати. А так лежимо в окопчику і чекаємо хтозна чого. Як віл обуха. Куди подітися?

– Можна би й не вертатися до штуби, – каже Мишко. – Якби тут густі ліси росли.

– Та щоб торби з харчами були, – додає Ілько. – Як ти думаєш, Їва?

– Та хоч би один шмайсер на всіх...

– Помріяти не гріх, – кажу. – А що справді будемо робити?

– Поживемо – побачимо.

Скільки вже товчемося в глинищі, а одностайності для себе не замісили. Сталінський переляк не вивітрився. А тут ще й гітлерівський гне до землі. Ми – не однакові. Сім баб – сім порад.

Надвечір стрілянина затихає. Вертаємося до лагеря. Зустрічають стривожені хлопці:

– Фронт уже поруч. По каналу. Можна побачити.

Східцями виходимо на третій поверх цегельні. Цікавість сильніша за страх. На сушарці запах цегли-сирцю. Вікно закладено цеглинами. Зоставлено тільки вузенькі амбразури. Щоб сліпі кулі не залітали. Заглядаємо за чергою.

Звідси видно на шість верст до самого каналу. Перед водою ламана лінія шанців. Сірі солдати виносять поранених на плащ палатках. Нагинці по ходах просувається нічна зміна. Фронт вечеряє. За каналом томмі, мабуть, також.

Я не маю часу роздивлятися. Нашвидку вечеряю і поспішаю на побачення. На цегельні не видно жодного німця. Щурі першими покидають корабель, що тоне. Навколо притаїлася тиша. Ніде й гілка не гойднеться. Мовчать у селищі пси.

Жовтогарячий захід вмирає. У синьому попелі хмар згасають жарини обрію. Ген за торфовиськом височіє могилою заросла чагарями дюна. Не милуюся довго етюдом весняного надвечір'я. Мене підганяє тривога.

По каналу знов палахкотить стрілянина. Глухо гахкають гармати. А в моїй душі з журбою радість обнялася. Як у поезії Олеся. Стежина попід вузькоколійкою, як стріла. Весна! Вбираються у зеленлистя каштани. Щетиниться трава. Теплінь, мов на замовлення закоханих. А тут війна під боком.

До шляху проривається маршова пісня. Перебігаю ближче до глинища. Безліч вагонеток я навантажив тут. У глину затоптано рожеві мрії. А ці хвилини пахнуть вербовими котиками. Припадаю до чужої осоружної землі. Я не повинен потрапити до їхніх рук. Прифронтова смуга – беззаконня війни.

Краєм ока бачу: йдуть розладнано. З фаустпатронами на плечах. Це не той вермахт. Сутулі діди і безвусі школярики. Співають про Гаймат. Приспів тирольських сіроманців «Гайлі-гайля...» розтинає сутінки. Юнаки в мішкуватих однострояхх. Закасані задовгі рукави. Глибокі завеликі каски. Йдуть на нічну зміну оборони. Вдосвіта вернуться на спочинок. Із них хтось пораненим або вбитим.

Накочується хвиля розривів. Пригинаючись за стовбурами, спішу вперед. Коли б тільки не вбило перед стрічею. В синьому смерканні оранжево бризкають гучні вибухи. Громами перебігає канонада. Б'ють танки.

Вузькоколійка завертає у верболози. Посеред них зблискує тьмяно торф'яне озеречко. Злодійкувато насторожене. Та чи коли-небудь у ньому «плавало відеречко» кохання? За ним траншеї торфорозробок. А там за дротом арбайтслагер. Її притулок.

І раптом – вона! Впізнаю серцем. Світла постать на тлі темені. Моє сонечко!

Біжимо назустріч одне другому. Що нам громовиця!

– Ганю! Ганнусю!..

– Коханий... – припадає задиханою перепілкою до моїх грудей.

Чманію від рідних пахощів кіс. Від солоних заплаканих поцілунків. За гарячими обіймами світу не бачу. Тільки бліде кохане лице. У моїх руках стрункa постать з «Ost»'ом на високих грудях. Нашивка у вигляді сердечка. Тільки бранки з нашого краю здатні прикрашати будні неволі. Слухаю – не наслухаюся її неповторного голосу. Сердешного і єдиного. «Так ніхто не кохав». Не запам'ятовуються слова, коли розмовляють серця.

Кохання як розрив гарматного набою. Застає зненацька будь-коли і будь-де. Не мали ми мрійних вечорів, ні шовкових трав. Ні довгого стояння та пізнього проводжання. Лиш випадкове знайомство на плацу та розмову на людях. Тільки вимолили собі в долі потайну

стрічу. Не стелила нам ніч-матінка запашної постелі. А поєднала будочка над розкопом глинища. Та роз'єднали карцери і дроти. А потім у записках летіли мої палкі вірші до неї. У листах до мене – її цілунки. І ось стріча перед невідомим.

Як знетямлено пахне весна життям і коханням!

Враз котиться дев'ятий вал вибухів. На вайдах з божевільним ревом кидається на дроти худоба.

Спалах у верболозах збиває нас додолу. Свистять у гіллі осколки. Новий грім обкидає нас болотом. Набої над нами фурчать десь далі. Підводимося. Говоримо гарячими устами, подихами, руками. З громами відлітає час.

– Прощай, милий... Пора... Далі не йди... Михасю...

Тамую її плач цілунком. Осушую від сліз її проліски.

– Ми ще зустрінемось, люба... – шепочу. А серце обривається. Підказує: це все. Назавжди. Все інше буде оманою.

Тяжка юна розлука й останнього цілунку щем. Важка печать долі. Боляче розривати обійми. А пора...

Не спиняючись, вона оглядається. Махає рукою. Світлим дивним видивом зникає в тьмі.

Стою скам'янілий і розгублений. У мене поранена душа. Вертаюся сновидою. Знову шквал вогню на околиці. На пасовиську дико ірже кінь. У спалаху волочить задні ноги.

Я вже не ховаюся. Що має бути, того конем не об'їдеш. У пероксиліновому чаду згоряє мій світ. Розлітається осколками. Але треба йти непохитно.

Десь на дні мого серця болить щастя.

Опам'ятовуюся перед дверима штуби. Не чую притишеної мови друзів. Загадкової і пригнобленої. Забираю до постелі свої печалі. Й западаю в кошмарне сновидіння.

...– Ауфштейн! Гін век! Шнелєр! (*Вставай! Геть звідси! Швидше!*)

Штуба, мов полум'ям, залита світлом. Лагерфюрер зганяє палкою всіх додолу. Злітаємо, як груші. Беру з собою зошита з віршами. Нову вдяганку натягую. І за всіма – надвір.

– Що сталося? Горимо чи що?

Надворі ледь сіріє. За дротом озброєні фольксштурмісти. Офіцер протяжно волає:

– Антретен! Шріт міт шнелєн! (*Шикуйсь! Швидким кроком!*)

Нарешті розумію: евакуація! Але куди? На той світ? Знаходжу Володьку. Йдемо поряд.

За селом клекотить фронт. Іскри з того багаття в небо!

Шкорбаємо незашнурованими черевиками. Хтось вистукує гольцшугами. Дерев'яні підошви, мов копита.

– Будемо тікати, – кажу Володьці. – Хтозна, куди женуть...

– Собак нема. Тільки діди з карабінами.

Ніч добігає свого кінця. Обабіч шосе темна стіна дерев. Праворуч хутірець Голлен. Ніби вимер. Звідти – ні звуку. Десь там додивляються сни Брунси.

Навстріч гуркоче мотоцикл. Їде без світла. Минає нас і зупиняється біля конвою. Про щось розмовляє з фольксштурмістами.

Смикаю Володьку за рукав. Мигцем зсуваємося з насипу. У чагарях водостічна труба під дорогою.

Глухо гупає серце. Помітили, чи ні? Шукатимуть? Тупіт колони віддаляється. Пронесло! Фольксштурмісти – не есесівці. Навіщо дідам зайвий клопіт?

Чую в кінці труби хтось дихає.

– Хто тут?

– Це я, хлопці. Не полохайтесь, – шепче Коля.

– А тепер куди?

– Ви – куди хочете. А я до свого бауера.

Він зникає привидом. Ми наслухаємо темінь. І вилазимо нагору. Ніде ні душі. Шмигаємо через шосе. Перелазимо через дроти і вже на вайдах. Тут нас ніхто не здибає. Ми тут, як риба у воді. З пасовиська спішимо в поле. Лиш би не потрапити до лап патруля. Та не напоротися на якесь гніздо оборони.

За городами – Голлен. Стелиться вулиця-холоша. Бауерські забудови темніють скелями. Поспіталися парканами, палісадниками. Одна до одної подібна. Де ж тут шукати друга «Лемка»?

Припадаємо на хмиз і ждемо світанку.

Просипається фронт. Тріщать, мов сухі дрова в печі, постріли. А хутір мовчить. Ні співу півнів, ні гавкоту псів. На сірому обрії проявляються дерева. І видніє шпиль шаррельської кірхи.

З розповідей «Лемка» знаю розміщення його бауерської твердині. Біля воріт має бути осокор. Де ж він?

Раптом у гайку озиваються короткі черги. Завзятий кулеметник проснувся.

Небо світлішає, і на душі розвидняється. У дворах дзвенять дійниці. Реве худоба. Ранок вступає в свої права, хоч би й каміння з неба падало.

– Глянь, – показує Володька. – Чи то не «Лемків» осокор?

– Може бути. Одинокий і товстий.

Стежкою поза городами підбираємося ближче. Прилягаємо за воринням. Фрау з відрами йде доїти корів. Хтось з криниці дістає воду.

О, та це ж сам «Лемко»! У кепці набакир, в блакитній сорочці.

Володька кидає до нього грудкою землі. Друг оглядається. Я встаю на повен зріст. Махаю рукою.

«Лемко» чимчикує до нас. Радості немає меж. Вітаємося.

– Що сталося? – непокоїться він.

– Втікаємо... Від евакуації...

– Добре. Сидіть тихо. За півгодини я вернусь. Перебудете в мене.

Нам щастить, як нікому. Тільки хочеться спати. Встигаємо подрімати.

«Лемко» приносить каву з бутербродами. Після снідання веде нас у поле. У видолку брунатний торфорозкоп. Кожен бауер має такий. Копає і сушить шматки на паливо. До траншеї «Лемко» стягає дошки:

– Маєте постелю без верети. Відпочивайте. Я навідаюсь.

Ранок прохолодний. Скручуємося на помості. Фронт притихає. Мабуть, снідає. Тиша, подібна до української. Звідкілясь долітає: «Вуд-вуд-вуд!». Невже одуд? Монотонні звуки заспокоюють серце. Навівають згадки. Не розумію – видиться мені чи сниться? Повільно вертяться важкі крила вітряків за селом. Женемо череду на пасовисько. Босі ноги затерпають у холодних росах. Глухо гудуть почорнілі від негод вітряки. Їхнє борошно пахне пшеницею. А навколо – воля-я-я! Чумацьким степом блукає легіт. На путівці мерехтить сріблисте марево. Нам з дитинства грає марево. А десь за ним ховається мета. Що заважає досягнути її? Хто притупляє нашу ненависть до кривдників? Віками дрімаємо в любові. Так можна проспати не одну війну. Над світом лине довгождана весна. Співають птиці. Зненацька над нами репається небо.

– ...Алярм! – падає до траншеї задиханий «Лемко».

Фронт молотить у сто ціпів. Аж земля здригається. Горнемося до стіни.

– Відай, прорив через канал, – пояснює «Лемко». – Мої в погребі, а я до вас.

З гайка невтомно дудонить кулемет. Вермахтівське гніздо.

Від хутірця котиться якийсь галас. Обережно визираємо. По сусідській ниві мчить підвода. Гребе копитами битюг. На повозі гора бебехів. Зверху жінка з дітьми. Поруч біжить старий з віжками в руках.

Сивоголовий, у білій сорочці й чорних штанах на підтяжках. Човгає гольцшугами.

Гримлять вибухи. Свистять осколки. В рудому диму спотикається кінь. А старий ще біжить. Сива голова червоніє. І він падає поряд з конем. З-під перевернутої підводи лемент.

Вискакуємо на поміч. Хапаємо дітей. За нами в траншею влітає фрау. Від вибухів стогне земля. «Лемко» заспокоює втікачів. Більш нема куди подітися.

Виглядаю покрадьки в поле. Воно гуде велетенською молотаркою.

З гайка до хутора втікають два кулеметники. На бігу скидають мундири. Швидше у двері до бауера. Перевдягнутися – єдиний порятунок.

Ось поруч ревуть мотори. Що за дивина? Одна за другою гребуться танкетки. Траки вигортають глибокі борозни. Хвилі смертельної ораниці. Мене цікавить живопис. На панцерах мальовані дівчата.

Лежачі, напівголі, колоритні. З підписами: «Bronislava», «Marysia», «Zosia» («*Броніслава», «Марися», «Зося»*). Хитрі «панінки» користаються непрохідним торфовиськом.

– Ляхи-и-и... – видихає похмуро «Лемко». Танкетки вже мчать вулицею. Б'ють з гармат по будинках. Сиплеться цегла з хати «Лемкової» бауерихи.

– Не послухалася, – сердиться «Лемко». – Казав їй білу фану причепити. У листівках сказано: хто не вивісить білого прапора, буде покараний.

З хати валує чорний дим. «Лемко» схвачується.

– Дідько з тим добром. Хай горить, – каже Володька.

– Там же коні!

Зоставляємо в розкопі сусідів і біжимо до двору. У стайні дико ржуть коні. «Лемко» встигає відкрити штабу. Битюги вискакують з димом надвір. На оборі ревуть корови. А четверо хряків у свинарнику готові. Посмалені, геть і шкура порепана.

Дірка в хаті від набою навиліт. Викидаємо тліюче ганчір'я із стільцями. Та полум'я вимітає нас за двері. Валує з вікон, гоготить. Зненацька з тріском валиться дах. Сиплеться черепиця – не підійти. Помпуємо воду, бігаємо з відрами. Тут моря не вистачить.

З нами рятує, що може, й бліда фрау. Вона не питає, хто ми і звідки.

Бачить – рятівники. На поміч біжать з відрами сусіди. Зацікавлено оглядають дійство діти.

Аж тепер помічаю капітуляцію. На воротах або на верандах всюди білі простирадла. Коли встигли вивісити? Хто не встиг, то має дірку в стіні і пожежу. Панцерні «панінки» заходять до Шарреліо з тилу. Там гримить трикратний вибух.

– Люфтміна, – впізнає «Лемко». – На залізничному переїзді.

Врешті гуркотнява притихає. Десь далеко ще огризаються скорострільці. Та шматовані дими плутаються у верхах дерев. Біля будиночків стримано гомонять погорільці. Легкий вітерець промітає голубе небо.

Ясніє каламутна Емс між зеленавими лозами. Випогоджується, ніби нічого й не сталося. Та спокою нема. Невідомо, як воно буде далі. Рано тішитися кінцем бою. Це ще не кінець війни. Іскри бою ще не тліють.

Настає ранок 1 травня 1945 року. На подвір'ї дух погару і шмаленої щетини. «Лемкова» господиня витирає сльози. Хата не вціліла, вигоріли хліви.

Фрау розстеляє під осокором церату. Ми вмиваємося і сідаємо до снідання. Нам добре. Всюди тихо, ніде не стріляють. Смачна і ситна їжа. Тільки спати хочеться. А часу нема. Треба краяти свинячі туші. Володька тут головний консультант. Недаром практикував у шаррельського ковбасника. На поміч сходяться господарі з усього кутка. Споживи, м'яса й сала на всіх вистачить. Володьку при роботі підправляє якийсь дідок. Чи не з тих фольксштурмістів, які нас конвоювали в евакуацію?

Ополудні фрау знов припрошує до осокора. На шкварки. Гріх відмовлятися. Добре попоїсти юним не зашкодить. Я вже й забувся, які вони – ті шкварки. Чи їв коли-небудь їх вдома, чи тільки снилося? У повітрі ще сморід горілого та вибухів. Ще смерть і горе нерозлучні. А ми святкуємо волю. Живі й спраглі до діянь.

– Я йду. До милої навідаюсь. Це недалечко, – ніби проситься у нас Володька. – Дізнаюся, що там та як. Чия влада і чиє право?

– На цегельню не спіши, – застерігаю його. – Звісно, там ляшки верховодять.

– Най Біг боронить. Будь обачний, друже, – наставляє «Лемко». – Властиво перший день, то ніякої влади...

Володька йде до Шарреліо манівцями. «Лемко» приносить мені ковдру з подушкою. Та заснути не можу. Хоча не чути стрілянини, ні гулу авто. Лиш окремі вигуки та звуки команд. Хочу зрозуміти, що там коїться. Куди погнали хлопців? А дівчат з торфлагеря?

Не сходить з думки Ганнуся. Завтра, коли проясниться, піду її шукати.

Розбуджує собачий гавкіт. «Лемків» пес на панцерних «панінок» не кидався. А тепер бряжчить ланцюгом, аж захлинається.

За Шаррелем догоряє небокрай. Будинки принишкли в чеканні темряви. Стоїть незрозуміла тиша.

На подвір'ї появляється розхвильований Володька. З чималим вузлом під рукою. Кидає ношу додолу й проголошує:

– Воля! Але кому воля, а кому неволя.

– Як то? – підходить «Лемко». Всідається коло мене, а Володька пояснює:

– Фронту нема. Вермахтівців виловлюють жовніри.

– Чиї жовніри?

– Генерала Владислава Андерса. Того, що англійцям помагає. Тепер його жолнєжи братаються з тутешніми ляхами всюди. На цегельні, у торфлагері та в бауерів. Моя мила скрізь побувала, про все дізналася. Цивільні ляшки теж озброєні і надолужують згаяне. Коло глинища вони розстріляли лагерфюрера торфлагеря Жабу. А вдома застрелили майстра пресів Шпан'ю та веркмайстра торфзаводу Евальда. Тих, що найбільше знущалися з бранців. А на дверях веркмайстра Кажана та майстра Кабанця написали крейдою попередження, аби обох ніхто не зачіпав. Написали польською та німецькою. А хтось підтвердив ще й українською.

– Хіба хлопців не евакуйовано?

– Вернули всіх назад. Нема куди відступати. Ґебіт оточено. За Рамсльохом теж фронт. З дозволу визволителів маємо тепер три доби безладдя. Цегелян ніхто не стереже, ніхто й не годує. Але вони не журяться. Мають тракторця, Микола Сірош за кермом. Привезли з села бауерського кабана і мають що вкинути до борщу.

– А що з дівчатами?

– Цегелянські вдома, а з торфлагеря розбіглися по селу до подруг. Твоя Білі Пані втекла від ляхів через вікно.

– Куди?

– Хіба я знаю? А ще одна погана новина така. Нас обох шукають ляхи всюди. Не для подяки, звичайно. Шльопнуть, як пить дать...

Я й сам це розумію. Отже, війна для нас не закінчилася. Чи доведеться пожити спокійно тут чи вдома?

– Щось маємо робити, – каже «Лемко». – Акурат то й до мене стосується. Але мене не спіткають. Можу негайно зникнути й перетривати на хуторі до ліпшого часу. Біда від нас не відступиться.

– Моя мила визволила з цегельні нашу «Шкоду», – подає мені Володька замотаного пістоля. – А ось забрати твої папери не змогла...

– Там нема нічого важливого. Недавно я спалив листування з «Дозвіллям» та фото друзів-поетів. У таких випадках треба бути передбачливим. Долею побратимів ризикувати не можна. А то що в тебе?

– Трофеї, – сміється Володька. – За неписаними законами війни. Він розгортає вузол. У піджаку вермахтівський ранець на дві половини. Відкриває застібки. А там – пачки грошей.

– Де взяв? – насторожуюся.

– На Моорґуті. Стрічаю в Шаррелі бауерських хлопців. Кажуть: «Ходімо з нами по здобич». «Яку?», «Там побачиш. Не пошкодуєш». Підходимо до Моорґуту. А там ляшки магазин громлять. Виносять консерви, ковбаси, всілякі лахи. А жовніри неподалік папіросками попихкують, сміються. Хлопці відбивають двері відділення «Дойчебанку». І ми гребемо грошву. Марки, гульдени, франки. Підбираю ранець і пакую здобич. Замотую його в якесь пальто. Пригодиться...

– Чого ти вліз у той грабунок? – мене розбирає гнів.

– А тобі шкода того добра? Хто мені заплатить за скалічену руку? Попили вони нашої крові.

– Не добре, – каже «Лемко». – Але що зроблено, назад не вернути.

Мовчу. Я би так не вчинив. Батько повчав: «Чуже переступи, а не бери». Хочеться дорікнути Володьці: «Граб награблєнноє!» Та якщо подумати, то він робить правильно.

«Лемко» просвітлений. Війна списує все. Найбільша чеснота – обороняти свою націю. Найбільш пограбовану.

Зрештою нас втихомирює вечеря. До неї фрау додає новини. За день-два німцям дозволять обрати свою адміністрацію. Тоді настане орднунґ. Шаррель менше постраждав. Кірха вивісила прапора капітуляції. Зруйновано будинки німецькою люфтміною. Вона підірвала залізничний переїзд. Від неї у Блоків та Брунсів вилетіли вікна з рамами. В обороні загинуло п’ять фольксштурмістів та два гітлєрюґенди. Школярі сиділи в одиночних шанцях з фаустпатронами, націленими на шосе. Із зав’язаними очима, аби з переляку не повтікали. Жовніри конфісковують всіляку поживу. П’ють вино та горлають пісень. Все, як має бути. Переможців не судять. І не дорікають їм прилюдно. Фрау добре все це розуміє.

З долини підкрадаються сутінки. Вечір тривожний, хоч і без війни.

– Ходіть зі мною, – наказує нам «Лемко».

Виходимо на стежку за городами. Хутір за звичкою затемнений. Спускаємося у долину Емс до трьох будиночків. Ошатних, наче вілли. Перед одним чекаємо на вулиці. «Лемко» на ґанку натискає кнопку електродзвінка. Розмовляє до когось по-німецькому. І кличе нас:

– Заходьте. Тут мешкає потрібна особа.

В кімнаті настільна електролампа. Канапа, м'які стільці. За столом стоїть збентежена брюнетка. Насуплені шнурочки брів. «Лемко» пояснює:

– Фройлян Ірма виробить для вас папери. Прості бешайнігунґ (*довідки*).

А фройлян завзято віднікується. Вона, бачите, не має на те права. Це кримінал. Орднунґ єсть орднунґ. У неї тремтять тонкі уста.

Він доводить її неспроможність німецької влади, якої вже тут нема. А вона, хоч і секретарка Arbeitdinst'у, не відповідає за вчорашній день. Він чемно просить документи. Відомо, що вона з друкарською машинкою має змогу допомогти хлопцям. Не за «так», а за марки.

Остаточно переконує Ірму Володька. Підступає до столу, а за поясом у нього рукоятка пістоля. Він мовчки дивиться їй в очі. Відтак вона витягає з-під канапи «Ундервуд». Здіймає футляр. «Лемко» пояснює їй зміст довідок. «Ундервуд» строчить, мов скоростріл. За хвилини маємо довідки на бланках. Мовляв, працювали в бауерів і вертаємо додому в Чехію. Я – Богуслав Томашек, Володька – Вацлав Шкроупа. Ірмин страх «Лемко» пригашує марками. Вона знічена, розгублена, але не відмовляється.

Хутко виходимо в ніч. Десь там, за плином Емс, співають андерсовці. У них міцні молоді голоси:

*Ми пєрвша бриґада*
*Стшелєцка ґромада,*
*На стос жуцілісьми*
*Свуй жиця льос,*
*На стос, на стос!*

*(Ми перша бригада*
*Стрілецька громада,*
*На ватру кинули ми*
*Свого життя долю,*
*На ватру, на ватру!)*

Упевненість переможців розбурхує пітьму. Нам теж хочеться вільно заспівати. Та хіба заслужили? Ми подосі невільники, а не переможці. Зухвалих і невкипілих, нас чекає друге коло боротьби. Невідомої, неминучої, небезпечної.

До «Лемкової» господи заходимо від поля. Біля погару видніє постать.

– Фрау Ельза, – впізнає «Лемко». – Чекайте мене тут.

Недобре передчуття гне нас до землі. Вертається «Лемко». В голосі крицеві ноти:

– Зникаємо звідси. Тота банда щойно була тут. Два жовніри і два ляшки-цивілісти. З карабінами. Шукають за нами. Будьте пильні. Я сам все зготовлю і вернусь до вас.

– Половину грошей зоставляю фрау Ельзі, – каже Володька.

– Вам треба перебратися за канал. На тім боці канадські вояки. Там їхня влада, а тут – польських батярів. Сидіть тихо. Я за мить...

Він зникає в сутіні. Дослухаємося до шелестів. Ніби чуються скрадливі кроки. Може, засада? Маємо пістоля та краще, аби він тут

не стріляв. Погоня не дасть утекти. Треба затаїтися. Спокій – перш за все. Нерви як напнуті струни. Тс-с-с!

Хтось суне до нас. Дихає важко.

– Я вже тут, – ставить «Лемко» під деревом два велосипеди. – Ось тут нав'ючені ваші речі. Наплічник, шмат копченого та хліб. Друже «Леміш», вдягайте цього дощовика та капелюха. Моста через канал зірвано. Переправа по розвернутій баржі. Безперечно, там є варта. Не пропускатиме – скидайте її у воду.

Одягаю вузенького дощовика і завеликого капелюха. Рідна мати не впізнає. Володька у довгому пальті аж до п'ят. Мені дістається дамський велосипед.

– Ходімо.

Ведемо вело за роги. Над нами сіре небо. Попереду темна стіна дерев. Минаємо хутір. У чистім полі зупиняємося.

– Я звідси до своєї любки, – прощається «Лемко». – В добрий час, друзі. Най Бог боронить. Слава Україні!

– Героям слава!

Міцно обнімаємося. В грудях завмирає серце. Кожного жде свій шлях. А зостається з нами юнацька чиста мета.

Спотикаємося на піщаних скибах. Хитрі «панінки» Андерса так оминули шосе. Прорвалися через суписки та торф'яники.

Нарешті виходимо на шосе до Фрізойте. Обабіч підбита техніка. Трупи вермахтівців. Уважно оглядаємо бойовисько. Шмайсера немає ніде.

Кроки наші легкі, але душі неспокійні.

– Візьми, – дає мені пістоля Володька.

Зброя холодить долоню. Як же стріляти в людину, коли доведеться? Якщо не я, то вона в мене. Пан чи пропав. Двічі не вмирати.

Тягне вологістю. Ось і канал. Бовваніє зірваний міст. Перед нами ніс баржі. Переправа. По трапу скрадливо вибираємося на судно.

– Стуй! Скурві сини! Стшелям! – гримить зляканий окрик. – Кто і сконд? (*Стій! Скурві сини! Стріляю! Хто і звідки?*)

Тримаю пістоля в кишені. Переді мною жовнір з карабіном.

– Чехи, панє жовнєже.

– Маш документ?!

Віддаю Володьці вело і подаю жовнірові довідки. Присвічує синім ліхтариком з рукава.

– А поцо в ноц (*А чому вночі*)?

– Ческословенска далєко. Час травіц на нічим. (*Чехословаччина далеко. Не треба гаяти часу*).

– Ноц дла сну, – віддає довідки вартовий. – Ідзь до пшоду! Прендзей! (*Ніч для сну. Іди вперед! Швидше!*)

Легко котимо вело по палубі. Вона хитається. Лиш земна твердь додає впевненості. Опам'ятовуємося. Тут немає жодної варти. Ми вільні. Небезпека за плечима. Чи не цілиться вона на нас із карабіна? Прискорюємо крок. Пошвидше й подалі від переправи. Я заспокоююся:

– Минули біду. Аж не віриться.

Сідлаємо своїх коней. Крутимо педалі. Шурхотять колеса по шосе. Відлітаємо геть від гріха. Стрічний вітерець освіжає лице. Хочеться заспівати парубоцької. Впівголоса:

*За нашою слободою росте жито з лободою-ю-ю...*

– Ти що? Перестань! – гамує Володька.

Змовкаю. Співає тільки душа. Вільно і розкрилено.

Перед нами широкий шлях у світ. Поки що темний.

# Частина друга

## 1

На світанку вело мчать легко, мов згори. На шосе жодного руху. Ми неначе зірвалися з прикорня. Самі з себе дивуємося. Їдемо на Захід, а домівка наша на Сході. За плечима встає ранок, і перед нами відступає пітьма. Вириваємося з неволі відкрито. Не так, як тоді із Фареля, потаємно на потягах. З того осоружного арбайтслагеря «фабрики тютюнових машин». Тільки ще з більшою радістю. Ми вже далеко від цегелянської контори та від андерсовської зони. Нас не доганяють жолнєжи. І та сама пісня втікачів проситься в простори. Не стримуємося:

*Гей, при лужку, при лужку, при широкім полі,*
*При веселім табуні кінь гуляв по волі-і-і-і...*

Попереду гурчать мотори. Назустріч летять два мотоцикли. Військові в камуфляжах. Хто? Певне, канадці. Нами не цікавляться. Звичні остерігатися гулу моторів, їдемо далі. Без перевірки і затримки. Без погоні. Отже, тут воля. Канадська чи англійська? Байдуже, аби воля.

Нараз вилітаємо на подзьобане вибухами шосе. Лавіруємо між воронками. На узбіччі нерухомий хрестатий «Тигр». Риє носом землю. Осмалений з перебитими траками. Неподалік перевернута мортира.

Ніби тут щойно прохолов бій.

З туману виринають контури забудов. Що це, Фризойте чи Клоппенбурґ? На в'їзді ні вартових, ні патрулів. На обочинах криті тентами вантажівки, легковики, гармати. Подекуди групи солдат. Ніхто нас не зупиняє.

– Таки Клоппенбурґ, – впізнаю. – Невже так швидко?

– Прокляте місто. Можуть заарканити й ці визволителі.

– Давай підійдемо. Покажемо документи.

– Вірно. Щоб не думали, що ми тут щось вивідуємо.

Біля вантажівки гурток солдат перекурює. На жовтавій уніформі всюди нашиті великі й малі кишені. Темносині берети набакир.

Підходимо. Вручаємо свої чеські посвідчення.

Розглядають весело. Видно, нічого не розуміють. Щось кажуть до нас. А що? Вимовляють, наче бараболі в роти понабирали. Дарують нам пачки цигарок «Kemal». Зверху малюнок двогорбого верблюда. Показують дорогу до центру. Там підходимо до великого будинку. Над широкими дверима вивіска «Hotel». Високі східці. Сідаємо поруч на лавочку. Один за одним прибувають легковики. Військові з них поспішають до будинку. І ніхто нас не турбує. Тільки перший сонячний промінь. Зоставляємо вело з верхнім одягом біля лавочки. І йдемо досередини.

У фойє на стінах великі мапи. За столиками молоді й сивочолі військовики. З широкими орденськими планками на грудях. Стукотять друкарські машинки. Пищать телефони. Звучать команди. До кого підійти?

Завертаємо до лисого, певне, найголовнішого. Подаємо свої довідки. Подивовано дивиться на нас поверх окулярів. Показує наші папірці сусідові. Біля столу збираються цікаві. Щось нас розпитують. Та ми нічого з того не розуміємо. Наважуюсь розтлумачити як умію:

– Том Сойєр, – показую на себе. І на Володьку – Гекльбері Фін.

Гримить регіт. Разом з усіма регоче й лисий.

Військові дарують нам пачки галет, сигарети, шоколад, консерви. Щиро дякуємо. Чекаємо: а що далі? Лисий махає рукою. Відпускає нас на чотири вітри. Без обшуку. Наші веселі фізіономії підказують: ми – не німці.

Надворі забираємо свої вело і котимо за місто. Воно вже проснулося. Радіо видзвонює ритми фокстроту. Вештаються військові напідпитку. Обнялися за плечі і плентаються з пісенькою. А ген двоє ведуть третього, п'яного в дим. Набрався ще зранку.

Раптом перед нами виринає військовий патруль. Два солдати з нарукавними пов'язками МР – Мілітарна Поліція. Карабіни з кущими ножеподібними багнетами. Тикаємо їм свої липові довідки. Хоч і не вимагають. Зиркають і мовчки повертають. Та й простують далі.

Пора й перепочити. На окраїні звертаємо на обочину. Добре бути вільному. Де захотів, там і зупинився. Та й розлігся, як ми під ясенами. І не треба полохливо озиратися.

Далеко, як із-під землі, гуде канонада. Отже, фронт ще не онімів. Від нього треба триматися подалі. Прибитися до якогось остарбайтслагеря. Переднювати, отямитися.

У сонячних полях гудуть автомашини. Вантажівка зупиняється недалеко від нас. Шофер заглядає до мотора. Другий щось регулює в кабіні. Мотор кашляє.

– Може, підвезуть, – кажу Володьці.

Підходимо ближче. Прошу шофера взяти нас до кузова. Німецької не розуміє. Махає рукою, мовляв, – відчепись. Володька сердиться:

– Та підвезіть. Чорт вас не візьме.

– О, краяни! – дивується той. Радий зустрічі. Подає руку. – Я єсть русин. Муй отець з Ужгорода. Прийняв горожанство канадійське, аби гроша заробити. Я теж хочу погостити до отчини. Але тота война.

Він весело оповідає, щось там підкручує.

– Нам би під'їхати вперед, – прошу.

– Студебекер мілітарний. Не для цивілістів. Але – згода.

Обмінюємося зрозумілими фразами. Мотор уже працює, як годинник. Але шофери вимикають його. Виносять із кабіни наплічники з припасами. Простеляють плащ-накидку біля нас. І запрошують до снідання.

Ми люди не горді. Не відмовляємося. Дивуємося баночками консервів, що відкриваються ключиком. А там все, що треба. Суп, каша, м'ясо, сардинки і кока-кола, мармелад. Панська гостина.

– Не годен розуміти ваше життя, – допитується земляк. – Як то є калхоз, комуна? Ровность?

– А це так, – пояснюю. – Кому-на! А кому-ні! Розумієш? Всі рівні, але є ще рівніші. Одним словом – неволя. Але то наша батьківська земля. Іншої не маємо.

Він погоджується. Навіть його канадійський напарник схвально киває головою. Хоч, певно, нічого не тямить.

– А трийцять три літа? Голодовка? Правда?

– Свята правда. Страшний суд для невинних.

Глибокі очі земляка смутніють. Він перестає жувати й підводиться. Пора в дорогу. Він роз'яснює:

– Коли ще будете просити до авто, то кажіть «Містер, ю хелп автомашин тіс» (*Підвезіть на авто*).

Дякуємо. Витягаємо до кузова свої вело. Вмощуємося на купі брезенту. Правило зрозуміле: залягти, не підводитись, не виглядати. На зупинках затаїтися. Проте ми не святі споглядати тільки небо. Маємо більший інтерес до землі. До невиданих краєвидів з хутірцями та селами. На зелених нивах розкошує весна.

Шосе шумить рікою повноводою. Назустріч гудуть тягачі, а на причепах за ними – танки. Вперше бачу танки, що йдуть не самоходом до фронту. Ген ще одне чудо. На платформах димлять величезні казани. Ніби чорти смолу варять. Справді, на ходу вариться асфальт. Ним заливають вирви на шосе. Війна ведеться тут по-хазяйському. Роздовбану у бою дорогу латають.

Переповнені піхотою студебекери мчать на фронт.

Подекуди миготять подібні до нас митарі. На велосипедах або з дитячими колясками. Навіть із тачками, вантаженими сякимтаким добром. Вдяганкою, постелями, чайниками, каструлями. І на кожній «підводі» прапорець рідної держави. Поляки з чехами рухаються на Схід. Голландці, французи й бельгійці на Захід. А ми – вперед. Далі обставини покажуть напрямок.

День швидко минає. Мчимо з вітерцем в обійми оранжевого надвечір'я.

Попереду синіє силует великого міста. Заводські димарі, високі кам'яниці, шпилі кірх. Що це – Меппен чи Лінден? Студебекер завертає на пагорб і зупиняється. За огорожею рядами бараки. Мабуть, були німецькі казарми.

Нас кличе шофер:

– Ту ваші краяни ДіПі *(Переміщені особи)*.

Знімаємо додолу свої вело. Щиро дякуємо за те, що підвезли. Тепло прощаємося. І студер котить у місто.

Перед нами широко відчинені ворота. На залізній арці червоніє кривавий прапор. Він, як і пов'язки на рукавах вартових, стримує нашу радість. Вартові з гвинтівками попихкують сигаретами.

– Чи знайдеться де переночувати? – питаю.

– С комфортом. Вході, зємєля.

За воротями виструнчилися казарми. Перед ними на плацу люду, як на торговиці. Хлопці з чоловіками, дівчата з жінками. Вслухбємося, щоб почути рідне слово. А звідусіль звучить російське, польське, чеське, білоруське, сербське. І ще хтозна яке. Нарешті – наше.

Хлопці про щось сперечаються. Наших серед тисячі впізнаєш. Підходимо до них:

– Що це за лагер, хлопці?

– Збірний пункт репатріації.

– Ну, з поверненням на родіну. Второпав? Годують добре і муштрують.

Підходять два карабінери з червоними пов'язками:

– Новєнькіє? В штаб на реєстрацію. Пашлі!

Запрошують по-поліцейському. Такий конвой мене не втішає.

На червоному полотні над штабом: «Родина вас ждет».

Заводять до кабінету. За столами писарчуки з ost-івців. Підводять до старшого начальника:

– Товаріщь капітан. Вот єщьо новєнькіє.

Здоровило сидить у кріслі. На плечах золотисті заширокі погони. Без жодної зірочки. Видно, саморобні. На кашкеті зірочка, вирізана з консервної банки. Впізнаю по вільності вчорашнього військовополоненого. Хрипло кричить до Володьки:

– Фамілія, імя, отчєство? Откуда? Добровольно уєхал? Гдє і кєм здєсь работал? Рукі-ногі цели?

Володька відповідає, як на сповіді. Все по правді. Показує скалічену руку.

– Нєстроєвой, – визначає капітан. – Налєво марш!

Писарчуки скриплять перами. У капітана нахабний тон, ніби ми до нього потрапили в полон. Чому такий сердитий визволитель? Адже сам також «на нємцев работал». Такому «доброзичливцю» я не довіряю. Реєструюся під іменем Петра Андроновича Іванченка. Мого родича і сусіда, який загинув при бомбуванні в Мангаймі. Така неправда не зашкодить перед нещирим «визволителем».

Він мені наказує:

– Ти зачіслєн в трєтью роту, второй взвод. С утра по сігналу на строєвую. Сбор возлє трібуни стадіона. Марш!

Зі штабу поспішаємо, як на волю. Свої вело заводимо до гаража. А там повно техніки. Мотоцикли, вело, старі легковики, коляски. Речі забираємо з собою в казарму.

Двоярусні ліжка всі зайняті. Розташовуємося на простелених на підлозі матрацах. Спочивати довго не доводиться. Насторожує метушня. Нарешті догадуємося: вечеря! Підхоплюємося і не відстаємо від гурту. За казармами димлять польові кухні. Роздавачі хвацько, мов карти, тасують алюмінієві миски. Кухарі вправно орудують черпаками. В рухливій черзі дістаємо кожен порцію гарячого супу. Він похвальний. Гороховий, наваристий, м'ясний. Півкілограмова пайка хліба посилює веселий гомін. Після такої вечері жити можна!

Вертаємось до свого лігва. Казарма глухо гуде балачками, сміхом, лайкою. Ночувальники гуртуються в розмовах. В'ється сигаретний димок і снуються чутки. Лежимо з Володькою та ловимо уривки розмов. Вони невтішні.

...Збірний пункт переповнено. Та совєцький комендант звозить остарбайтерів звідусіль. Скоро ночуватимуть надворі. Англійський комендант через це свариться з совєцьким. І формує етапи на відправку до СССР. Один транспорт уже відплив з Амстердаму до Одеси. Одначе німецькі підводні човни не дрімають на дні. Топлять транспорт торпедами. Отож куди поспішати? На харч акулам? Треба ждати кінця війни.

І їхати залізницею...

Поки совєцький місіонер катається по лагерях, тут панує штаб. Військовополонені зведені в роти і полки з парторгами і комсоргами. Тут заповзято виявляють «врагов народа». Треба ж оправдатися перед компартією за свій полон. Вночі з підвалу лунають несамовиті крики. Трибунал допитує підозрілих. І розстрілює викритих власовців. Новоявлені чекісти пиячать. Затягують до штабу дівчат. Після групових любощів одна повісилася.

Штаб слугує совєцькому офіцерові з місії. Він вже має новенького легковика «Опель-капітан» та дещо з трофеїв. Так – дріб'язок, щоправда, золотий. Та як не прислужуватимеш? Сталін сказав ще в сорок першому: «У нас нєт воєнноплєнних... єсть только ізмєннікі, котореє нарушилі прісягу». Місіонерові помагають остарбайтери-карабінери. Комсомольці-добровольці їздять з ним по хуторах та виловлюють земляків: «Чого притаївся, гад? Родіна вас жде. Товариш Сталін виглядає». Та попід руки земляка, та в авто. Штабна гауптвахта натоптана такими ухильниками. Добровольці полюбляють таке полювання. Може, медаль якусь дадуть за патріотизм. Кажуть, що військовополонених вивозять до Сибіру без пересадки. А остарбайтерів на фільтрацію. Це такий цідилок на Донбасі, на Кузбасі та на Уралі. На вагонах червоне гасло: «Да здравствует Родина!» За кілька літ процідять. Тоді стане ясно, кого куди везти далі. Кого додому, а кого – в тайгу. «Широка страна моя родная». У ній також «єдем дас зайне» (кожному своє). Додому відпускають тільки одружених. Вже три казарми поженилися без попа.

Британські «визволителі» теж поспішають здихатися остарбайтерів. Не церемоняться з ними. Бува, з арбайтслагеря вкидають до тюрми. Заковують руки в есесівські «браслети».

Чутки падають звідусіль, мов камінці. Воля відвертається від нас. Чим ми перед нею завинили?

– Попадемо ми з дощу та під ринву, – зітхає Володька. – Давай будемо вигрібатися звідси, поки не пізно.

– Згоден. Роздивимося, що і як.

А казарми веселяться. За акордами баяну вириваєтся:

*Ґут, панінка, шляфен,*
*Дам тібє часи,*
*Вшистко єдно война –*
*Скідивай труси...*

Пісеньку продовжує німецька «Роза Мунда». Не та, з якою наступали вермахтівці в степах України. А перелицьована остарбайтерами:

*Розе Мунда, Розе Мунда*
*Вір махте, ві ді гунде:*
*Бай єдер баум штунде...*

*(Розе Мунда, Розе Мунда*
*Ми робимо, як собаки:*
*Біля кожного дерева по годині...)*

Мелодію заглушує регіт. Молодий, безсоромний, вільний. «Парубота. Набралася культури, як собака бліх», – усміхаюся подумки. Сам пішов би на вечорниці, та де знайти волю? Тут нею й не пахне. Немає вітру рідного краю. Замість німецьких появляються інші повіви. Також чужинецькі. Я не думаю, що вдома нас зустрічатимуть із хлібом-сіллю. Все-таки – «на нємцев работалі». Знов недовіра і ненависть. Від «своїх».

Отже, спати, спати, спати. Дасть Бог день, дасть і нові клопоти. Вранці будить зойк: «Падйом!!!»

Казарма вирує гармидером. Хтось біжить до вмивальників. Хтось виганяє на фіззарядку. А загалом юрба прориваєтся на снідання.

– О, а де ж мій ранець? – у розпачі дивуєтся Володька. – Поклав під голову...

Наплічник зник разом з грошима і салом. Мене це приголомшує. Де його тепер шукатимеш?

– Добре, що пару пачок марок до кишені поклав, – сповіщає Володька. Пригода пригноблює. Обкрадені поспішаємо до кухні.

Не встигаю досьорбати гарячу каву. Зове сурма. Іду на мідні звуки до стадіону. А там кипить базар. Взводні сновигають у полонянській уніформі. Вичитують своїх людей. Там повний розгардіяш. Хлопці не летять один поперед другого в стрій. Відгукуються та все одно блукають. Тиняються між рядами, мов необ'їжджені лошаки.

– Второй взвод! Слушай мою команду! Смірно! – рішучий голос взводного підкоряє наші ряди. Завмираємо.

– Шаго-о-о-м арш!

Безладно крокуємо вперед. Стадіон гуде від тупотіння.

– Ать-два-трі! Лєвой-лєвой-лєвой!

Мені не трудно. Пройшов курс військової підготовки в технікумі. А дехто зовсім плентає не в такт. Спотикаються, матюкаються. Взводний лютує. Сам вигупує новими червоними черевиками. Як обтесати оце стовписько? Руки сверблять когось ударити. Відвик командувати.

– Ей ти, дилда! Шо ти руками машеш, как малахольний!? Гдє у тєбя лєвая нога? Шо ти, как карова на льду? Лєвой-лєвой-лєвой!

Мене розбирає сміх. Ці навчать все робити за командою. Пити чай, маршировати, думати. Гуркотять сотні ніг. Лементять взводні. Раптом над стовпотворінням злітає пісня:

*Трі танкіста, трі вєсьолих друга...*

А за нею «Москва моя, ти самая любімая-я-я»... І ніхто не співає про Київ або Полтаву. Хоч українців тут більше. Але вони добре пам'ятають приказку: «На чийому возі їдеш, того й пісню співай».

Я теж співаю. Не з любови до «Катюші», а до мелодії. До поезії кохання. Така наша планида. Виспівався – все одно що виплакався. Або висповідався. Шкода тільки, що не наші пісні складено для наших потреб.

Зрештою маршовий шал стихає. Роти наспівалися й натупалися та й розсипаються. Чекають футбольного матчу між збірними командами поляків та СССР. Я – фанатик футболу. Одначе нас чекає інша гра. Шукаю Володьки.

– Швидше, – йде мені назустріч.

– Що сталось?

– Негайно відчалюємо. За півгодини зміна вартових. Через ворота не пройти. Є два проломи в огорожі. Сліди англійських танків. Один скритий за казармами...

Поспішаємо до гаража. Володька оповідає:

– Наших привезли. Бачив Васька Костенка. Та й він мене, мабуть, замітив. Ота комсомольська душа продасть. Не даймося до підвалу...

Беремо вело, заскакуємо до казарми по речі. На вході сидить днювальний. Що він читає? На обкладинці «Отаман Крук» Йосипа Дудка. Ми писали тут недаром. Наші сподівання повезуть хлопці на Вкраїну.

За казармами тільки залицяльники з дівчатами. Кілька хлопців без сорочок засмагають. Плентаємося коло них вперевальці. Спокійно. Ми ж не тікаємо. За вуглом біля пролому хлопчина з гвинтівкою. На рукаві червона опаска. З папіроскою в зубах він споглядає місто внизу.

Зупиняємося під стіною. Віддаю Володьці вело. Дістаю папіросу і прошкую до вартового:

– Дай прикурить, браток.

Він повільно озирається. Простягає папіроску. Прикурюю. І вмиг висмикую з гвинтівки затвора.

– Та ти... ти шо?!

Із-за стіни вибігає Володька з велосипедами. Поли піджака розстебнуті. За поясом шкодівський пістоль.

– Та ви шо? Хлопці, я ж на посту...

Жбурляю затвора за огорожу. Далеко вниз. Хай шукає.

– Ти нас не бачив! – прощаюся з вартовим.

Вискакуємо в сідла по-кавалерійському. Мчимо донизу, пригальмовуючи. Гравієва доріжка завертає праворуч. Від казарм нас уже не видно. У місті повно військових. Ховаю свого капелюха до кишені. Вітер колошматить мою гриву. Перетинаємо вулиці за вулицями. І вилітаємо за місто.

– Курс: зюйд-вест! – весело гукаю Володьці.

– На південь! – підправляє він.

Вирулюємо на вузенький бауерський путівець. Там жодної машини. Тиша. Справжня воля. Погоні не ждемо.

Над просторами чисте виметене вітрами небо. Лиш із-за обрію виглядають білоголові хмари. Мчимо до них. Весняний легіт повнить юнацькі груди. Хочеться співати. Летимо в полі, мов лошаки, які вирвалися з обори.

Раптом ліворуч зблискує стрічка води. Пряма, як стріла. Непорушна. Канал! Повертаємо на шосейку при ньому. І зупиняємося біля кущиків.

Привал! Перекур з дрімотою! Хоч обоє не палимо. Лежимо горілиць на теплій землі. Від велопробігу ноги – аж гудуть. Очі, навіяні вітром, сльозяться.

– Торфлагерських дівчат не стрічав? – аж тепер запитую Володьку.

– Тільки Ганю Мишка нашого. Вагітна. Каже, що вони втікали від андерсовців до бауерів.

Мені ввижається моя світлокоса Ганнуся. Усміхнена щебетуха. Знову болить душа. Як я міг зоставити її в андерсовській окупації? А коли, як і де мав її шукати? Ледь вишморгнули з пастки.

У сумці зостався шмат хліба. Обідаємо з Володькою всухом'ятку. І знову колеса наших вело крутяться вперед. Їдемо помалу, роздивляючись краєвиди, як мандрівники. Почуваємося забродами-вікінгами, котрі колись тут завойовували простори. Вони й володіли ними. А ми тут тільки невільники. Чи надовго звільнені? У нас ні колб, ні двора. Тільки шлях.

У воді каналу плавають дошки, уламки стовпів. Ген каркас зірваного мосту. А ще далі затонулий буксир. Тільки корма стирчить над водою. На димарі в нього сині смуги. Яскраво-червона ватерлінія. Зупиняємося з цікавості. Хто з нас, сільських школярів, не мріяв стати моряком? Ошмаття та білі бинти на палубі нагадують про недавній бій.

Рушаємо далі. Праворуч зеленіє широка лісопосадка. Крізь неї пробивається проміння надвечір'я. Ласкає оранжеві стовбури. Погойдується в гіллі. Нашіптує нам спокій. Ніде ні машини, ні людини. Спочиває душа.

Зненацька щось стукає залізно. За нашими плечима голос:

– Гальт! Керт ойх! Ком гір! (*Стійте! Огляньтеся! Ходіть сюди!*)

Оглядаємося. З несподіванки торопіємо. Стоїть есесівець зі шмайсером. Мов з неба впав. З-під козирка кепі колючі очі:

– Вогін? Вогер? Папір? (*Звідки? Куди? Документ?*)

Невже влада перемінилася? Дістаємо свої посвідчення чехів. З одного позирку повертає:

– Дас іст зіхерунгвахе томмі? (*Там є англійська застава?*)

Розтолковуємо: жодного англійського солдата біля каналу не стрічали. На автостраді та у місті лиш авто повно.

– Абфарен (*Від'їзджай*)!

Ноги наче ватяні. Але крутять педалі. Все тіло ніби взяте на мушку. Заскочив нас раптово. Може, вмить натиснути на гашетку.

За метрів двісті опам'ятовуємося. По-півнячому озираюсь назад. Шосейка безлюдна.

– От диявол, – сердиться Володька. – Перелякав до смерті...

– Він не один. В посадці, мабуть, взвод заліг.

– Пробираються додому.

– Або шукають подібних подорожників. Війна ще не погасла.

Стомлені не дорогою, а стрічею, потрапляємо в сутінки. Перед хутірцем спішуємося. У виярку видніє приміщення для сіна.

– Оно там і заночуємо. До бауера в гості не підемо. Небезпечно.

Звертаємо вниз до знайденої для себе пристані. Двері не замкнено. Сіна обмаль. Певне, корів багато має господар. Залягаємо під стіною і слухаємо тишу. Здається, що до нас крадуться приблуди. Есесівці. Хто ж іще? Хіба що – сон.

Вранці будять півні. Горлають на хуторі, як недорізані. Сходить сонце й заглядає крізь щілини дверей. Вилежуємося, як пани. Де ж достати чогось їстівного?

– Хутірець минемо, – кажу. – Догадаються, що тут ночували. Пора вставати.

Їдемо далі сонні і невмиті. За поворотом ще кілька садиб. Треба випробувати своє щастя. Зостаюся з вело, а Володька йде базарувати. Вертається з бутербродами.

– Бабуся дала ще й пляшку молока. Зоставив її кілька марок.

За верству зупиняємося. На узбіччі під деревами снідаємо. На шосе ніякого руху. Ніби й війни нема. Пора їхати.

Хутірці й села тут засіяні густо. Зрідка трапляються й арбайтслагери. Тепер їх можна розпізнати. Ген біло-червоний польський стяг. А там біло-зелено-червоний. Здається, болгарський. А на окраїні селища – червоний. Мене він цікавить.

– Заглянемо?

– Давай. Може, земляки є.

Дротяна загорожа без воріт. За нею два брунатні бараки. Біля них штабелі дошок, нешмалені шпали, стовбури. Неподалік велика двоповерхова будівля. Тартак чи що? Під'їзні широкі колії і вузькоколійки. Купи старої тирси. Дух невільницької праці. Звідкілясь чути дівочий плач.

Раптом бачимо між бараками юрбу. Простоволосу і пригнічену. Перед нею на столах три нефарбовані домовини. Паперові квіти в головах покійників. Спішуємося й знімаємо капелюхи. Невчасні ми гості. Та й на нас ніхто не звертає погляду. Пошепки питаю крайнього юнака:

– Як це сталося?

– Згоріли від древесного спірітусу. А двоє осліпли і потрапили до шпиталю.

– Як же так?

– Святкували волю. Розбили склад, а там каністри. І фільтрували ж через вату...

В домовинах чорночубі юнаки. На грудях складені робітні руки, мов крила. Руки, здатні до будь-якої роботи. І... до чарки.

Прихиляється до них дівоча туга. Голівки в чорних хустках. Кохані цілують милих, та воскресити не в змозі. Мене вражає безглузда смерть. Хоча вона завше безглузда. А тут не від бомби, не від кулі...

– Є хто з Київської області? – запитую.

– Нема. Тільки з Донбасу. Та ми, кілька поліщуків.

Хлопці піднімають домовини на плечі. Над процесією здіймається червона фантина. І збиті з дошок три хрести. На них хімічним олівцем виведено імена. Ми йдемо вкінці юрби. Не по-людськи залишати земляків у лиху годину. Голосіння й суворі їхні погляди, мов камінь на душі.

Поруч шкандибає чоловік з ковінькою. Сиві скроні, короткий вус.

– Ось так зустріли свободу, – каже, мов сам до себе. – Якби знаття...

Цвинтар відразу за арбайтслагером. Там вже стоять три хрести на свіжонасипаних могилах.

– А оті теж погибли по-дурному, – пояснює чоловік. – Перед фронтом полізли до бауерів у комори. Есесівці загребли їх і пригнали до лагеря. Прив'язали до натягнутого дроту руками. І постріляли. Перед нашими очима...

Хтось промовляє прощальне слово. Дівочий зойк заглушує стукіт землі. Виростають могили на чужині. А скільки їх зостається в неволі?

У лагері запрошують до поминального обіду. Страва проста. Чоловік з ковінькою розливає в алюмінієві кварти вино. На столах повні пляшки. Ми з Володькою тільки пригублюємо. Не п'ється. Будь вона проклята чарка-яничарка!

– Дядя Вась... А дядя Вась... – тягнеться з квартою до частувальника парубійко. – Плєсні-ка малость єшшо...

Мене гнітить від того частування. Від весняних похоронів. Що вдієш? Таке життя. Воно зіткане не тільки з радісних днів. Сюди ще не добралися совєцькі місіонери. Штовхаю Володьку ліктем: пора! Тиснемо руки сусідам. Прощаємося поклонами з усіма. І виводимо свої вело за ворота.

Сум'яття супроводить нас далеко. Налягаємо на педалі, аби розвіяти його.

Канал тут завертає на захід. Переправляємося через понтонний міст. Ніякої варти нема. Далі хутірці тягнуться вервечкою. Неначе єдине велике село. З короткими перепочинками долаємо далечінь. Непомітно нас доганяє вечір. Просимося на нічліг, та ніхто не бере. Непривітні тутешні бауери. Якийсь гандрабастий дідуган цькує нас собаками.

За поворотом стукаємо защіпкою ще в одну хвіртку. Тримаю напоготові посвідчення чеха. Підходить згорблена ома. Подаю її папір і пояснюю, що ми шукаємо де переночувати. Ома рішуче крутить головою. У них, бачите, немає місця. А зараз такий час непевний. Вибачаюся за турбування. А ж тут з веранди появляється молодий господар. Підходить, поскрипуючи протезом. Прислухається до стривоженої оми. Вичитавши наші аусвайси, запрошує:

– Комен гер (*Ходіть сюди*).

Заходимо у двір. За велінням господаря миємо руки. Запрошені до кухні, вечеряємо. А він всідається напроти. Запалює керамічну файку. Та уважно розглядає наші стомлені обличчя. Погляд не слідчого, а фотографа. При смачній вечері нас розглядини не хвилюють. З кімнати долинає дитячий сміх. Його гамує сердитий жіночий голос. «Вермахтівець» – подумки визначаю господаря.

– Я-я (*Так-так*), – замислено промовляє він. Пояснює, що ночувати будемо у стайні. Там зручно, тепло й ніхто не турбуватиме. А тепер пора безвладна. Фронт скорочується та анархія розпросторюється. Німців грабують поляки і французи, а особливо остарбайтери. Минулої ночі появилася їхня банда. Вона не тільки налітає на вілли нацистів, які повтікали. Грабує також бауерів. Гребе, що треба й чого не треба. Нехай би гребла, та навіщо бити й трощити? П'яні розбійники б'ють на друзки люстри і свічада. Рубають рояль і коштовні килими. Кому це приносить користь? Їм заважають картини в золочених рамах? Шматують ножами полотна старих майстрів. І вбивають свого камрада, що намагається зупинити погром. Хіба це люди? А комендатури в нас подосі нема.

Гнів розпеченого господаря висить над нашими головами. За вираженими очима читаю його думки. Йому хочеться бити таких харцизяк. Він готовий зігнати свою злість хоч би й на нас. Шкодую, що ми потрапили сюди, як непрошені гості.

Володька пропонує гроші за вечерю. Та господар ще дужче розпікається. Вечеря гостям не продається! Та будьте людьми!

Господар проводжає нас до стайні. Ми не можемо брати на себе чужої провини. Вдячні за гостину, йдемо ночувати спокійно. Може, він впізнає в нас остарбайтерів? І проповідує правила моралі? Не схвалюю розбою. Проте згадую пролом вермахтівців у сорок першому. Чорні дими над нашими селами. Вигуки зольдатів: «Яйка!.. Млеко!.. Курка!» Хіба то не погром?

У стайні, де стояв кінь, долівку встелено сіном. На стіні висить упряж з хомутом. Кінський піт, як і в нашому селі. За перегородкою гупають важкі, як танки, породисті битюги. Під сідло не годяться.

– Гер сердиться, бо втратив у нас ногу, – кажу.

– А я скалічив тут руку. Я ж не прийшов їх завойовувати...

Надворі скрадається марудна ніч. Гавкають відв'язані пси. І ніби десь поскрипує протез. Не сон, а маячня.

На світанку нас проводжає ома. В дорогу дає бутерброди. Без проповіді моральної. Без докорів. Дякуємо за все добре.

Нема кращої фіззарядки за вранішню путь. Свіжий вітерець омиває наші заспані лиця. Перед колесами стелиться темна від роси асфальтівка. Гарно як! Миготять верстові стовпи. Тільки рожеве хмаровиння стоїть на місці.

За години дві попереду постає предивне видиво. Що це? Міраж? В низині сірі та червоні скелі. Серед них стирчать шпилі храмів. А над тим краєвидом витає чорний туман. Мов над погарем. Нарешті розпізнаю:

– Місто.

– Те, що зосталося після бомбувань...

Нас стрічає великий напис «Osnabrьk». І перший завал. Вулицю перекриває цегла зруйнованої кам'яниці. Між руїнами чимало й цілих будинків. Подекуди тягнеться в небо незворушна готика. Потрощені дерева. Всюди руйнівні сліди землетрусу війни.

Зупиняємося і далі ведемо вело між руїнами. Перетягаємо їх через завали цегляних уламків. Оминаємо розбиті віконні та дверні рами. Повсюди порожні випалені коробки будівель. Вирви від бомб, покручене залізо арматури. Блоки, сплавлені вогнем. А ще далі до околиці суцільна місячна поверхня. Лиш де-не-де стирчать заводські димарі.

Нарешті помічаємо серед мертвотної руйнації сліди життя. На незасипаних відтинках вулиць снують люди. Горять багаття. На цеглинах стоять чайники і каструлі. Заклопотані фрау готують страву. Підкладають до вогню шматки меблів, рам і дошок. Поруч мовчазна дітвора будує зі шматків цегли хатинки. Малюки сидять

серед вузлів і постелей. Барвисте шмаття нагадує циганський табір. Над руїнами змішуються чорні і сині дими. Ще дотлівають недогарки пожежі, наповнюючи смородом квартали. Серед завалів блукають діди та жінки. Добувають там якісь свої речі, стягують їх на купки. Трупний дух виказує спільну могилу під руїнами. Навколо моторошна діорама страшного суду.

– Даремно ми припхалися в цей лабіринт, – переконаний Володька.

– Не здогадались об'їхати. Вернемося назад?

– Ще більше заплутаємося. Краще вперед. Ця штрасе кудись та виведе. Хоч люди ходять не там, де була вулиця, а де менші завали.

Швидше б вибратися з цього напівмертвого міста, у якому панує горе. Ближче до окраїни видніють сліди боїв. Осмалені «Тигри», навколо – фаустпатрони, обгорілі вантажівки. На колії нерухомий жовтий трамвай. Біля бетонного берега річечки ще один трамвай, перевернутий набік. Над водою сидить дідок з вудкою. Місто вперто шукає, чим поживитися.

А ген уціліла висока стіна. Метрові чорні літери на ній кричать:

«Wer plundert – wird erschosen (*Хто грабує – буде розстріляний*)!» Під ним червоніє перекреслений кулеметною чергою напис «Sieg oder Tod (*Перемога або смерть*)!»

Заледве ополудні вибираємося за місто. Тут зовсім інший світ. Чепурні вілли в зелених палісадниках. Але подзьобаний танковими набоями асфальт. Тут уже сновигають військові авто.

– Бач, скільки навколо визволителів, – каже Володька. – А ми ще й досі шукаємо волі.

– Нам потрібна власна, а не позичена.

Завертаємо у бічну вулицю. І вирулюємо прямо на спортмайданчик. Баскетбольні щити. Волейбольна сітка. Оголошую зупинку. Розсідаємося на жовтій лавиці. Маємо ще бутерброди для споживи.

– А далі куди? – дивиться мені в очі Володька.

– Поближче до України. Покотимо до Плауена. Там порадимося з пишущою братією. Їм видніше.

– Добре. Вишморгнулись із пастки, гляди, щоб не потрапити в іншу.

– А що? Посвідки у нас справні. Роздивляємося світ, гуляючи.

Втома розкладає нас по лавицях. Ніжимося в промінні, куняємо. Їхати не хочеться, та й куди поспішати? Там ще йде війна.

Прокидаємося від вечірньої прохолоди. Володька має свою думку:

– Пошукаймо ночівлі тут. Он скільки вілл порожніх.

– Біс їх бери, оті чужі покої. Поїдемо краще на багаті села.

Рушаємо в путь-дорогу. Накручуємо версту за верстою. В селі біля крамниці стоять два легковики та джип з червоними прапорцями. Автоматники в новенькій уніформі та в наваксованих кирзяках. У джипі мішки з паперами. Водій заглядає до мотора.

– Місія. Тиснемо подалі від гріха, – кажу.

– Звідки ти знаєш?

– Бачиш, мішки на джипі? Отам наша воля. Завезуть її сердешну на Україну. Встигли скільки документів настрочити. Для Сибіру.

– А я думаю, чого то один автоматник до нас приглядається? Як до грішників.

– Скрізь полюють за нашими. Я глянув на мішки і все зрозумів. Колись у колгоспі орачі сіли перекурити. Аж тут нагрянув уполномочений з райкому. Плюгавий такий, що не вмів відрізнити страпака від борони. Матюкається та й каже: «Ви вже в нашому мішку. Тільки не зав'язані». Один наш орач послав його до бісової матері.

На хуторі раптом бачимо жовто-блакитного прапора. Наші! Завертаємо до арбайтслагеря. За ним бовваніє залізний димар. Біля воріт хлопці з дівчатами. Зупиняємося:

– Доброго вечора, земляки.

– Доброго здоров'я. Куди спішите? Заходьте.

Заводимо розмову. Остарбайтслагер при посудній фабриці. Виробляють з алюмінію миски, кварти, баняки, бідони та інше причандалля. Звенигородців нема, а так – з цілої України. Запрошують вечеряти. У кантині цікавлюся:

– Совєцька місія у вас була?

– Чули про неї. А сюди ще не заглядала. Та й ми не спішимо додому. Нехай війна уляжеться.

Бачу, придивляється до мене світлочубий хлопчина. Запитую:

– Читати щось маєте?

– Ходімо до штуби. Знайду.

Там подає мені часописи «Голос» і «Дозвілля». Нічого з моїх віршів не опубліковано. Замість передовиці, мабуть, прощальний вірш редактора. У пам'ять врізаються рядки гекзаметра:

*А там, по байраках, вороння та галич...*
*Вкраїно, іде нас багато...*

Це своєрідне звернення до остарбайтерів, як революційний клич. Він радить вертатися додому і переробити свій світ. Мені до душі заклик вільнокозачого сотника. Іншого шляху немає.

Хлопець-львів'янин не відстає від нас надворі:

– Чули, створено Український Національний Комітет? Очолює генерал Павло Шандрук. Воював у царському, петлюрівському та польському війську. Тепер формує Українське Визвольне Військо генерал Петро Дяченко.

– Запізно, – хмурніє Володька.

– Зате військо дістане зброю та вишкіл. Для подальшої боротьби. А що нам чинити? Лягати та вмирати?

Хлопці розходяться. Кожний має свої плани і свій шлях. Найвірніший – додому.

Ночуємо розкішно не на нарах, а на окремих ліжках. Лагерфюрер зник, порядкує тут старший штуби. Фабрика вже не працює. Отже, вільному воля, а спасенному рай.

Після снідання прощаємося з краянами. Львів'янин на велосипеді супроводить нас. На шосе признаюся йому, що теж пишу і публікую вірші. Він вкрай здивований:

– Хлопці, що ж ви робите? Хочеться додому? Та вас там загребуть до білих ведмедів.

– Добираємося до наших письменників. А там видно буде...

– Дорогі краяни. Я впізнаю побратимів. Сам чинний сумівець. Пов'язаний з Українським Допомоговим Комітетом. Від його імени прошу вас, зоставайтеся. Живіть у вільному світі. Допоможемо виїхати до будь-якого краю. Влаштуєтеся на роботу, на навчання...

– Він вільний для себе перш за все. Кожний народ живе власними клопотами. Їх краще залагоджувати вдома.

– Ви як діти. Не відчуваєте лиха, від якого застерігаю. Згадаєте моє слово. Зичу вам усього доброго.

На п'ятнадцятій версті він повертається. Міцний потиск гарячої руки і блакитний погляд побратима розчулює.

Слава Україні! Героям слава!

Перед нами широка долина. Молодецький дух жене нас уперед. Обабіч пропливають облаштовані селища. І легкі хмарини над дахами. Зелені смуги ярини кличуть нас додому. Та в душу закрадається сумнів. Невже хлопець – провидець? І не бачити мені білясті путівці з травами та квітами на узбіччі. Не слухати шелесту колосистих нив. Не милуватися синявою дібров у широких степах. У тілі бунтує молода сила, здатна водити плуга, валити покоси, вершити полукіпки, молотити. Коли ж ми будемо мати хліба вдосталь? Чому на чорноземлі ми бідніші за Європу? Може, не маємо сили чи мудрих провідників? У нас вистачає кебети тільки на парубкування.

Та до плачів пісенних за чаркою. Хто нас збере докупи та навчить уму-розуму? Хто вони, теперішні сини України? Не бояться бути націоналістами московськими, польськими, жидівськими чи ще бозна якими. Лиш би не українськими. Хто їх навчає цуратися всього прадідівського? Забувати материнську мову, пісні і звичаї, зрештою, клич рідної крови і землі, своєї колиски і могили? Хто? Затуркані батьки чи продажні вчителі? П'яні зайди чи тверезі шинкарі?

Думи кружляють наді мною осиним роєм. Від нього не відмахнутися, не відірватися. Не тішить невідома примарна воля і весна. Думати – значить жити.

## 2

На рівнинній автостраді зручніше мріяти. А на схилах та узвозах треба уважно стежити за дорогою. За напівзруйнованим Білефельдом на Сланцевому узгір'ї ми те й робимо, що пригальмовуємо. Бува, злазимо з сідла і виводимо вело під крутий висмичок. Та ще – по асфальту, подовбаному залізними птицями війни.

Біля Падеборна у зеленій долині тихо плине річка. На березі сонячними плямами світяться острівці жовтецю. У фарватері дрімають покинуті баржі. Тепло й безвітряно. Над нами блакитне шатро.

– Скупаймося, – пропонує Володька.

– Добре. Змиваймо невільницький піт.

Залазимо у воду голяка. Вона терпима, не холодна. У млявій течії плаваємо наввимашки. Бризкаємося у двобої. Звідкілясь появляється прохолодний вітерець і виганяє нас на беріг. Гасаємо наввипередки, аби зігрітися. І падаємо розпластаними на вдяганку. Але засмагання не вдається. Підкачуємо шини і посвіжілі, оновлені водою, летимо далі.

Падеборн загалом теж уцілів. Лиш подекуди в стінах провали від гарматнів. Вулички вузенькі, мощені квадратним тесаним камінням. Позеленілі від давнини стіни кам'яниць. У центрі стародавня ратуша з арками і товстими колонами. Допотопна капличка. І на небагато молодший від неї храм. Стрімкий політ у небо готики вивершений хрестами. Десь тут поблизу жив Йоган Вольфганґ Ґете. Що він тут написав? «Страждання молодого Вертера»? Ми теж зазнали немало страждань. І кінця їх не видко.

За містом нас переганяє колона військових машин. Під тентами солдати. За нею тягачі на платформах везуть танки. Поспішають

до фронту. Грімкоче небо. Низько пролітає ланка «Боїнгів». Не зупиняється чортове колесо війни. А навстріч нам, як з мішка, втікачі. З візками, вело, колясками, тачками. Голландські, бельгійські, данські прапорці-перепустки. Переселення народів. У нашому напрямку рухаються поляки, серби, хорвати, чехи. Всі стремлять додому. Свята справа – материнська земля.

На пожвавленій автостраді нас переслідує надвечір'я. Де шукати спочинку? Ніде ні одного арбайтслагеря. Тільки довга низка баварських забудов та містечкових кам'яниць. Густо заселений край. А ген, на крутому пагорбі, рицарський замок. Вузенькі вікна у два ряди. Стрімкі стіни. Місток на ланцюгах через рів.

– Цікаво-о. Заїдемо?

– Ноги просять відпочинку... – відмовляється Володька. – Вилізти туди немає сили.

По обидва боки автостради тягнуться переліски. В них бачимо хутірці на дві-три родини.

– О! Одинока будівля. Оно внизу.

– Окуповуємо, – погоджується Володька.

У гущавині червоніє черепичний дах. Між ним та хутірцем видолок сіножаті. Спускаємося пішки. Хатина. Цегляні стіни. Незамкнені двері. У кущах жебонить гірський струмок. Вище, за лозняком, старі сосни. Виходять із долини і губляться в чагарях. Далі, на узгір'ї, темніє ліс. Кращої «квартири» не знайти.

Заходимо досередини. Стелі нема. Та й сіна лише оберемок. Воно тхне прілістю. Розташовуємося, як у себе вдома. Володька задоволений:

– Все те добре, що Бог дає.

Дістаємо із сумки останню баночку консервів. Подаровану краянами. Замість хліба підкріпляємося галетами. Вечеря розкішна і краща за випрошену бауерську.

– Здається, що тут окупація не англійська, – сумнівається Володька.

– Тут бачили на танках білі зірки. А в томмі намальовані кольорові кола.

– Хтозна. Та нам все одно.

За дверима володарює лісова тиша. Зрідка озветься злякана пташка. Або від автостради загуде авто. Темінь швидко заповнює наш притулок. Кращий за готель, у якому ми ніколи не були. Вслухаюся у Володьчине рівне дихання. Спокійно спить, як дитина. Щасливий. А я не можу зімкнути повік. Шляхової метушні тут

нема. Можна думати про що завгодно. Та найбільше гризе одне: куди добиратися після Плауена? Додому чи в Карпати? Минає час, а рішення нема.

Зненацька за дверима тріщить гілка. Гупотять кроки. Хлюпотить вода.

– Руік, фердамт (*Тихо, прокляття*)... – шипить глухий голос. – С-сатан... (*Чорт*...)

У мене зупиняється дихання. Серце мало не вискочить. Хто?!

На шосе гудуть авто. Раптом за стіною тріскотять шмайсери. У відповідь з дороги б'є крупнокаліберний кулемет. На нас сиплеться бита черепиця. Мов небесне каміння.

– Що таке?! – схвачується Володька.

За стіною біготня. Гупотять і зникають кроки. Десь вгору по струмку.

– Тікаймо!

Хапаємо лахи і вело. Та вилітаємо надвір. Навпригінці біжимо по струмку донизу. Темінь. Лозняк шмагає по лиці. В одній руці руль вело, у другій піджак. За поворотом по видолку вискакуємо на гору. Біжимо в рідколіссі, аби подалі. Гілки хапають за плечі. Стрілянина стихає. Падаємо на землю. Груди ходять, як ковальські міхи.

– Що сталося?! – не розуміє Володька.

– Німці вдарили від хатини по автоколоні. А звідти дали здачі.

– Господи-и... За нами не женуться?

– Розбіглися врізнобіч. Та й хто про нас знає?

– Отже, партизанять есесовці...

– Шукають на свою задницю пригод.

Задля безпеки відходимо на вершині подалі. Через версти дві припадаємо під кущами. Доночовуємо. Твердо й холодно. Не сон, а якась чортівня. По-заячому дослухаюся до тиші. Все здається, що хтось підкрадається. Десь далеко на шосе гул машин. Коли вони спочивають? На хуторі виє пес. Така довгелецька тривожна ніч. Коли б швидше світало.

Нарешті темінь сповзає у долину. Між деревами сіріє небо.

– Ходімо далі. Поки не задумали прочесати ліс, – розбуркую Володьку.

Сонно плетемося між стовбурами. Хутірці зостаються внизу. Десь там, біля хатини, воронячий грай. Оминаємо велике селище й виходимо на автостраду. На темному від роси асфальті ніякого руху. Розкручуємо педалі, щоб зігрітися. На сході рожевіє стяга неба.

Душа бентежиться. Що мене муляє? Хапаюся за нагрудну кишеню.

– Стій! – гальмую при обочині. Володька здивовано оглядається й зупиняється.

– А де мій зшиток?! – обмацую кишені. Ниє серце. Загальний зшиток загубився. Випав десь у лісі з піджака. Понад двісті віршованих страждань. Все те посіяно при втечі.

– Де ти його тепер шукатимеш? Верст десять відбігли...

– Не вертатися ж... – погоджуюся. Хоч і боляче. Там мої сповіді. Шмат життя.

Мчимо вперед. Краєвиди не втішають. На автостраді появляються авто. Пливуть струмочки скитальців. Навстріч гуркотять фургони, запряжені битюгами. Німці втікають від большевиків на Захід. У тих валках трапляються наші придніпрянські коненята. На возах старости, поліцаї з родинами. Убоге майно, гарячі вперті погляди. Марні сподівання. Втікають від батька Сталіна. Воліють животіти на чужині сиротами. Багато на шосе велосипедистів. Калейдоскопічне розмаїття нагадує звенигородський шлях. Одні їдуть на базар, а інші з базару. Всі ми проторгувалися. А розплачуватися мусить робочий люд.

Попереду вигулькує низенький джип. Черевик водія досягає до фари. Помахом руки водій зупиняє нас. Обидва солдати в жовтавій уніформі. На білих поясах білі кобури пістолів. На зелених шоломах чорні літери МР (*Мілітарна Поліція*). І жовто-синя смужка. Може українці?

Підходимо до джипу.

– Пасс! – простягає руку полісмен.

Подаємо чеські посвідки. Він щось швергоче незрозуміле. Показує рукою туди, звідки ми їдемо. Де видніє дзвініця. І кричить:

– Комендант!

Зрозуміло: завертає до комендатури. Не хочеться, та куди подінешся?

Неохоче вертаємося з оглядкою. Джип стоїть на місці. Кажу Володьці:

– Коли спитають за стрілянину вночі – ми нічого не чули. Нічого не бачили.

– А найкраще – не бачити б нам і того коменданта.

Шосейка відгалужується до селища, а путівець у поле. Оглядаємося: джипа на автостраді нема. Наші вело, мов змовились, завертають у поле. Женемося з вітерцем. На бісового батька нам той комендант? Зайвий клопіт. На автостраду вискочимо через верст

десять. Нам треба тільки вперед. У полі гудуть авто. В переліску спішуємося і ведемо вело по озимині. Завертаємо у ярок. На пагорбі видніють скиби ораниці. Прошкуємо до них.

Раптом з ріллі, як з морської хвилі, виринає джип. Стрічаємося лоб у лоб. Полісмен підводиться. Трясе куцим автоматом. І люто горлає. Розуміємо лиш одне гучне слово «комендант». Полісмен завертає нас, пригнічених, на путівець. Розкручуємо педалі щосили. За плечима погрозливо гарчить джип. Всюдисущий, настирливий, невідчепний.

– Оце така воля? – бурчить Володька.

– Волю треба мати вдома, а не в гостях. А тут що? З однієї халепи потрапляємо в іншу.

У селищі джип не відстає. Супроводить нас до відкритого шлагбаума. Біля нього чорний вартовий з автоматом. Вперше бачу негра. Очі не злі, а мені все одно він здається вартовим перед воротьми пекла. Біля двоповерхової кам'яниці шеренга студебекерів. Далі гармати, танки, платформи, причепи. Танки приземисті з білими п'ятикутними зірками на боках. А що, як оті зорі та почервоніють?

Мені не до вподоби такі родичі.

Повсюди бродять військові. Деякі без пілоток або й без курток, у самих майках. Біля дверей комендатури – вартовий.

Нас веде полісмен із джипу. Показує, де зоставити вело, і ми піднімаємося на другий поверх. А там – на цілий коридор черга. Притишені фрау з дітьми, діди з бабусями. Серед німецької мови зрідка лунає польська. Кожен стоїть із власним проханням чи скаргою. І сподівається знайти справедливість. А що знайдемо ми? Стовбичимо тут, а шлях плине без нас далі.

Через годину заходимо до кабінету. За столом військовий комендант із сивими скронями. Не розбереш, чи то офіцер, чи шереговець. Поряд якісь чиновники, цивільний тлумач, секретарка. Подаємо свої чеські посвідки. Водянистий погляд коменданта вивчає нас, потім папірці. Твердою рукою ставить печатку і підписує. Щось виразно наказує. Тлумач перекладає польською скоромовкою. Не все зрозуміло. Доходить до свідомості головне. Нам не можна кататися на автостраді, хто куди захоче. Щоби перетнути межу лянду – провінції Вестфалії чи Тюрингії, треба мати дозвіл коменданта. А слов'ян звідси відправляють на збірні пункти ДіПі. Збирайтеся внизу у кантині. Все.

Виходимо незадоволеними. Згадка про збірпункт приголомшує.

На нижньому поверсі заходимо до кантини. Той своєрідний клуб-їдальня переповнений. Блукальці нудьгують за столиками. У кутку хорватські хлопці наспівують:

*Спіл би я, спіл би я,* *(Спав би я, спав би я.*
*Жона мі не да,* *Жінка мені не дає,*
*Рукі-ногі на міне де за...* *Руки-ноги на мене закида...)*

Та нам не до їхніх непристойних співанок. Боїмося, аби знову не потрапити до совєцьких людоловів. Їхні інквізитори швидко розправляться з нами. І до Сибіру не довезуть. А що вдієш? Сідаємо до столика і ждемо новин. Тим часом нашого брата-блукальця збільшується. Здебільше югославами.

Нараз гомін притихає. Заходить якесь військове начальство. Всідається за прилавок, мов за стіл президії. Старший виголошує промову.

Зі слів польського тлумача дізнаємося, що війна закінчується. (Самі бачимо, не сліпі). Американські й совєцькі війська зустрілися на Ельбі у місті Торґау. Американська армія визволила вас з німецької каторги. Нині ви всі підлягаєте владі союзників. Французи, бельгійці, голландці та данці вже вертаються додому. А вас поки що буде приміщено у репатраційні лагери під опіку ЮНРРА. Це допомогова адміністрація при міжнародній Організації Об'єднаних Націй. У лагерях для ДіПі вам буде добре. Кожен отримає «Not a Pass» (паш-

порт). З ним може повернутися додому. Або влаштуватися на працю чи навчання у вільному світі...

– М'яко стелять, – шепчу Володьці. – Тільки твердо буде спати.

Не вірю в доброзичливість солодкомовних янкі. Без власної вигоди вони її не роблять. Чого б це вони так піклувалися про нас? Добрі – хоч до рани клади.

З тими обіцянками начальство нас покидає. Біля прилавка військовики-негри роздають продуктові пакети. Стаємо в чергу. Пакет коштовніший за солодкі обіцянки. Роздивляємося вміст: консерви, галети, шоколад, кока-кола, папіроси «Честерфілд». Жити можна, поки маєш це все в руках. Пригадується анекдот, де Сталін такими пакетами (на додачу ще й дівчатами) запрошував до комунізму. Але завербовані потрапили до пекла. Та й запитують у нього: «Навіщо ви брехали?» А то був ще не рай, а лише агітпункт.

Володька десь зникає, а я філософствую навколо нашої марновірності. Ми й дорослими зостаємося дітьми. Для нас весь світ чесний, тільки ми самі погані.

– Що Бог дає, то все в торбу, – з'являється Володька з другим пакетом. Веселий, мов янгол.

– Де взяв?

– Вдруге став у чергу. По-радянському. Клади в сумку, а я зараз вернуся.

Я складаю все в сумку. Жую галету і міркую собі над приказкою «нахабство – друге щастя». Десь у душі жевріє сором. Заходить Володька, киває головою: «ходімо». Забираю речі і виходжу.

Десь глухо перекочуються громи. Фронт? Може, бомбовози? На алеї негри-військові грають у бейсбол. На руці в кожного товстелезна чорна рукавиця. Один здоровило дуже спритний. Йому аплодують.

Володька тягне мене за вугол. Під стіною наші вело. Як вони тут опинилися? Мимоволі примощую речі, хватаюся за руль і доганяю друга. За деревами хвіртка. Непомітно вислизаємо за комендатуру. Виглядаємо в тісну вуличку. За окраїною – чисте поле. Під колесами співає путівець. Женемося подалі від містечка. Видолками та пригорками прошмигуємо крізь ріденькі переліски. Боїмося тільки автостради, як чорт кадила. А вона гуде десь збоку, за оселями. Втома заганяє нас у лісок. Кладемо вело додолу і падаємо під деревами.

– Оце воля! – втішається Володька. – Спочинок тіла і душі!

– І ніхто нас не ловить. Навіть на список не взяли.

– Якщо стрінуть, то зловлять. Береженого Бог береже.

Нечутно прикрадається сон. Весняний, спокійний і мирний.

Ополудні продовжуємо мандри. Ноги немов перебиті. Десятою дорогою оминаємо автостраду. Пробираємося поза великими поселеннями. Щоби не здибати джипа МП. Тихіше їдеш – далі будеш.

У широкій низині видніє синява великого міста. Заводські димарі по пояс у тумані. Але не димлять. До міста нас завертає цікавість. Виплутуємося з плетива окраїнних вулиць. І бачимо великий напис: «Kassel». Попереду багато військових машин. Знову завертаємо в передмістя. Їдемо берегом великої ріки. Вдалині синіють лісисті гори. Знову вирулюємо на автостраду. Тут завалів нема, не треба блукати. Добре, коли маєш пряму путь. Хоч обабіч неї уламки техніки, спалені авто, підбиті танки. Навіть розламаний надвоє літак. Збоку на узгір'ї вишикувалися ряди будівель.

– Казарми, – впізнає Володька. – Заглянемо? Може, чогось їстівного знайдемо.

Заходимо з тилу через танковий пролом. Сліди траків на волейбольному майданчику. Турники, спортивні стінки. Заглядаємо у вибиті вікна. У казармах – ніби танк пройшов. Перевернуті залізні ліжка. Розпотрошені матраци. Розбиті тумбочки і дзеркала. На долівці екскременти.

– Гля, – показую Володьці. – Наші. В остарбайтерських штанах.

Дві постаті вискакують надвір. І зникають за вуглом. Бояться нас, а ми остерігаємося їх.

– Зайдем до складів, – пропонує Володька. – Може, консерви є...

На плацу повсюди валяються каски, протигази, термоси. Замки зі складських дверей зірвано.

– Тут без нас похазяйнували. Ходімо звідси.

– Перевіримо ще й ми, – не здається Володька.

Та що там перевіряти? На полицях лиш військовий обладунок. Запасні частини до гармат та автомашин. Ящики з набоями. Паливно-мастильні матеріали. Брандсбойти.

Входимо ще в одні двері. О диво! У напівпітьмі зблискує сріблом чарівна піраміда. Аж до стелі.

Кортики! Кидаємося до зброї. У чорних блискучих піхвах зброя морських офіцерів. Елегантні посріблені руків'я. У вигляді голівки хижого орла. Чия юнацька душа не стрепенеться від тих чудових виробів? Можна не зауважити шматка хліба. А тут така краса! Беремо собі по кортику. І ховаємо під вдяганку. Про всяк випадок. Хоч поносити. Відтак вибираємося з військового містечка. На глухий шляшок.

– Люблю море з берега, – радіє Володька, як дитя забавкою. – До пістоля ще й мічманська відзнака.

Згори пригальмовуємо. Милуємося краєвидами. Аж назустріч дівочий крик. Втікають розпатлані три німкені. Галасують:

– Вас іст льос (*Що сталося*)? – гукаю до них.

– Равбер! О, майне цайтмесер! Фаррад! (*Грабіжник! О, мій годинник! Велосипед!*)

– Дізе авх ауслєндер (*Це також чужинці*)! – вигукують німкені і втікають під гору.

– На них хтось напав, – догадуюся. – Треба бути обачному.

Спускаємося в долину. Бачимо – за насипом хтось заліг. Чотири американських шоломи. Невже патруль? Висувається одна голова:

– Ей ви, туристи! Куда путь дєржитє?

– Додому! А ви звідки?

На асфальт виходить «пролетарій». Зі шмайсером.

– С лагєря конєшно.

Підводяться ще троє. Беззбройні. Один криво посміхається:

– Заходьте в гості, земляки.

– А чия у вас влада?

– Нічийна. Заглядає, бува, совєцька місія. Але нам нема куди поспішати...

– Смативаємся, мужікі, – командує «пролетарій». – Пока нас не заарканілі.

Хлопці підбирають здобуті вело і зникають у посадці. Мене розбирає злість:

– От паскудники. Через таких і нас заженуть на збірпункт. Переходимо на автостраду. Бо тут за хвилину вигулькне мілітарна поліція.

– Дурне діло потрапляти в буцегарню за чужі гріхи.

Навпрошки через посадку та дачні грядки перебираємося до магістралі. Тут володарюють машини та втікачі. Ми вливаємося в загальний потік. Минаємо хутірці, села, якісь заводчики з димарями чи фабрики. Воно вже все нам примигалося.

Аж ген гурток дівчат. Своїх на край світу впізнаєш, хоч вони й без «Ost»'ів. Білі хустки, простенькі блузки із спідничками. Дехто в ситцевому платтячку. В туфельках на низьких підборах. Не розбагатіли.

Завертаємо до землячок:

– Добридень, дівчата.

– Доброго здоров'я, – оглядаються доброзичливо, зацікавлено.

– А де ваш лагер?

– Великий під горою, а менші за горою.

– Хто ж там командує? Додому вивозять?

– Тільки запрошують. А хлопці самі командують.

– Чи знайдеться, де переночувати?

– Аякже. Бараки напівпорожні. Багато з наших порозбігалися.

– Ми вас тут і поженимо. Хіба можна вертатися до мами без невістки? Приданого вдома надбаєте.

Жарти – жартами, а коли трапляється притулок, то треба зоставатися. У своїх спокійніше, аніж в лісі чи в халабудах.

Рушаємо від дівчат, як з гостей. Рідним словом причастилися.

За хвилин десять ми перед воротьми остарбайтслагеря. Над ним звисає червоний прапор. Варти немає. Заходимо без перевірки. Дрімають ряди брунатних бараків. На них намальовані білі чайки і сиві коники. Перед газонами всюди лавки. Чистота.

У дворі шпацірують хлопці з дівчатами. На лавках гомонять курці.

Вітаємось і підсідаємо до них:

– З Київщини хто-небудь у вас є?

– З усіх усюд є. А ви що, додому самоходом? Завезуть безплатно.

– Шукаємо нічліг.

– Зоставайтеся в нас. Повечеряєте й концерт подивитеся.

Бачу один читає московську «Правду».

– Дозволь глянути.

– Бери, – подає байдуже.

Номер не свіжий. Передивляюся заголовки. Совєцька армія форсує Одер. Стягується до Берліна. Соцзмагання на колгоспній посівній. Загалом публікації брехливо-занудні, як і колись. «Героический русский народ», «изменники Родины». В совдепії вони всюди і завжди. Їх вистачить ще на сто літ «разоблачать и уничтожать». Богує Сталін і «непогрішима й свята» компартія. Повертаю газету, не читаючи.

Ввечері перед бараками танці. Солов'їні трелі гармошки. Володька знаходить землячку Марусю з Юрківки. Стомлена, з опаленими гарячкою устами, вона з ним танцює без спочинку. Я йду з хлопцями на концерт до військовополонених. Вони тепер у військовому німецькому містечку. А їхній шталлаг займають полонені вермахтівці та есесівці. За колючим дротом. Доля на війні мінлива.

Хлопці запевняють, що в них бути безпечно. Ніхто нікого силоміць поки що не вивозить «на Родіну». Всі чекають кінця війни і ремонту залізниць. На воротах вартові з карабінами. Хоча вхід і вихід вільні.

У спортивному залі сотні люду. У багатьох ще на спинах літери «SU» (Совєт Уніон). Тавро зрозуміле для всіх володарів. У декого на плечах червоні погони. Що воно таке? Мімікрія грішників чи запопадливе пристосовництво до перемоги? Віра у правду комунізму чи підпільний камуфляж? Як гадаю, серед цих нещасних багато власовців. Вистачає й совєцьких сексотів та задовбаних комуністів.

На авансцені за столом, покритим червоним полотнищем, президія. Возсідають золотопогонники з совєцької місії. Поруч – американські офіцери. Палко виступають місіонери. Закликають повертатися додому: «Родіна-мать вам простіла». Та не забула, гадаю собі.

Величезна зала без стелі. Над нами залізна арматура стропил. Президія виходить за куліси. Столи забирають, і завіса розсувається. На сцені – хор. Майже сотня душ. Усі в новеньких американських однострояx. Пасують не згірше від власовських. Перед ними три баяністи. Молоді горлянки хору раптом розривають тишу:

*Встрєчай, встрєчай, радная дєрєвушка, –*
*Твої-маї счасліівіє слова –*
*Стучі, стучі кальосамі тєплушка,*
*Ех, нє скучай, вєсьолая братва-а-а...*

Мені шкода цих молодих юнаків. Я знаю, що стукатимуть не тільки колеса. Вони можуть закотити хлопців аж за Урал. Але й розумію їхню жадобу волі. Зала хвилюється, як нива під вітром. Не один витирає мимовільні сльози. Сумують за рідним краєм, за родинами. Вцілілі радіють життю. Але не всі у захваті від закликів до повернення. Єсть задумані і мовчазні. Старіших гризуть сумніви. Куди повертатися, до тридцять третього чи до тридцять сьомого?

Згадую прочитане в українських часописах. Сталін і компартія вважають тих, що потрапили до полону, дезертирами і зрадниками. Отже, перш ніж вони почнуть заробляти трудодні, їх просіють на густе сито. Репатріаційні та фільтраційні комісії даремно хліб не їдять. Це зараз тут «вєсьолая братва». А що буде з нею взавтра?

Виходимо з концерту надвір. Що там за юрба? Заглядаємо туди. На турніку висить самогубець. Певне, власовець. Вихід, звичайно,

неправильний. Гнітюче враження в багатьох розвіює концертну втіху.

У лагері Володьки не застаю. Певне, ночує в дівчат. Не гребує куцими радощами життя. Вмощуюся на порожньому ліжку. Мене цікавить розмова сусідів. Не все так добре у цьому звільненому королівстві. Ночами саморобна контррозвідка чинить допити. Панують доноси і самосуди. Мені зовсім не подобається така «встреча с Родіной». Вихід єдиний – треба якомога швидше звідси давати драла.

Покидаємо лагер поспіхом, на світанку. Самопочуття сіре, як і небо над головою. Володька пробує його поліпшити. Оповідає про свою амурну перемогу. Я не схильний до перемог безсердечних. Ввижається блакитний погляд Ганнусі. Закоханий і сумний. Згадую московську «Правду», що не дає надії побачитися з коханою. Не забуваю пародії на оту московську спекулянтку. Наш часопис «Земля» випустив вкладку «Кривда». А в ній помістив пародію збірного поета Павсима Рильчини про український народ, який «торує шлях собі в Сибір». Такий маємо здавна битий шлях.

На автостраді пара молодят тягнуть візок із майном, позначений червоно-біло-синім прапорцем. Вони вибиваються із сил.

– Станьмо, – просить Володька. Дістає пачку гульденів і віддає голландцям весело. – На новосілля. Біте (*Прошу*).

Ті подивовано знизують плечима. Відмовляються чемно. Та, зрештою, гроші беруть, щиро дякують.

– Їм пригодяться. А нам гульдени ні до чого.

Зроблене добро бадьорить. Нам помагають – і ми помогли. Краще бути добросердному, аніж недовірливому до людей.

– Оце вже, мабуть, Тюрингія. За горами – гори та дрімучі ліси, – кажу, – давай звернемо на шосейку. Перетнемо перевали навпростець. Швидше буде.

Кривляємо безлюдним серпантином то вгору, то вниз. І їдемо, і тягнемо вело в руках. Хто прошкує, той вдома не ночує. Як видно, ми в цих лісах прогадали. Крутити педалі важко. Раптом на висмичку щось тріскає, і я злітаю додолу. У мого вело пенькнув ланцюг. Треба ж статися такій халепі! Чорт мене підбив їхати навпростець!

– Дрібниця, – заспокоює Володька. – Он на горі червоніє хутірець. Жди мене тут, а я веду твоє вело туди. На ремонт або на ґешефт.

Завертаю у холодок, а Володька плентає з моїм скаліченим вело вгору. У лісі тиша. Розпускаються клени, ясени. Яріє молоде листя дубів. Крізь сухолист пробивається щетина нової травиці. Виспіву-

ють птахи. Прислухаюся до гуркоту далекої автостради. Вона біжить десь у міжгір'ї по долині.

Зненацька згори лопотить чийсь біг. Що там таке?

– Тікаймо! – гукає переляканий Володька. – Погоня!

Я вискакую в сідло, а він на раму. Мчимо донизу з вітром. Один поворот. Другий...

– Завертай! – гукає він перед третім.

Вирулюю в ліс, оминаючи стовбури. Зрештою гальмую. Припадаємо до землі.

Бачимо – згори летить велосипедна зграя. Розлючені німці з вилами. З жадобою – догнати!

– Не помітили, – каже Володька. – Швидше подалі звідси.

Біжимо з вело у чорнолісся. На підйомі забиває дух. Треба видряпатися вище. Затаїтися. Не стачає сил. Припадаємо під стовбурами. Приходимо до тями.

– Давай пістоля, – кажу. – Якщо сунуться, то напужаємо.

Тремтячими руками Володька подає зброю.

– Що там сталося? – запитую.

– А-а-а-а... Хай Бог боронить. Заходжу з вело у двір. Нікого. Двері будинку не замкнені. Стукаю – ні звуку. Дивлюся, а під парканом стоїть вело. Старий робочий кінь. Але зі справним ланцюгом. Гукаю, може, хто обізветься. Обміняю наше нове або дам за ланцюга марки. Нікого. Давай, думаю, тим часом поміняю ланцюги. Ставлю своє вело і беру хазяйське. Аж тут – німчук. Мов з неба падає на мене. Зчепилися в бійці. Доказую: «Майне ноє» (*Мій новий*). Обмінюємося, мовляв. Та він, як кліщ, вчепився. Не відпускає. З городу чую крики. Глянув: а вони біжать від стодоли. З вилами. Певне, полонений наймит кричить: «Стой, гад!» Я німчукові – в зуби і навтьоки. Проторгувався. Наш зовсім новий, а їхній годний тільки на металобрухт...

– Бо то їхній. Хто тебе просив туди лізти? А як же заповідь «Не вкради»?

– Я ж не краду. Біс попутав... Простий обмін товарами...

– За Марксом? Кинь цю комсомольську звичку. Це не військовий трофей. А власність хазяїна. Горбом нажита.

Володька не сперечається. Мовчки вирушаємо вище. Тепер шляхи для нас небезпечні. Найзручнішим буде бездоріжжя. Тут нема й сліду будь-якої стежини. Перед нами крутий підйом. Доводиться лізти на чотирьох. Та ще й вело волочимо за собою. Хватаємося за стовбури. Між ними бродить туман. Все навколо мокре, мов про-

дираємося крізь хмару. Черевики ковзаються. Чи заглядає сюди коли-небудь сонце?

– О, поглянь! – бачу на вершині якусь будівлю.

– Обережно. Може, там нас погоня жде.

– Та ні. Не встигли видряпатися.

Тихенько пробираємося. Прислухаємося до вершини. А звідти – ні гу-гу. За деревами виглядають величні контури будови. Що воно таке? Замок чи мисливський палац? Сірі стіни. Ряди вузьких вікон у два поверхи. Масивні камінні східці. Казармений стиль. Жодної ліпної прикраси. Тільки півколони при вході. Чорна луска черепиці. А на причілку шпичак вежі.

Мене вабить погруддя на постаменті. Чекає когось перед входом. Бронзове, позеленіле від негод. З написом, який звідси не прочитати. Підходити ближче побоюємося. Не відомо – хто там, за дверима, всередині. Стоїмо за старезними буками. Чиє ж то погруддя? Напружую зір. Розбираю лиш одне слово «Karl...»

Оминаємо мертву споруду. Жодних слідів біля неї. Гравієва доріжка круто спускається донизу. Над нею поспіталося гілля. Тут кіньми не проїхати. Дух забиває запах прілого листу. Слизько. Як видно, тут ночують хмари. Добре, що доріжка зигзагами, хоч над самою кручею. Над нею чіпляються кореневищами дерева. Чиє ж це таке незручне занедбане гніздо? Не чутно ні звіра, ні птиці.

Внизу белькоче струмок. Переходимо місточок з товстелезних замшілих стовбурів. Під ним грайлива чиста вода. Не хочеться дряпатися на протилежний схил. Везу Володьку на рамі попід струмок. Довга долина з поворотами. Гарно. Так і хочеться заспівати: «*Одна гора зеленая, а другая чорна...*» Сонце визирає із-за хмар і розсіває проміння між верхами дерев. Десь бринять літаки. Та ми прислухаємося до землі. Недалеко шумить автострада.

Вирулюю прямо в її плин. Нарешті маємо твердий шлях. Битий битого везе.

Тримаємося узбіччя задля безпеки. Бо їдемо вдвох на одному вело. А військові авто літають, як навіжені. Обабіч течуть безперервні струмки втікачів. Зрідка міняємося з Володькою місцями. На рамі сидіти легше, ніж крутити педалі. Шлях добрий, тече з похилу. Ліворуч у долині видніє широке місто. Що то – Ґота чи Ерфурт, про які нам розказували хлопці? Бачимо руїни і мертві закопчені димарі, потрощені дерева. Бульдозери вивільняють вулиці від завалів. Оминаємо місто окружною дорогою. Незабаром наближаємося до іншого великого міста. І також відхиляємося від нього

на обхідну шосейку. Знову починаються пригірки. Де би зупинитися на спочинок? І знову мріє попереду готика. Місто, майже не зруйноване, виринає, мов з води. Від червоних дахів між зеленими деревами віє затишком.

– О, та це ж Ваймар! – здогадуюся.

– То й що? Хіба нас тут ждуть родичі?

– Це ж місто поезії і краси! Німецький Парнас!

Володьку це не хвилює, а мене бентежить. За військовими авто потрапляємо на вулиці міста. Що я знаю про нього? З книг, часописів, випадкових нарисів довідався мало. Це ж тут уперше прозвучала пісня середньовікових шпільманів про Нібелунгів. А згодом мінізінґери оспівали неосяжне кохання Тристана та Ізольди. Недарма протестантський реформатор Мартін Лютер пророкував: «Словом буде підкорено світ». Хоч воно завше закликало собі на поміч меча. Щоправда, у слові таїться могутня сила з давніх давен. У цьому спокійному місті гартувалися поети групи «Sturm und Drang» («*Буря і натиск*»). У своїх заспівах вони поверталися до рицарської старовини. До відваги предків для зміцнення прийдешнього. Наша пісня теж виростає з народної про козацтво. До штурмерів тоді приєдналися молоді поети Ґете і Шилєр. «Фауст» першого та «Розбійники» другого бурхливо зустрічали глядачі в театрах Ваймара. Там же місто дивилося й слухало епохальні «Пісню про Нібелунгів» та «Пісню про Роланда». Тут наробили переполоху філософи Гердер і Ніцше. Тоді ж розквітав літературний романтизм Ґофмана і Шлегеля. З нього відновлювався традиційний патріотизм, якого тільки нам завше не вистачає. А в німців закорінювалося переконання: «Німеччина має жити, хоч би загинув цілий світ». Кожний народ поважає себе. Любов до рідного краю свята. Але тоді, як вважаю, коли вона не зазіхає на чужу землю. А такі зазіхання проявились у прозі Бартеля, Юнґа, Еверса, в поезії Ґеорґе, Біндинґа. Література націонал-соціалізму, закликаючи до агресії, спотворює романтизм. Сам міністр пропаганди, графоман Ґебельс, пише роман про одну родину. Пише без романтизму. Його віра ґрунтується не на справедливості, а на «Тиграх» і «Пантерах», на «Юнкерсах» і «Месершмітах». Проте загарбники чужого завше опиняються перед дилемою оборони власного.

На окраїнах міста німців мало. Вирує Вавилон наметів, куренів, вогнищ. Повсюди здебільшого мови польська, мадярська і російські матюки. Ось суне гурт підхмелених кацетників у смугастих робах. З наповненими сумками в руках. А ген остарбайтери теж збирають

контрибуцію. Вольному воля! Про щось палко сперечаються бадолійці. Чорняві сини Італії в статусі затриманих, а не полонених чи завербованих. Мене цей базар мало цікавить. Хіба можна бути у Ваймарі і не побачити міста? Наше єдине вело дозволяє зробити пішохідну екскурсію.

У центрі міста повільно крокуємо по стертих камінних хідниках. Оминаємо поодиноких перехожих. Та роздивляємося його велич. Ратушу, храми з шпилястими дзвіницями, старі кам'яниці. Ось стоять бронзові Ґете і Шилєр перед своїм музеєм. У сюртуках, у вільній позі співрозмовників. Для них війни немає, тільки вічний світ. Проте двері музею замкнені. Шкода. У Ваймарі творили й інші генії. Автор картини «Венера та Амур» художник Кранах, композитор Бах.

На майдані зупиняємося перед кінною статуєю. Вельможний король Карл Август дивиться вперед сміливо. Тільки в його руці – білий прапор капітуляції. Хтось із німців вручив. Біле простирадло на дерев'яному держаку спадає під копита коня. Такий фатум народів і королів. Бути на коні і під конем. З балконів також звисають білі стяги. Звідти лунають хтиві виклики фройлян. Ген сидять з повними стегнами голоколінні блондинки без ознаки трусиків під коротенькими сукенками. Повз них їдуть на студебекерах чорні солдати. Здивовані негри з роззявленими ротами ледь не скручують собі в'язи. Іржуть, як жеребці. Кидають блондам продуктові пакетики. Услід солдатам фройляни посилають повітряні поцілунки. Видовисько збудливе.

– Ось хто завойовує світ, – сміється Володька, киваючи на балкон.

– Їм не до війни. Вони просто голодні. Пропонують себе.

– Та вони зараз на все голодні...

Руйнується усталений ритм життя. Воно котиться хтозна куди. На тротуарах дзвенять дитячі голоси. Німчуки жебрають у солдатів папіроси. З машин летять у юрбу пачки, іноді запалені цигарки.

Далі пробираємося тихими завулками.

– Тепер можна буде заглянути й до земляків, – кажу.

Десь тут на окраїні, як звичайно, має бути лагер. Як на зло, немає в кого розпитати. Нарешті назустріч дибає старенька ома із сумкою. Оминає нас поспіхом, перестрашена. Завертаємо у скверик. На лавочці сидить довгов'язий дідуган.

– Ти диви. Артист, – дивується Володька.

Дідуган у чорному старомодному фракові. На білому комірці – чорний метелик. Ланцюжок годинника звисає з кишені жилета. Ста-

рий дрімає. Велика сива чуприна звисає з-під крислатого капелюха. Густі брови прикривають заплющені очі. Сірі вуса, підкручені, як у Бісмарка, підпирають сизого носа. Кістляві пальці на товстій ковіньці. Вилитий бюргер з минулого століття.

– Ахтбар гер (*Шановний пане*), – запитую. – Во іст арбайтслагер (*Де є робітничий лагер*)?

«Бісмарк» блимає водянистим сизим поглядом. Похмуро споглядає нас, як волоцюг. Німий, чи що? Погляд допитує: «Ви що, не наробилися ще?» Зрештою тикає ковінькою на бічну вулицю. Мов би вистрілює. На кінці ковіньки зблискує упор з мисливського патрона.

– Данке (*Дякую*), – відповідаю мовчуну.

Від такої розмови якесь неприємне відчуття. Викладена з тесаного каміння вулиця безрадісна. І будинки шиковані, мов солдати.

Трохи їдемо, трохи йдемо й опиняємося на окраїні.

– Бреше старий, – хмурніє Володька. – Де ж той арбайтслагер?

– Може, там – далі, в полі?

Обсаджена деревом дорога веде вгору. Пустельна й нецікава. Лиш на узгір'ї щось біліє, наче військове містечко. Верст за п'ять. Добираємося неохоче. Не вертатися ж назад.

Невдовзі бачимо обтягнутий дротами лагер. Великий, зловісний. На товстих бетонних стовпах густі колючі дроти. Вздовж і впоперек. Огорожа у два ряди. Між ними широка спіраль, певне, під струмом. Над тим десятки сторожових веж та великих прожекторів.

Між цегляними будинками залізна ґратована брама вахти. Над нею товстими алюмінієвими буквами викладено Arbeitslager Buchenwald. Вище тієї вивіски напис із чорних залізних прутів Arbeit macht frei (*Праця робить вільним*). А понад тим написом височить надбрамний будиночок з круглим годинником на вежі. Обіруч при вхідній брамі бетонні стовпи, загнуті досередини зони, у три ряди обснувані колючкою. Лампочки під абажурами. У кількох місцях огорожа прорвана танками.

– Навіщо він нам, цей концентрак? – бурчить Володька.

– Заглянемо. Що там зараз робиться?

Ми знаємо про недобру славу страшного Бухенвальду. Бачимо в зоні студебекери та джипи. Там бродять американські солдати. Доріжки оточені квітучими газонами. На великому щиті виписано правила для в'язнів. Йдеться про законослухняність, працелюбність, правдивість, акуратність та інші чесноти. Ліворуч велика

казарма варти. Неподалік, подібний до лазні крематорій із широкими димарями. Далі видніється вичовганий гольцшугами майдан для загального збору – апельплац.

На брамі вартових немає. Заходимо обачно.

Де-не-де шпацирують невільники в смугастих робах. Живі кістяки – паличками підпираються. Двоє сидять біля огорожі, гріються на сонці. На грудях налички «Р» – поляки. Запитуємо, чи є тут чехи. Відповідають ствердно. А там, у канцелярії, звільненим видають документи і продпайки. Майже півмільйона гефтлінґів (*в'язнів*) звільнили танки генерала Патона. Тисячі вивезено, а багато розбрелося самоходом. Зостались нетранспортабельні гімелькомандо (*покійники*). Хто умирає, а хтось і видужує. А було страшніше: «Арбайт махт фрай (*Робота робить вільними*)...» – через крематорій.

Виявляється, при звільненні в'язні чинили самосуди. Убивали не тільки есесівців, але й колег з блоку: «бандєровцеф і власовцеф». А також «капо», призначених з німецьких комуністів та батярів. Бо вони були вірнопідданими катами. Їх есесівці випускали навіть за зону до борделів. Дивимося на цих нещасних польських мучеників із жалем. Вони мають право на помсту. Але тільки своїм кривдникам. Людській люті, як і стражданню, немає меж. Найкраще виявляється солідарність люмпену в самосудах.

Знесилений розповіддю, поляк припадає навзнак. Тихо покидаємо недужих. Озираємося на погасле пекло на землі. Десятки цегляних блоків розташовано навколо апельплацу підковою та журавлиним вирієм. Всюди під промінням сидять або лежать недужі в'язні. Деякі без сорочок – вигрівають рани, синяки, чиряки, коросту.

Біля апельплацу зеленіють товстелезні буки. Десь тут, під ними, гріли свої душі молоді Шилер та Ґете. Поміж блоками вузькоколійка. Великі й малі вагонетки. Такі самі, як у Шарельському глинищі цегельні. Нам знайомий їхній тягар. Між ними купи каміння та цегли, а ще колені дрова для газогенераторних машин. А також склади, до яких студебекери підвозять ящики.

Поблизу брами відкрито двері прохідної вахти. Поряд канцелярія. До неї заходять в'язні, деякі вже в цивільному. Походжають негри-солдати. Зоставляємо вело під стіною та заходимо й ми. У широкому коридорі порожньо. Відвідувачі в кабінетах. Звідти чутно стукіт друкарських машинок, чоловічі й жіночі голоси. На стінах у коридорі відозви всіма мовами Європи. Стінгазети, розмножені на світлографі. Української немає. Читаємо російську «На Ро-

дину!» Комуністична. Чиїсь гарні вірші у стилі Єсеніна. Сталінська агітація замішана на ностальгії. Фіолетово-червоний шрифт, як у креслярів. У типографських відозвах совєцький генерал закликає: «Родина ждет!» Аж ось і списки совєтських в'язнів, сформованих у роти і полки. Прізвища політруків.

Уніформована кучерявка з папкою в руках викликає подругу з напіввідчинених дверей.

– Ходімо, – беру Володьку під руку, – поки нас не записали до маршової роти.

Швидко виходимо за браму. Віддаляємося від цього проклятого місця смерті та мук. Їдемо на залізному Росінантові без перепон, пригальмовуючи. Дорога стелиться згори. Володька дивується:

– Що це за маршові роти з напівживих?

– Муштровані есесівцями не розбіжаться.

– Хто здужав, то вже п'ятами накивав.

– А хтось уже марширує на Соловки.

Нас довго переслідує привид мертвого Бухенвальду. Ввижаються постаті в смугастих робах. Зім'яті безкозирки на стрижених головах. Так людей перетворюють на отару худоби. Ми звикли до примусово-добровільної праці. Скрізь.

Наш смуток не в змозі розвіяти і краєвиди. Далеко розлягаються сині узгір'я. Прохолодний вітерець гонить черідки білоголових хмарин.

Від золотого проміння в серцях повниться надія. Нема нічого кращого за волю у цьому журливому краю. Вона коштовніша за всі принади світу. Ти людина, коли перед тобою вільний шлях. Навіть побитий війною і полатаний.

– Глянь, які простори. Після лагерних пейзажів.

– Пейзажами ситий не будеш, – не захоплюється Володька.

– У селі щось купимо.

Перед окраїною колона автомашин. Вештаються солдати. З польової кухні тягне смачним варевом. Шкода, що не для нас. Вулиця в селі пустинна. Лише хтось лагодить повалений паркан. У вицвілій синій робі, у старому картузику набакир. Чорнобривий, кароокий хлопець вганяє цвяхи в штахети. Зупиняємося:

– Добридень, земляче.

– А звідки ви мене знаєте?

– Видно пана по халявах. З Полтавщини?

– З Волині. А ви додому? Заходьте в гості. Буде з ким поговорити.

Він показує господарку, як свою власну. Розказує, чим засіяв ниву. Які в нього гарні коні. І скільки корови дають молока. Все тримається його руками. Бауер загинув на фронті.

З будинку виходить молодява фігуриста фрау. Блондинка в ситцевій косинці та легенькій сукенці. Вітається й уважно оглядає гостей. Земляк щось її наказує. Фрау слухняно киває головою і зникає.

Тим часом миємо руки і, запрошені, заходимо до кімнати. Засідаємо за накритим до обіду столом. Фрау трапезує разом з нами. Спокійно дослухається до незрозумілої нашої розмови. Розповідаємо, як шукали краян у Ваймарі.

– Не там шукаєте, – каже земляк. – Вони скраю міста на цегельні. З остарбайтерами мешкають втікачі з України. З ними є письменник Улас Самчук та петлюрівський генерал Вовк.

Нам жаль, що ми не зайшли до них. А тепер будемо вертатися додому. Або в Карпати.

– Розумію. Властиво, я вже воював. У Поліській Січі Тараса Бульби-Боровця. На зиму він розпустив нас додому. А німці злапали мене і завезли до Райху. Мій батько зостався у лісі.

Фрау уважно вивчає його смуток. Її сірі очі теж повняться журбою. Чи не намовляємо ми була її наймита повертатися додому?

– А що тут у вас нового? – запитуємо його.

– Шастають совєцькі людолови. Мушу остерігатися. І вам пропоную перебути в нас. Не треба їхати проти вечора. Перепочиньте.

Погоджуємося. Він веде нас на леваду до річки Ільм. Купаємося залюбки. У чистій воді змиваємо пил доріг. Вилежуємося на траві. Чого ще треба блукальцям? Впевненості, бодай у сьогоднішньому дні.

На ніч фрау стелить нам трьом у спальні. Проте в гарячих перинах ночувати не хочеться. Йдемо до стайні. На сіні просторо. Сон, як на рідній сіножаті.

Раптом тріскотить шалена стрілянина. Схоплюємося, як ошпарені. Здогад пронизує свідомість. Що там таке? Німці прорвались із Чехії? Обережно виглядаємо надвір. У небі вихори трасуючих куль. Село збуджено якимись вигуками. До нас біжить розпатлана фрау.

– Кріґ капут! – розчулено обнімає волиняка.

Стоїмо розгублені. Віриться і не віриться. Нарешті звершилося. Для мільйонів людей. Нарешті – мир! Не треба нікого боятися. Немає чого ховатися. Радість затьмарює єдина думка: а що з нами буде далі?

До ранку спати вже не лягаємо. Ніби розірвано якусь велетенську завісу. І перед нами простеляється автострада у мирну весну.

Фрау частує нас королівським сніданням. Кожному по келишку саморобного вина. На щастя, на здоров'я! Вона прощається з нами зі сльозами на очах. Вдячно тисне наші руки. Чого так хвилюватися? Ми ж не забираємо з собою земляка. Як догадуємося, для неї близького. Господаря садиби, душі і тіла.

Обнімаємося з волиняком. І виходимо на шлях. Аж тепер зауважуємо, як рясно цвітуть сади! Буяє весна свободи!

Повільно рухається автоколона. Перед останнім студебекером махаємо руками:

– Містер! Ю хелп автомашін тіс! (*Пане! Підвезіть на авто!*)

Авто зупиняється. Білозубо усміхається шофер-негр. Запрошує до кузова. Вмить викидаємо своє вело на якісь ящики. І вилазимо самі.

Над кабіною шумить вітер миру. Упівголоса заспівуємо:

*Гуляй, гуляй, ти мій коню, поки не спіймаю...*

Під колесами клекотить автострада.

## 3

Із-за горизонту вривається стрічний вітер. Жене розколошмачене сіре хмаровиння. А воно засіває землю дрібною мжичею. Мов хоче змити з неї рани велетенського бойовища. І виполоскати студебекера, на якому летимо.

Дістаю із сумки чорний прогумований дощовик. Зароблену працею, пам'ять цегелянського глинища. Тримаємо його з Володькою над собою. Мокрий вітер хоче вирвати з рук наш прихисток. А дзуськи! Боки болять від лежання на ящиках. І краєвиди не цікаві. Придорожні дерева щуляться під сіянцем. Під ними намагаються сховатися кущі.

Сивіють від негоди поля. Та ми проганяємо хандру. Все-таки над нами хоч і мокре, але мирне небо. Не гримлять гарматні громи. А ми їдемо хтозна куди, але вперед.

Нараз студер стишує хід. Виглядаємо з-за кабіни. На перехресті розкрутка шляхів. Автоколона повертає праворуч. Ловлю на дороговказі назву «Mьnchen».

– Зупиняємося. Тут поворот на південь.

Стукаємо до кабіни. Машина стає. Хутко спускаємо вело і стрибаємо додолу. Дякуємо веселому негрові. Махаємо на щасливу путь.

Чорний асфальт ніби спливає з водою з-під ніг. Куди сховатися від мокви? Ніде ні будови, ні села. Завертаємо під квітучу яблуню. Напинаємо над головами дощовика і споглядаємо царство дощу.

– Ще вчора знав про дощ. Руку крутило на негоду.

– Перечекаємо, – кажу Володьці. – І вперед – до нашої мети.

– Не второпаю, чому патріоти наші не йдуть плече в плече? Разом.

– Нам хтось вічно підкидає їжака міжусобиць. Навмисне. Хтось від того має вигоду.

– Хто? – сердиться Володька. – Вкажи мені того диявола. Не можемо ми самі собі шкодити. Маємо газети і книги.

– Мало маємо. Маса остарбайтерів вертається додому. А що вона несе за душею? Патріотичне різноголосся. Страх і пристосовництво.

– Мало ми Бога молимо.

– Роби небоже, то й Бог поможе.

Спір вщухає, стихає і дощ. Чомусь непогода й негода душевна завше заводять нас в розмови політичні. Хіба їх нема кому рішати? Та хочеться й самому збагнути, що й до чого.

Виходимо з яблуневого ряду на шосе. Не наш це сад. Від своєї яблуні ми далеко закотилися. На край світу. Пора вертатися.

Володька вмощується на раму. Я натискаю на педалі. З-під хмаровиння виглядає каламутне сонце. Знов минаємо оселі. Навстріч їдуть у поле бауерські фургони. Що ті господарі робитимуть у мокрому полі.

Прикочуємося в село. А тут уже й пивничка торгує. І не тільки «нур фюр дойче (*тільки для німців*)». Надворі за столиком солдати чи військовополонені. Не розбереш. Ранці біля ніг. Двоє у жовто-зеленій уніформі, а третій у чорній сорочці. На плечах під погонами пілотки. У руках кухлі із ролінскбіром.

– Ходіте *(Заходьте)*! – запрошує нас білявий.

– Добрий день, – підходимо.

– Добри дан. Просім сьодаті. (*Добрий день. Просимо сідати.*) Остарбайтери?

– Українці, – сідаємо на лавку.

– А-а-а... Братани. А мі – хрвата. Усташі. Розумьом? (*Брати. А ми – хорвати. Усташі. Розумієш?*)

Як не розуміти? Усташі – ті, що устали, піднялись, повстали.

Чорнобривці подають нам по гальбі пива. Сповідуються про своє роздоріжжя. Мають вільний шлях, та не знають, куди податися. Вдома їх жде комуністичний полон Йосипа Тіто. Американці не поможуть витурити його звідти. Що діяти? Розпитують нас про колхози і про людоїдський голод, про Сибір та розстріли. Розповідаємо правду. Сумно хитають головами. Чорнявець згадує нашого Тараса Шевченка. Та декламує вірша Ковачича про Материзну:

*Слєп сам, мила моя мати,* *(Сліпий я, мила моя мати,*
*Како чи тебе сада оплакати...* *Як буду тебе тепер оплакувати...)*

Що ми можемо їм порадити. Офіцери вони. Один учитель, а два виноградарі. Славлять свого національного провідника Анте Павеліча.

Німці їм помогли визволити Загреб. І вони проголосили там Незалежну Хорватську Державу. А ми бідкаємося, що німці не дозволили нам мати свою державу. Обмінюємося домашніми адресами. Світ широкий, може, доведеться ще стрітися. А може, хоч словом перекинутися. Вони щирі, відверті та довірливі. Розпрощуємося, як з побратимами. Салют піднесеної руки:

– Хрватія ілі смрьт (*Хорватія або смерть*)!

– Слава Україні!

Ми йдемо вперед. Хоч теж на розпутті велелюдному. Переполохана Європа метушиться. Блукальці шукають своєї пристані у мирній тиші. Кожен хоче відбудовувати власний малий світ. Та як прижитися у великому перекроєному світі? У вільному світі, де так багато одвічних заборон?

Нас підводить переднє колесо вело. Перевтомилося. Даємо йому перепочити. Часто підкачуємо. Ведемо вело в руках. Так безпечніше роздивлятися білий світ. Ген на шпилі середньовічний замок. Цілий-цілісінький, не зачеплений війною. Тільки внизу під ним потрощені дерева. А далі на пагорбі бовваніє вітряк. Не такий, як у нас. Камінний, безповоротний. Повертається тільки шапка, де закріплено нерухомі зараз крила. За ці літа він, мабуть, не змолов і пуда борошна. Його теж не зачепили крила війни. Неподалік зруйноване бауерське гніздів'я. Крокви перемолочених дахів. Вигорілі стодоли. Звалені щогли електролінії. І тільки неушкоджена кірха підпирає заспокоєне небо.

Здається, й авто котяться спокійніше. Ніде не палає, не гримить. Несподівано помічаємо червоний прапорець на джипі. Навстріч їде

золотопогонник, совєцький місіонер. За ним у студебекері хлопці з дівчатами. Наші. Зрозуміло – на збірний пункт. При дорозі колона білозоряних танків. Задерті хоботи. Чорні траки.

– Смердить бензином, – кажу.

– Від червоних зірок чи від білих?

– Однаково. Треба шукати жовто-блакитних.

Схвильовані джипом звертаємо в перелісок. Пора полуднувати. Розкладаємо щедрі дари волинякової господині. У мандрах все їстівне смакує.

– Може, звернемо на путівець? – турбується Володька. – Там не стрінем червоного джипа.

– Ми й так багато плутаємо. На шосе ніхто до нас не придивляється. Не заглядаймо в остлагер – і все буде добре.

Підкачуємо колеса – і на шосе. Тут теж тихо, не завізно. За вервечкою поселень видніє далеке місто. Може, Гера? Людські великі вулики не ваблять. У них більше нещирості й неправди, ніж у селі.

За плечима хилиться до заходу сонце. Спереду котиться наша тінь.

Не можемо її наздогнати, як і щастя. Де воно? Добираємося до села. Коли б і тут знайти земляка. Бачимо: в дворі порається фрау. Підходимо з вітанням і запитуємо, чи дозволить переночувати в стодолі. Мовляв, ми чехи, добираємося додому. Повнотіла брюнетка хмуриться і відмовляється від таких гостей. Проте просить зачекати хвилинку. Зробить для нас бутерброд. Довго стовбичимо під воротьми. Нарешті появляється господиня. Крокує по-солдатському. В руці замотаний в газету тоненький бутерброд. В її зіницях тремтять іскорки ненависті. Що ми їй поганого зробили?

Поспіхом відходимо. Володька здивований:

– Чого це вона така люта? Не на ту ногу встала?

– Її дарунок підозрілий. Та, мабуть, не споживний...

Через кілька безлюдних дворів натрапляємо на господаря з милицями. Шкандибає до воріт. Викладаю йому суть прохання. Додому нам, до Чехії, вже недалеко. І тут посивілий аскет аж підскакує: чехи?! Чорний погляд загоряється. З його залізнозубого рота сипляться прокляття.

Зі скоромовки розумію: на днях чехи вирізали цивільних німців. Неподалік границі. Близько ста простих бауерів. За що?! Ми теж не знаємо.

Ми в тому не повинні.

– Гунд гір (*Собаку сюди*)! – репетує господар.

Зупиняю пса бутербротом. Він хватає його зубами... і скавучить. Рве пащу лапами. Ми кидаємось навтікача. Край села стрибаємо на вело. Треба звідси зникати, поки не пізно. За нами високо здіймається багряна заграва заходу. На шосе з'являються авто. Притишуємо рух.

Сюрприз переконує: війна не скінчилася – тільки бойові дії. У Саксонії небезпечно називатися чехами. Рани війни швидко не гояться.

Тільки нам, захмеленим волею мрійникам, світ здається добреньким. Ми не застережені від неприємностей. Помічаємо в лузі копиці сіна. Ось де можна переночувати.

Під ліском виблискує зелене світло. Наближаємося. Горять багаття поміж сірими шатрами. Біля підвід припнуті коні. Чутно гомін і дитячий плач.

– Циганський табір, – вгадує Володька.

– Де він тут узявся? Німці ж їх не люблять.

– Заночуємо поблизу. Тут безпечніше.

Минаємо ватри кочівників. Циганки варять вечерю. Поруч сохнуть пелюшки, бавляться діти. А чоловіки курять люльки миру.

Чутно звертання незвичні: «Костас», «Йона», «Іріда». Здогадуюся:

– Це не цигани, а греки.

– Що ж вони тут роблять?

– Будують нову Європу. А тепер втікають із такої будови.

Завертаємо до лісу для власного табору. Підвечерюємо, чим Бог послав. До сусідів навідатися не хочеться. Якою мовою з ними говорити?

Раптом – від пригасаючих багать зринає тоненька мелодія. Набирає сили і висоти флейта. Мелодію підтримує чистий дівочий голос. За ним другий, третій. І дзвінкий хорал широко розстеляється під кронами дерев. Вириває ться в поле. Без тяжкої журби і пригніченої молитви. Тільки з ясною радістю, перевитою легким смутком. Непідробна щира мелодія підносить наші душі до блідих небесних зір. Вдивляюся в оті зорі-душі, що вертаються з вирію. Відімкнула їм весняний вирій сиза зозуля. У неї від нього ключі. Першою прилітає з нього і першою відлітає. А журавлі відносять у вирій грішні душі, а приносять звідти чисті, непорочні. Ми теж вертаємося з вирію. Несемо любов до рідного краю. Які душі матимуть наші діти? Справедливі чи пригноблені нашою неволею? У роздуми в гості приходить молодий сон.

На світанку вмиваємося росою. Снідаємо залишками вечері. Греки теж прокидаються. Кожний поспішає до своєї землі, як до рідної матері. Виводимо свого Росинанта на асфальт. І в добрий час – вперед!

На прямій, як меч, автостраді переливається рожеве проміння. Їхати приємно. Ще й досі вчувається небесна мелодія вирію. Коли ще спізнаємо таке вранішнє відчуття сили? Вливаємося у вирій автостради.

При дорозі помічаємо дерев'яне колесо. Кілька шпиць висипалось. Зупиняємося, як перед знайомим.

– Наше, – впізнаю. – Шина з колгоспної кузні. Міцна.

– Староста або поліцай обламався. Добре колесо було.

– За море можна було заїхати. Не захотів більшовикам підставляти правої щоки... Не захотів возлюбити врага свого. А ти?

– У Бога вірую, а врага ненавиджу. І підставляти щоку не збираюся.

– Коли б тільки щоку, а то потилицю під цівку нагана. Хто отямився між молотом та ковадлом, тепер рятується.

– Поліцайня не свята. Стріляла наших.

– А хто їх зробив поліцаями? Німці? Самі ж більшовики, висилаючи, розкуркулюючи, розстрілюючи їхніх батьків. Отож, як мовиться в заповіді, око за око, зуб за зуб.

Мене гнітить думка: куди котиться колесо української історії? Хотілося б, аби до свого берега.

Подумки прощаємося з колесом, як із земляком. І їдемо далі.

Навстріч серед підвід бачимо румунську каруцу під тентом. Там купа дітей.

– Куркулі, що розбагатіли на дітей, – сміється Володька.

Ззаду припнута до полудрабка корова. Оце господар!

– До Ла-Маншу докотить.

Гарні мандри, тільки нас підводить Росінант. Зупиняємося й підпомповуємо переднє колесо. І так раз за разом.

– Так далеко не заїдемо, – турбується Володька. Рішуче піднімає руку.

Машина зупиняється і за згодою водія: «О'кей!» – стаємо пасажирами. У кузові катушки ізольованого дроту. Вітер розчісує наші патлаті чуби. Нас цікавлять краєвиди, але не німецькі ниви. Навіщо вони нам, коли маємо свої степи. Хоч «на нашій, не своїй, землі». Де, як вважають більшовики, «земля ваша, а хліб наш». Машина переганяє час. Невдовзі попереду виринає з сивого туману місто. На околиці великий напис «Plauen». Так несподівано швидко?!

Вулиці мало зруйновані. Поодинокі коробки вигорілих кам'яниць. Розгорнуті завали. А загалом місто чисте і зелене. На наш стук водій зупиняється. Стягаємо своє вело додолу. Дякуємо, а доброзичливий водій вручає нам ще й пачку сигарет «Честерфільд».

Відчуваю якусь рідність до цього міста. Тут блукала моя убога юна Муза. Тут мої побратими. Зустріч з ними вирішить нашу долю. Шукаємо Бангофштрасе, десь там редакція нашого «Дозвілля». Настрій святковий, адже досягнуто мети. Добралися туди, куди хотіли.

Нарешті знаходимо потрібну вулицю коло напівзруйнованого вокзалу. На хідниках жодного пішохода. Нема в кого розпитати, де та редакція.

Аж ось щастить! Із-за руїн бачимо бараки остарбайтслагеря. Над воротьми жовто-блакитний прапор. У дротяній огорожі танкові проломи.

Перед бараками наші хлопці. Своїх на краю світу впізнаєш. Заходимо у ворота.

– Звідки-сте, хлопці? – чуємо за плечима. Західняк визнає нас за краян. У Володьки дашок кепки зігнутий по-польському. У мене капелюх набакир.

Знайомимось. Мирось, так звати його, запрошує нас на лавицю. Дізнаємося від нього, що остарбайтери тут з різних заводів та з текстильних фабрик. Підприємства стоять. Робітники чекають відправлення додому. Порядкує тут обраний комендант. Годують добре. Зрідка навідуються американці, але ніким тут не командують. Вони мають свою військову комендатуру.

– Шукаємо земляків, – кажу. – Десь тут є редакція нашого журналу «Дозвілля». Треба знайти.

– А-а-а... Є. Дізнаємось. Павле! Ходи-но сюди! – гукає когось.

Підходить юнак з буйною шевелюрою. Вітається за руку.

– «Дозвілля» є. Тільки в редакції нікого немає.

– А де вони?

– Збиралися в Баварію. Ходять чутки, що Плауен уступлять совєтам. А з ними бачитися письменники не хочуть, – усміхається Павло. – За їхні вірші більшовики премії не дадуть.

Павло розповідає про своє знайомство з поетами Леонідом Полтавою та Леонідом Лиманом. Він їм влаштував літературний вечір в арбайтслагері. А ще був розпорядником тут на концерті капели бандуристів Григорія Китастого.

Ми з Володькою сидимо в гурті, як засватані. Нас визнають за своїх. Розповідають про бомбування міста. Не всі встигали сховатися.

У центральному люфтшуцравмі в тунелі пів міста рятувалося. Бомбили здебільшого підгір'я. Бо там під землею німці клепали ракети Фау-айн та Фау-цвай.

Балачки продовжуються й за смачною вечерею. Дехто з хлопців хвалиться подарунками для рідних. Перші години після звільнення громили магазини. По-махновському тягнули все, що погано лежало. А якщо подумати, то за каторжну працю їм все-таки щось належить. Не лише зупа з брукви та штани, зроблені з торфу.

Раптово подвір'я осяває ілюмінація. Озиваються перебори баянові. Не може бути волі без музики.

Виходимо й ми на свято. Хлопці урочисто вбрані, хоч і не всі до ладу. Один в якомусь довгополому лапсердаку. Інший у театральному циліндрі. Та що тут дивного. До війни я бачив капелюха тільки на малюнку. А зараз маю на голові. На багатій чорноземлі зростали в злиднях. Та хочеться бути європейцем. Хіба ми гірші за людей?

Аж ось і зграйка дівчат соромливих та несміливих. У святкових блузках, з кісьми заплетеними. В обувці на високих підборах. Одна вражає широкими вишитими рукавами і довгою чорною косою. Відразу їх оточують залицяльники. Заметушилися сміхотухи.

Музика запрошує до кола. Перші пари вже витанцьовують, аж у мене ноги трусяться. А танцювати не тямлю. Володька вже вивітрює якусь білявку. Окремо забаву спостерігає групка французів. Уніформовані полонені довго не чекають. Випрошують у кавалерів їхніх дам і додають до танцю жару. Тих, що мають «обидві ліві ноги» і не танцюють, мало. Серед них немолоді сумні втікачі з нової хвилі. Тікають від совєтів, як від грому небесного. Воля для них із присмаком полину. Із хомута у шлею. Яка може бути воля серед чужих?

Хто веселиться, а ноги болять у мене. Йду під барак до старшого гурту. У диму курців витають новини. Помер президент Америки Рузвельт. Може, тепер янкі з'єднаються з німцями проти совєтів? Німецькі пілоти-камікадзе руйнують мости через Одер. Гітлер каже: «Якщо Совєти переможуть, то залишки німецької нації помарширують нах Сібірієн». Здаються до совєцького полону власовці. Ротами і батальйонами. В австрійських горах формується Українська Національна Армія генерала Павла Шандрука. Першу її дивізію очолює генерал Петро Дяченко. А що, коли совєти стукнуться лобами з американцями і в нас буде своє військо? Казав сліпий – побачимо.

Нараз танці втихомирюються. Звідти з гомону раптом зринає високий голос:

*Гей, у нашої вдовиці хата на помості-і-і-і...*

Його підхоплює гурт:

*Приїхали до дівчини три козаки в гості-і-і-і...*

А ми прислухаємося до новин. Десь за ними ховається наша доля.

– У Карпатах бороняться наші повстанці, – карбовані слова рвуть серце. – Он де потрібна наша підмога.

– Може, за них заступляться американці? Вони теж за свободу...

– Янкі помагають совєтам. Два чоботи – пара.

Оці тихі рішучі голоси заглушають навіть гомін вечорниць. Як вибратися із всесвітнього кола підтанцьовок? Сьогодні – ніяк. А взавтра?

Стомлений напливом вражень іду спати. Трудно приспати неспокій. Що робити далі? Вранці конче треба знайти когось із редакції. Тоді клопоти розвидняться. Перевертаюся у ліжку, як у колисці. Ніч марнується в кошмарах. Далекими громами перекочуються глухі гуркоти.

Хто там товчеться, адже війні кінець. Чи мені сниться чи видиться? У вікнах перебігають тривожні переблиски. Але вибухів не чути.

Несподівано прокидаюся. За вікнами сіріє світанок. Невже ніч минула? Почуваюся стомленим. Навколо хлопці додивляються солодкі сни. Намагаюся заснути. Та раптом рвучко відкриваються двері.

– Наші!!! – дзвенить з порога молодий голос. І хтозна, чого в ньому більше – подиву, радості чи остраху?

– Де?! – схоплюються поодинокі постаті.

Вибігаю із сонними хлопцями надвір. На плацу стоять червонозоряні танки Т-34 та вантажівки. Біля них пораються танкісти. В чорних засмальцьованих комбінезонах. Повсюди ходять чорнопогонники у вибіленій сонцем уніформі. В черевиках та сірих обмотках. У багатьох зірочки на пілотках вирізано з консервних банок. На студебекерах писані від руки номери. Зморене військо. Співчуття штовхає мене ближче. Хочу заговорити, пошукати земляків. Але військові чомусь тримаються відчужено. Відвертаються, як видно, не хочуть вступати в розмову.

– Ей, браття слов'янє! – гукає танкіст до піхотинця узбека. – Давай сюда бочку. Пошевєлівайсь!

– Всьо дрихнітє? (*спите?*) – підходить до нас золотопогонник. Офіцер у кітелі з орденами, в синьому галіфе та в чоботях. На поясі

кобура з пістолетом. Через плече планшетка. Погляд «бдітєльний». – По сіґналу труби – всє на построєніє. А сєйчас – разойдісь!

Така несподівана холодна зустріч. Але чому не можна до земляків підійти? Усвідомлюю: ми не в рідних руках. Нам немає довіри.

У бараці кажу приголомшеному Володьці:

– Негайно позбудься «Шкоди».

– Знаю, – постукує себе по животі. Певне, там під сорочкою «Шкода». – Зараз посію у квітнику.

У бараці, як у перекинутому вулику. Схвильований гомін, де радість обнялася з непевністю та зневірою. Нам, як малим дітям, хочеться додому, до отчої землі і перейдених стежин. І не всі розуміємо, що минулого не вернути. Водночас нам невідомо, через які пороги доведеться переступати. Через яке сито нас пересіватимуть?

Заспокоює сніданок. Дивлюся, а коменданта нашого нема. Зник або загребли. Не видно й знайомих Мирося та Павла. Невже втекли?

– Може, випаруємося звідси? Без вело, – ніби читає мою думку Володька.

Аж тут змову перетинають зойки сурми. У дверях з'являються озброєні чорнопогонники. Старшина оголошує:

– Встать! Всєм на виход! С вещамі! Бєґом марш!

Летимо до бараків за речами. У метушні хочемо з Володькою загубитися. Мерщій за бараки! Там проломи в огорожі. Але... в них уже стоять автоматники. Невдача! Понуро завертаємо і доганяємо своїх. Дехто з них з чималими валізами «надбаного», а не зароблєного. У декого по дві сумки через плече. Пруть свої бебехи, мов дівоче придане. Може, це й справедливо – забирати недоплачене. Але вигляд нашого табуна неприємний. Торбохвати. Збираємося з усім добром на плац.

Над воротями вже висить червоний прапор.

Старшина сяк-так матюками шикує нашу юрбу. Метушаться його помічники з військовополонених. На рукавах у них червоні пов'язки. Спокутують гріх полону.

Окремо плачуть дівчата. Прощаються з мобілізованими коханими.

Дівчат поки що зоставляють при господарстві військової частини.

За командою наша колона вимаршировує за ворота. Ненавчена, збаламучена гримить черевиками не в ногу. Поспішає за офіцерським джипом. А за нами твердо крокує рота піхотинців. У ритмі над нею зривається пісня:

*Нєпобєдімая, несокрушімая,*
*В боях познавшая радость побє-є-д...*

Вулиці порожні. Німці, мабуть, роздивляються нас із-за фіранок.

Настрій пригнічений. А Володьці хоч би що. Намагається приховати його за смішками. Крокує поруч і тихенько наспівує. Тільки для мене: «ми йдемо, нас ведуть, ми не хочемо». Зовсім здитинився зубоскал. Тут душа поруйнована, як оці будинки. Як вибратися із завалів?

З бруківки наша колона завертає на асфальт. І незабаром входить до двору двоповерхової кам'яниці. Що воно таке? Магістрат чи монастир без хреста? Навколо неї, як варта, у три ряди товстелезні буки. Мода обставлятися деревами, мабуть, від прадавньої оборони.

Нас шикують під стіною. Ніби ставлять «к стєнке».

Виходить офіцер з великими зірочками на погонах. І промовляє:

– Ґражданє Совєцкого Союза! Родіна-мать вас нє забила! Она вас ждєт...

З-під рудих острішків брів нас вивчають чорні очиська полковника. Ніби фотографують. Стоїмо перед ним, як на допиті.

– ...Но вам надлєжит ісполніть долґ перед нашим ґосударством. Ето служба в совєтской арміі, – він ступає крок вперед і вигукує:

– Да здравствует наша совєцкая Родіна! Да здравствует товаріщ Сталін! Ура-а-а!!!

Ми недружно і не в лад підтримуємо ентузіазм полковника. Смуглолиці піхотинці простеляють перед нами плащ-палатки. Похмурий капітан блискає золотим зубом, командуючи:

– Вніманіє! Всєм сдать оружіє, фотоапарати, часи, ценниє вєщі! За неісполненіє – воєнний трібунал!

Витрушуємо свої речі. На плащ палатки летить затребуване. Також мій та Володьчин морські кортики. Долучаються до німецьких багнетів та пістолетів. Запасливі люди, наші краяни. Крім зброї, чого тут тільки немає. Фотоапарати, наручні годинники, бронзові коники, золотисте намисто, навіть срібна церковна чаша.

– Хтось попом хоче стати, – посміхається мій сусід.

– А перехреститися не вміє. Якби вмів, у церкву не поліз би.

Загальний регіт викликає останній трофей. Парубійко з плачевним виглядом розлучається з весільною сукнею. Тримає її, розшиту блискітками, за надплечні буфи. Кидати чи не кидати?

– Кидай! – гукають звідусіль. – Дівка за тебе й так вийде. Аби в тебе штани були справні.

Сміються й піхотинці, а капітан хмурніє. Направляє нас на медкомісію. За столом військові лікарі. Проходимо перед ними по одному. Вони нікого не переслухують. Тільки оглядають. Руки-ноги є? Бачиш і чуєш? Годен! З десяток неприродних відсторонено. Серед них Володька.

– Прощай, друже, – обнімаю похилі плечі побратима. – Скажи моїм, що я жив-здоров. І все.

– Добре. Тримайся. Тут буде не солодко.

У наших очах бринять сльози. Так несподівано шляхи наші розходяться. Не встигли обговорити наступні дії. Та про що говорити? Я міцно загнузданий, а він вертається додому. Я теж полетів би вслід за побратимом. Та безкрилий. Невже наша спільна мандрівка обірвалася?

Махаю йому на щасливу путь рукою. Зостаюся сам-один, хоч і в гурті.

– В колону по четирє – становісь! Шагом марш!

Вирушаємо кудись далі. Місто до нас байдуже, як і ми до нього. На окраїні з причілку волає мальована чорна тінь. Про те, що ворог підслуховує. Незітерте німецьке попередження зостається. Мабуть, і для нас. Офіцери поглядають недоброзичливо. Не довіряють.

За містом автострада не подовбана. Йти легко. Крокуємо Рудними горами згори та в долину. Тільки не на Вкраїну. Американських вантажівок нема. По розмові розпізнаю в колоні селюків. Неподалік штокають з матюками донбасівські «рєбята». Безтурботні й легковажні. Для них все – море по коліна. Верховодить у них понурий здоровило Грищенко.

– У першій роті легше йти. Задні підбиваються, – каже сусід і тицяє долоню для знайомства. – Клим.

– Михайло. – подаю руку. Хоч говорити не хочеться.

Він насовує кепочку на чорну гривку і міркує вголос:

– Буває, що лягаєш спати за однієї влади, а прокидаєшся за іншої.

Американці подарували нашим Тюрингію, Реус і Саксонію. Тут якась комерція є, правда?

– Хтозна. Нам тепер ближче додому.

– Тільки ведуть нас не на курорт. Хоч звідси зовсім близько чеські Карлові Вари.

– Ти звідки сам? – запитую.

– Київський студент.

– Земляки. Я із Звенигородщини.

Розмова не клеїться. Клімат для неї несприятливий. Тут не про все можна говорити. До того ж припікає сонце. Хода стомлює.

– Напра-во! Прівал! – командують сержанти. Повчають, як треба класти ноги на сумки, щоб кров відходила. Або розміщатися у кюветі.

Залюбки припадаємо до землі. Спочиваємо. Подрімати не вдається. Чується шурхіт сотень черевиків. З бокової траси сунеться колона, подібна до нашої. Теж у супроводі піхоти.

– Поглянь. Ішаки, – веселіє Клим.

І я дивуюся тому незвичному караванові. Попереду хлопець несе на плечах сувій синьої тканини. А середній богатир – хомута на шиї. Цяцькованого мідними бляшками та застібками. Добротного, новісінького.

– Гей ти, битюг! – гукає Грищенко. – Може, підвезеш?

– Пішов ти під три кицьки вибриком! – огризається господар хомута.

За передніми йдуть обвішані чайниками, каструлями, чобітьми через плече. З обмотаними ганчір'ям німецькими жниварськими косами. З потрібними речами і непотребом. Шкода земляків. Кожен хоче принести в село якусь небачену «трофею». Здивувати всіх і багатіти надбаним. Що ми вдома бачили? Злидні.

Сміх знімає втому. Нам тільки хомутів не вистачало. Забуваємо глянути на себе. Такі самі ішаки.

– Встать! Строїтся!

– Водички попити б...

– Всему свойо время. Мєньшє потєть будєш. Шагом марш!

Ноги двопудові. Саперним містком переходимо протитанковий рів. На узбіччі попалені вантажівки, якісь лахи, залізні бочки та каністри.

– Дрібна сутичка, – оцінює Клим. На його довгастому лиці іронічна усмішка. – Янкі дали швабам по морді. А от у Дрездені було пекло. Тиждень горіла земля з камінням.

– А ти там був?

– Ішачив на заводі. Лютневої ночі налетіло тисяча бомбовозів. Янкі та томмі не щадили ні німців, ні нас. Трьома хвилями скидали

тисячі запалювальних та фугасних бомб. Зосталися самі стіни. З бомбосховища ми вибиралися через каналізаційний люк...

– Вермахтівців нашаткували...

–Та де? Мирного населення і остарбайтерів. Без причини погромили місто. За місяць-два воно б само впало. А так люду вигубили. Та чорт з тими швабами. Вони плодючі. Дітей нароблять. А от картини пропали...

– Які картини?

– Дрезденська галерея. Та ще музеї і стародавні забудови. Коло нас з Фрауенкірхе зосталися тільки цегляні завали. А перед ними на постаменті стирчать тільки бронзові ноги. Під ними напис «Martin Luther». Розумієш? Ну чого варті ноги без голови? Хоч і Лютерові.

– Чув колись про галерею. Що ж там за картини?

– Дорогоцінні. Знаєш, скільки золота можна було б за одну згребти? Якби тільки потрапила до рук. Мальовані всякими Рафаелями, Рубенсами, Рембрандтами, Брейгелями та іншими Ван-Гогами. Там всякі мадонни, ісусики й просто голі баби.

Від цікавості не відчуваю втоми. Пригадую журнальні репродукції картин. Випадково побачені, але прекрасні. Невже такі картини згоріли? Могли. Це тільки пісню вогонь не бере.

– То що, так усе й пропало? – недовірливо перепитую.

– Не все, – Клим загадково притишує голос. На водянисті очі насуваються важкі повіки. – Я знаю, де сховані вцілілі картини. О!

– То як же ти з Дрездена та в Плауені опинився?

– Розшукував свою долю. Вона мені, як жона. Лиш скінчилась війна, я й подався до неї. Та, бач, і цього разу нас розлучили.

– Звідки ж ти знаєш про картини?

– Сам їх тримав ось цими руками. Не віриш? Перед бомбуванням чимало їх вивезли до Майсена. Там у замку Альбрехтсбурґа й поскладали. А коли підходив наш фронт, шваби й забігали. Вирішили переховати. Есеси з «Вервольфа» зібрали десяток остарбайтерів. Так я потрапив вантажником. Складав ящики з картинами у кузови вантажівок.

– А потім?

– А потім поїхали. Металися по лівому березі Ельби. Шукали переправи через протитанкові рови. Оминали надовби. А вночі тишком ховали оті полотна.

– Де?

– У старовинних замках. Їх тут, як грибів після дощу. А ще у вапнякових штольнях, у тунелях, у шурфах каменоломень.

– І що?

– Есеси свідків не зоставляють. У Лянґефельді біля Марієнберґа опускали ми ящики у 50-метровий мокрий шурф. Вночі. Шваби мінували вхід. А есеси дудлили пивце у затишку. За Ельбою вже гуркотів фронт. А ми з дружком вислизнули в поле...

– Пропадуть полотна.

– Нє-є. Наші всюди заглядають. Дещо могли знайти. Своїм треба помогти. За такий трофей премію дадуть. Кожен коваль свого щастя.

Віриться мені в те й не віриться. Хвалько Клим, може, й прибрехати. Та все могло бути. Для німців давні картини цінніші за людей.

Автострада аж кишить втікачами. Серед них помітні й переодягнені вермахтівці. Краще встигнути додому, аніж до полону. По селах ходять уцілілі дрезденці з наплічниками. Міняють добротну вдяганку на шмат хліба. Пропонують бауерам настінні та наручні годинники.

Мальований фарфоровий та фаянсовий посуд. Може, й музейний. Така боротьба за виживання. Ніхто у них не перевіряє посвідчення. Кожен іде, куди хоче.

– Пріва-а-а-л! – горланить сержант з автоматом через плече. Веде, напевно, сам цілий полк. – Растянулісь на пять вьорст! Затьорлісь, как толстушкі...

Попереду чекає офіцерський джип. Завертаємо в посадку перевтомлені вкрай. Аж тут в рядах загоряється регіт. З якого дива? Дивлюся, а на деревах наче язичницькі пожертви розвішано. Впізнаємо «трофеї» попередньої колони. Висить розцяцькований бляшками хомут. І чоботи поруч з квітчастою тканиною. Пальто з хутровим коміром. Весільна фата поруч з нічною сорочкою та трусами. Під деревами столярне приладдя. Колун з коліщатками для дров. Кругле дзеркало в мідній оправі. Хазяйських батьків сини старалися. І даремно. Довгий і важкий наш шлях заставляє те все покинути.

Падаємо в столочену траву. Нам не шкода того дармового добра.

– У поході голка важка, – зауважує хтось.

– Як отой битюг вдома без хомута житиме?

– Шлея знайдеться. Або ярмо...

– О, гля! А це що привезли?

Напроти нас студебекер, мов з неба впав. З нього гукає сержант:

– Падхаді по очереді! Сухой пайок!

Для нас ця команда найкраща. Вона підводить всіх умить.

– Нє хватай, как с голодного края! – порядкує сержант. – На двоіх!

Нам з Климом дістається прямокутна хлібина та банка тушонки. Американської, що відкручується ключиком. Ломаємо хліб і трапезуємо.

– Жити можна, – смакує Клим.

Мені теж подобається пайок. Настрій піднесений. Хочеться розповісти Климові анекдот. Приїхав, мовляв, студент на канікули та й вітається з дідом, який стоїть на тім боці вулиці. Питає: «Як життя, діду?» Той відповідає голосно: «Жити можна!» А потім пальцем манить гостя до себе. І шепче на вухо: «Тільки не дають».

Я теж не даю виходу своєму дотепові. Цей Клим з подвійним дном. Не відвертий у всьому.

– Водички б попити, – хтось нагадує сержантові.

– Папйош. Спустімся в село, а там горний ручєй.

Добре ситому. Тут би на хвилин десять відімкнутися.

– Падйом! В колону по чєтирє становісь!

Підводимося неохоче. Дехто розлучається з «трофеями». Викидає їх на гілляки.

– Не важко зоставляти те, що дісталося на дурняк, – каже Клим.

Ні в мене, ні в нього того добра нема. І клопоту з ним нема. Лаштуємося у стрій. Клим штовхає мене ліктем:

– Диви. Трофейна команда. Збирає свій врожай.

На місці нашого постою студебекер. Солдати здіймають з дерев покинуте барахло. Похапці по-хазяйському складають у кузові. Сперечаються за щось.

– Ось де мені хочеться служити. Ні строєвої підготовки, ні караульної служби. Можна щось вибрати з барахла. Після офіцерів.

У мене з язика ось-ось зірвуться слова «експропріація експропрійованого». Але мовчу. Слово не горобець. Вилетить, а хтось спіймає. Краще бути замкненому в собі, ніж тебе замкне хтось.

Крокуємо колоною невлад, як череда. Хоча пришвидшено. Спускаємося в невеличке село. Дві вулички і кірха. Внизу клекоче потік.

– Водопой! – оголошує сержант. – Чєм больше пйош, тєм больше потєєш.

Налітаємо на воду звідусіль. Грайливу, чисту, прохолодну. П'ємо без міри. Хто має флягу, наповнює. На камінні перепочиваємо. Та засидітися нам не дають. За містком колона повзе під круту гору веселіше.

– В армії, як на базарі, – міркує Клим. – Не лови гав. Не рвися наперед і не плентайся у хвості.

Розвивати його філософію мені не до шмиги. Хтозна, куди він гне. Гнітять власні роздуми. У Плауені не вдалось побачитися з побратимами-віршотворцями. Потрапив у велетенську машинерію. Куди веде цей напрямок?

На узгір'ї колона знову розтягується. Достеменно півсотні верст протопали. Входимо у надвечір'я. Воно затирає чіткі видноколи. Сірим саваном огортає поля. Навіває смуток. У синьому смерканні оминаємо якесь місто. Воно затаїлося збоку без жодного вогника. Позаду мене чується голос відсталого Клима:

– Марієнберґ!

Колона повзе підгору. У світлі автомобільних фар відкриті ворота.

Що це? Лагер чи військове містечко? Розпізнаю ряди вермахтівських казарм. Метушаться сержанти з електроліхтариками. Розводять роти на нічліг.

З передніми потрапляю до спортивного залу. Блимають шахтарські лампочки. У кутку розриваємо тюки соломи і встеляємо долівку. Та покотом до сну. Не хочеться ні їсти, ні пити. Втома присипляє нас, як мати дитину. Навколо вже хропуть зморені юнаки. Посвистують носами. Я ще довго перевертаюся з боку на бік. Видіння розвішаних на гіллі «трофеїв» ще довго мордують душу. Ввижаються хомути і віжки. Сняться картини в масивних золочених рамах. З рицарями і красунями, з королями і пішаками. Великий хомут стискає шию. Не можу виборсатися. Западаю в безвість.

## 4

У сон вриваються зойки сурми. Над нами перекочуються голоси:

– Падйом! На фіззарядку! Бєгом!

Сонні й переполохані вилітаємо надвір. Лаштуємося на широкому плацу. Махаємо руками, мов перевеслами. Розгинаємо закляклі хребти.

Бігаємо навколо турників, стінок та спортивних перепон. Потім умиваємося під довгим умивальником. Сон проганяє холодна вода. І ми біжимо до снідання.

У просторій їдальні приступаємо до солдатської радості. У бачках на довгих столах парує суп. Перед кожним із нас алюмінієва миска з ложкою та пайка хліба.

Напроти мене сидить високий похмурий Грищенко. З військовополонених. Обабіч нього його донбасівська братва.

– Шо це за бурда?! – колотить черпаком у бачку Грищенко. – І тут гороховий суп. Доки ми будемо його жерти?!

Грищенко жбурляє черпаком у бачок. Ми витираємося від бризків.

Звідкілясь виникає золотопогонник. Офіцер горлає:

– Кто сказал «бурда»? Взять прохвоста!

Червонопогонники хапають Грищенка під руки. Орлиноносий, з чорною хвилею чуба над чолом бунтар пручається. Тріщить його піджак, рветься біла сорочка. На поміч конвойним підбігають солдати і волочать його до виходу.

Залякані, ми мовчки доснідуємо. Надворі нас чекає несподіванка: всім пройти реєстрацію!

Під казармою вкриті червоним полотном столи. За ними сидять суворі офіцери. Погляди, як до злочинців:

– Падхаді по одному!

Не пориваюся поперед батька в пекло. За сусіднім столом помічаю Клима. Ого! «Коваль своєї долі» ось такі підкови гне. Писарчук в одному ряду з контррозвідниками. Миттю вислужився в попихачі.

У черзі тихі розмови:

– Комісія з репатріації.

– Яка там комісія? СМЕРШ. Фільтрація.

– А між ними й американець сидить. Що він по-нашому розуміє?

– Це Особий Отдєл чи польовий воєнкомат?

– Бог отець, Бог син і Бог святий дух єдині в трьох особах, – хтось шепче за плечима.

У грудях холодне відчуття безвиході. Тут нема радості зустрічі земляків. Ніхто не шукає брата. На офіцерські підозрілі погляди не зважаю. Дивлюся їм у вічі прямо. Хочеться запитати: «В чому наша провина? Ви ж побігли до Волги і покинули нас в окупації».

Допит розгоряється. Питання сиплються, як із мішка. «Фамілія, імя, отчєство? Домашній адрес? Почему остался в окупації? В Ґерманію уєхал добровольно? Ґдє і кєм там работал? С какого времені по какоє? Служіл лі в поліції, у Власова, бил лі в бандеровцах? Кто может подтвердить твою работу?..»

– Почєму нє пашол в партізани? – гаркає до мене вирячкоокий майор.

– У нас не було тоді партизанів.

– Почєму не орґанізовал, мать... мать... мать?..

Мені хочеться запитати його: «А чому їх не організували зоставлені для того в тилу комуністи?» Але я мовчу, бо не перебалакаю його.

Відповідаю чітко, все так, як є. Хоча душа скаламучена. Можу поголити будь-якого офіцера в суперечці. Але впевнений, що така спірка закінчиться моїм арештом. Тому покірно слухаю його погорду: «Ви, хахли, – ізменнікі, ми кров пролівалі за Родіну»... В душі бунтує зустрічне питання: «А за що ж ви проливали кров репресованих її синів? За що вимордували голодоморами та Соловками мільйони її дітей?». Але я держу язик за зубами. Тримаю кривду в собі, аби не вибухнула.

Поруч перехресним допитом мотають душу військовополоненого:

– Почєму нє застрєлілся? Кєм завєрбован?

Від столів відходимо, збатожені недовірою. Ніхто з нас не сяє радістю. Хіба що якийсь вірнопідданий комсомолець. На ходу він пригадує «контррєволюционниє висказиванія» земляків, щоб за нагоди донести їх, «куда слєдуєт».

Строєм гонять нас до лазні. Змити не так невільничий піт, як європейське вольномисліє. Знаю, після купання, як після хрещення Русі, зостанеться тільки покора. Купання тут конвеєрне. Голяком, як мати родила, рухаємося в передбанник. А там стрекотять машинки. На цементну долівку осипаються пасма чуба, мов козацькі оселедці. До мийні потрапляємо стриженими «під бубон». У ній простелено величезний товстий квітчастий килим. З якогось замку або палацу. Топчемося в ньому, як у траві. Води вдосталь – холодної й гарячої. Цинкових тазиків теж на всіх вистачає. У клубах сивої пари бродять серед молодих тіл також позначені осколками, потавровані карбами війни і полону. У літніх людей випинаються на ногах почорнілі вени, мітки остарбайтерства. Кожному в долоню ляпають черпачок рідкого пекучого мила. Але чи змиємо ми ним свій гріх неволі?

На виході нашого вбрання вже не видають. Зі свого в мене зостається в долоні лише хустинка з вишитим коханням «Міша – Ганя» та дощовик. Замість цивільного старшини видають нам військове. Гімнастерки та штани танкістів, уніформу, яка колись була чорною. Та обмотки кольору трави. Мені дістаються американські червоні черевики зі штучної шкіри.

– Завеликі, – кажу старшині. – А сорочка тісна...

– Нічого, – не журиться той земляк. – Сорок п’ятий розмір, якраз. Намотаєш онучі. А гімнастьорка розтягнеться.

Підперезані брезентовими поясами, не впізнаємо один одного.

Нас, чорносорочечників, сержанти лаштують на плацу побатальйонно.

Ставлять стола з червоною скатертиною. Біля нього солдата з малиновим прапором дивізії. Поруч стоять офіцери струнко з долонями під козирок. Наперед виходить маленький політручок у великому картузі. Довгими пальцями скрипаля тримає друкований лист. І голосно вичитує:

– Я, ґражданін велікаво нєпобєдімаво Савєтского Саюза, клянусь... єслі по трусості ілі по злой волє я нарушу ету прісяґу...

Хором монотонно повторяємо вичитане. За чергою підходимо до столу і розписуємося в списках. Під текстом позначено: 15 мая 1945 г.

Не відчуваю урочистості. Здається, що стою перед трибуналом. І судять мене для профілактики на пострах іншим.

– В калону по чєтирє становісь! Шаґо-ом марш!

Виходимо за ворота в поле. Обабіч вузенького асфальтового шляшку високі торішні бур’яни. З них виглядають бронековпаки, видніють доти. При крайці асфальту таблички «Мины». Міцною обороною підперезалося містечко вермахту. Та не втрималось.

Раптом кроки передніх збиваються з ритму. Що там таке? Бачу праворуч біля шляху хтось лежить. У чорному піджаці, рука підвернута.

На розірваній білій сорочці квітнуть червоні троянди. Під непокірним чорночубом осклянілі очі. Та це ж Грищенко!

– Батальйо-он!! Брасок вперьод!! – лементить сержант.

Сотні черевиків клепають асфальт. Біжимо щодуху. Подалі від розстріляного. З пам’яті зринає безглуздий наспів «красную розочку, красную розочку подарю-ю»...

– Єшьо бистреє, пасобнічкі! Я вас научу родіну любіть!

Задихаємося. Команду треба виконувати. Ззаду щось незадоволено бурмочуть донбасівці. Стиха матюкаються.

– Ми шо, в штрафбатє?

– Гайкі закручівают. Молчі.

Шляшком спускаємося у долину. Тут мінні поля закінчуються. У переліску розбиті вщент робітничі котеджики. Стовбури зірваного місточка у воді.

– Прівал!

Падаємо між деревами й відсапуємося. Сержанти про щось між собою радяться. Потім підводять нас і вчать розбирати гвинтівку. Опісля повзводно тренують марширувати в ногу. Вправляємося до вечора. Без обіду. До казарм повертаємося так само марш-кидком. Спітнілі і переморені. Вечеря пісна, а ніч куца.

Каруселя днів розкручується. Кидки по п'ять кілометрів туди й назад роблять нас спритними. Дисципліна на висоті.

А труп Грищенка лежить. Вернемо носи від смороду. Наочна агітація спрацьовує. Прудко бігаємо і стаємо мовчазними. Жодних зайвих балачок, тільки по службі. СМЕРШ (Смерть шпигунам) не дрімає. З третьої роти висмикує двох чорносорочечників. Кажуть, замаскованих власовців.

Муштра у спеку тяжка. Дехто не справляється і потрапляє на гауптвахту. Декого ведуть у контррозвідку або в санчастину. Мені служба поки що до снаги. Загартований цегелянським глинищем,

бігаю, як спортсмен. Навіть зі станком станкача на плечах. Друзів не шукаю. Нам щодня підкидають нові «радощі». То протигази із саперними лопатками. А то й цілі кулемети «Максима» чи «Дехтярова» на горб. Відпрацьовують витримку і провокують непокору. Але від неї нас застерігає мертвий Грищенко.

Мене завше цікавить неспізнане. З гвинтівки та з кулемета б'ю влучно. Хочеться ще постріляти з протитанкової зброї. Біля річки стоять, як штабелі дров, фаустпатрони. Довгі жовтаві трубки з боєголовками. Німці не встигли вистріляти. Сержанти, мов прочитують мою думку. Підводять нас до незнайомої зброї. За командою затискаю цівку фаустпатрона під пахвою. І направляю бамбулу на стіну зруйнованого будиночка.

– Плі! – командує сержант.

Натискаю чеку. З трубки назад вилітає полум'я. А головка пробиває стіну. В диму осипаються шматки цегли. У попаданні вправляються всі. Сержант лиш стежить, щоб ніхто не стояв за спиною стрільця.

Червонопогонники теж стріляють. Щодня ми з ними зближуємося.

Виявляються близькими сусідами-земляками. Стіна недовіри між нами руйнується. Незважаючи на незадоволені позирки офіцерів.

Зі стрільбища вертаємося кроком. На мінному полі Грищенка вже нема. Ходять поголоски, що ми вже готові, видресировані солдати. З викінченим прискореним курсом молодого бійця. За кілька днів не вивчишся на лікаря або на вчителя. А на бійця – просто.

Одного ранку нас ведуть до складу. Вусатий старшина кожному вручає зброю. Нарешті! Щоправда, якусь допотопну. Не чищені і не змащені дивні дудорги-вінчестери. Курки, як у мисливських двостволок. Немає багнетів і жодного патрона до них. Мимоволі виникає усмішка з інструкції «Біть врага прикладом». Проте я мовчу, бо не хочу сміятися на кутні. Зброя справді стара, трофейна, хтозна, чия і з якої війни.

У сусідньому складі отримуємо речові мішки. З сухим пайком.

– Пахне дорогою, – віщує хтось. – Або довгим марш-кидком.

Метушаться сержанти. Нарешті лаштують стрій у похід:

– На плє-чьо! Шаґо-ом марш!

Довга колона випливає за ворота. І – о диво – її завертають на широку автостраду. Виповзаємо з петлі мінних полів та бронековпаків.

Зникає почуття небезпеки й стриманості. Ніби у старшокласників відпущених на велику перерву. Як тут не радіти? Перед нами знову стеляться широкі зелені ландшафти. Далеко за пригірками синіють гірські пасма. А поміж ними димляться рожеві тумани. Воля милуватися видимим світом і дихати свіжим леготом. Крокувати автострадою поруч з поодинокими машинами. Тільки наша воля обмежена командами.

Бачу поруч із сержантом крокує зовсім юний Ванька-взводний. На зелених погонах дві маленькі зірочки. Він появлявся й на стрільбищі, але не мозолив очей. У пілотці набакир, з кобурою пістолета і планшеткою вселяє впевненість. Його наваксовані кирзяки чітко вигупують у ритмі. Над нашими головами гойдається густий ліс вінчестерів. Зброя недієздатна, зате застрашлива. Зайвий раз нагадує німцям сидіти тихо, без дурних помислів.

Темно-зелена гряда Рудних гір тягнеться безкінечно.

– Дрезден ще й досі тліє, – хтось помічає.

А мені хочеться, щоб замість цих гір височіли не бачені Карпати.

Там палахкотить битва за нашу волю. Там моя душа.

Через десяток верст вінчестери важчають. Хиляться на всі боки. Приклади сповзають нижче пояса. Один несе зброю, наче лопату, на плечі. Інший – ніби граблі, дістаючи пілотки задніх. Взводний раз-по-раз оглядається. Розвихрена зброя над нами йому не подобається.

Він щось наказує сержантові. Той командує:

– Руж'я – на рємєнь!

Для нас полегшення. З плеча мов два пуди знято. А ще більше радості маємо від ставочка в переліску. Для водопою тут нам дають привал. Та мене хвилює слід багаття біля води. У попелі поблискують недопалки золоченої рами. Невже хтось палив картину? Яка худоба вчинила такий злочин? Нехай би мальована краса гинула лиш від бомбувань та обстрілів. Там фатум: попало – не попало. А навмисне палити мистецтво, то, як гадаю, великий гріх.

На привалі новини. Кажуть, що власовці генерала Буняченка повстали в Празі проти вермахтівців генерала Шернера. Куди нас ведуть? Звільняти Прагу від власовців чи від вермахтівців?

Після сніданку сухим пайком, перемотування онуч та обмотків ми знову крокуємо асфальтом. Від спеки хода наша притомлена. У тихому небі гуртуються сріблясті хмарини. Як завше, турбує невідомість путі. Куди, для чого і чи далеко ще йти?

Підходимо до залізничного насипу на косогорі. Отже, ведуть до залізниці. У чистому полі ніде ні полустанку, ні будки нема. Тільки чекає товарний ешелон. У його хвості на платформах шість самоходок.

Поперед колони появляються золотопогонники. Лунають гучні команди, і ми влазимо у вагони. Вони, як і раніше, остарбайтерські, зібрані з усієї Європи. Нас напаковують без міри. Тісно, заважають вінчестери, нема де сидіти. Проте краще погано їхати, ніж добре йти.

Нарешті потяг рушає. Стою з хлопцями біля перенча у дверях. І махаю рукою тим, що зосталися ждати наступного потягу. Нема гіршого, як ждати і доганяти. Ми все-таки їдемо кудись на південний схід.

Довго тягнеться ніч. Дрімаємо навприсядки, а дехто й по-конячому на ногах. Але суперечки нема. Розуміємо: вагон не гумовий, не розтягнеться. Вранці ешелон зупиняється на невідомій станції. Хлопці за командою приносять двоє відер води. Вистачає запити пайок, а декому ще й умитися. Виявляється, що вночі ми поминули Прагу. Її звільнили війська маршала Конєва. Близько тисячі власовців було розстріляно. І тих, що захопили в шпиталях. А Буняченко з рештками дивізії прорвався в Югославію, сподіваючись вціліти під захистом американців.

Їдемо далі з вітром. Чимось рідним віє від тутешніх краєвидів. Вузенькі шляшки поєднують невеличкі села. З-поміж черепичних дахів видніють також очеретяні. А сади на горбах квітнуть буйно і нестримно. Жодна війна не в змозі зупинити весни. Острівці гаїв потопають у рожевому квіті. Звивисті стежини та путівці у полях мені нагадують рідне село. Пасовиська тут огороджено дерев'яними тичинами. Не люблять чехи колючих дротів. А нивки, немов візерунки вишиванки, барвисті і веселі. Коли ж я побачу рідні простори? Коли б моя воля, то пішов би попід цими сизими нивами пішки. Або навпростець через квітучі луги. До пастухів, які пасуть худобу. До господарів, що пораються у дворах.

Вбираю поглядом, ніби овиди рідного села. Ген молодиця в білій хустині несе воду на коромислі. А он там підвода їде під гору. Коненята подібні до наших. На горбу височить вітряк. Нерухомі крила, мов розп'яття. Та все-таки сади киплять біло-біло. Життя не спинити. Дихає Слов'янщина на повні груди. Та чи не приміряють до неї совєцького хомута замісто німецького?

Мені до душі оця гарна країна. Все тут просте, доцільне і не пишне. Минаємо полустанки, будки на переїздах, села та хутірці

у видолках. Пропливають дзвіниці соборів та церковиць. У поле ведуть бруковані шляшки. А скільки тут дібров та кучерявих гаїв! Притаїлися у долинах, вийшли на темно-зелені гори. Руки-гілля товстелезних смерек простягаються до вагонів. На них рудими іскрами мигають меткі вивірки. Внизу між смереками зблискує потік.

Ввечері потяг зупиняється на запасній колії. Велика станція оживається брязкотом буферів та стукотінням коліс. До вагонів підходять кирпаті дівчатка-підлітки. Дарують нам букетики жовтої кульбаби: «Вітаме вас!». Зосталися-таки на цьому розтерзаному світі щирі душі. І чисті дитинні погляди з теплими усмішками.

Внизу, мов оранжеве зоряне небо, лежить Братислава. Всі вікна світяться. А над нею мерехтять зеленаві зорі. Ніхто вже не боїться повітряних бомбувань. Життя не ховається в морок.

З кожного вагона відбирають по два водоноси. Я теж потрапляю до того гурту. Минаємо водокачку і йдемо донизу. Шукаємо справжньої криниці. Так п'янко пахнуть сади, ніби я вдома. Навіть тини тут на окраїні плетені з лози. І криниця з дубовими цямринами. Викручуємо воду корбою. Але що там? Десь недалеко на кутку веселий гомін. Чується скрипка, сопілки та бубонець. Невже весілля? І пісня гейби русинська, закарпатська:

*Попід дуброву, попід зелену*
*Там туди й ходить два тесельчики:*
*Ой тешуть-тешуть, на Дунав мечуть,*
*Самбір-деревце не потопає...*

Стоїмо зачаровані мелодією. Народ оживає тоді, коли співає. Не потопила його війна, якщо він гуляє весілля. На щастя, на здоров'я молодим!

– Ну пашлі. Харошева понємножку, – підганяє сержант, теж зачарований співом. Він командир і опускатися до панібратства не думає. Вертаємося з важкими відрами, не поспішаючи. А нас доганяє дзвінкий дівочий наспів:

*Ой, місяцю-перекрою, світи наді мнов,*
*Ой, що ти мі, милий, зробив – гину за тобов...*

Чи заспіває мені котрась подібної пісні? Земні зорі Братислави чомусь навівають смуток. Я не впевнений у прийдешньому. Життя – одвічна боротьба. У ній не раз можна бути не тільки в сідлі, але й під копитами. Треба вижити.

Розносимо воду по вагонах. Десь унизу плине дужа течія широкого Дунаю. Не раз його береги топтали орди завойовників. Та він пливе, хоч би що. Зостанемося й ми, якщо у нас будуть весілля.

У тісному кутку вагона засинаю. У сон заходить наша весільна:

*Ой, тихо, тихо та Дунай воду несе,*
*А ще тихіше молода косу чеше...*

На світанку пробудка. Наш ешелон подосі на запасній колії. Одержуємо додатковий продпайок, розпочинаємо снідання. Аж тут паровоз гукає: «Їдемо!». Пропливають квітучі сади, сосняки та букові гаї. Стою біля відчинених дверей, зіпершись на перекладину. Милуюся видноколами, а в голові не затухає думка – «десь тут недалеко Карпати». Коли б це з Володькою, то гайнули б у лісову гущавину. Самому легко заблукати і нарватися на ворожу засідку.

Невдовзі потяг зупиняється в тупику. Внизу велике село. Хати з різьбленими ґаночками та верандами. За левадами над річкою водяний млин.

– Пашлі па малако! – кличе мене сержант. З ним ще один чорносорочечник з армійськими котьолками в руках. Вулицею вже йдуть такі покупці з інших рот.

Заходимо до господи. Молодиці у білих хустинках усміхаються.

Щойно подоїли корів. Наповнюють нам котьолки. Сержант запитує ціну. Грошей не беруть:

– Млеко нє продаєми. Просім се взяті.

– Спасибі вам, слов'янки, – дякую.

Розуміють. Приязно схиляють голови.

Молоко для офіцерів та сержантів. Але за ворітьми і я причащаюся. Неначе вдома. Хочеться босоніж пройти по цій благословенній землі. Теплій і приязній, стократ переораній і засіяній добрим людом.

Все тут близьке, ніби вже не раз тут бував. Неначе я теж тесав оці зруби забудов. Та орав збочисті перелоги. Але потяг довго не стоїть. Зойком прощається і важко втягується в гори. Ліси дихають свіжістю.

Зненацька в долині зблискує широке лезо ріки. Хтось радісно оголошує:

– Дунай!

– Думай, хлопче, думай. Чи перепливеш Дунай, – додає інший.

Товпимося коло дверей. Так ось який ти, Дунаю української душі! Такий близький, а так здалеку плинеш!

Під потягом гримить міст. Під нами зеленаве криве лезо Дунаю. При березі верби в дрібній хвилі полощуть коси. Над водою казкові вілли. Одна у вигляді пришвартованої яхти. Половина корпусу у хвилях. Голуба ватерлінія. Червоно-білі рятувальні круги. Встигаю прочитати ультрамариновий напис на борту «Mondesschein» (Місячний промінь). Австрійські товстосуми та архітектори вміли будувати гарні курорти.

За рікою на полонинах пасуться чорні та руді корови. У перелісках притаїлися села. До покраяних нивок ведуть вузькі шляхи. Ген парокінна підвода. Смуглі люди оглядаються на паротяг.

– Мадяри, – впізнає хтось.

Невже ми в Угорщині? При залізниці зигзаги шанців. Підбиті танки та гармати. Закіптявлені коробки вигорілих будинків. Все, що зосталося після боїв. Потяг підповзає до станції. Забита ешелонами до краю.

Ніхто не знає, що це за місто. Через півгодини вириваємося з мережива рейок на плато. Я готовий цілий день споглядати небачений світ. Нехай інші грають у картярського підкидного або додивляються сни. А для мене цікаві чужі краї.

Стишення стукоту коліс віщує нову зупинку. Ешелон входить у стовписько вагонів та паротягів. Ряди пакгаузів, семафори, стрілки. Велика товарна станція. Поруч мене високий чорносорочечник упізнає:

– Будапешт. Я тут уже був.

Потяг волочиться далі і, ляскаючи буферами, зупиняється. Прямо проти наших дверей незвичайні вагони. Віконні люки переплетено колючим дротом. Під ними походжають червонопогонники з автоматами.

З люків виглядають бородачі. Погляди гарячі, насторожені.

– Якісь арештанти, – догадуємося.

– Видно хто. Донці та кубанці генералів Краснова і Шкуро.

Наш донбасівець злорадно гукає:

– Што, станічнікі, спєта ваша пєсєнка?

– Погодь. Ти єшо нє знаєш, какую сам запайош...

– Широка страна моя родная... А я люблю донєцкій край...

– Во-во. На Колимє, поді, тоже єсть руднікі...

– Ізмєннікі! Нємцєв защіщалі...

– А ти на каво работал, злидень колхозний? Ти вєчний раб!

В очах козаків тремтить презирство. Пальці стискають колючий дріт.

– Прекратіть! – скидає автомата з плеча конвоїр. – ...вашу мать!

Спірка згасає не розгорівшись. Конвоїр іде попід вагонами далі. Між нами й сусідами продовжується мирна розмова. З розповіді козаків перед нами постає сумна картина Війська Донського. Кубанські полки перевалили з Італії через Альпи та й зупинилися в Австрії у долині Драви. А там англійці передали підступно донців і кубанців совєтам. Викликали нібито на конференцію генерала Краснова з отаманами. А самі оточили козачий стан і зажадали роззброєння. Обіцяли, що повезуть у Європу як переміщених осіб. Потім загнали беззбройні полки до вагонів і везуть «на Родіну». Дехто з козаків кінчав самогубством разом з родинами. Тепер арештанти проклинають Черчілля та Сталіна. Отаман Шкуро по телефону виматюкав короля Англії.

До їхнього вагона солдати підносять бачок з обідом. Відкривають двері. Там посередині складені одне на друге ряди сідел зі стременами. Козаки в гімнастерках і синіх шароварах з червоними лампасами без ременів. Босі і простоволосі. Підхоплюють бачок, і двері зачиняються. Та обід вони бойкотують. З отвору для оправки на рейки ллється гороховий суп.

– Голодовку оголосили чи що? – дивуємося.

– Пропав суп ні за цапову душу. А тут хоч би мисочку...

Згадую Грищенка і мовчу. Козаки більше з-за дроту не виглядають.

Перед нашим ешелоном появляються офіцери. Гукають сержанти:

– Вихаді! По два – становісь!

Журавлиним ключем вибираємося з тісноти ешелонів. Перед пакгаузами нас лаштують по чотири і ведуть до міста. Мадяри з хідників поглядають на нас недоброзичливо. Декого веселять наші довгі дудорги. Не в кожної є курок.

З висоти Буди розглядаємо ущелини вулиць. Серед кам'яниць вивищуються куполи соборів зі слідами бомбувань. Спускаємося до широкої вулиці. О, дивина! Прямо перед нами з балкона стирчить фюзеляж червонозоряного винищувача. Під стінами мертві німецькі й совєцькі танки. Горілі вантажівки, розбиті гармати.

На лівому березі Дунаю бовваніють заводські димарі Пешта. Вони не димлять. У повітрі запах погару. Ще тліють руїни.

Спускаємося до Дунаю. Через широку течію тягнеться вузенький понтонний міст. Метушаться сержанти:

– Взводам рассредоточіться! Шагать нє в ногу! Бардач-чком!..

Низький настил на самій воді. Біля нього зупиняється все, що пливе згори. Бачимо широке поле паліччя, обгорілих дошок, уцілілих човнів та уламки яхт. Поміж ними тіла німецьких, совєцьких, мадярських вояків. Подекуди роздуті трупи коней. Цвинтар на воді. Від смороду паморочиться голова. Настил під ногами гойдається. На пам'ять приходить пісенна туга:

*Ой, умирав козаченько край дунайської води...*

Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?..

Скільки наших хлопців, стрункіх яворів, тут загинуло...

*І яворка стято, і коника взято, за Дунай загнато...*

Журбою відлунює повільна течія. Чалапаємо обережно, а над нами гойдається ліс стволів. Утилізована зброя застереження.

Нарешті ступаємо на земну твердь. Оглядаємося на правий берег.

На гранітній набережній Буди стоїть Королівський палац. Величний, з чорними отворами стрільчатих вікон. Збиті шпилі. Довгаста будівля віддзеркалюється у плині ріки. Сплюндрована краса. Може, новий Йоган Штраус напише сучасну музику «Каламутний Дунай». Для уцілілих у війні.

Нас перешиковують і підганяють. Чіткими лавами втягуємося у бруковані вулиці Чепеля. Навколо мертві заводи, зруйновані багатоповерхівки. Насторожена дітвора вдивляється в наш чорний потік. Прощально оглядаюся на Дунай. Там по наплавному мосту рухається ще одна колона. Таких самих чорносорочечників.

– Подтянісь! Ускоріть шаг!

– На весілля запізнюємось чи що? – бурчить сусід Лукашенко.

Поруч з ним крокує Василь Галенко. Блідолиций, кароокий, стрункий. Нас зближує новий поворот життя. Так тримаються на від-

стані крила журавлі та гуси в польоті. Приємно чути клекіт рідної мови поруч. За куцими жартами ховається туманна невідомість. Проте ми відхрещуємося від важких думок.

– Головне, хлопці, не забувати першої солдатської заповіді, – каже Василь.

– Якої?

– У поході чи на постої не відставай від кухні.

Весело входимо на товарну станцію. Прямо між рейками польові кухні. Стоси алюмінієвих мисок. Навпіл перекраяні хлібини. Підступаємо за чергою. З термосів кожному насипають черпак горохового супу.

– Таки встигли на весілля, – радіє Лукашенко.

– Розговіємося, – каже Василь. – Бо живіт до спини прилип.

– Кончай хлєбать! Строіться! – наказує сержант.

З хлібом у руках біжимо в стрій. Поруч стоїть ешелон на парах.

– По вагонам! Пєрвий взвод!

Заскакуємо в теплушки. Підлога проломлена. Стіни пробиті осколками. Сісти нема де, та й стояти тісно. Добре, що хоч вціліли буфери та колеса. Потяг раптово смикає. Валимось на одну стіну. Потім на другу. Незручно, але, пообідавши, їхати весело. Потяг мчить на всіх парах навперегонки з вітром. Роздивляємося крізь відкриті двері перевернуті вагони біля насипу. Повалені телеграфні стовпи.

Розмірковую: що таке доля? Логічний розвиток подій, збіг обставин чи випадковість? Ми теж могли би тут ходити в атаку. І вмирати на цих полях, якби не остарбайтерський ясир. Та й тепер ще не знаємо, чим для нас закінчиться цей похід. Світ різноманітний та озброєний до зубів. Багато невистріляних набоїв та неподілених скарбів.

На повороті бачу хвіст ешелону з самоходками. Отже, везуть нас на якесь завдання. Не встигаю надихатися стрічним повівом. Спереду знову маячать димарі якогось міста. Потяг влітає на станцію. Над вокзалом чорно-біла ще німецька вивіска «Sekeschveherwar». Висадка з вагонів така ж поспішна, як і вантаження. Прискореним строєм ведуть у місто.

– Чого летимо? – не розуміє Лукашенко. – На вечерю?

– Кому що, а курці просо, – зауважує Василь.

– Мені так, як тому циганові, – каже Лукашенко. – Питаються його: «Як служилося у війську?» Каже: «Добре. Тільки не зрозумів, куди всі спішать?»

На проспекті колону зупиняють офіцери. Виходять із легковика, про щось радяться з нашим командиром. І колона завертає у бокову вулицю. Зустрічні мадяри безрадісні. Стараються звернути з хідника в завулок або шмигнути у під'їзд.

За містом бачимо мадярські казарми. Заходимо, як у свої власні. З насолодою миємося в лазні. На виході нас переодягають у солдатське «беу» («бывшее в употреблении») обмундирування. У вицвілих під сонцем гімнастерках з польовими погонами ми вже не чорносорочечники. Форсимо у напівгаліфе. Лиш пілотки та обмотки з черевиками зостаються ті самі.

Надворі вручають нову зброю. Короткі карабіни з відкидними багнетами і брезентові наповнені набоями патронташі. Нас це втішає:

– А чого? Воювати можна. Карабін легкий, не те що дудорга.

– Кавалерійський чи що?

– За оружіє отвєчаєтє головой, – попереджує лейтенант.

З нас формують нові роти. Викликають за прізвищем. Я потрапляю в учбат. Туди беруть навіть з незакінченою середньою освітою. Тут чимало новачків із Росії. Репатріантів обмаль. Шукаю знайомих.

– Ось я! – появляється збоку Лукашенко. Радісно ляскає мене долонею по плечі. – Бачиш, ми нерозлийвода. Я вже думав, що сам зостануся з цими саратовськими косопузими.

– Я теж з вами, – підходить Василь. – Із земляками легше. Можна й про вареники побалакати.

– Або й про наші полтавські галушки, – додає Лукашенко. Він прихиляється ближче. – Чули, тут у лісах гуляє мадярський генерал з недобитками? Кого пошлють на ліквідацію? Отож то. Для нас війна не закінчилася.

Сіроокий погляд Лукашенка насторожений. Ми йому довіряємо.

– Поживемо – побачимо. Тримаймося разом, – кажу.

Наша трійця у третій роті. Разом з усіма лежимо на траві стадіону.

Чекаємо поки впорядкуються всі батальйони. Лукашенко стиха заспівує:

*Добрий вечір тобі, зелений байраче,*
*Переночуй хоч ніченьку ти волю козачу...*

– О, слиш? Хахли тужат. А чєво? Начлєг найдьотса.

Лукашенко змовкає. Зводиться на лікті й шукає, хто це сказав. Я стримую його за плечі. Нам ще не вистачає тут сварки з бійкою. Може, навмисне спровокованих.

– Встать! – командує сержант. За ним появляється невеличкий політрук. Козирок широкого картуза насунуто на очі. Тонкоголосо гукає:

– Здравстуйте, таваріщі бойци!

– Здрав-жел-ам, товаріщ лєйтєнант! – безладно кричимо.

Він витягає з планшета газету й читає статтю «О международном положении». Розумію пристрастні гучні слова та не вірю в них. Совєти перемогли німців і придушили їх дужче, як душили нас. І тепер похапці ділять із союзниками здобутого кров'ю великого пирога. Газетна стаття не хвилює. Сталінські полководці не спочиватимуть на лаврах. Зараз спрацьовує ленінське гасло «Граб награблєнноє!». А з яким трофеєм вернеться додому фронтовик? Таке враження, що війна ще не закінчилася. Совєцькі війська ждуть нових походів. Комуністам хочеться володіти всією Європою. Та й не тільки нею. Наше завдання сьогодні – «бдітельность і готовность».

Бійці похнюплюються, мов школярі. Міжнародний стан не певний.

Поліпшує настрій польова кухня. Брязкіт мисок – найкраща новина перед спочинком. Під час вечері не втихає гомін. Про все, тільки не про міжнародний стан. Опісля наш учбат ведуть до міста на постій.

Третій роті дістається старовинна будівля Міклош Гімназіум. Двоповерхова із жовтими стінами та вузенькими вікнами. Біля неї брукований дворик з бляшаними воротьми. Там стоять студебекери з офіцерськими трофеями. Не державними чи солдатськими, а генеральськими та полковницькими. Ми мусимо нести тут караульну службу. Інші роти патрулюють місто.

Бродимо по засмічених аудиторіях. Повсюди сліди армійського постою. Конячі кізяки в коридорі. На підлозі зірвані географічні мапи. Розбитий, як сучасна планета, глобус. Потрощені колби з пробірками.

У директорському кабінеті навчальний людський кістяк у німецькій касці. Рука його прикріплена під козирок. Гумор завойовників.

Несподівано потрапляю у царство книг. Вони товпляться на стелажах та підвіконниках, вивершуються на столах, шелестять під ногами.

Книгозбірня! У мене трясуться руки. Які скарби! І не мріяв натрапити коли-небудь на таке багатство. Прадавні фоліанти з позолоченими корінцями. Модерні журнали і пожовклі стародруки. Зі стін

уважно вдивляються в сучасність портрети. Аристотель, Шекспір, Сервантес, Ґете, Петефі...

Аж тепер зауважую таких, як і я, чорнокнижників. Занімілі, як мумії, сидять зосереджені зі зброєю в руках. Палаючими очима переглядають сторінки. Першовідкривачами снуються між полицями. Шукають вічних істин.

Кидаюсь і я в плавання по книжковому морі. Шукаю знайомих книг. Проте майже всі вони друковані незрозумілою мадярською мовою.

Немає нічого українського чи бодай російського. Надибую лише якийсь том, виданий у Відні словенорусинським нарєчієм. Йдеться в ньому про «Возрєніє Страшіліща во Пестє і Будє 1838 г. во врємя разлітія Дуная».

Та що те страховище в порівнянні з цією війною? Нарешті потрапляє мені до рук розтріпана «Киевская Старина». Та ще «Рассказы» Антона Чехова й Івана Буніна, видані у Берліні.

– Слиш! Сматрі суда! – старшина з посивілими скронями смикає мене за руку. На неголеному лиці блищать великі чорні очі. У руках товста давня книга. – Ето же Раффі! Ти понімаєш? Подлінник! На армянском...

Я не знаю, хто такий Раффі. Але радий за старшину. Він знімає з плеча автомата. І, забувши за мене, бережно гортає на підвіконі свою знахідку. Замріяний скарбошукач.

Ще довго порпаюся в книгах. Роздивляюся чудове французьке видання «Дон Кіхота». Ілюстрації Доре мене приголомшують. От би собі навчитися так малювати! Зрештою зацікавлююся томиком Ґете. Ваблять виразні ілюстрації. Читаю підкреслені рядки. На жаль, малодоступний готичний шрифт:

*Nur der verdient sich Freiheit, wie das Leben*
*Der tȍglich mus erobern sie...*

Перетлумачую з догадками. Виходить ніби:

*Тільки той гідний волі та життя,*
*Хто щодня мусить за те боротися.*

Простеляю підшивки мадярських газет. Лаштуюся тут ночувати.

– Осьдечки ти! – знаходять мене Василь з Лукашенком. – А ми думали, що ти до дівчат кудись пішов. Ми теж тут влаштовуємося. Вночі заступаємо в караул.

Ніч нам скаламучує розводящий караулу. Спершу сержант будить Лукашенка. А через дві години приходить за мною.

У дворику тиснуться криті брезентом вантажівки. Пересуваюся навколо них із карабіном у руках. Багнет націлений на несподіванку. Прислухаюся до пітьми. Паркан невисокий, зручний для нападу. Десь там на вулиці наші патрулі. Але кроків не чути. «Що ж тут за коштовності такі?», – муляє мене загадка. Стаю на колесо вантажівки. Просунутою під брезент рукою намацую рулони. Волохаті килими! Далі паки тканини. Точені ніжки рояля. За це майно пролито солдатську кров. Ці килими не потраплять до хати колгоспника, як і рояль до клубу. На роялі хочуть грати дружини старших офіцерів. Нехай не прелюдію чи кантату, а хоч би «Чіжик-пижик, гдє ти бил...» Бо патефон набридає.

Завмираю між вантажівками і заслуховую ніч. Здається, що я старішаю не по днях, а по годинах. Світ незмінний здавна. Щовійни завойовники «звільняють» переможених. Передусім від майна та коштовностей. Цього не сховати ні за миротворчими гаслами, ні за брезентом. Німці вивозили собі нашу чорноземлю. А ми тепер їхню мануфактуру та верстати. Рядовим теж діставалися трофеї. Наручний годинник чи бритва. Або й закордонна хустина для коханої дружини. Хоч наші дядьки не ласі на грабоване. Хочуть привезти дружині й дітям найдорожчий дарунок. Себе самого.

За такою філософією застає мене розводящий. Після паролю «патрон – пуля» зоставляє замість мене Василя. Вертаюся до книгозбірні доночовувати. Сняться мені покалічені війною вітряки за селом. З перебитими крильми та обдертими вітрилами. Проте вони натужно, зі скрипом, але крутяться. Перемелеться – мука буде. А коли ж – борошно? На них націляється ратищем Дон Кіхот. Незворушний, закований у залізні лати. Чужоземний рицар. А я вгорі кружляю журавлем з вирію.

Та гукаю: «Не чіпай! Дай змолоти хоч клумачок борошна! Ми теж хочемо жити!»

Зненацька мене будить сурма. Добре, спав одягненим, відразу біжу до вмивання. Сержант нас лаштує, і ми крокуємо за місто в казарми. Там підходить наша черга до снідання.

– Це найкраща команда, яку я розумію з півслова, – зізнається Лукашенко.

– А для мене – «отбой!», – додає Василь.

Після горохового супу та гарячого чаю почуваємося готовими до муштри. Підходять офіцери.

– Учбат, смірна! – командує сержант. Поруч з ним зупиняється стрункий майор:

– Уходім на спецзаданіє! Прікази командіров виполнять безоговорочно! Всєм ясно?

Колону виводять за ворота. Кроки не заглушають неспокою: куди? Розпитувати в майора не будеш. Це ж не колгоспний бригадир.

За містом, на пагорбах, видніють якісь купи. Наче полукіпки в скошеному полі. Підходимо ближче. Переоране вирвами та окопами поле зеленіє травами. Повсюди розбиті, попалені танки. Поміж ними віткнуті в землю таблички «Мін нєт!». У повітрі застиг нудотний дух мертвечини. Ставимо карабіни в козли. Прибувають вантажівки.

Обмотуємо один другому марлею обличчя. Тільки очі блищать. Підходимо до танків і витягаємо з тридцятичетвірок обгорілі трупи. Тут також наші самоходки, бронетранспортери, тяжкі танки «Клим Ворошилов», пробиті набоями наскрізь. Трупи розбухлі, обгорілі, шматовані. Беру одного за голову, а шолом кришиться, як вугілля. Лукашенко простеляє плащпалатку. Відносимо загиблого на вантажівку.

Моторошні сліди війни. Деякі обгорілі – маленькі, мов хлопчики. Декого важко відірвати від зброї. Всюди загусла, запечена кров. Так багато наших полукіпків на цьому ворожому полі. Багато прогорілих до кісток хлопців. Замість них могли бути ми.

Німців і мадярів зоставляємо для місцевих жителів. Хай прибирають. Ми зносимо тільки своїх та зброю. В кузовах складаємо тіла у скрині-домовини по двоє, по четверо. Дух смерті забиває дихання.

Нарешті після роботи спускаємося донизу. Скидаємо білі маски. Набираємо воду з бідонів. Миємо руки з милом, умиваємося. Знуджені повзають у траві. Такий врожай війни, не тільки трофеї.

Вертаємося розхитаним строєм приголомшені. Від Секешфегервара віє свіжий легіт. Хочеться його пити на повні груди. Після спецзавдання спочиваємо на стадіоні. Припадаємо до соковитої травиці. Вдихаємо її запах. З голубої височини припікає золотосяйне сонце.

– Тут прогриміла велика танкова битва за Будапешт, – розповідає Лукашенко. Мадяри бороняться затято...

Звідки він все знає? Але не хочу лізти йому в душу. Краще слухати, як росте трава. Споглядати метушню кузок. І метеликів, як сідають на жовті голівки кульбаби. У їхньому світі панує мир.

– Звідси мадяри з німцями контратакували війська 3-го Українського фронту маршала Конєва. Танкові частини СС намагалися

розчленити наші війська і вийти до Дунаю, щоб там закріпитися. Тут згоріло сотні танків і полягло десятки тисяч солдат з обох сторін...

Слухаю оповідь Лукашенка як очевидця. Певне, він теж горів у тій битві. По обіді учбат шикують у дві шеренги. Нас оглядають офіцери. Їмо очима начальство.

– Ти! – показує на мене пальцем майор.

Виходжу два кроки вперед. Рапортую. Комбат крокує далі. Ще когось висмикує. Сержант веде нас обох до штабу. Тривожно ниє серце. Що це може означати? Появляється довготелесий старшина Герой Совєтського Союзу. У нього в руках червоний прапор 72-ї гвардійської ордена Лєніна і Богдана Хмельницького Акмолінської дивізії.

Сержант вручає мені та напарникові автомати:

– Будєтє сопровождать знаменосца на похоронах танкістов.

Крокуємо за прапороносцем і слухаємо інструктаж сержанта. Зупиняємося попереду великої колони. За нами стоять офіцери та учбат. Потім на гарматних лафетах великі й малі червоні домовини. Вмить тишу розриває жалібний марш духового оркестру. Лиця солдат кам'яніють. З бічної вулиці вимаршировує мадярський батальйон. У жовтій уніформі, в кованих чоботях. У широких пілотках, але без зброї. Всього кілька днів, як мадяри стали союзниками совєцької армії. Очолює батальйон їхній генерал з червоними вилогами шинелі. За його командою мадяри дивно зупиняються, двічі притупуючи ногами. Батальйон прилаштовується у хвіст нашої колони.

За сигналом сурми колона рушає. Ми з напарником карбуємо крок за метр вслід прапороносцеві. Головна вулиця малолюдна, здебільшого жіноцтво та підлітки. На майдані колона зупиняється перед трибуною із свіжо струганих дошок. На ній офіцери, генерали. Схилені червоні знамена з чорним крепом. Звучать палкі промови. Я не дочуваю слів. Бачу: командир танкової дивізії Лосєв плаче. І не витирає сліз.

Домовини одна за одною опускають до ями. Гримлять прощальні залпи карабінів учбату. Сиплеться з гуркотом руде груддя. Мені перехоплює горло. Десь у домовинах і сини моєї України. Може, хтось і з нашого села. Колоною вертаємося до казарми. Від похорону важко на душі. Ми здаємо сержантові автомати.

– Толя Дончук, – подає мені руку напарник. Стрункий кремезний юнак. В його очах світиться доброзичливість. Називаюся теж, але поговорити не вдається. Сержант направляє нас у стрій. Колона поспішно крокує в поле. У її хвості глухо гудуть самоходки.

Намагаюся пригадати все, що знав про Мадярщину. Не пам'ятаю жодного вірша Шандора Петефі. Читав колись про повстанців Лайоша Кошута, борців за незалежність рідного краю. Десь тут їхні сліди. А ще давніше у Паннонії слов'янські ратники Великої Моравії воювали проти франків та лангобардів. Сюдою котилася навала аварських орд. І прийшли сюди від Волги на поселення мадяри.

Натужно реве мотор. Повз колону летить трофейний мотоцикл, обліплений офіцерами.

– Як ним водить. Він що, п'яний? – дивується Лукашенко.

– Мабуть, тільки вчиться їздити, – догадуюсь.

Мотоцикл рвучко звертає і врізається в голову колони. В криках і зойках зупиняється рух. Поранених офіцерів і мертвого мотоцикліста забирає легковик. Йдемо пригнічені випадком. Привалу не дають.

– Такому хвалькові тільки на соняшнику їздити, – каже Лукашенко.

Осяяні промінням пагорби пригода затьмарює. Турбують тяжкі думи. Куди нас ведуть? Невідомо.

## 5

Темно-синє хмаровиння низько нависає над горами, зарослими густими лісами. Його крила і кігті хижого орла торкаються верхів буків і ялиць. Звужують над ними смугу вечірнього просвіту. Вона ось-ось зникне, і долину опанують сутінки.

Наш учбат готується отут у підгір'ї ночувати. Весело ламаємо сосняк. Мостимо сякі-такі постелі під деревами. Ми перевтомлені боковими дозорами, які відпрацьовували на марші. І підбиті вузькими шляшками та бездоріжжям, хочемо спочинку. Він манить нас більше, ніж вечеря сухим пайком. Щойно оминули, мов білий міраж у пустелі, стародавнє місто Веспрем. Тихе і безлюдне, мов заворожене.

– Оце – гори Бакань, – пояснює всезнаючий Лукашенко. – За ними найбільше в Європі прісноводне озеро Балатон. До нього збиралися курортники з усіх країв.

– Ти, бува, не викладав у школі географію? – запитую.

– Де там. Я десятилітки не встиг закінчити. З сорок першого вивчаю географію на натурі. Міряю версти ось цими ногами.

Мені здається, що він тут уже бував. Але розпитувати про те незручно. Може, має якісь свої таємниці о такій порі. Нас єднає вчорашнє остарбайтерство так, як старослуживих фронт. Привчені в лагері до послуху, ми не сперечаємося з сержантами. В наших очах смуток заступає радість волі. Вона для нас подібна до покори. Але ми не нарікаємо на прикрощі. Здається, що ми, наддніпрянці, народжені для примусової праці та служби. Вона пригнічує та обламує парубоцьку зухвалість. Хоч ми всі неоднакові.

– Ви думаєте, що першою столицею мадярів був Будапешт? – вчить нас історії Лукашенко. – Помиляєтесь. Їхні королі і короленята розплодилися спочатку в Секешфвегерварі.

Вслухаюся в цікаву розповідь. Одначе втома закриває мої повіки. Розпростерте на гіллі, вкритому плащпалаткою, тіло важчає. І я, сп'янілий від хвойного запаху, поринаю у сон.

Нараз тріск сухого грому викидає мене з ложа. Що це?! У верхів'ях біситься пекельний бурелом. Губляться солдатські крики. Хочеться гукнути: «Що ви робите? Війна ж скінчилася!» Приходжу до тями: це бій. Невідомо, з ким і за що. Схоплююся з карабіном. У відблисках метушаться солдати.

– Оґонь по сопках! – гримить голос лейтенанта. – Вперьод!

Хтось плаче. Оглядаюся: солдатик із репатрійованих під стовбуром. Карабін на землі.

– Ти ранєний?

– Нє-є-є...

Аж тут лейтенант з автоматом до мене:

– Командуй отдєлєнієм! Волокі етого мальца і – вперьод!

Підхоплюю переляканого солдатика під руку. Беру його карабін. І тягну за собою. Ворожі міни рубають гілля. Карабкаємося під гору від стовбура до стовбура. Прихистити можуть тільки дерева.

Серед матюків хтось волає:

– Санітара-а-а!!!

Стрілянина посилюється. Атакуємо. Аж на вершині припадаємо під деревами. І стріляємо в ніч.

Вибухи стихають. Замовкають і наші карабіни. Чекаємо контратаки. Поповзом оточуємо вершину.

Розвидняється. Перед лісничівкою лежать розпластані трупи гонведів. Уцілілі мадяри, певне, зникли в гущавині.

– Бачите, які в них самовари. – розглядає Лукашенко покинуті міномети. – От гицлі. Всі міни вистріляли...

Санітари перев'язують поранених. Маємо двох убитих. Аж тепер дрижаками виходить переляк. Смерть дихнула перед очима.

Заспокоює селянська мудрість: смерть і на печі знайде. Коли прийде її пора.

– Лєсниє волкі замислілі партізаніть, – каже лейтенант.

– Дак што ж ето такоє?! Война же кончілась! – обурюється сержант Ломакін. Білявий велетень, селянин з-під Смоленська, крутолобий. Лежить під дубом розгніваний. На фронті ще не був. А тут у короткому, як весняний дощ бою, загубив обмотки.

– Та що там твої обмотки? – зауважує Лукашенко. – Я десь посіяв пілотку. Добре, хоч голова зосталася.

Наші душі відтаюють від потрясіння. Натомість оживають дотепи та подив. Невже це ми щойно були під ворожим вогнем? І стріляли наосліп у гонведів? Мабуть, і я повалив котрогось. Випередив, не дав йому повалити мене.

Затим лаштовані в колону йдемо далі. Думаю собі, а де поділися наші самоходки? Зосталися у Веспремі? Гомінким від вражень строєм підходимо до хутірця. Десь там чекає нас кухня та спочинок.

На пригірку височить твердиня. Обведене високим камінним муром гніздів'я барона. Виставляємо вартових, снідаємо і займаємо покої. Я з Василем та Лукашенком розташовуємося на другому поверсі. На підлозі між шафами та комодами залягає цілий взвод. Мені нічого не сниться.

Несподівано посеред дня тріскотить автоматна черга. З карабінами вибігаємо надвір. Коло погреба стовписько солдат. Лежить поранений черговий з червоною пов'язкою на рукаві. Стогне. Коло нього клопочеться санітар. В'яжуть руки п'яному фронтовикові.

Заглядаю через голови до погреба. Промінь ліхтарика намацує внизу солдатську спину. З простреленої бочки цебенить на неї вино. На долівці його лише по коліна. А ласий до випивки солдат втопився. Виявляється, солдати зірвали з погреба замок. Чергою продірявили бочки і під струмені підставляли котьолки. Пий, хоч залийся. Чергового, котрий не допускав сваволі, підстрелили. Велика сила хмільного...

Комроти лейтенант Мухамедяров матюкається. Потім лається по-татарському. Погрожує погромникам трибуналом. Хтось із сержантів зве до самосуду. Тим часом у підвалі знову повно спраглих. Черпають під ногами вино. Сьорбають із котьолків. А ми вертаємося до покоїв відсипатися.

Пополудні мене викликають до штабу. Підкрадається тривога: для чого? Заходжу, рапортую. Бачу там перед офіцерами Толю Дончука, мого напарника при знамені на похороні танкістів.

– Пойдьотє оба в лічную охрану командіра дівізії. Помніть: жізнь комдіва – ето ваша жізнь і вашіх родних. Ясно?

Ясніше бути не може. Куди дінешся? Служба.

Потім нас інструктує комроти. Емоційний, вимогливий, знервований. Виявляється, маємо нового комдива Героя Радянського Союзу генерал-майора Петра Берестова. Його охорона демобілізується за віком. Він замість неї вибирає нас. Каже: «Тєх, што билі прі знамєносце на похоронах танкістов». Дончук намагається відпроситися. Мовляв, не воював, мало служив, репатріант.

– Ето ти в колхозє можеш викрутіться, – не слухає його комроти. – Здєсь армія. Нє хочеш – заставім.

Непокоїть думка: може, це провокація? Хочуть перевірити «бдітєльность». Може, тільки мою?

Після вечері нас інструктує ще й начальник караулу. Екзаменує знання Статуту караульної служби. Пояснює тонкощі вартування. Наказує подбати про зовнішній вигляд, наваксувати черевики, затягнути обмотки.

Перші три години відстояти на посту припадає мені. Розводящий веде мене тихою вуличкою хутора. В небі яскраво сіяють великі зорі. Невгавають пси. Заходимо до просторого подвір'я. Будинок на високому камінному підмурівку. Заплетена виноградом веранда. З автоматом на грудях я маю крокувати під нею туди-сюди. Розводящий зоставляє мені пароль і йде з двору.

Мене бентежить така довіра. Відчуваю в ній підступну пастку. Крокую м'яко, по-котячому. Раз-по-раз зупиняюся і прислухаюся. У дворі спиною до вулиці стоять хліви, стайня, стодола. Біля будинку за парканом – городина.

– Міша, паді суда, – чується з вікна веранди. Піднімаю голову: хіба це до мене?

– Я тібє ґаварю. Паді суда, – відхиляється виноградна гілка наді мною. Це мова таки до мене.

Відмовляюся категорично. Читаю на пам'ять параграфи Статуту караульної служби. Там все передбачено: «Ні с кєм нє разґаварівать, нє покідать поста» і тому подібне.

– Я здєсь тєбє – Караульний Устав! Захаді! – відкриваються двері.

Що буде, те й буде. Знімуть з поста. А може, передадуть до трибуналу?

Піднімаюся східцями до веранди. В руці хазяїна електроліхтарик, спрямований на мене. Кремезний генерал лише в майці і в тру-

сах. На бильцях ліжка висить автомат. Біля столу на стільці дві гранати.

– Садісь! – владно наказує.

Сідаю збентежено. Генерал бере пляшку і наливає дві чарки. Одну подає мені.

– Будь здоров.

Закушуємо бутербродами. Генерал повчає:

– Ти, ґлавноє – стєрєгі конюшню. Там моі скаковиє лошаді. Будь бдітєльним. Мадьяри любят конєй. Іді.

Спускаюся в непорозумінні східцями. Ніби небезпеки для мене нема. Знов тихо походжаю під верандою. Конюшня замкнена на штаби. Ніде й гілка не шелесне. Не думаю, що цей мій пост якась підступна перевірка. Хазяїн, кажуть, із майора у боях виріс до генерал-майора. Рядових розуміє. А ще йому хочеться побачити, хто вартує його сон. Ну, а якщо я чимось невигідний на такому посту, то хай знімають мене. Я готовий відлежатися на гауптвахті.

Години збігають, як хвилини. Передаю Толі пост і у двох словах оповідаю про випивку. Думаю, що Толі він не потурбує. З веранди чується хропіння. Бачу, Толя сприймає мою оповідку як жарт.

Крокую з розводящим по хутору, поки він заміняє вартових. Вночі довго не спиться. Сняться конокради і двобій з ними. Неспокійний пост.

Ще кілька вечорів вартую на тому посту. Хазяїн більше не запрошує до чарки. Я радий звільненню від такого панібратства.

Воно зацікавить контррозвідку, а вона добереться до моєї лірики.

Відтоді мене посилають патрулювати. Ходимо з сержантом-фронтовиком вулицями хутора. З нами колишній гонвед з мадярською рушницею. Він тлумач, призначений громадою для полагодження непорозумінь з людьми. Знавець кількох слов'янських слів зиркає на нас з-під лоба. Мусимо остерігатися свого помічника. Він часто самовільно відлучається від нас до знайомих. І вертається від них підхмеленим. Сержант теж забігає на чарку до любої вдовиці. А я під ворітьми вартую їхню дружбу. Від запрошень відмовляюся. Не хочу порушувати Статуту караульної служби. Оповідають, що тут недавно зник такий самий парний патруль. Як у воду впав. Не могли наші хлопці дезертирувати після війни. Звісно, мадяри партизанять. Вважають нас окупантами.

Ось і тепер стою коло воріт сержантової любки. Вслухаюся у вечірню тишу. Милуюся такими сліпучими великими зорями.

Вони, як мережки на темному оксамиті неба. Наш тлумач теж десь застряг. Воно й краще, бо він нас демаскує. Тарабанить своїм дерев'яним калаталом. І, замість відлякувати порушників, сповіщає їх, де ми перебуваємо. Кажуть, що і в наших селах колись щоночі вартували такі калатали.

Раптом з брязкотом сиплються шибки. Лементить десь там вдовиця. З хати вибігає сержант з карабіном. Я заганяю набій в патронник. Готовий боронити товариша.

– Хвойда проклята! Хахаля собі нового завела! – кричить сержант.

– Виганяє мене в три шиї! А я ж ношу їй хлібець і сахарок! Бандитка!

Він люто висмикує з кобури ракетницю. І стріляє навідмаш. Очеретяна стріха старої хати вмить загоряється.

– Гайда геть! – наказує мені.

Замість того, щоб гасити пожежу, втікаємо. Освітленою вулицею навстріч біжать люди з відрами. Галасують, певне, проклинають нас. Вони намагаються приборкати вогонь. Але таке високе полум'я не вгамує навіть сам Господь Бог.

Проти нас біжить начальник караулу з солдатами.

– В чьом дєло? Почєму ґоріт? А-а-а-а! Драпаєтє? Пашлі с намі!

Нас доганяє тлумач. Показує на мигах начальникові, що хатопал – мій напарник.

У караулці нас допитує черговий офіцер. Я впираюся на своєму: нікого не знаю, нічого не бачив. Відтак солдати конвоюють нас на дивізійну гауптвахту. Йдемо верстов три. Там нас здають варті.

Гауптвахта – глибока довга траншея, покрита настилом, як бліндаж. Запускають досередини. При світлі тм'яного віконця бачу ген-ген у кутку босих солдат. За нами замикаються двері.

– Ложісь! – кричить хтось із кутка. – Прінімай присяґу! Десять мєтров по-пластунські – вперьод!

Падаємо й повземо. Мабуть, присяга придумана з нудьги. Щоб убити час.

Потім лежимо на земляній долівці. Сержант виправдовується за скоєне.

– А чого я маю сидіти за твої походеньки? – питаю його.

– От і доведи це начальству. Я тебе сюди не садив.

Сперечатися з ним даремно. Слухаю розповіді солдатські.

– Ми не ждемо польової кухні. Надибуємо льох барона. Збиваємо замок, а там бочки з вином. Причастилися. Дивимося, а там ба-

раболя завбільшки з кулак. Набираємо повні речмішки. Знадобиться. Можна варити або пекти. Нагодився старшина і нас трьох – на губу. За що? За бараболю баронову? Та він п'ятами накивав з німцями. Ми маємо право як завойовники...

...П'ятнадцять діб паримося на губі. Відлежуємо боки. А сержант усім доводить, що сидить «за любов». Потім нас звільнених уже не гонять до баронового гнізда. А прямо в дивізію на новий учбатівський постій. Розміщена в лісі дивізія фронтально тягнеться не одну версту. На правому фланзі неглибокі напівземлянки нашого учбату. Ґрунтові лежаки в них застелено сіном і плащпалатками. Кожна хатка на п'ять душ. За учбатом землянки мінометної роти. Далі за ними в глибину диктові будиночки офіцерів. Поруч штаб полку і редакція газетки «Советский богатирь». Поміж землянками зоставлено рідколісся. Праворуч від нас збігає донизу гущавина. Там розміщаються склади «горючє-смазочних матєріалов», боєприпасів і продуктів. У середині того замаскованого хутірця чимала землянка контррозвідки СМЕРШ. Перед нею замкнена глибока яма для арештантів. Сусідство неприємне.

Учбат щойно приплентався з муштри. Хлопці нам раді:

– Загублені знайшлися. Ось вони живі й здорові.

– Приймаки вертаються додому, – сміється Лукашенко. Під житніми бровами грають бісики. – Рябко в приймах хвоста збувся. Треба своєї хати держатися.

– Ви що, хутір хотіли спалити? – цікавиться Василь.

– Чим же там годують на губі? – хтось питає.

– Хліб та вода – от і вся арештантська їда, – кажу.

Наминаємо шматки хліба та сухарі. Хлоп'ячі запаси.

– Завтра вас ставлять «на довольствіє», – заспокоює хтось.

Припадаю до виділеної мені земляної лежанки. І спокійно засинаю, мов у себе вдома.

Вранці будить звучний голос старшини:

– Падйом!

Під звук сурми біжимо оголені до пояса вмиватися. Внизу під лісом жебонить вузенький потік. Стаємо над ним рядком, як гуси. Смачно вмиваємося холодною гірською водою. Розігріваємося фіззарядкою і бігцем вертаємось на постій.

На горі старшина кубанець Буланий заспівує:

*Ти ждьош, Лізавєта, ат друґа прівєта*
*І нє спіш до расвєта – всє ґрустіш аба мнє-є-є...*

А ми підхвачуємо:

*Адєржим пабєду, к тєбє я прієду*
*На ґарячєм баєвом канє-є-є...*

Сніданок з добавкою мене влаштовує. У тілі грає молода сила.

Старшина Буланий, високий, стрункий, з білявим чубчиком, веде нас до лісу. Там вчимося розбирати і складати карабіна. Наука і дисципліна мені не тяжкі. Старшина впевнений у собі і справедливий, за що ми його й шануємо. За відсидку на губі він мені й не згадує. Після неї я швидко набираю сили. Мого приятеля Василя Галенка підвищують на кухаря. При роздачі їжі він завше мені киває пальцем. Стаю в чергу за добавкою. До служби звикаю.

Проте все добре ніколи не буває тривалим. Старшину Буланого забирають до сусіднього полку. Нам присилають старшину Буєва. Завзятий волгар з житніми вусиками в офіцерській уніформі лиш з погонами старшини коситься недобрим оком. Репатріанти йому не до душі. Нам не довіряє. Заповзявся з нас витесати «дрібнокаліберних майорів». Від світання до смеркання Буєв ганяє нас, мов неприкаяних. Мовляв, «на врага работалі». Всюди: «равняйсь, смірно, бєгом марш!». Не терпить найменшого непослуху. Горілий у танку солдат з нашого взводу Підгурський знервований. Він не слухається Буєва:

– Та пішов ти... лєсом!

– Что ти сказал?! Вон із строя!

Старшина карає Підгірського. За нашими напівземлянками наказує йому почепити на плечі речмішок з піском. Та взяти «на плєчо» ручний кулемет Дєхтярова. І завмерти по команді «смірна!» Від перегріву на осонні покараний падає непритомним. Його приводить до тями санінструктор. Звідтоді весь учбат люто ненавидить старшину. Серед фронтовиків назріває бунт. «Сиграть би єму тьомную...». Цебто за нагоди ввечері накинути шинелю на голову та відлупцювати. Але «кицька чує, чиє сало з'їла». Старшина робиться обережним. Бере собі за моду ганяти нас по вісім годин аж потім вести на обід. За командою бігаємо в повній бойовій викладці. З карабіном, протигазом, саперною лопаткою та хомутом скрученої шинелі ми валимося від знемоги. Пісок лісової дороги перетоптано нашими ногами ледь не в коліно. Старшина веде на обід переморених і наказує заспівувати. Який тут спів? Плакати хочеться. Тричі спітніла гімнастерка біліє від солі.

– Батальйон! Стой! – гримає старшина. – Ложісь! Сто мєтров по-пластунські – впєрьод!

Падаємо в пісок і повземо. Старшина збиткується з нас. Тих, хто підводиться на руках, токмачить носом у пісок. Зрештою проявляє милосердя:

– Встать! Отряхнуться! Шагом марш! Запєвай!

Заспівувач киянин Масіна через силу зводить оперним тенором:

*Пралєтают коні да шляхом каменістим,*
*Вперєді прівстал перєдавой...*

Ми гудемо роздратованим бджолиним роєм.

Нарешті заходимо за нестругані столи лісової їдальні.

– Головниє убори снять! Отставіть!

З десяток разів знімаємо й одягаємо пілотки. Одночасно у нас це не виходить.

– Садісь! Встать! Садісь! Встать!

Не можемо разом сісти. Бо довготелесий донбасівець стирчить над усіма, як вершник.

Після дурних вправ хапаємося за гарячі алюмінієві миски. Суп обпалює піднебіння. Не помагає й сухий хліб. Приступаємо до чаю в алюмінієвих чашках. Аж тут команда:

– Встать! Вихаді строїться!

Дожовуємо на ходу. Старшина Буєв сидить у наших печінках. Його злісний погляд залазить у кожну душу. Насмішки бісять:

– Ей, ви, осли! Чєво раскіслі? Вєсєлєй! Запєвай!..

Мабуть, якась добра душа нас милує. Чи не командир учбату майор Корсун? Буєва переводять до сусіднього полку. Замість нього присилають старшину Йончика. По-дівочому тендітний, тонкоголосий молдаванин не вміє нами вертіти, як циган сонцем. Його суворий вигляд не лякає нас. Бо за тим чуємо ніжну команду:

– В одну шерєнгу становісь! На пєрвий-второй расчітайсь!

Він захоплено нас перераховує та переставляє, мов шахи. І радіє, коли ми впевнено витягуємо ноги для парадного кроку. Наше елегантне марширування приносить йому більше втіхи, аніж вчення військових статутів. Завше зауважує акуратність і картає за розстебнутий ґудзик або не підшитий брудний комірець. Із солдафонів ми поволі набуваємо людської подоби. Йому не вдаються рішучі вольові команди. Але із-за того ми не чинили йому прикрощі.

Якось по дорозі на обід зустрічаємо велику колону. Спускається з лісового узгірка чіткими рядами. У передньому заспівувач. Вибілена сонцем уніформа. Медалі на грудях. Він заводить:

*Копав, копав криниченьку у вишневому саду-у-у...*

Мене вражає голос. Невже це він? Гукаю:

– Іван! Мантула! Це ти?

– Я!

– Зайдеш до учбату! Я там!

Справді, то Іван Мантула з Кобринової Греблі. Ми вчились разом у Тальнівському агротехнікумі. Я на третьому, а він на другому курсі.

Увечері земляк знаходить мене. Від його розповіді повіває рідною стороною. Наші однокурсники в горнилі війни або в остарбайтерському вирі. Мого друга Василя Швеця застрелили німці. Знайшли в нього на возі гвинтівку. Капітан батареї «Катюш» Іван Заїчко цілу ніч обстрілював рідне село. А на ранок зробився сивим дідом. Невтішні новини мене вражають. Війна калічить долі моїх друзів.

І знову день-у-день учбат штурмує лісові гори. Вправи з перебіжками, наступами вимотують нас до краю. Спочиваємо лиш тоді, коли вивчаємо зброю. Розкладаємо й збираємо на плащпалатці ручний кулемет Дєхтярова. Двох бійців посилаємо з речмішками у мадярські сади по персики. А потім гуртом ласуємо спілими фруктами. Одного разу застає нас дощ. Витягаю з протигазної сумки плаща. Єдине, зароблене, що зосталося в мене з остарбайтерського глинища. Випросив у старшини, коли нас перевдягали в уніформу. Напинаю його на плечі. Враз ніби вітер його зриває з мене. Оглядаюся – сержант із сусіднього взводу вже напинає плаща на себе.

– Ти що?! – кидаюсь до нього. – Ану віддай! Це мій чесно зароблений дощовик...

– Назад! Ізменнік! Наймит німецький! – розвертає із-за плеча автомата землячок. Аж задихається від ненависті. На грудях в нього тремтять медалі. Цілиться в мене.

Я стримуюся. Бачу, землячок, мішком із-за вугла намаханий, не жартує. Готовий перекреслити мене автоматною чергою. Життя дорожче за дощовика.

– Подавись ним. Щоб ти його тільки й мав, – зичу грабіжникові і вертаюся до своїх. Ніхто з них і словом не боронить мене. Страхом сковані. Кому скаржитися? Старшині, який не завше вміє навести лад у строю. Взводному? Та й чи варто? Всі вони тут однакові. Мародери. Не буду. Почнуть мордувати на допитах. Як заробив дощовика? Де і ким працював? З ким? Справа смердить контррозвідкою. Переможців не судять. Особливо за трофеї.

Муляє не втрата дощовика, а нахабство грабіжника. Проте перевиховувати задовбаного комсомольця я не збираюся. Я на таку подію безнадійно махаю рукою. Що з воза впало, те пропало.

Дивує наша дивізійна газетка «Советский богатирь». Читаю в ній переможні вірші українською мовою. Бадьорі, комуністичні, вправні... українською мовою. Замість літери «і» набрано «!». Під віршами підпис – гвардії старший сержант Олександр Гончар. Кортить з кимось поговорити про поезію. З ким? Лукашенко каже, що він на дівчатах краще розуміється, ніж на віршах. Поети йому ще в школі набридли. Все затичинили, засосюрили і світа білого за тим зубрінням не бачив. Одного разу йдемо по головній алеї дивізійного постою, а він і показує:

– Оно твій віршомаз Гончар.

Біля мінометної роти гурток солдат. Завертаємо до них. Лукашенко без вагань кожному подає руку. А я за ним.

– Гончар, – тисне мою правицю старший сержант. У новенькій офіцерській формі, але з сержантськими погонами. У наваксованих кірзяках. Картуз набакир. Погордливий погляд не дає мені завести розмову. Гончар теж не цікавиться нами. Не розпитує, звідки ми, де були в неволі. Так, як заведено гомоніти з репатріантами. Мовчки слухаю балачки про стрільби мінометників. Розумію неприязнь фронтовиків до репатріантів. Певне, вважають нас грішниками.

– Влучно стріляєте, – хвалить Лукашенко. – Тільки мадярам кукурудзу витовкли. Не буде з чого мамалиги зварити.

Гончар хмурніє від того дотепу. Витягає запальничку і запалює папіроску. В його погляді, мов у відкритій книзі, читаю затаєну злість. Звичайно, нам не можна так жартувати. Вони пройшли крізь пекло війни, а ми хто? Утримуюсь від ближчого знайомства з поетом. Тим паче більшовицьким. У розмові можна проговоритися про емігрантську поезію. Моє захоплення нею випливе назовні. І тоді доведеться бесідувати не тільки з політруком, але й давати свідчення в контррозвідці.

Гончар служить експедитором армійських складів, а числиться у мінометній роті. Здебільшого їздить у відрядження до Веспрема або у містечко Мор. І доставляє звідти не тільки міни. Коли повертається, то ночує здебільше у мінометників. Приятелює там з лейтенантом Гарбузом та сержантом з Поділля. А ще дружить з полковим писарем, смаглявим старшим сержантом, любителем книг. Завше носить з собою якийсь роман. Кілька разів я зустрічаюся з Гончарем у гурті. Якось одного разу він витягає з польової сумки товстелезний рукопис. Каже, що то рукопис роману про війну. Іноді він після вечері появляється на алеї з друзями. У тому товаристві обговорює щось із редактором дивізійної газетки «Советский богатирь». Той жовчний, низенький капітан Дубовской в англійській шинелі

любить виголошувати промови. Це він написав пісню нашої дивізії. З неї запам'яталися тільки слова «ґвардєйцам-акмолінцам по донскім станіцам...» До нього прислухається довгов'язий рядовий із сусіднього полку Єгор Ісаєв. Стріпує житньою чуприною, підтакуючи. Його російські вірші теж друкує дивізіонка. Та найцікавіший у тій компанії рум'янощокий сміхотун замредактора капітан Міхаїл Алексєєв. Я часто бачуся з ним при розмовах з репатріантами.

– Ну как там кормілі вас? Іздевалісь? – розпитує він. – Мнє інтересно знать про судьбу земляков. Ведь моя бабушка-хохлушка с Вішньового Омута. С України. Да-а-а...

З добродушним Алєксеєвим ми завше щиро вітаємося. І за нагоди зупиняємося, аби погомоніти. Інколи я зачіпаю його ліричні струни. Декламую рядки Блока, Буніна, Єсеніна або Сєвєряніна. У захваті від того він запитує:

– В інстітутє учілся?

– Ні. Нахватався.

Все одно він вважає мене знаючим, уважним слухачем. Від нього дізнаюся, що Гончар демобілізовується. Їде на Вкраїну доучуватися в інституті. А я думаю: в якому горьківському університеті доведеться вчитися мені?

Не смію заговорити тільки з командиром учбату майором Корсуном. Єдиним земляком серед підпорядкованих йому офіцерів. Невеличкий, підтягнутий, з добрим уважним поглядом сірих очей, він теж ніби хоче мене про щось запитати. Може, має родичів остарбайтерів? Але я не ризикую вступати з ним у розмову. Та й такої нагоди немає. Звикаю до армійського правила: «Обійди начальника десятою дорогою».

До учбату з госпіталю вертається командир взводу молодший лейтенант Молканов. Струнký сибіряк з ковінькою, кров з молоком, займає в нашій напівземлянці лежак повара Галенка. Поранений у стегно прибулець із санітарної неволі втік. Полюбляє поговорити про літературу, особливо «про баб». Спільна тематика завше гуртує приятелів.

Якось пропонує мені:

– Слиш, Міхаіл. Пойдьом на хутор к бабам. Одному нє с рукі. А вдвойом, как в развєдку. Супровождать будєш. А может, і сам подлатаєшся. А?

Недовго думаючи, погоджуюся. Все-таки якась новація в цьому одноманітному солдатському житті. Якась пригода. Тим більше пов'язана з парубкуванням. Може, й успішним?

Після вечірньої перевірки співаємо на алеї Гімн Совєцького Союзу. І ми з Молкановим готові до вилазки. З вартовими, що біля шлагбаума перед постоєм дивізії, Молканов домовився. Далі внизу під лісом на контрольно-пропускному пункті в нього теж усе заздалегідь узгоджено. Наші хлопці з напівземлянки мовчатимуть. Отже, в путь!

Чіпляємо через плече автомати. Беру ще й речмішок Молканова з подарунками «для дєвок». Там хліб, сіль, цукор-рафінад. І потихеньку виходимо за шлагбаум. Внизу коло місточка на КПП мусимо сказати пароль. Нас пропускають без розпитувань.

Пробираємося крізь кукурудзу. Недавно під час боїв Молканов на хуторі ночував в однієї любаски. Дорогу туди пам'ятає. Інструктує мене, як поводитися, що говорити. На ходу заучую по-мадярському «Бор ван? Кішесон ван? Тешек.» (*Вино є? Дівчина є? Будь ласка.*) Я лише запам'ятовую «нем тудом» (*не розумію*).

У долині підводиться туман. Небо темніє. В кукурудзі шелестить тривога. Йдемо «по азимуту» на гавкіт собак. Навколо вчувається якесь шепотіння. Ніби хтось покрадьки пробирається вслід за нами. Зупиняємося, прислухаємося. Нема нікого. Нарешті з міжряддя вибираємося на косогір. Вже відрізняється земля від неба. Несподівано розпочинається дрібний дощик. Захекано вибираємося на узвіз. Раптом над головами свистить автоматна черга. Вмиг сповзаємо в провалля.

– Бєй направо... – хрипить Молканов.

Короткими чергами прополіскуємо обрив, що над нами. Повзаємо в проваллі, сковзаючись руками в мокрій глині. Страху нема. Є бажання поцілити в нападника. Азарт сутички.

Нам на підмогу стріляють вартові з КПП. Мадяр затихає.

– Вот бандіт... – матюкається Молканов. – Тєбя нє зацепіл? Нє стріляй. Уходім навкосяк...

Переполохані й мокрі відступаємо через кукурудзу. Хоч би не нарватися на постріли з КПП. Добираємося до хлопців з паролем. Аж тепер відчуваю страх. Міг би покласти нас з однієї черги.

– Піднялі тревогу... – журиться Молканов.

– Та ні, – заспокоюють хлопці. – На шлагбаумі застава з «Максимом». Вони чують, що нападник один. І до них він не наближається.

У потічку змиваємо навпомацки болото з уніформи. Вмиваємося. Молканов сполоскує пістолет і приклад автомата. Стомлено бредемо до шлагбаума.

– Не посваталися, – чується сміх від КПП.

Про трофейне кохання розповідають фронтовики. Молоді переможці беруть його за доброю згодою. А найчастіше силою, навальним ґвалтом. Не цураються того й офіцери. Найчастіше за доброю волею, даруючи любасці щось із продуктів. Завойовані завше голодні. Всього буває. Дехто з молодців за допомогою пістолета ТТ завойовує собі санітарний ТТ (трофейний трипер). Здебільшого міський. По селах жінки чисті. Більшість солдат байдужі до такої скороспілої любови. Дбають, аби вижити. Бува, зголоднілі за чоловічою ласкою жінки добровільно піддаються. Переважно слов'янки. Найдовше бороняться мадярки. Часом ножем або всім, що потрапить до рук. Їхні чоловіки за нагоди боронять своїх дружин та дівчат.

Комвзводу Молканов ходить похмурий, мов осіння хмара. Хоч ніхто з солдат не знає про нашу невдалу вилазку. Він мене більше не вмовляє зробити ще один рейд на хуторські вечорниці. Через кілька днів бачу його сяючим та веселим. Він таки побував у своєї любаски. І серед білого дня взяв у неї те, чого домагався.

Уже й від нашого брата репатріанта чути такі билиці й небилиці. Подібні пригоди трапляються у коротких відрядженнях. Або при випадкових знайомствах. Хто шукає, той завше знаходить.

У долині, де ми мандрували з Молкановим, зовсім перетовчена кукурудза. Однієї ночі нас піднімають по тривозі. На узліссі займаємо оборону. Ніч темна, хоч око виколи. Внизу чути скрип возів, приглушені команди. Пливе людський потік. Маємо наказ: не перепиняти його. Не стріляти. Вранці дізнаємося: з-під Комарного до Австрії відходять сотні УПА. Їх пропускаємо за розпорядженням вищого совєцького командування. Воно загніздилося в Будапешті. Упівці виходять з родинами та майном, з кіньми та волами. Долина після їхнього походу немов збита ураганом. В мене душа холоне. Запізно дізнався за той похід. Міг би пристати до них.

З пригод цього літа ще одне ЧП (чрєзвичайноє проісшествіє) не сходить мені з думки. Як видно, військове становище не скасовано. Бійці почуваються в бою. Така пригода починається з пиятики. Вертаються три сержанти з хутора захмелені. А там така міцна палінка – коня може з ніг звалити. Бачать: у потоці на камені молодиця пере білизну. Спідниця в неї закасана, а ніжки в мадярки гарні. Чорна коса до пояса. Смагляве личко янгольське. Сержанти підсипаються до неї з добрим словом. Культурно випрошують любов. Проте жінка не піддається залицяльникам. Молоді ординці хапають красуню й тягнуть у кущі. Вона волає не своїм голосом. Благає

порятунку у Бога і в людей. Зойки чує косар на сіножаті. Прилітає вмить. Встигає ще скосити пілотку з голови напасника. Та автоматні черги валять косаря, мов снопа. Сержанти ґвалтують красуню за чергою. Вона не має сил ні боронитися, ні кричати. Аж тут на постріли налітає патруль. Сержанти покірно віддають йому свої автомати.

До ґвалтувань заохочувала війна. Тепер їх забороняє мир. Про ЧП комдив доповідає по рації в Будапешт. Звідти Ворошилов наказує: винуватців – під трибунал! Мадярська компартія саме тоді готується до виборів. Ніщо не повинно спотворити портрет визволителя. Того, що приніс мадярам волю, а не окупацію. Мадярські душі можна завоювати добром. Злочини лиш штовхають їх до вічного спротиву.

У неділю учбат піднімають по тривозі. Видають нам карабіни без патронів. Старшина перевіряє зброю в кожного. Скорим маршем ведуть нас за ліс на узгір'я. Там уже шумить прибоєм, лаштується в каре розгнівана дивізія. Поперед неї розставляють рідкою лавою нас, учбатівців. До карабінів примкнуто короткі багнети. Ми – стримувальна перепона від неспокійної солдатської маси.

На червоноглинистому косогорі викопано яму. Біля неї офіцери військового трибуналу. І шість автоматників контррозвідки. Поруч стоять ні живі, ні мертві ґвалтівники. З них знімають нагороди й значки. З головного звинуваченого знімають дев'ять нагород. Він заробив їх у боях, наступаючи від Волги.

Неподалік від ями похнюплена мадярська делегація. Урядовці й кореспонденти спинами повертаються до трибуналу. Лише мадярський генерал з червоними вилогами шинелі та священик у чорній сутані дивляться віч-у-віч злочинцям.

Хтось із трибуналу зачитує вирок. Зачинателя ґвалту ставлять над ямою. На його забинтованій голові вмощено пілотку. Контррозвідники січуть засудженого автоматними чергами. Розбита пілотка птахом злітає над ямою. І падає туди вслід за тілом. Начальник контррозвідки нахиляється над розстріляним. І трьома пострілами прицільно добиває його. За інструкцією. Два інші ґвалтівники отримують по 15 літ тюрми.

Глухо кипить обуренням розгойдана дивізія. Відчуваю – кинуться фронтовики й знесуть наш учбатівський заслін, як тин. Зметуть з лиця землі. Свого розстріляно! Переможця! Визволителя! Як так можна? Одначе більшість знає – за деревами притаїлися кулеметники загрядотряду. Бунт гаситиме смертю. Клекіт поволі стихає.

– В колону по чєтирє становісь! – дзвенить голос командира.

Солдатський гнів згасає. Роти, батальйони, полки шикуються.

Учбат крокує в хвості колони. Мов конвоїр. Згористий шлях веде через чорноліс. Бачимо на Лисій горі зрізані дерева. З них вимощена велика сцена. Стоїть на ній молодий хор у сарафанах. Рядок баяністів.

*Валєнкі да валєнкі, нє простиє, старенькі-і-і*, –

звучно заводить співачка. Пісня злітає вище буків, ялиць та дубів. Задаровує слухачів, заспокоює душі. Вона – найкращі ліки від бунтарства. Вона, як молитва, що відвертає грішні душі від зла.

Потім нас причаровують барвисті завихрення «Метелиці». І заворожує вогнистий «Гопак». А ще «Катюша» і «Огоньок» та «Трі танкіста». Відтак розстріл на косогорі забувається, як давній кошмар.

Після того ЧП гайка дисципліни в дивізії закручується тугіше. Вільного часу не маємо. Щодня посипаємо білим пісочком алеї перед землянками. Робота дурна, нікому не потрібна. Так, аби час убити. До того безглуздя відчуваю на собі пильність. До мене приглядається червонолиций сержант Лаптєв. Перший комуніст і пропагандист в учбаті. Випитує мене про міжнародний стан. А що я знаю? Тільки писане в московських газетах. Він страхає мене тим, що «Черчілль бряцаєт оружієм». Хай собі бряжчить, а мені що до того? Другий комуніст, гандрабастий, мов кінь, сержант Давидов заводить диспут про совєцьке мистецтво. Має повний футляр цейсівського бінокля, наповнений олійними фарбами. Це вражає. Я заздрісно перебираю товсті тюбики. Та не можу додуматися за що би в нього вициганити оті скарби. Я спробував би малювати. Він розхвалює совєцьке малярство, а я піддакую. Як видно, увага цих комуністів до мене не випадкова. Може, на мене прийшла характеристика з сільради. А в сорок першому я помагав відкривати «Просвіту». Моїми фарбами змальовано тоді Тараса Шевченка. Я вже написав звідси листа матері та сестрі. А ще для них підозріла моя замкнутість. (Мовчун. Отже, щось у собі приховує). Чує душа, що вивідувачі добираються до моєї остарбайтерської лірики.

Серед довгих прикрощів трапляються й куці радощі. Мені присвоюють звання сержанта. При тім призначають командиром відділення. До нього дібрано інтернаціонал: заступник мій – західник Іванюк. Хлопець сільський, кмітливий і веселий. З ручного кулемета Дєхтярова вибиває перші місця в дивізії. Де він того навчився?

Акуратний, ніби вродився в уніформі. Вона менш пасує дивакуватому, нервовому музикантові Татикашвілі. З ним повсякчас свариться азербайджанець Ширін Ширінович Ширінов. Кавказці швидко заростають щетиною. Погано розуміють російську мову. На відміну від них, спокійні й дисципліновані литовці, огрядний Пушваскіс та низенький шанувальник поезії Мальдоніс. Між собою спілкуються по-литовському. Російську мову вживають з акцентом. Одначе для мене найтяжчі неслухняні азіати. Вічно набурмосений таджик Карімов на прізвисько «Басмач». Кремезний і неслухняний. Не сприймає жартів. Багато краще виконує накази його сусід узбек Адилов на прізвисько «Мулла». Товстий, у довгій підперезаній шинелі, мов житній куль, він у всьому не встигає. Має тільки успіхи на кухні. На ремені в нього завше висить котьолок. Якщо його не посилають у наряд чистити картоплю, то він сам добровільно напрошується помагати. Любить попоїсти й нічого тут дивного. Він дивується з іншого:

– Какой такой закон? Петеер балшой – адін чєлавєк. Котьольок маленькій – два чєлавєка.

Цим скаржиться, що йому одному доводиться нести на плечах важкий ПР (протитанкову рушницю). А обід насипають у котьолок на двох. І за того він з Каримовим завше лається. По-своєму, лише з російськими матюками.

Мені не хочеться муштрувати відділення до знемоги. Вчу строєву та караульну службу помірковано. Вимагаю вміння розбирати і збирати зброю та влучно стріляти. Не караю нарядами без черги. Я не солдафон. А себе вважаю нарівні з іншими солдатами, дозволяю ходити в мадярські садки по груші та яблука, люблю перекури з байочками. Наш жартівник Іванюк хоч кого розсмішить. Перевіряючи заняття, його якось заслухався комроти Мухамедяров. Та й сам розповів, як уперше потрапив на фронт під Сталінградом і не хотів бути вбитим, а тільки пораненим. Довго держав руку, виставлену з окопу. Щоб фриц поранив, та потрапити до медсанбату. А той так і не поцілив. Думав, мабуть, що курсант хоче до полону.

Нежданно нас застає осінь і додає дурної роботи. Окрім планових вправ, підмітаємо вранці та ввечері алеї. А жовте листя засипає нашу роботу. Поки доходимо до краю, а ззаду знову треба мести. Настрій, мов похмуре небо. Недавно по-сусідськи контррозвідники влаштували своє ЧП. Застрелили двох заарештованих власовців. Насточортіло носити їм обіди до ями. Та й упертими виявилися: не визнавали своїх гріхів перед комуністами. Тож вивели їх у гуща-

вину й відпустили, а самі назирці та по-мисливському й вполювали пострілами в потилицю. «Прі попиткє к бєгству».

Тепер від хутора часто вітер доносить гупотіння бубона. У такий спосіб оповісник вулицями оголошує про вибори. Розвішано плакати, які закликають голосувати за «а мадяр комуніста парт», одначе хлібороби зривають оті червоні зірочки та молоточки із серпочками. Вони готовляться проголосувати за селянського кандидата.

Така гарна золота осінь на тлі розпатланих зелених ялиць. Вона мені нашіптує інтимну лірику. Тільки рука не підводиться оті рядки записати. Не ризикую, щоб вони не потрапили контррозвідникам. А ті уміють з мухи слона зробити. Переслуховую поезію, як музику в душі.

Раптом усіх бентежить команда: дивізії виступати в похід! Куди? А я ще мріяв скупатися в озері Балатон. Побачити курорти над тим мадярським морем. А ще замок Фештетича на 100 кімнат у Кестхеї та храм, у якому поховано короля Андраша І у Тихані. А ще хотілось відвідати музей композитора Імре Кальмана в Шіофоку, де той народився. Дехто з наших, буваючи у відрядженнях, устиг оглянути красоти берегів озера Балатон, а мені не пощастило. Мало бачив мадярського світу, адже служба дісталася в лісі.

І ось покидаємо дивний край. Товарняк вже чекає нас. Поспіхом вантажимося у місті королів Веспремі. Тільки піхота без бронетехніки. І вирушаємо хтозна куди. Одні кажуть – у Манджурію, інші – на Україну. Душа святкує: невже туди, де тихі води і ясні зорі?

Рух завше кращий аніж тупцювання на місці. Любуємося з вагона осінніми видноколами. Журбою порожніх нивок і позолотою лісових косогорів. Небагатий край. Тут очеретяних стріх більше, аніж черепичних. Нескорений край, де воля дорожча за багатство. Прощавай, чорнява Мадярщино!

Просипаємося у Румунії. Тут більші села та невеликі міста. Такі самі шляшки між нивами на узгір'ї. Товпимося біля перекладини відкритих дверей. Роздивляємося край.

– Романія Марі – мамалиґа нарі! (*Румунія Велика, а мамалиґи нема*), – підкидає слово Лукашенко.

– Неправда, – заперечує хтось. – Мамалиґа є, і своя власна.

Як видно, румуни не багатші за мадярів. Здебільшого ходять у домотканих штанях і в постолах. У чорних смушевих шапках. Зате коней мають справних, запряжених у каруци. Зрідка трапляються вислюки, що тягнуть двоколки. На зупинці розглядаємо їхніх

солдат у жовтавій уніформі. Офіцери носять широкі, як решето, картузи. Але взуті в черевики з обмотками.

– Кажуть, у них цуйка міцніша за нашу самогонку.

– Та де. Мадярська палінка найгарячіша.

На станції Бакеу ешелон стоїть довго. Комвзводу дозволяє нам по двоє-троє пройтися пероном. Розім'ятися.

Виходимо вдвох із Лукашенком. Під навісом хлопчаки продають сигарети, селянки торгують молоком та яблуками. А міщанки – гарячими пиріжками. Не маємо монет. Ходимо вільно, як усі. Офіцерам не козиряємо.

Нараз тріщать постріли. Всі сахаються врозтіч. Що сталося?

Патрульні викручують офіцерові руки. Відбирають пістолет ТТ. За кілька кроків лежить розпластаний капітан. Теж з пістолетом у руці.

– Што ти надєлал, ізвєрг?! – б'ється в істериці медсестра. Кидається до затриманого. Потім припадає до застреленого.

– Не поділили... – догадується Лукашенко. – Одна на двох ППЖ (походно-полєвая жена). Знайшли місце для дуелі.

– По ваґонам! – горланять сержанти.

Щасливо вертаємось, і знову рух покрученою дорогою. Та калейдоскоп краєвидів і важка дума про щойно минулий поєдинок. Зброя, бува, стріляє і без війни. Що призвело до стрілянини? Нестерпне кохання чи п'яна голова?

Ешелон зупиняється лише на великих станціях. На перон нікого не випускають. Ми десь недалеко від України. У передчутті рідкої землі гучно калатає серце. Та ниє поранена душа. І сон мене не бере. А вже світає.

– Дністер! – хтось радісно кричить.

Схоплюємося до перекладини: Україна!

Крізь рожевий туман прориваються перші промені. Багряна рілля, як скривавлене боєм поле. Битий шлях у далечінь.

Не соромлюся своїх сліз. Дожив до щасливої миті.

Із-за пригірка вигулькують солом'яні стріхи. Дзвенять слова Маланюкові:

*Тремтить в розпливах сонця обрій.*
*Курять шляхи, – недобрий знак! –*
*І, як мара, встає хоробрий,*
*З заліза кутий Залізняк.*

Будь здоровий, рідний краю! Хочу добром тобі послужитися! Тільки тобі!

# ПІСЛЯСЛОВО

Будь-яка подія має свою причину. Написати «Остарбайтерський вир» мене спонукало пережите і замовчування комуністами української націоналістичної боротьби проти німецького нацизму. Про перейдені мною післявоєнні зони ГУЛАГу я розповів у книжці «Новели неволі» (Дрогобич: ВФ «Відродження», 2008). Адже після німецьких лагерів мене демобілізувала з радянської армії контррозвідка, а військовий трибунал у 1947 році засудив на десять літ заполярних зон. Тепер варто згадати й літа «на волі» після совєцьких лагерів. Вони були також неспокійними, насиченими подіями, подібними до остарбайтерського вирування. З «501-й стройкі коммунізма» мене звільнили через шість літ із застосуванням «заліків робочих днів». Цебто, хто виконував денну норму на 150%, з того знімали два дні терміну ув'язнення. Одначе на Україні я не мав права жити, особливо у столичній Київській області. Тож кілька місяців я попрацював художником-рекламістом кінотеатру «Полярний» у м. Салехарді Ямало-Ненецького національного округу. Відтак придбав костюм, взуття, отримав пашпорта і наважився поїхати на Вкраїну. Хоч би побачитися з рідними, а там хай хоч завертають етапом назад. Як і писав у «Дозвіллі» колись: «Я вернусь молодим з полустанку повен сили для рідного поля...» Зі сльозами була моя зустріч із сестрою Оленкою та мамою. Жили вони злиденно. Після мого засудження «самоє гуманноє правосудіє» конфіскувало «моє» майно. Супостати забрали в рідних корову, яку вони переховували під час руху фронтів у хаті. Корова мені не належала. Але садисти зайвий раз вдарили під дих родину «врагов народа – отца і сина». Сестру не допустили до навчання в технікумі, а закріпостили доїти колгоспних корів.

Моє повернення відсвяткували вечоринкою. Поприходили родичі та сусіди, і я в гурті наспівався рідних пісень, а мама наплакалася. За північ, коли вже всі розходилися, зупинив мене мамин брат – дядько Роман. І шепнув у дверях: «Тікай із села». Він знав наміри сільських комуністів. На світанку я зник здому. Попутними вантажівками добрався до села Федюківки Лисянського району. Там жили батьки мого лагерного бригадира Івана Кулика, який ще зоставався в зоні. За окупації він секретарював у сільуправі. Коли складалися списки для відправлення в остарбайтерство, він потай бігав вечорами і попереджував земляків, аби переховувалися. Одна-

че судді йому такий спротив не врахували. А вділили десять літ заполярних зон за своїми правилами.

Мене в Івановій родині прихистили. Хата їхня стояла під лісом, і я міг у разі небезпеки шугнути в гущавину. Але треба було щось робити. Найнявся оздобити відремонтовану крамницю. Варив соняшникову олію на леваді. Розтирав фарби, накладав трафарети, розписував прилавок «під дуб». Та жив з оглядкою. Голова сільради Бойко заспокоїв: «Працюй. Я тобі випишу довідку, що ти в цей час жив у нашому селі». Несподівано я почув про арешт Берії. Та й подумав собі: зараз в органах переполох. Вони самі не знають, на яку ногу ступити. Їм не до мене. Закінчив оздоблення крамниці, на зароблені гроші купив Куликам і своїм рідним дарунки та й вернувся додому. У Тальному, де вчився до війни в агротехнікумі, знайшов роботу. Взяли у районний Будинок культури художником-декоратором на 400 крб. У пашпортному столі міліції півдня маринували, поки прописали. Директор БК Толя Халупенко (з сусіднього села Кобриново), колишній в'язень Бухенвальду, влаштував мене на квартиру. У БК я намалював декорації для сцени. Організував першу районну виставку самодіяльного мистецтва. Експонував там і свої етюди та великий портрет Б. Хмельницького.

Щосуботи приходив додому помагати рідним по господарству. На горищі знайшов сховані сестрою рукописи своїх ранніх віршів та окупаційних новел. А головне – купу заборонених книг. Їх вилучили з бібліотеки технікуму, а директор Бірченко (згодом репресований) розпорядився скласти книги в круглій вежі палацу. Ми, майбутні агрономи, підібрали ключі і багато важливого винесли звідти. Окрім поезії, я переніс додому чимало української прози.

І ось одного разу прибігає в БК за 18 верст боса перелякана сестричка Оленка. Розповідає, як до них вдерся з чекістами голова сільради зайда Фінагентов. І забрали з-під подушки в мене заборонену «Історію революційних рухів» та книгу Б. Козельського «Шлях зрадництва та авантюр. Петлюрівське повстанство». Видання 20-х років. Я відправив сестру додому, а сам покинув БК через другі двері. Засів у читальному залі райбібліотеки. Звідти було видно вхід до БК. До вечора ніхто з підозрілих туди не навідувався. Не приходили за мною й на квартиру, а ночував я у знайомих. Звідтоді відчував на собі ворожі погляди місцевих вождиків. Вирішив змінити місце праці.

Натоді я познайомився в селі з дівчиною Галиною Заграничною. Була з тих дівчат, що з роботи заходили на танці під сільбудинок

**Г. Соколенко і М. Болкун**
*1941 р.*

**Михайло Іванченко**
*Арбайтслагер Шаррель, 1942 р.*

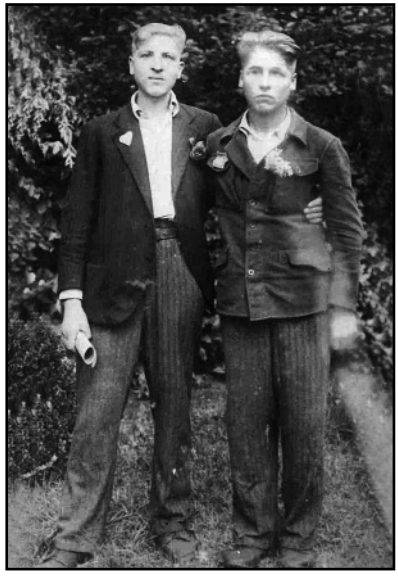

**М. Іванченко і В. Рябенький**
*Арбайтслагер Шаррель, 1943 р.*

**Гриць Набока, Михайло Іванченко, Володимир Рябенький**
*Арбайтслагер Мооргут, 1944 р.*

босими і не мали за що придбати квитка в кіно. У родині Галини, доньки загиблого фронтовика, голова сільради за несплату податку забрав дитячу вдяганку і пропив. Тож ми з нею одружилися і весілля справили за старосвітським звичаєм.

Мене прийняли художником клубу цукроварні у сусідньому селі Вільхівці. І ми почали спільне життя із дружиною з нуля. З двох алюмінієвих мисок, ложок, кварточок, одного стільця і ліжка. Наділило нам начальство квартиру у шлакоблочному хліві, де колись стояли німецькі коні. Я вступив на заочний відділ малюнка і живопису Московського Народного Університету Мистецтв. Через три роки отримав свідоцтво про свій фах. Життя входило в нормальний ритм. Мою лірику друкувала районна газета. Картини та етюди виставлялися на обласних виставках самодіяльних митців.

Мені, що перебував «под гласним і негласним надзором», дали майстерню на гальорці клубу. На видноті. Туди часто заходили покурити конторники. І, звичайно, пересвідчитися, чим я займаюся. Я на це не зважав. Якось зайшли два школярі-друзі Славко Чорновіл та Толя Решітник. Говорили ми про поезію, потім про совєцькі зони. При звільненні я обіцяв «не разглашать лагерной тайни». Але хлопців треба було просвітити. Отож, відвідуючи мене, вони дізналися не тільки про беззаконня ГУЛАГу, а й про визвольну боротьбу української нації. Пізніше вони також долучилися до борні проти совецького тоталітаризму. В'ячеслав Чорновіл разом з українськими демократами, Анатолій Решітник – з російськими. Бо він навчався в Університеті на Ленінських горах і ознайомився з Солженіциним та Сахаровим. Відтак за статтю-критику радянської економіки в англійській газеті він також потрапив у лагерну зону.

Націоналістичні переконання кликали мене до діяльності бодай у «малих справах». Колишній вільний козак Павло Квашенко дав мені поштівки – ілюстрації до козацьких пісень Амвросія Ждахи. Знайомий фотоаматор копіював їх, а я підфарбовував і розповсюджував за копійки. Потім захопився виготовленням мальованих килимів. Писав фарбами сценки з народних пісень, а дружина орнаментувала їх трафаретами. Творчість приносила не тільки прибуток, а й моральне задоволення. У той час я познайомився із художником із Звенигородки Іваном Рябоненком. Колишній власовець, він повернувся із сибірського заслання. На Заході приятелював з діячем ОУН Василем Сидором, але не пішов з ним до УПА. Він дещо допоміг мені в удосконаленні живопису. Тоді ж зазнайомився зі скульптором Калеником Терещенком. Свого часу він учився віль-

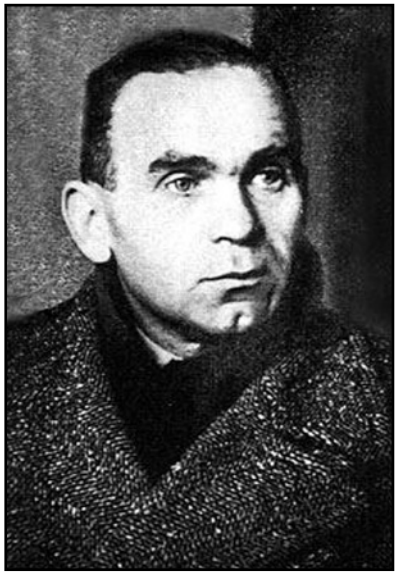

**Улас Самчук**
*1940-і роки*

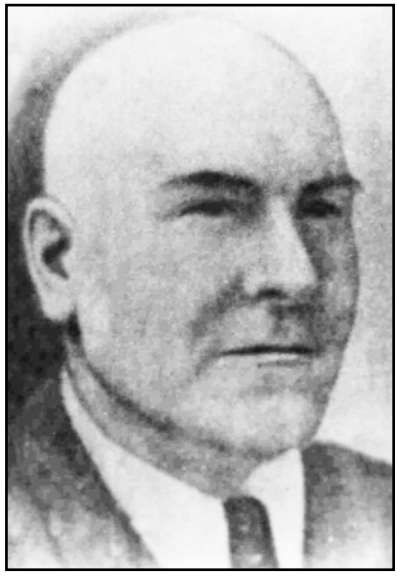

**Спиридон Довгаль**
*1950-і роки*

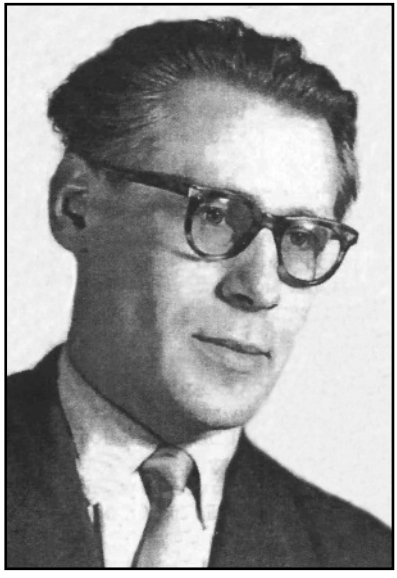

**Леонід Полтава**
*1950-і роки*

**Яр Славутич**
*1938 р.*

нослухачем у Петербурзькій Академії художеств. Працював у групі митців, зокрема, при виготовленні пам'ятника «Тисячєлєтіє Росії». Революція позвала його в рідну Попівку, сусідню з моїм Гусаковим, і він воював у лавах Вільного Козацтва. Разом із сестрою Софією, художницею, що теж покинула майстерню та вернулась на Вкраїну, влаштовували виставу «Гайдамаків» для вільних козаків, що відправлялися на фронт. Потім скульптор створив кілька перших пам'ятників Тарасові Шевченку в Україні і працював на цукроварнях. Я йому допоміг домогтися більшої пенсії і записав цікаві розповіді про митців. Звідтоді почав збирати життєписи дев'яти митців Звенигородщини, що навчалися в Петербурзькій Академії, але видати їх книжкою не пощастило.

Щира дружба збратала мене з краєзнавцем Миколою Брайченком. Мій родич, безногий капітан, працював у сільраді с. Вільхівця при військово-обліковому столі. Збирав старі книги та записи. Ми з ним переклали з польської історію «Останньої старостихи Звенигородщини». І тим започаткували свій напівлегальний самвидав. Разом зі школярами досліджували за селом сліди двохсотгектарного трипільського протоміста, виявлені з літака. Від них і почалися археологічні розкопки протоміст Черкащини. Тоді подарував мені старі видання П. Куліша та М. Костомарова дід Щербина, який сторожував на будові нового Будинку культури. Тихенький дід у чорних окулярах учив дотримуватися конспірації. Певне, був з вільних козаків. А дід Поліщук, який укладав бруківку перед цукроварнею, розповідав мені про революцію. Служив у гетьмана Павла Скоропадського в синьожупанниках. Дещо з книг, зокрема С. Русової, дав мені Максим Чорновіл, батько В'ячеслава. Так я ввійшов у річище краєзнавства. Відвідав у музеї Умані історика Ольгу Діденко, а вдома археолога Василя Стефановича, історика Григорія Храбана та краєзнавця Миколу Комарницького. У київському збірникові «Мандрівками століть» (К.: Веселка, 1972) надрукували моє оповідання «Клич Звенигори».

Одного разу в клубі цукроварні виступали зі своїми віршами кияни Валентина Ткаченко та Кость Дрок. Останній не сподобався віршем про Зайця та Кобилу, розрахованим на «пролетарія». Згодом читав лекцію про етногенез слов'ян археолог Віктор Петров-Домонтович. Я слухав його з гальорки. Опісля мене позвали до парторга, що водночас був і заввідділу кадрів. Перед його кабінетом в опочивальні сидів лектор. Худий, жовтолиций, у темному пом'ятому костюмі та робітничій кепочці. Чекав платні за виступ. Його

**Ганна Черінь**
*1940-і роки*

**Олекса Веретенченко**
*1940-і роки*

**Остарбайтери за дротом одержують обід у с. Гасльох біля Людвіксгафена**
*1942 р.*

пронизливий погляд просвічував мене, коли я заходив до начальства. Звідки така ненависть? Може, придивлявся: а чи не стрічався я йому в редакціях українських часописів під час війни? У душі зародилася тривога.

Перед святом «Воссоєдінєнія України з Росією» я зробив копію з картини М. Хмелька «Переяславська Рада», 4 □2 м (згодом виготовив ще три копії). Проектував постамент для великого погруддя Богдана Хмельницького, та воно зникло зі складу. Після публікації в «Перці» моєї мініатюри «Трутень та Ведмідь» навалилися неприємності. Комуністи намагалися розбити родинне життя, скоротили з роботи, викинули з відомчої квартири. Шукав з дружиною житло у Звенигородці, але під зиму ніхто не хотів найняти родині з дрібними дітьми. Змилувалася баба Черкасенко, і дозволила циганській родині, що наймала в неї розвалюху, поселити нас у кімнатці. Мої вірші перестала друкувати районна газета, а картини не допускали на виставки.

Врешті у Звенигородці мене взяли працювати художником та бібліотекарем плодокомбінату. Майстерню та бухгалтерію розділяла засклена стіна. Я був перед очима стукачів, як перед рентгеном. Тоді літгурток при райгазеті оформлювався в літературне об'єднання «Звенигора». До його засновників входив також я та ще один «грішник», Володимир Мазуренко. Він вернувся із зон ГУЛАГу, куди потрапив з УПА. По війні вчителював у Шевченкових Моринцях. Там на очах школярів йому й накинули наручники. Тож мені та йому у «Звенигорі» не довіряли. Мало того. Один молодий поет, зустрічаючи мене на вулиці, завше прохав 20 копійок «на вино». Ритуал був подібний на збір комсомольських членських внесків. Я розповів Володимиру. А він сказав: «Цей хлоп хоче зліпити якусь півлегальну громадку. Тримаймося від того подалі. Щоб не сталося так, як у київських пожежників. Одна команда завше встигає там першою погасити вогонь і отримати нагороду. А чому? Бо за десять хвилин перед пожежею посилає туди хатопала. Відмежовуймося від тих єзуїтів». Відтак, коли у газеті повторно давали фото засновників «Звенигори», нас на ньому вже не було. Наші постаті розмазали по стіні. Володимир сердився: «Не вміємо ми, хохли, писати свою історію. За нас її пишуть і творять для себе жиди».

Натоді випадково я побачив у журналі «Зміна» вірші Всеволода Біленка. Свого побратима по літературному остарбайтерству. Він там працював у редакції журналу «Дозвілля». Тож дістав його адресу, написав листа. І Всеволод прибув у гості до нашого цигансь-

**Леонід Лиман**
*1942 р.*

**Мишко Кириченко**
*1942 р.*

**Герась Соколенко**
*1943 р.*

**Петро Ротач**
*1943 р.*

кого помешкання. Попутною вантажівкою ми добралися до музею Тараса Шевченка у Кирилівці. Згадали молодість. Він працював на радіо у селищі Глобине на Полтавщині. У зони ГУЛАГу не потрапив. Домовилися творити для України обережно.

Звенигородку відвідували письменники, зокрема Іван Ле та Микола Тарнавський. Я тоді хотів познайомитися з Василем Симоненком. Але місцеві письмаки взяли його під руки й повели за собою. Не хотіли, аби він зустрівся з радикалом. А мене районні вожді не визнавали. Навіть на Шевченківський ювілей за їхнім наказом дружинники не пропустили мене на урочистий вечір.

На ту пору розгорявся спротив радвладі письменників-шістдесятників. Багато молодих щиро бажали державного усамостійнення України. Проте компартія уміло спрямувала опір у потрібне їй річище. Замість гасел ОУН-УПА появилися домагання «незалежної соціалістичної України», а пізніше і «національно-територіальної автономії України в рамках демократичної Росії». Такі ліберально-демократичні викрутаси навіть в'язнів сумління провадили до Горбачовської перебудови. А хитріші шістдесятники задекларували себе відверто: «Я комуніст – і цим усе сказав» або: «Дихаю Лєніним». Вони й возсідали в президіях тоді, коли прямодушні дихали морозами Колими та Мордовії.

Збентежила громаду й полеміка навколо не найкращого роману О. Гончара «Собор». Автор боровся проти совєцької бюрократії за українську мову, за екологію душі і збереження пам'яток старовини тощо. Як депутат Верховної Ради, намагався допомогти скривдженим. Приміром, його схвилював лист робітниці, яка стояла в черзі на купівлю підножного килимка аж двадцять літ. (Хоча село топталося по глинобитних долівках завше). «Собор» захищав пам'ятники архітектури не заборонені радвладою. Але автор темними фарбами змалював там дніпропетровського обкомівського хана Ватченка. Тому й «сир-бор» загорівся. Роман став каталізатором антиурядових настроїв. Його критику замовляла компартія. Тим часом автор очолював Комітет захисту миру. Натхненно боровся з письменниками за отримання державних премій. Космоінтернаціональний гуманіст О. Гончар ніколи не був українським націоналістом. Як і його обране творче оточення. Про оунівців писав: «Не приймала й ніколи не прийме їх Україна! Як і всякі відщепенці, вони нічого не заслужили, крім гніву і презирства народного» (Людської крові не змити. – К., 1970) Такі слова треба було сказати про 1937-й рік. Одначе комунодемократи використали «Собор»

**Гусаківські дівчата остарбайтери:**
**Фрося Русалівська, Марія Луценко, Катя Іванченко, Ганна Фартушна**
*Арбайтслагер фабрики жестяних виробів (с. Гольох біля Людвіксгафена)*
*1942 р.*

**Гусаківські дівчата остарбайтери: Тодоська Рябенька, Катя Іванченко, N. N.**
*Арбайтслагер фабрики жестяних виробів (с. Гольох біля Людвіксгафена)*
*1942 р.*

як дріжджі для визрівання ліберальної демократії. Автор не зазнав лиха. Роками керував Спілкою письменників. Був майже штатним членом ЦК КПУ. Не минав міжнародні прокомунівські зустрічі, конференції, курорти. Отримував Ленінські, Сталінські та Шевченківські премії. Його обрали академіком, присвоїли звання полковника, нагородили «Зіркою Героя Радянського Союзу». А чіпляв її Голова Верховної Ради – той самий Ватченко, родич автора, з яким довелося й облобизатися. Тобто О. Гончар боровся за демократичну Україну дозволеними способами у межах, не заборонених КПСС. І разом з нею додемократизувався до розвалу економіки та занепаду літератури. Протестуючи проти групи 239 у Верховній Раді, він вийшов з компартії, а парторгові спілчанському пояснив про вчинок, що «це не є зміна світоглядних основ». Тому історія з «Собором» дає підстави популяризувати в Україні передусім творчість Є. Маланюка, Ю. Клена, У. Самчука, О. Теліги, О. Ольжича. А також дисидентів-одсидентів, які загинули за українську Україну.

Матеріали українських зеків мені потаємно давав Борис Чорновіл, брат В'ячеслава, коли я мешкав вже у м. Ватутіному. В. Мазуренко тоді познайомив мене з оунівцем Олександром Постоленком. Той вернувся із зон Воркути і мешкав у м. Катеринополі. На початку війни провідник Похідної групи ОУН Євген Климів-Легенда подарував йому свою книжку на Криворіжжі. Потім Олександр працював у Звенигородському часописі «Рідне Слово» (він місцевий, родом з с. Багачівки). Під час арешту ґестапівці вибили йому зуби в Умані. Але не розстріляли, бо працював тільки три місяці коректором. В УПА він належав до редколегії підпільного журналу «Ідея і чин» (Згодом це підтвердив у листі до мене його редактор Петро Дужий. – *М. І.*). Багато пригод зазнав Олександр у боротьбі, поки не потрапив до лап чекістів. Після війни було легалізувався, псевдо «Левада» змінив на своє прізвище. Вчителював у с. Виграїв на Корсунщині. Коли його засудили на 25 літ підземної Воркути, дружина відмовилася від нього і малого сина записала на вітчима. Відтак у Ватутіному ми творили власний маленький Собор на ґрунті ідеології ОУН (р).

Не забуваються також мої власні «нагороди» від компартійної влади. За Брежнєва мене позбавили членства в літоб'єднанні «Звенигора» за те, що «був засуджений за націоналізм». У журналах і видавництвах моє прізвище стояло у «вовчих списках», за якими не допускали авторів до видання. Послані рукописи поверталися, в тім числі й кіносценарій про остарбайтерство «Під чужими зоря-

**Сидять** *(зліва направо)*: **Таня Самчук, Докія Гуменна, Галина Багряна з Галинкою Нитченко, Рая Костюк та Улас Самчук з Тодею Костюком. Стоять** *(зліва напрво)*: **Іван Багряний, Олекса Веретенченко, Григорій Костюк та Дмитро Нитченко**

*(З книги Д. Нитченка "Листи Письменників")*

**Данило і Павло Скоропадські (Німеччина)**

*(З журналу «Корреспондент»)*

**Старша сестра Данила Єлизавета, в заміжжі Кужім-Скоропадська**

**Петро Андрієнко**
*1958 р.*

**Василь Онуфрієнко (1920–1992)**
*Австралія, 1970-і роки*

ми». Шість разів мене звільняли з роботи і п'ять разів викидали картини з самодіяльних виставок. Не відповідали на мої звертання до Президії Верховної Ради. Хоч я тільки запитував, якими «конституційними правами можу користуватися». Інколи дещо моє «по нєдосмотру» й потрапляло в часописи. Прохав допомоги у Спілки письменників. О. Гончар змовчав, а М. Стельмах допоміг опублікувати мою добірку віршів у харківському журналі «Прапор».

До друзів по остарбайтерству я не писав. Листування могло спровокувати додаткові допити КГБ, а відтак і додатковий термін ув'язнення. І не тільки для мене. Спритні чекісти могли заплутати й хлопців та посадити до тюрми. Цього я завше остерігався і на слідстві та перед трибуналом ішов сам-один. Аж за Горбачовської перебудови почав розшукувати друзів. Відгукнувся Микола Сірош, який працював лісником. За ним колгоспник Петро Андрієнко. Обидва з-під Чорнобиля. Після катастрофи їхні переселенські сліди загубилися. Озвалася й кохана Ганя з Хмельниччини, дружина начальника районного військомату. Писав до хлопців у запорізькі Пологи. Мишко Кириченко працював у районному відділі Держстраху. Помер у 1980-х роках. Микола Карпенко був майстром Пологівської цегельні. Не озивався, хоч підтвердив його остарбайтерство для отримання компенсації. Сліди Федя Ващука та Івана Федоренка загубилися десь на Волині. Один працював економістом, а другий шофером швидкої допомоги. Василя Решка, як я зрозумів з натяків, розстріляно в армії 1945 р. Дуже любив сперечатися з начальством. Іван Коваль з Київщини покинув свою Марусю Чорняву і жив самітником. А Васько Костенко теж розійшовся з остарбайтерською Танею. Він так і помер колгоспним бухгалтером. Гадаю, що хтось із друзів міг свідчити проти мене. І соромно було озиватися на мої листи. Я на них не маю зла. Знаю, у яких обставинах жили. У моїй пам'яті вони зосталися друзями буремної, нелегкої юності. Друзями, яких подарувала мені доля.

Мого побратима Володьку Рябенького після війни засудили на 15 літ лагерних зон. В однокласниці остарбайтери кегебісти знайшли його листи, де він лаяв радвладу і закликав боротися проти неї. Звідтоді вона поїхала на Сахалін і додому не вернулася. А я після Заполяр'я разом з батьком Володьки збирав підписи остарбайтерів про боротьбу друга проти німецьких наці. Нічого не допомогло. Його звільнили з Карагандинського інвалідного лагеря після відбуття терміну. Вернувся переконаним баптистом, одружився з молодшою за нього на 25 літ одновіркою. В районі не дали працюва-

ти, тож поїхав з родиною на Донбас. Подружнє життя не склалося. Працював підземним фельдшером у шахті і помер від невиліковної хвороби.

Після виходу на пенсію я з родиною переїхав у рідне село. Там вже мали власну хату, побудовану разом із дружиною за двадцять два роки. На тій будові минали наші відпустки. Не допущений до літератури, я написав книгу про міфологію «Дивосвіт прадавніх слов'ян» (РП, 1991). Коли звільнили В'ячеслава Чорновола і він приїхав на батьківську садибу садити картоплю, я навідав його. Дав мені тези майбутнього Руху на цигарковому папері. Та націоналізм він сприймав «у кращому розумінні цього слова». Одначе я підтримував рух опору, незважаючи на політичні погляди діячів. У Києві за одну ніч разом із хлопцем з Коломиї я зробив фотокопію праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація». На Південному автовокзалі хлопець непомітно на ходу передав мені копію, а я завіз її на Звенигородщину. Як виявилося, робили ми її у тому вагончику, де був колись кабінет комсорга Вишгородської ГЕС В. Чорновола.

У селі я напівлегально збирав спогади вільних козаків. Записував розповіді про Голодомор 33-го. Складав списки остарбайтерів для «Меморіалу» Обмінявся кількома поштівками з О. Гончарем – однополчанином 222-го гвардійського полку. Та про літературу ми не згадали ні слова. А ще в селі я заснував Товариство української мови.

На симпозіумі Голодомор-33 у Києві я зустрівся з видатним поетом часів остарбайтерства Яром Славутичем. Він прилетів із канадського Едмонтону, де був професором Альбертського університету і виступив зі спогадами. Там, на симпозіумі, я поставив свої графічні малюнки про голод, а спогади мої були надруковані у збірнику «Голод-33». Звідтоді я не виходив з виру подій. Був на з'їзді Товариства політв'язнів і репресованих. Гуртував районний Рух за перебудову, засновував «Просвіту» і рухівський часопис «Тарасове поле». Щонеділі їздив до Звенигородки на рухівське зібрання біля пам'ятника Тарасу Шевченку. За переконання ледь уник комуняцької розправи в автобусі. Заступилися за мене шахтарі.

Бував я і на Всеукраїнському з'їзді Народного Руху у Києві. І там побачив ознаки його розколу. Вони намітилися ще тоді, коли Рух задекларував, що нацменшини в Україні будуть жити краще за аборигенів. І не було в кого запитати: «А чому українці в себе вдома мають жити гірше, аніж зайди?» Так Рух здобув владу для комуністів, що терміново поробилися палкими демократами. А сам виродився в організацію маловпливову.

**Батьківська хата Михайла Іванченка**
*1941 р.*

**Михайло Іванченко**
*м. Суми, 1946 р.*

**Михайло Іванченко**
*м. Суми, 1946 р.*

У селі мене відвідав провідник ОУН в Україні Іван Кандиба. Я був на з'їзді його партії. Її теж потихеньку розколювали недоброзичливці. У Звенигородці мене та колишнього зека, упівця-оунівця Павла Васіщева лібералі витіснили з Руху. Хоч і користувалися нашими публікаціями у часописі «Шевченків край». Через остарбайтерські «гріхи» подосі замовчуються мої видання. Подосі натрапляю на бюрократичні мури. Щоб отримати компенсацію за остарбайтерство, довелося звертатися до двадцяти шести інстанцій України, Росії та Міжнародної служби розшуку.

Доводилося мені працювати на сільській виборчій дільниці. Проте комуністичний осередок із 34-х затурканих переважав. Багато мого часу забирала фізична праця в саду, на городі, в лузі. Тримали кози, кролі, кури та ще собак і котів. Тож косив, рубав дрова, носив воду на коромислі і знаходив час для творчості. Донька Наталя замужем у Звенигородці, працює в освіті. Маємо три внуки і дві правнучки. Син Григорій, кандидат технічних наук, доцент і декан у Київському національному університеті будівництва й архітектури, викладає будівельну механіку. Це за його допомогою та спонсорів я видав ще одну книгу про міфологію за програмою соціально значущих видань «Таємниця нашої прадавнини» (К.: Молодь, 2000). А також збірки поезій «Полиновий квіт» (К.: СПУ, 1998), «Бунчук вітрів» (К., 2001), «Осіннє чересло» (К.: Ратибор, 2007). У 2002 р. відновив і редагував альманах «Плуг», започаткований С. Пилипенком у 1922 р. Нарешті видав свій роман-хроніку «Дума про Вільних Козаків» (К.: Видавництво ім. О. Теліги, 2006). Він шість літ мандрував по видавництвах. Окрім того, у часописах з'явилося понад півтисячі моїх публікацій з краєзнавства, історії, літературознавства тощо. У 2007 році мене прийняли до Національної Спілки письменників України. «Думу про Вільних Козаків» відзначено премією ім. Василя Симоненка.

Отже, остарбайтерський літературний вишкіл не згинув даремно. Немає вже моїх побратимів тих гарячих літ Герася Соколенка, Василя Онуфрієнка, Всеволода Біленка, Леоніда Полтави, Петра Ротача. З ними я початківцем входив до молодої творчої лави. Наші місця в прибої займе нова юна хвиля. Світ міняється. Та, незважаючи на втрати, ідея української України зостається. До мети йдуть нові творчі сили нації. Снаги і перемог їм у поході!

*Липень 2002 р. – серпень 2008 р.*
*Село Гусакове на Звенигородщині.*

# Зміст

Частина перша ..... 3
Частина друга ..... 297
Післяслово ..... 392

**Іванченко Михайло Григорович**

І-23 Остарбайтерський вир. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2010. – 410 с., з іл.

ISBN 978-966-538-232-4

Книжка на основі автобіографічних фактів розповідає про незламність духу молодого обдарованого українця з Черкащини, який волею долі став остарбайтером, тоді в'язнем гітлерівського табору цегельні, а насамкінець – таборів сталінського ГУЛАГу, однак у цих пекельних умовах жодного разу не зламався, не втратив своєї особистої і національної гідності, не пожертвував своєю любов'ю до України, не втратив віри у свій народ і його щасливе майбутнє.

Видання адресоване фахівцям з історії і широкому колу шанувальників українського красного письменства, які цікавляться подіями періоду ІІ-ої світової війни та післявоєнним життям у країні комуністичного тоталітаризму московського штибу.

**УДК 821.161.2-32-312.6**
**ББК 84(4Укр)6-4**

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНЄ ВИДАННЯ

**Михайло Іванченко**

# OSTАРБАЙТЕРСЬКИЙ ВИР

Художнє оформлення
*Михайла Іванченка*

Літературний редактор
*Ярослав Радевич-Винницький*

**Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК № 1695 від 18.02.2004 р.**

**ВФ «Відродження» заснована 21 листопада 1991 р.
Петром та Олександром Бобиками, Василем Іванишиним**

Головний редактор *Ярослав Радевич-Винницький*
Директор фірми *Ігор Бабик*
Заступник директора *Володимир Гнатик*
Головний бухгалтер *Надія Волянська*
Коректор *Наталя Мусійчук*

Підписано до друку 19.10.2010. Формат 60x84 1/16.
Папір офс. № 1. Гарнітура Times. Офсетний друк.
Умовн. друк. арк. 24,03. Обл.-вид. арк.20,67.
Наклад 1000 прим.

**Видавнича фірма «Відродження»**
82100, м. Дрогобич, вул. Т. Шевченка, 2.
79049, м. Львів-49, аб/с 10480.
Тел.: (03244) 2-17-94, 3-72-93. Тел./факс: (032) 240-59-39.
http://www.vidrodzhenia.org.ua

**Поліграфічна фірма «Коло»**
82100, м. Дрогобич, вул. Бориславська, 8.

**Видавнича фірма «Відродження»**
**презентує наступні видання:**

1. Б. Лепкий. **«Мотря»** – 35,00 грн.
2. Б. Лепкий. **«Полтава»** – 35,00 грн.
3. **«Броди»**. За ред. О. Лисяка, доповнене – 4,00 грн.
4. Д. Донцов. **«Літературна есеїстика»** – 40,00 грн.
5. М. Рудницький. **«Від Мирного до Хвильового. Між ідеєю і формою»** – 30,00 грн.
6. **«Кривава книга»**. Упор. Я. Радевич-Винницький – 5,00 грн.
7. Ірина Вільде. **«Метелики на шпильках. Б'є восьма. Повнолітні діти»** – 25,00 грн.
8. І. Франко. **«Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. З остатніх десятиліть XIX в.»** – 25,00 грн.
9. М. Солонін. **«Бочка й обручі, або коли почалася... війна?»** – 35,00 грн.
10. Н. Королева. **«Без коріння. Во дні они. Quid est Veritas?»** – 35,00 грн.
11. П. Мейл. **«Звідки я знайшовся»** – 00,75грн.
12. П. Штепа. **«Мафія і Україна»** – 25,00 грн.
13. П. Штепа. **«Українець і москвин»** – 35,00 грн.
14. П. Штепа. **«Московство»** – 30,00 грн.
15. Ю. Горліс-Горський. **«Холодний Яр»** – 50,00 грн.

Замовлення надсилайте на адреси або телефоном:

**аб/с 10480, м. Львів, 79049**;
тел./факс: **032-240-59-39**

**вул. Т. Шевченка, 2, м. Дрогобич, 82100**;
тел.: **032-244-2-17-94**; **032-244-3-73-59**

ел. поштою: **babyk@lviv.farlep.net**; ICQ: **446749586**

Більше інформації на сайті:
**http://www.vidrodzhenia.org.ua**

ISBN 978-966-538-232-4